

FORDULAT 23

TÁRSADALOMELMÉLETI FOLYÓIRAT

DIGITÁLIS KAPITALIZMUS

Fred Turner

A hálózatok diadala 9

Jodi Dean

Kommunikatív kapitalizmus és osztályharc 33

Daniel Greene és Daniel Joseph

A digitális térbeli kiigazítás 53

Philipp Staab és Oliver Nachtwey

A piacok és a munkaerő feletti kontroll a digitális kapitalizmusban 96

Antonio Casilli

Létezik-e digitális munkakultúra? 122

Beszélgetés Jan Drahokoupillal

154

Barna Emília

Konzervatív fordulat a zeneiparban és a digitális zeneipar új vállalkozói 165

MILITÁNS VÁROS

Hille Koskela

Szemek nélküli tekintet: videókamerás megfigyelés és a városi tér változó természete 184

Bezsenyi Tamás és Mátyás Szabolcs

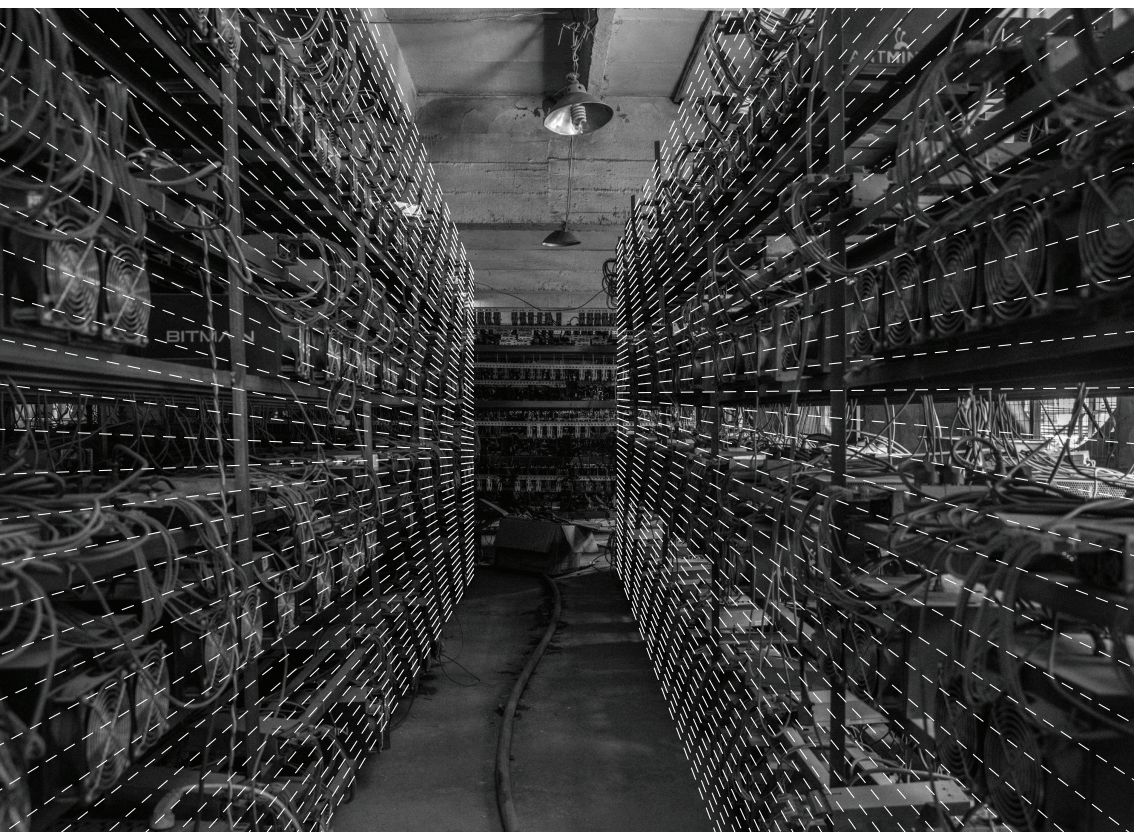
Térbelileg függő bűnelkövetői csoportok 214

RECENZIO

Gerőcs Tamás és Pinkasz András

Rendszerkritikai útkeresés 1989 után (Antikapitalista baloldal) 249

BEVEZETŐ A FORDULAT 23. SZÁMÁHOZ

Az elmúlt húsz évben az internet és a digitális forradalom látványosan átalakította mindennapjainkat: digitális eszközök és szolgáltatások segítségével intézzük a pénzügyeinket, ezeken keresztül kommunikálunk ismerőseinkkel, az internet vált a fogyasztás elsődleges terévé – és így tovább. Ez az átalakulás természetesen rengeteg társadalmi megrázkódtatással jár, amelyek némelyikét heves viták övezik. A változások gyors üteme miatt azonban a szélesebb nyilvánosság előtt zajló viták legtöbbször inkább emlékeztet morális pánikra, mint higgadt diskurzusra: középpontjukban általában egy tágabb jelenség egy-egy kiragadott aspektusa áll, azt tárgyalják a társadalomra leselkedő komoly veszélyként, majd kis idő múlva már az internetes kultúra egészen más szeletére irányul fokozott figyelem. Ha csak a közelmúltból idézünk fel néhány példát, eszünkbe juthat mondjuk a közösségi médiában terjedő álhírekkel kapcsolatban divatosá vált „poszt-igazság”-fogalom, ami ugyanolyan gyorsan tűnt el, mint amilyen hirtelen népszerű lett – csak hogy átadja helyét az „orosz hackerekkel” kapcsolatos riadalomnak, hogy aztán egy éles váltással a Bitcoin-árfolyam szédületes változásaira terelődjön a figyelem, majd az is elfelejtődjön ugyanolyan gyorsan.

De talán mégis van valami közös ezekben a morális pánika emlékeztető kusza híradásokban: legtöbbször mögött az a – sokszor kimondatlan – gondolat húzódik meg, miszerint az internet korábban a szabadság varázslatos birodalma volt, ám mára a nagyvállalatok és a sötét politikai erők játszótérévé vált. De hiába könnyű egyetérteni ezzel a következtetéssel a számtalan adatlopási és álhírbotrány után, a főáramú olvasatokból soha nem kapunk választ a legégetőbb kérdésre: mégis miért következett be mindez? Hogyan lehetséges az, hogy egy decentralizált, hálózatos technológia – amiről korábban sok szakértő gondolta úgy, hogy jellegéből adódóan alkalmatlan arra, hogy a politikai és gazdasági hatalom rátegye a kezét – mégis ilyen hatékonyan betagozódott napjaink hatalmi rendszerébe?

A *Fordulat* aktuális száma ezekre a kérdésekre igyekszik válaszolni úgy, hogy megvizsgálja a digitális forradalom tágabb kontextusát. Az itt megjelenő szövegek megpróbálják bemutatni, miként változtak a számítástechnikát és az internetet övező ideológiák a hidegháború kezdetétől napjainkig, valamint hogy az elmúlt két-három évtizedben milyen gazdasági-politikai folyamatokba ágyazódott az internet és a digitális ipar robbanásszerű terjedése.

Az első cikkben Fred Turner az internet őstörténetét elemzi. Legfontosabb megállapítása, hogy a kortárs narratívák – amelyek szerint a szabadság és egyenlőség digitális tereként funkcionáló internetet legkésőbb a kétezres évekre elfoglalták az óriáscégek és a kormányok – alapvetően értik félre az internet történetét. Az internet technológiai alapjait ugyanis eleve az amerikai katonai-ipari komplexumban találjuk (Levine 2018), emiatt pedig a számítástechnika és a hálózatos technológiák megítélése az ötvenes és

hatvanas években kifejezetten negatív volt. Ebben a korban a legtöbben gyanakodva tekintettek a számítógépekre, aminek leghíresebb popkulturális megnyilvánulása nem más, mint *HAL*, a 2001: Űrodüsszeia című film gonosz fedélzeti számítógépe. Ahhoz tehát, hogy az internet megszabaduljon negatív konnotációitól és a közvélemény egy egyenlőbb és szabadabb világ új, potens eszközeként tekintsen rá, komoly ideológiai manőverekre volt szükség. Fred Turner e számban közölt írása szerint ezt a munkát nagyrészt azok a vállalkozók, művészek és aktivisták végezték el, akik fiatalon irtóztak az ötvenes-hatvanas évek Amerikájának rideg, bürokratikus világától, de nem félt a foguk a '68-as politikai küzdelmekhez sem és emiatt a társadalomból kivonulva, új technológiákkal és közösségi formákkal kísérletezve próbálták meg felépíteni egy hálózati módon szerveződő és együttműködésen alapuló új társadalmat. Turner amellett érvel, hogy ez a szubkultúra nagyban hozzájárult a számítástechnikáról és az internetről való gondolkodás átalakításához, valamint a már kialakulófélben lévő új, hálózatos társadalom elfogadtatásához.

A lapszám második cikkében Jodi Dean már azt elemzi, hogy ez a hálózatos gazdasági és társadalmi rendszer miként fokozza az egyenlőtlenségeket és a kizsákmányolást. Dean bevezeti a „kommunikatív kapitalizmus” fogalmát, ami alatt azt érti, hogy a profittermelés logikája ma már olyan alapvető társadalmi jelenségekre is kiterjed, mint a baráti kapcsolatok és az emberek közti kommunikáció. Ez a gondolat átvezet a lapszám egyik fő megállapításához, miszerint az elmúlt néhány évtizedben látványosan kiteljesedő digitális fordulat sok szempontból a kapitalizmus aktuális válságának mellékterméke.

Ennek a megközelítésnek az elméleti keretét a szám harmadik cikkében Daniel Greene és Daniel Joseph vázolják fel. A két szerző nagyban épít David Harvey megállapításaira, melyek szerint a kapitalizmus folyamatos túlhalmozási válságokkal küzd, amelyek során annyi tőke és áru halmozódik fel, amennyit a rendszer már nem tud nyereségesen visszaforgatni az adott keretek között. Ennek következtében új területek kihasználására van szükség: a felhalmozott tőke és áruk új terekbe és piacokra nyomulnak be, ám ezzel a rendszer nem megoldja, hanem csak időben és térben eltolja a válság megoldását (Harvey 2009). Az internet kritikai irodalmának egyik fő állítása, hogy a digitális tér is elsősorban ilyen „kiigazítási” folyamat terepe. Hogy ezt az állítást kicsit jobban megértsük, ahhoz előbb röviden át kell tekintenünk az elmúlt néhány évtized világgazdasági tendenciáit.

A hetvenes évekre kifulladt a második világháborút követő gazdasági növekedés, ekkorra a reálgazdaságban megtermelt profitok mértéke látványosan csökkent. Ennek egyrészt az 1973-as és az 1979-es olajárrobbanás volt az oka, aminek következtében hirtelen jelentősen megnőtt az energiahordozók ára és emiatt az ipari termelés költsége. Másrészt fontos szerepet játszott Japán, Dél-Korea és Tajvan gyors iparosodása és megerősödése is, mivel ezeknek az országoknak olcsó, ám egyre jobb minőségű ipari

cikkei fokozták a versenyt és komoly nyomást helyeztek az addig prosperáló nyugat-európai és amerikai nagyvállalatokra. Többek közt ezen fejlemények hatására a tőke kénytelen volt új, nagyobb hasznot hajtó tevékenységek után nézni, így a hangsúly a reálgazdaságról fokozatosan áttolódott a pénzügyi világra (Brenner 2016). Ez volt a finanszírozási időszak, amikor a nyolcvanas évek legelejétől kezdve a gazdaság vezető ágazata a feldolgozóipar helyett a pénzügyi szektor lett¹ (Arrighi 1994). Az így előállt rengeteg tőke azonban továbbra is keresi a magas megtérülési lehetőségeket, és mivel a reálgazdaságban viszonylag kevés ilyen lehetőség van, ezért minden alternatív megoldás komoly érdeklődésre tart számot.

A digitális ipar több szempontból is ígéretes terepnek tűnhetett az elmúlt évtizedekben: mivel viszonylag fiatal és szabályozatlan iparágról volt szó, eleinte igazán domináns szereplők nélkül, könnyű volt meglátni benne a potenciált, így a kilencvenes évek közepétől fogva rengeteg tőke irányult erre a piacra. A kétezres évek eleji dotkomválság pedig csak egy kisebb megtorpanást jelentett ebben a folyamatban – mivel a 2008-as nagy gazdasági válság után a reálgazdaság profitjai mellett a banki kamatok is beleálltak a földbe, ezért ismét megélné a tőke érdeklődése az internetes gazdaság iránt. Elsősorban ennek a trendnek a megnyilvánulása volt például, hogy a 2008-at követő időszakban a kis internetes vállalkozásokat elöntötte a kockázati tőke, de napjainkban részben ennek köszönhető például a bitcoinhoz hasonló, egyelőre kevés használati értékkel, ám komoly potenciállal rendelkező termékek és szolgáltatások iránti néhol már-már hisztérikus kereslet.

A digitális iparágak azonban nem csak a felgyülemlett tőke kiigazítási terepeként játszanak fontos szerepet a kapitalizmus jelenkori válságának kezelésében. Emellett például ahhoz is fontos eszközöket nyújtanak, hogy – a lelassult gazdasági növekedést ellensúlyozandó – a rendszer képes legyen olyan új területekre benyomulni és olyan tevékenységekből pénzt csinálni, amelyek eddig ellenálltak az értéktermelés logikájának. Ezen a ponton érdemes visszautalni a szám második tanulmányára, amelyben Jodi Dean többek közt azt elemzi, hogy a digitális kommunikáció és a közösségi médiák segítségével a kapitalizmus miként kebelezte be a kommunikáció és az emberi kapcsolatok szféráját: mivel a mindennapi kommunikáció túlnyomó részét ma már magáncégek által fenntartott rendszereken keresztül bonyolítjuk, így azzal is nekik termelünk értéket, amikor mondjuk egy családtagunkkal váltunk néhány üzenetet valamiről.

Az így az életünk gyakorlatilag minden szféráját átszövő digitális kapitalizmus egy további – Dean által nem tárgyalt – jellegzetessége az is, hogy a kommunikációt és a fogyasztást szervező webes óriáscégek felhasználóik legkülönbözőbb adatainak

---

1 E folyamatok aprólékosabb elemzéséért és különösen a Magyarországra gyakorolt hatásukért lásd a *Fordulat* 22. számának bevezető tanulmányát (Éber, Gagyai, Geröcs, Jelinek és Pinkasz 2014).

begyűjtésével és elemzésével képesek minden eddiginél jobban testre szabott reklámokat és hirdetéseket készíteni, amivel összességében a lassú növekedés egyik fő okának mondott fogyasztói keresletet igyekeznek élénkíteni (Staab 2017). Bill Gates szavaival élve a fogyasztást látványosan megkönnyítő digitális szolgáltatások célja a „súrlódásmentes kapitalizmus” megteremtése (Gates 1995: 241–241).

Ezen a ponton érdemes megemlíteni, hogy nem csak az internet elterjedésének megértéséhez jelent nélkülözhetetlen kontextust a válság, hanem az internet alapjául szolgáló technológiák kialakulásához is fontos adalékot nyújt ez az elemzési keret. A második világháború megnyerése után ugyanis az Egyesült Államok vezetői előtt felsejlett a hirtelen gazdasági visszaesés rémképe: egyfelől nem volt már szükség a háború alatt felpörgetett hadigazdaságra, másfelől pedig Európa romokban hevert, és így nem volt képes megfelelő felvevőpiacot biztosítani az amerikai áruknak. Az utóbbi problémát a Marshall-terv volt hivatott orvosolni, az előbbit pedig a nemzetbiztonsági kiadásokra fordított költségek jelentős megemlése – ez a terv azonban a Truman-kormány többszöri próbálkozása ellenére sem ment át a törvényhozáson (Bellamy-Foster és McChesney 2014). Az áttörést a koreai háború hozta meg, aminek a végére az USA katonai kiadásai megháromszorozódtak – ezzel kapcsolatban nem véletlenül mondta azt Dean Acheson, a Truman-kormány külügyminisztere, hogy „jött Korea, és megmentett minket” (Arrighi 1994). A koreai háborúval és a kommunista veszéllyel legitimált, de elsősorban a gazdasági visszaesés elkerülését célzó elképesztő hadászati kiadások biztosították a forrásokat az internet alapját képező technológiák kutatásához is. A hadiipar által biztosított források és a katonai-ipari komplexum kutatólaborjai nélkül ma nem létezne az internet, ez a tény pedig nagyban rányomta a bélyegét a digitális világ későbbi fejlődésére.

Ez után a rövid kitérő után kanyarodjunk még vissza jelen írás eredeti fölvetéseire: a jobb befektetések híján új lehetőségeket kereső tőke mozgásban tartása, a kommunikáció és az emberi kapcsolatok értéktermelésnek való alárendelése, valamint az alulfogyasztás élénkítése mellett a digitalizáció még legalább egy módon járul hozzá a kapitalizmus válságának kezeléséhez – ez pedig a munka világának átalakítása. Ennek több megnyilvánulási formája is van. Egyfelől a digitalizáció létrehozta a dolgozók aprólékos megfigyelésének és felügyeletének új, szofisztikált formáit: bekamerázott munkaterületek, GPS-követők és számítógépes aktivitást ellenőrző szoftverek teszik a dolgozókat még kiszolgáltatottabbakká a munkaadókkal szemben, amit Philipp Staab ebben a számban közölt írása (2017) digitális taylorizmusnak nevez. Másfelől azonban az internetes gazdaság elterjedésével megjelentek a munka új, fizetetlen formái is. Ha ugyanis a munkát mint olyan tevékenységet definiáljuk, ami másnak termel értéket és ezáltal profitot, akkor bizony minden Facebookon töltött perc munkának számít. Ezt a kérdést járja körül Antonio Casilli tanulmánya, ami arra is megpróbál választ találni, hogy ezek

az új munkaformák miképpen jelennek meg a világgazdaság centrum-periféria viszonyai-
ban. A digitális kapitalizmussal foglalkozó blokkban végül helyet kap még egy interjú Jan
Drahokoupillal, akivel arról beszélgettünk, hogy a digitalizáció és az automatizáció milyen
hatással lehet a kelet-európai régió gazdaságaira. A blokkot Barna Emília tanulmánya zárja,
ami a zeneipar kontextusában elemzi az átmenetet az internetet övező korai optimista
narratívák és a később megjelenő, az online szereplők koncentrációja miatt aggódó,
borúlátó narratívák között.

Ebben a számban közlünk még egy recenziót az *Eszmélet* folyóirat történetének
fontosabb írásait összegyűjtő *Antikapalista baloldal* című kötetéről, valamint két
tanulmányt a városi terek militarizációjáról.

Ha el is fogadjuk a téma kritikai irodalmának egyik fő megállapítását, miszerint
az internet felbukkanása és rohamos terjedése nem érthető meg a kapitalizmus legújabb
válsága nélkül, sőt szorosan összefonódik azzal, abból természetesen nem következik az,
hogy a digitális robbanás valami eredendően gyanús jelenség lenne. Ehelyett két másik
fontos gondolatra hívnánk fel a figyelmet: egyfelől arra, hogy mivel az internet nem
érthető meg az azt övező politikai és gazdasági kontextus nélkül, ezért komoly hiba olyan
autonóm térként tekinteni rá, ami képes a fennálló társadalmi viszonyokat kiiktatni és
valami radikálisan mást kínálni helyette. Ez a hamis hipotézis húzódott meg a digitális világ
korai optimista korszaka, az arab tavasz idején „Twitter-forradalomról” álmódó tudósítások,
valamint napjainkban a blokklánc-technológiában utópikus potenciált látó diskurzusok
mögött. Másfelől mindebből az is következik, hogy az internettel kapcsolatos égető
problémák – mint az álhírek rohamos terjedése, vagy minden felhasználó aprólékos
megfigyelése – nem pusztán technológiai, hanem egyben társadalmi problémák is, így
megoldásukhoz is elsősorban társadalmi válaszokra és küzdelmekre van szükség.
Vagy kicsit másképp fogalmazva: egy szabadabb és egyenlőbb internet csak egy szaba-
dabb és egyenlőbb világban érhető el.

Sidó Zoltán és Szabó Natasa
a *Fordulat* szerkesztői

HIVATKOZOTT IRODALOM

Arrighi, Giovanni (1994): *The Long Twentieth Century*. Verso.

Bellamy Foster, John – McChesney, Robert W. (2014): Surveillance Capitalism. In: *Monthly
Review*. Vol. 66., No. 3. Interneten: [https://monthlyreview.org/2014/
07/01/surveillance-capitalism](https://monthlyreview.org/2014/07/01/surveillance-capitalism) (Letöltve: 2018. február 27.).

- Brenner, Robert (2016): Introducing Catalyst. In: *Catalyst*. Vol. 1., No. 1. Interneten: <https://catalyst-journal.com/vol1/no1/editorial-robert-brenner> (Letöltve: 2018. február 27.).
- Éber Márk – Gagyi Ágnes – Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba – Pinkasz András (2014): 1989 – Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. In: *Fordulat*. No. 22.: 10–63. Interneten: http://fordulat.net/pdf/21/F21_Helyzet_Muhely.pdf (Letöltve: 2018. február 27.).
- Gates, Bill (1995): *The Road Ahead*. Viking Press.
- Harvey, David (2009): Az „új” imperializmus – Felhalmozás kisemmizés által. In: *Fordulat*. No. 7.: 78–106. Interneten: http://fordulat.net/pdf/7/harvey_szepe.pdf (Letöltve: 2018. február 27.).
- Levine, Yasha (2018): *Surveillance Valley*. PublicAffairs.
- Staab, Philipp (2017): The Consumption Dilemma of Digital Capitalism. In: *Transfer*. Vol. 23., No. 3.: 281–294.

Fred Turner

A HÁLÓZATOK DIADALA*

* Eredeti tanulmány: Turner, Fred (2006): The Rise of the Networked Mode. In: *From Counterculture to Cyberculture*. University of Chicago Press.

Amikor az 1990-es évek közepén az internet betört a köztudatba, egyszeriben mindenki forradalomról beszélt. Rengetegen hittek abban, hogy az internet felszámolja a hierarchiákat, decentralizálja a hatalmat és segít egyenlőségen alapuló, harmonikus közösségeket létrehozni globális szinten. Harminc évvel korábban azonban a számítógépek és a számítástechnika még ugyanannak a nyomasztó, bürokratikus társadalmi gépezetnek a szimbólumai voltak, amit a 90-es években már elvileg felszámolni voltak hivatottak. Hogy változhattak meg ilyen gyorsan a számítástechnikáról alkotott elképzelések? Az alábbi tanulmány a San Francisco környékén tevékenykedő újságírók és vállalkozók egy különösen befolyásos csoportja – Stewart Brand és a Whole Earth hálózat - történetén keresztül igyekszik megválaszolni ezt a kérdést. A 60-as évek ellenkultúrájának ezen ága számára a hidegháborús kutatói laborok kultúrája, valamint intellektuális és technológiai termékei rendkívül izgalmasnak tűntek. Ez a generáció, amely monstre hadseregek és a nukleáris pusztítás árnyékában nőtt fel, kifejezetten vonzónak találta a kibernetika elképzelését, miszerint a világ nem más, mint információk egyetlen bonyolult hálózata. Ezen ideálok és technológiák elsajátítása azonban nem egy szép új világ felépítéséhez vezetett, hanem az élet, a munka és a társadalom hálózatos megszervezéséhez és újfajta felügyeletének kiépüléséhez járult hozzá.

A dotkombuborék hangos kipukkanása óta könnyű lesöpörni az asztalról az internettel kapcsolatos utópikus várakozásokat, mondván, hogy ezek pusztán a széles sávú vezetékek lefektetéséből, számítógépek eladásából, valamint elértéktelenedő részvények árusításából meggazdagodni akarók érdekeit szolgáló ideológia részei voltak. Ez azonban nem fedi teljesen a valóságot. Való igaz, hogy ekkoriban Kevin Kelly, Peter Schwartz és a *Wired* magazin¹ lelkesen táplálták a technológiai újításokat övező hurráoptimizmust, de az általuk képviselt technoutópizmus sokkal inkább két különálló, ám sok ponton összekapcsolódó, az amerikai társadalmat alapjaiban átalakító folyamat jele volt. Az egyik ilyen folyamat technológiai jellegű volt. Az elmúlt negyven évben a hidegháborúra jellemző, teljes szobákat elfoglaló számítógépek asztali gépekké zsugorodtak, ráadásul egymáshoz kapcsolódva kiterjedt kommunikációs hálózatokat hoztak létre, amelyek a fejlett világ majdnem minden pontját elérték. A technológiai átalakulással párhuzamosan azonban egy kulturális átalakulásnak is szemtanúi lehettünk. Az 1950-es évek végén Stewart Brand² és generációjának sok tagja attól tartott, hogy be kell tagozódnuk az őket körülvevő érzéketlen, bürokratikus világba, amely mechanikus módon igazgatja a társadalmat, és

---

1 A *Wired* egy 1993 óta megjelenő amerikai havilap, amely az új technológiák kulturális, politikai és gazdasági hatásainak egyik legfontosabb fórumává vált – *a szerk.*

2 Amerikai író és vállalkozó, aki többek közt a *Whole Earth Catalog* nevű ellenkulturális kiadványok szerkesztőjeként, illetve a WELL nevű online közösség alapítójaként ismert – *a szerk.*

amely akkoriban a nukleáris megsemmisülés szélére sodorta az emberiséget. Brand és társai a következő negyven évben folyamatosan azzal kísérleteztek, hogy megteremtse ennek a zord jövőképeknek az alternatíváját és feltalálják az önkifejezés és a közösségi élet új formáit, melyek addig ismeretlenek voltak a hidegháború Amerikájában.

Brand és a *Whole Earth Catalog*³ körül csoportosuló társai összekapcsolták a technológiai változásokat a bürokráciaellenes kulturális igényekkel, ezzel pedig hozzájárultak ahhoz, hogy az amerikai közvélemény számára a számítógépekben és számítógépes hálózatokban rejlő társadalmi lehetőségek legfőbb értelmezési keretévé e korosztály utópikus vágyai váltak. Brand munkája a *Whole Earth Catalog*nál, majd a *Rolling Stone* magazinnál nem kis szerepet játszott abban, hogy az asztali számítógépekre mint „személyes” technológiára kezdtünk tekinteni. Az Új Kommunalista mozgalom⁴ szellemiségével összhangban Brand és társai az egyéni tudat és a társadalom egészének átalakítását ígérték. A WELL⁵ tagjai a számítógépek által közvetített kommunikációt egyfajta anyagtan, harmonikus, virtuális közösségként definiálták újra. A kibetér az élet új, elektronikus határterületévé (*electronic frontier*) vált. Az 1990-es évekre pedig a *Global Business Network*⁶ és a *Wired* magazin szakértői egy új, hálózatosan működő gazdasági rendszer megjelenéséről kezdtek írni. Amellett érveltek, hogy a számítógépes technológiáknak köszönhetően életünket hierarchikusan szervezett, bürokratikus tömbök helyett végre rugalmas, ideiglenes és befogadó törzsekben élhetjük le.

A *Whole Earth*-hálózat tagjai jelentős mértékben járultak hozzá ahhoz, hogy a számítástechnika megszabaduljon korábbi negatív, politikai konnotációitól, és a számítógépek az ellenkultúra forradalmi jelképeként jelenjenek meg a közbeszédben. Ezzel egy időben azonban segítették annak a katonai-ipari-tudományos technokráciának a kulturális átalakulását – és ezzel befolyásának kiterjesztését is –, amelyet éppen meghaladni próbáltak. A fiatal Stewart Brand és társai szemében a középkorú férfiak, akik a hidegháború idején a vállalatok, egyetemek és kormányok élén álltak, szép lassan a saját, merev szerepeik foglyaivá váltak. A kezük már sajgott a vállalati ranglétrán évekig tartó felfele kapaszkodástól, a lelkük pedig sorvadni kezdett az öltönyeik alatt. Ebben az időszakban azonban az Egyesült Államok védelmi technológiáinak fejlesztéséért felelős katonai-

---

3 Stewart Brand és kollégái által szerkesztett ellenkulturális kiadvány, ami a hatvanas évek végi és hetvenes évek eleji amerikai kommunák, reforméletmód-egyesületek és csináld magad mozgalmak számára készült.

4 Az amerikai ellenkultúra egyik ága, ami a társadalomból való kivonulást és új, lokális kisközösségi formák kikísérletezését tűzte ki célul -- *a szerk.*

5 A *Whole Earth Catalog* körül szerveződő ellenkulturális közösség online fóruma volt -- *a szerk.*

6 Többek közt Stewart Brand által alapított tanácsadó cég volt, nagyvállalatoknak segítette alkalmazkodni a posztfordista ipari környezet új kihívásaihoz -- *a szerk.*

ipari-tudományos komplexumon belül egy meglepően kollaboratív munkamódszer volt kialakulóban. Ez az új interdiszciplináris, vállalkozói szemléletű és projektalapú munkaszervezés az állami támogatások mellett elsősorban az információs és rendszerelméletek meglátásaira és nyelvezetére támaszkodott. A késő 1990-es évekre a kutatói világ e rendkívül rugalmas, hálózatos működési formája kilépett a hidegháborús védelmi létesítmények és fegyvereket fejlesztő laboratóriumok világából, és a számítógépekhez hasonlóan a hidegháborús kutatási projektek kollaboratív kultúrája és nyelvezete is megkerülhetetlenné vált napjaink vállalatai és kormányzatai számára.

Ebben az értelemben Stewart Brand és a *Whole Earth*-hálózat nem csak az információ és az információs technológiák megítélését változtatták meg, amikor azok kikerültek az állam által finanszírozott, katonai-ipari-tudományos világból és elterjedtek szélesebb körökben – ezzel párhuzamosan a hidegháborús kutatói közeg kulturális jellegzetességeinek elterjedését is legitimálták. Ráadásul mindezt a kibernetikai elméletek, valamint a második világháború utáni korszak interdiszciplináris kollaborációjából kinövő diskurzusok és rugalmas társadalmi gyakorlatok felkarolásával és lelkes alkalmazásával tették. A korszak fegyvereket tervező mérnökeihez hasonlóan Brand és kollégái olyan közösségi fórumokat hoztak létre, ahol a legkülönbébb technológiai és társadalmi közösségek tagjai léphettek kapcsolatba egymással és működhettek együtt, a folyamat során pedig felismerhették közös érdekeiket. Ezeket a közös felismeréseket a zárt csoportok tagjai és a fórumok közelébe sodródó újságírók rendszeresen publikálták és népszerűsítették a csoportokon kívül is. A fórumok nem csupán új diskurzusokat indítottak el, hanem a kibernetikai fejlődést beindító laboratóriumokhoz hasonlóan új közösségi hálózatokat, Brand esetében pedig új információs rendszereket – katalógusokat, találkozókat, online csoportosulásokat – hoztak létre. Ezek a rendszerek aztán újabb közösségi és szakmai hálózatok kialakulását tették lehetővé, amelyek a hálózatok uralkodó eszméinek megfelelően épültek fel és működtek.

Az 1990-es évekre mindez nagyban hozzájárult az évtizedre jellemző technoutópizmus megerősödéséhez, mivel annak társadalmi bázisát és diskurzusát részben ez a közeg alkotta meg. Emellett a termékek, az információ és a társadalmi struktúra előállításának és újratermelésének egy új, hálózatos módját is képviselték. Ötven évvel korábban a hadügyre, az iparra és az akadémiai világra a bürokratikus munkaszervezés volt jellemző. Az egyetemeket, a katonaságot és a vállalatokat – a laboratóriumokon és bizonyos szellemi műhelyeken kívül – mindenütt vertikális utasítási láncok, hosszú távú foglalkoztatás, a magánélet és a szakmai munka közötti határok meghúzása, a munkahely és a szabadidő elválasztása, illetve az érdem és a szolgálati idő valamilyen kombinációja

alapján számított jutalmazási rendszerek jellemezték.⁷ A huszadik század végére azonban ezek a bürokratikus szerveződési formák elkezdtek fellazulni. Ma már számos iparágban, valamint a katonaság és a tudományos élet egyes részeiben is horizontális szervezeti viszonyok léptek a hierarchikus struktúrák helyébe, a hosszú távú foglalkoztatást rövid távú, projektalapú munkaszerveződések váltották fel, az egyéni szakmai pozíciók helyett pedig az összetett, hálózatos alapú munkavégzési formák váltak elterjedté.⁸

Miután a számítógépeket sikeresen megszabadították az 1960-as évek bürokráciájához kötődő sötét asszociációktól, Brand és a *Whole Earth* közössége a számítástechnikát az Új Kommunalizmus társadalmi víziója és egy hálózatosan működő, technokratikus szervezeti forma jelképeként definiálták újra. Ezáltal hozzájárultak az információ és a számítástechnika kulturális jelentőségének, valamint a technokrácia működésének átalakításához is.

A SOSEM VOLT ELLENKULTÚRA

E háttértörténet ismeretében ideje újragondolni az 1960-as évek ellenkultúrájáról alkotott elképzeléseinket, illetve annak a posztindusztriális termelési viszonyokhoz és kultúrához fűződő kapcsolatát. Az 1960-as évektől kezdve a tudósok és az újságírók is gyakran össze-mosták az Új Kommunalista mozgalmat az újbaloldallal. A két csoport hasonló öltözködési, zenehallgatási és drogfogyasztási szokásaira fókuszálva valóban úgy tűnhetett, hogy ezek a mozgalmak tulajdonképpen egy töről fakadnak. Néhányan emellett érveltek, hogy az új kulturális stílusok késő hatvanas évekbeli felkarolása hozzájárult az újbaloldal politikai ambícióinak elapadásához. Mások az újbaloldali mozgalmat egyszerűen besorolták a tágan értelmezett „ellenkultúra” címkéje alá. De bármelyik álláspontot is képviselték, a történészek és a szociológusok – különösképpen azok, akik az ellenkultúra és az információs technológiák közti kapcsolatot vizsgálták – mindkét esetben úgy tekintettek az 1960-as évek ifjúsági mozgalmaira, mint amelyek ellenpontjait képezték a hidegháború katonai-ipari-tudományos komplexumának.

---

7 Ebben az értelemben ezek a szervezetek nagyban hasonlítottak a Max Weber által leírt bürokráciára. Ehhez lásd Weber (1991: 196–244). A hasonlóságok értelmezéséhez és az új vállalati formákhoz fűződő kapcsolatokhoz lásd DiMaggio (2001: 10).

8 A folyamat részletes elemzéséért lásd Harvey (1989) és Castells (2005). A változások munkára gyakorolt hatásairól lásd DiMaggio (2001); DeSanctis és Fulk (1999). A rövid távú, szerződéses munkavállalói formák felemelkedéséről lásd Barley és Kunda (2004).

Stewart Brand és a *Whole Earth Catalog* története azonban cáfolja ezt az elképzelést. Habár a *Free Speech* mozgalom⁹ és az újbaldal látványosan szemben álltak a katonaság, az ipar és a tudomány intézményrendszerével, a hidegháborús Manhattan és San Francisco bohém művészei, illetve később a Haight-Ashbury hippijei, valamint a „vissza a természetbe” mozgalom ifjoi a gyakorlatban maguk is osztották a technológiával kapcsolatos optimizmust, és magukévá tették az információs elméleteket, illetve a kutatói világ kollaboratív munkaszervezését. A kor tudományos szellemiségének megfelelően az ellenkultúra Új Kommunalista ágához tartozók, valamint az újbaldal képviselői közül is sokan, egy hatalmas, kiterjedt generációs kísérlet résztvevőiként tekintettek magukra. Az egész világ a laboratóriumuk volt, ahol egyaránt eljátszhatták a kutató és a kísérleti alany szerepét, eközben feltérképezve testüket és elméjüket, egymáshoz fűződő kapcsolataikat, illetve értelmezve a politika, a fogyasztás, a közösségek és az állam természetét. Ebben számos kisebb léptékű technológiai újítás segítette őket. A sztereo lemezjátszó, vetítógépek, stroboszkópok és természetesen az LSD használata lehetőséget teremtettek arra, hogy az egyén tudata bizonyos láthatatlan „rezgéseken” keresztül másokhoz kapcsolódjon. Ebben a tudatmódosult állapotban pedig az új individuumok azt gondolták, hogy képesek lesznek beteljesíteni a hadiipar fejeseinek régi álmát, azaz megmenthetik a világot. Míg a huszadik század bürokratikus apparátusa a teljes megsemmisülés szélére sodorta az emberiséget, addig a *Whole Earth Catalog* kommunákban lakó olvasói abban bíztak, hogy saját életmódjuk olyan gyakorlatokat teremthet, amelyek hozzájárulnak majd az emberiség pszichológiai, technokulturális és természeti kiteljesedéséhez.

Az információ, a technológia és a kísérletezés Új Kommunalisták körében elterjedt kultusza segíthet megérteni egyrészt a posztindusztriális társadalom gyökereit, másrészt pedig az ellenkultúra szerepét a számítástechnika, valamint a hálózatos termelési mód elterjedésben. A kora 1970-es évektől kezdődően számos szociológus és földrajztudós dokumentálta a gazdasági termelés új, tudásalapú formájának elterjedését (Bell 1973; Piore és Sabel 1984; Lash és Urry 1987; Harvey 1991; Castells 2005). E változások mozgatórugóinak és feltételezett következményeinek leírására nagy hatással voltak az írárok keletkezése idején megjelenő technológiai és gazdasági változások. A sok különbség ellenére azonban a szerzők között mindvégig egyetértés volt azt illetően, hogy a késő 1960-as vagy kora 1970-es évektől a posztindusztriális termelés domináns társadalomformáló erővé vált.¹⁰ Ahogy azt Daniel Bell korai, de máig meghatározó jelentőségű,

---

9 1964-ben a Berkeley Egyetemen megszerveződött emberjogi és háborúellenes mozgalom, ami az első tömeges diákmegmozdulás volt az 1960-as évek Amerikájában – *a szerk.*

10 Egy sor kutató kétkedve fogadta azokat az elképzeléseket, melyek szerint a posztindusztriális társadalom kialakulása egyfajta törést jelent az indusztriális kapitalizmus történelmi fejlődésében. Ennek az irányzatnak az egyik első képviselője James Beniger volt. *Az irányítás forradalma* című

The Coming of Post-Industrial Society című művében megfogalmazta, ebben az új termelési módban az "elméleti tudás" lett a termelés alapja (1973: 13). Könyvében amellett érvelt, hogy az iparosodás alatt az olyan technológiai újítások, mint a távíró vagy a légi közlekedés, mind egyéni kísérletezésből és barkácsolásból születtek. Ezzel szemben a poszt-indusztriális rendszerben feltalált technológiák, mint például a kémiai szintézis, már a specializált tudományos kutatások eredményeképpen jöttek létre. A jövőre nézve pedig ezeknek a tendenciáknak a felgyorsulását jósolta: tudósok és kutatók kollaboratív módon dolgoznak majd annak érdekében, hogy kiterjedt, rendszerezett tudásukat komplex problémák megoldására használják. Új termékeket és új tudásokat fognak előállítani, ezáltal pedig a társadalmi státuszuk is nő majd. Bell szerint mindez a bürokratikus hierarchiák felbomlásához vezet, a szigorú alá-fölé rendeltségen alapuló struktúrák pedig átadják helyüket az akadémiai világban kialakult horizontális szervezeteknek.

Elemzők gyakran érveltek amellett, hogy az elmozdulás a termelés tudásalapú formái, illetve a lapos szervezeti modellek felé Bell korában gyorsult fel látványosan. Steward Brand és a *Whole Earth* csoport példája ugyanakkor emléktet minket arra, hogy a posztindusztriális társadalomhoz kötött jelenségek közül sok már korábban is fellelhető volt a második világháború és a hidegháború katonai-ipari-tudományos világának kollaboratív módon működő kutatócsoportjaiban.¹¹ Ahogy arra számos tudománytörténész rámutatott, a kormány által pénzelt kutatási projektek, melyek a második világháború megnyerését voltak hivatottak segíteni, elképesztő mennyiségű rendszerezett, diszciplínákon átívelő tudást mozgósítottak. A magányos barkácsolók képtelenek lettek volna radartechnológiát vagy atomfegyvereket tervezni, ezek a technológiák csak kutatók, mérnökök és adminisztrátorok interdiszciplináris együttműködéséből jöhettek csak létre. Habár egy kiterjedt bürokratikus apparátus finanszírozta őket, ezek a kutatócsoportok mégsem tekintély- és pozícióelvek alapján szerveződtek - kollaboratív munka és viszonylag lapos szervezeti struktúra jellemezte őket. Ez a struktúra részben a fegyverfejlesztés

---

művében (2004) Beniger egészen a késő 19. századig vezeti vissza az információ szerepének felértékelődését a gazdasági életben. James W. Cortada a *Making of the Information Society* című könyvében amellett érvel, hogy az információ már évszázadok óta a nyugati és azon belül is az amerikai kultúra kulcseleme. A tudásalapú gazdaság új típusú munkásaival kapcsolatban lásd Chandler és Cortada (2003). A marxista gondolkodók kifejezetten hevesen támadtak minden olyan állítást, amely szerint a posztindusztriális, posztmodern és hálózati társadalom a kapitalizmus új korszakát képviseli. Ezzel kapcsolatban lásd például Slack és Fejes (1991); Lyon (1988); Garnham (2000). Az információs társadalomról szóló viták alapos áttekintéséért lásd Webster (1995).

11 Bell maga is felismerte ezt az összefüggést. „Úgy is fogalmazhatunk, hogy a posztindusztriális társadalom az 1945 és 1950 közötti időszakban született” – írta (1973: 346). Ennek ellenére sok kutató nem vett tudomást arról, hogy a hidegháború időszakának hadiipari kutatóközpontjai milyen nagy hatással voltak a termelés hálózati módjára.

egy újfajta, átfogó megközelítéséből fejlődött ki, amely az embereket és a gépeket egy nagy harci gépezet összefonódó és egymást kiegészítő elemeinek tekintette. Másrészt viszont részben éppen e rugalmas, interdiszciplináris egyveleg segítette elő a szisztematikus tudás nyelvezeteként szolgáló kibernetika kialakulását, valamint a számítógépek elterjedését melyekkel ezt a tudást modellezni és alkalmazni lehetett.

Tehát mire Daniel Bell megírta a *The Coming of Post-Industrial Society* című művét, az elméleti tudás már körülbelül harminc éve a hadiipari termeléssel kapcsolatos kutatások legfőbb eleme volt. Talán pont ezen okokból kifolyólag Bell amellett érvelt, hogy „a korunkban bekövetkező legfontosabb társadalmi átalakulás (...) a gazdaság alárendelődése a politikai hatalomnak”. Később olyan gondolkodók, mint David Harvey vagy Manuel Castells meggyőzően érveltek amellett, hogy Bell tévedett ezzel kapcsolatban. Az elméleti tudás, a kollaboratív munkavégzés és az államilag finanszírozott kutatásokból kifejlődő információs technológia valóban kiemelkedően fontos részévé váltak a társadalomnak, ugyanakkor jelentőségük leginkább a gazdasági szektorban érvényesült. Harvey és Castells egyetértettek abban, hogy a tájan értelmezett tudás valóban az új javak és szolgáltatások termelésének központi elemévé vált. Miközben a számítógépek online hálózatokba kapcsolódtak, egyre több kutatás mutatott rá arra, hogy ezek a technológiák miként növelték meg a tudás és az információ jelentőségét a termelési folyamatban (Lyon 1988; Zuboff 1988; Castells 2005; DeSanctis és Fulk 1999).¹² Bellhez hasonlóan több szociológus is amellett érvelt, hogy az átalakulás, mely során a tudás és az információ a termelőfolyamatok kulcsfontosságú elemeivé váltak, szorosan összekapcsolódik a vállalati bürokrácia erodálásával. Tény, hogy számos iparágban átalakult az alá- és fölérendeltségen alapuló belső működés, és megjelentek a kevésbé hierarchikus rendszerek. A bürokratikus apparátusok természetesen továbbra is léteznek, de – különösen a tudásintenzív és a csúcstechnológiával foglalkozó iparágakban – egyre inkább a hálózatok válnak a termelés szervezésének legfőbb formájává.

Az elmúlt ötven év során tehát látványosan elterjedt a korábban csak a hadiipari kutatólaboratóriumokra jellemző tudásalapú termelési mód, lapos szervezeti forma és az információs technológiák használata. Ezek a változások sajátos gazdasági és kulturális – sőt Kevin Kelly és a *Wired*-csoport írásai szerint egyenesen természeti – jelenségekként értelmeződtek újra, miközben hadászati és kormányzati gyökereiket elhallgatták. Ezen a ponton kerül a képbe az ellenkultúra posztindusztriális társadalom kialakulásában játszott szerepe. Amikor Stewart Brand és generációja otthonukat elhagyva beléptek az egyetem világába, egy olyan kutatói közegben találták magukat, amely még mindig az Amerikát fenyegető veszélyek elhárításán dolgozott. Brand ekkortájt írt naplóbejegyzé-

---

12 Az információs technológia termelékenységre gyakorolt hatása továbbra is heves viták tárgya. Ezzel kapcsolatban lásd Gordon (2000).

zéseiből kiderül, az egyetem diákjai komolyan tartottak attól, hogy a hidegháború megnyerésére létrehozott intézetek tönkreteszik majd az életüket: vagy úgy, hogy egy nukleáris háború következtében az egész világot megsemmisítik, vagy úgy, hogy diplomás fiatakként nem lesz más választásuk, mint karriert építeni a bürokratikus és zárt intézményrendszerben, ami biztos lelki leépüléssel jár. Brand és társai számára ezek a fenyegetések kibogozhatatlanul összefonódtak egymással. A *Free Speech* mozgalom tüntetői például, akik 1964-ben elfoglalták a Sproul Hallt, az egyetemet egyaránt egy gyárhoz és egy hatalmas számítógéphez hasonlították. Azt állították, hogy az egyetem – a katonai céloknak alárendelt államgépezet egyéb alrészeihez hasonlóan – olyan tudás és értelmi-ségi munkaerő kitermelésén dolgozik, amelynek egyetlen célja a nemzet védelme. A tüntetők szerint e folyamat közben magukat a diákokat a szervezet apró fogaskerekeivé alacsonyítják. A mechanikus gépezetként és a világ megsemmisítésére és számtalan ember lelkének megtörésére alkalmas technokratikus eszközként értelmezett katonai-ipari-akadémiai komplexum narratívája kifejezetten népszerű volt az 1960-as években aktív ifjúsági mozgalmak körében.

Ugyanakkor bármennyire is tiltakoztak a hidegháborús kutatások és az azokat támogató információs technológiák ellen, a gyakorlatban a Stewart Brand generációjához tartozó diákok is elsajátították a katonai kutatólaboratóriumok szellemi hagyatékát. Az 1950-es évek végén és az 1960-as években az amerikai egyetemek diákjai szinte kivétel nélkül találkoztak a rendszerszemléletű társadalomtudományokkal, az információorientált biológiával és pszichológiával, valamint a kibernetikával – egy információalapú diszciplínával, ami mindezeket a területeket összekötötte. Stewart Brand és társai, illetve pár évvel később a *Whole Earth Catalog* Új Kommunalista olvasóközönsége számára úgy tűnt, hogy ezekben a rendszerelméletekben rejlik a megoldás a korábban azonosított társadalmi problémákra. Ahogy azt Norbert Wiener már a késő 1940-es években kifejtette: a kibernetika és a kapcsolódó rendszerelméletek olyan víziót kínálnak a világról, amely szerint annak minden apró részlemeze összefügg a többi részlelemmel, és ezek az elemek kölcsönösen tükrözik is egymást. Az emberek, a természet, a technológiai rendszerek és az intézmények egyszerre voltak egyedi példái és összefüggő részlemezei annak, amit Gregory Bateson úgy nevezett, hogy „a minta, ami összeköt” (Bateson 1979: 7). Az atomkorszak rémálom volt, amelyben az emberiséget láthatatlan „vasfüggönyök” választották szét és kényszerítették ellentétes oldalakra, és ahol egyetlen robbanás az egész világot elpusztíthatta volna. Ezzel szemben a kibernetika és a rendszerelméletek egy egységes és megbonthatatlanul összekapcsolódó társadalom vízióját hirdették, amely – legalábbis Norbert Wiener szerint – a homeosztázis nyugalmi állapota felé halad. Olyan látomás volt ez, amelyben a világ alkotóelemei egymással kölcsönhatásban fejlődnek, és e koevolúciós fejlődés egyre nagyobb stabilitást teremt. A természetnek ezt

a nyugalmi állapot felé tartó komplex vízióját látta meg Stewart Brand először a Stanford egyetem Jasper Ridge rezervátumának pillangóiban. Egy ilyen társadalom eljövételében hittek az USCO művészei¹³ és az olyan kommunák alapítói, mint a Libre vagy a Farm, amikor alternatív közösségek építésébe kezdtek.

Emellett a kibernetikára és az információelméletekre jellemző technofil attitűd, valamint az olyan különc technokraták, mint Buckminster Fuller¹⁴, a hatvanas évek fiataljainak egy másik dilemmájára is megoldást kínáltak. Brand és generációja ugyan az atomháború fenyegetése mellett nőtt fel, ám a hatvanas évek egyben a példátlan bőség korszaka is volt. Miközben a *Free Speech* csoport mozgalmárai az amerikai ipar gyárait kritizálták, azok végtelen mennyiségű fogyasztási cikkel árasztották el a fiatalokat. Emiatt az amerikai egyetemisták rendszerkritikus csoportja kínos kérdéssel találta szembe magát: hogyan lehet az amerikai társadalom fő intézményeit elutasítani úgy, hogy közben ne kelljen lemondaniuk a rendszer által nyújtott javakról és élvezeti cikkekről?

Az Új Kommunalisták ezt a dilemmát úgy oldották fel, hogy ötvözték a hidegháborús kutatói közösségekre jellemző technocentriskusságot, tudásfétist és kísérletezési kedvet az alternatív közösségek kialakítására irányuló egyéni ambícióikkal. Így az Új Kommunalisták eltávolodtak az újbaloldal felforgató törekvéseitől, és egy láthatatlan rendszer által összekapcsolt világ vágyképe felé fordultak. Ahogy a kibernetika információs rendszerei bárki számára láthatóvá és kezelhetővé váltak a személyi számítógépeknek köszönhetően, az USCO művészei és a „vissza a természetbe” mozgalom kommunalakai úgy képelték, hogy a társadalmi és a természeti szférát összekötő láthatatlan hálózatokhoz is hozzá tudnak majd férni technológiai eszközök segítségével. Steward Brand úgy vélte, hogy ha a katonai-ipari komplexum képes volt az emberiséget egy olyan korszakba vezetni, ahol az embereknek, akár az isteneknek, hatalmukban állt az egész világot megsemmisíteni, akkor ennek a kornak a találmányai azt is lehetővé tehetik, hogy a fiatalok olyan „átfogó tervezőkké” váljanak, amilyenekről Buckminster Fuller álmódott. Ahogy azt Fuller javasolta és Brand, valamint a *Whole Earth Catalog* látványosan demonstrálták, az ipari társadalom termékeit át lehet alakítani a személyes és kollektív megújulás eszközeivé.

Az 1960-as évek végére az Új Kommunalisták meghoztak két fontos döntést: egyrészt elfordultak a politikai küzdelmekről, és a társadalmi változás kiindulópontjának a társadalmi és a gazdasági szférát tették meg. Másrészt magukévá tették a katonai kutatólaborok alapvető meggyőződését, mely szerint a tudományos megismerés és a megfelelő technológiák helyes alkalmazása képes megmenteni a világot. A hadiiparban a számítógépek kiemelkedő helyet foglaltak el, hiszen az egész bolygót elemezhető információvá változtatták, ezáltal kiismerhetővé tették az ellenséges tevékenységek visszatérő mintázatait, és

---

13 Amerikai médiaművészeti csoport, mely a hatvanas évek közepén volt aktív – *a szerk.*

14 Író, építész és feltaláló, többek közt a geodézikus dómok feltalálásáról ismert – *a szerk.*

– elméletben legalábbis – képesek voltak megelőzni potenciálisan végzetes támadásokat. Hasonlóképpen használták a kisebb technológiai találmányokat az Új Kommunisták, azt remélve, hogy ezek a tárgyak hozzáférést biztosítanak az embereket egymással, illetve a természettel összekötő titkos mintázatokhoz. Ezek közül a technológiák közül némelyik, mint például a *Whole Earth Catalog*, egészen explicit módon kapcsolódott az információ-megosztáshoz. Más tárgyaknak, például a projektoroknak vagy az elektronikus gitárnak csak közvetve volt kommunikációs szerepe, a geodézikus dómoknak vagy az LSD-nek pedig látszólag nem is volt semmiféle „információs” jellege. Ezek az amerikai iparnak köszönhető különféle technológiák újfajta eszközökké váltak az Új Kommunisták kezében, és arra használták őket, hogy – az ellenséges katonai mozgásokhoz hasonlóan – feltárják az emberi létezés átfogó, ám rejtett mintázatait és így elősegítsék az emberiség fejlődését.

Ezáltal az Új Kommunisták mozgalom „vissza a természetbe” ága egyszerre fordított hátat a militarizált állami bürokráciának és sajátította el az abban a közegben kialakult rendszerelméleti perspektívát, technocentrikus beállítottságot, az elme szerepének hangsúlyozását és a kollaboratív, kísérleteken alapuló közösségi életet. E folyamat során a hidegháborús kutatói kultúra számos meghatározó elvét népszerűsítették és vezették be újra – de ezúttal az ellenkultúra eszmei alapjaként hivatkoztak rájuk. Ebben az értelemben az Új Kommunisták nem hogy nem kínáltak radikális alternatívát a hidegháborús kultúrával szemben, hanem éppen ennek a kultúrának egy egyre fontosabbá váló elemét terjesztették el széles körben. Ebben az időben az ellenkultúra és a hidegháborús hadi-ipari-akadémiai kultúra közötti kapcsolatról kevés szó esett, már ha felismerték ezt a kapcsolatot egyáltalán. A háborúellenes tüntetéseket, majd az azokat követő *New Age*-mozgalmakat harvardi irodája ablakából szemlélő Daniel Bell például sok kortársához hasonlóan az ifjúsági mozgalmakat olyan erőként értelmezte, ami a hidegháborús Amerika burzsoá kultúrájának lerombolására törekszik. Az ellenkultúrát „törvénytágadónak”, „intézményellenesnek” és „mélységesen burzsoáellenesnek” tartotta (1973: 478–480). Utólag visszanézve azonban Stewart Brand és a *Whole Earth*-hálózat tagjainak példájából az látszik, hogy hiába kritizálták a 20. század közepének burzsoá társadalmi rendjét, a törvénytágadó, intézményellenes megnyilvánulások a kritizált életmód egy új formájának, a rugalmas és tudásalapú munkavégzésen alapuló posztindusztriális társadalom bevezetéséhez járultak hozzá.

Kultikus státuszának köszönhetően a *Whole Earth Catalog* egyfajta iránytűként szolgált a mozgalom és az egész korszak számára, ebből adódóan pedig az Új Kommunisták nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a második világháború laboratóriumi kultúrájában felbukkanó szakmai kérdéseket – például hogy mi az információ és a technológia ideális viszonya az egyénhez és a közösséghez – kulturális kategóriákká alakítsák. A „vissza a természetbe” kommunáiban és a *Whole Earth* lapjain a rugalmas, vállalkozó kedvű,

a világot a kutatásán keresztül megmenteni próbáló tudós a fulleri értelemben vett Átfogó Tervezővé vált – rugalmas, vállalkozó kedvű hippivé, aki a világot a tudat és a közösség határvidékén végzett kutatása segítségével igyekezett megmenteni. A kommuna társadalmi laboratóriumává vált, a mindennapi lét pedig maga volt a kísérlet. A társadalmi és szellemi határok eltűntek, minden nő és férfi egyszemélyes interdiszciplináris kutatóvá vált, és arra törekedett, hogy egy teljes öntudatot és egy teljes világot építsen. Ebben a folyamatban az információ és az információs technológiák hasonló szerepet kaptak, mint a hidegháborús kutatói közegben, különösen azon részében, amelyik a kibernetika fejlesztéséért volt felelős. A *Whole Earth* hasábjain található információk összekapcsolták és ezzel katalizálták a bolygó megmentéséért folytatott közösségi munkát; emellett a katalógus mint információs rendszer láthatóvá tette az Új Kommunisták társadalmi rendszerének struktúráját azáltal, hogy az alkotóelemeket összekapcsoló közös fórumként működött. Hasonlóan ahhoz, ahogy a számítógépek lehetővé tették a tudósok és a katonák számára, hogy tőlük távol eső helyeket is az ellenőrzésük alatt tartsanak, a *Whole Earth Catalog* olvasóit olyan megfigyelőkké változtatta, akik egymást és a körülöttük lévő világot kémlelték, a Vízöntő korának kezdetét jelző forradalom előjeleit keresve.

Ezek a kulturális minták túlélték az 1960-as évek mozgalmi hullámát, és nagy hatással voltak a számítógépes fejlesztések alakulására és elterjedésére. Az 1970-es évek közepére a „vissza a természetbe” mozgalom kommunái jórészt eltűntek. A kommunákra jellemző meggyőződések azonban – mint az emberről alkotott holisztikus elképzelések, a meggyőződés, miszerint az új technológiák segíthetik az egyéni kiteljesedését, valamint egy láthatatlan jelzések által összekötött egyenlő, harmonikus közösségbe vetett hit – nem jelentéktelenedtek el. Emellett Stewart Brand és a *Whole Earth Catalog* körei számára megmaradtak az 1960-as években kialakult közösségi hálózatok is, valamint áthagyományozódott rájuk egy sor olyan képesség és praktika, amelyek segítségével összetartó, és a saját érdekeik felismerésére és artikulálására képes közösségeket tudtak teremteni. A következő húsz év során Brand társadalmi beágyazottságának és kulturális jelentőségének köszönhetően képes volt az Új Kommunisták eszméit a kialakulóban lévő Szilícium-völgy ideológiájává tenni.

Ezzel egy időben a számítástechnikában két nagy hatású változás ment végbe: a miniaturizáció és a hálózatosodás. A korai 1970-es évekre már egy kis íróasztali dobozban is elfért annyi számítási kapacitás, ami korábban teljes szobányi teret igényelt. A számítógépek ekkorra két értelemben is „személyivé” váltak: az olyan fejlesztéseknek köszönhetően, mint a billentyűzetek vagy a kisméretű képernyők, végre az átlagemberek számára is elérhetővé és mindennaposává vált a technológia; másrészt a hatalmas méretű ipari számítógépekhez már nem csak a kutatók krémjének volt hozzáférése, hanem rövidebb időre mások is kipróbálhatták és használhatták ezeket, aminek végeredményeként sok ember

tapasztalta meg, milyen érzés teljes mértékben irányítani egy gépet. A *Whole Earth Catalog* pedig megmutatta a Xerox PARC számítógép-fejlesztőinek, valamint a *People's Computer Company* és a *Homebrew Computer Club* lelkes techrajongóinak, hogy hogyan kell a létező technológiákat egymással összekapcsolni az Új Kommunisták „személyes” eszközhasználatról szóló elveinek megfelelően. Amikor olyan fejlesztők, mint például Lee Felsenstein vagy Larry Tesler elolvasták a *Whole Earth* katalógust, egy olyan vízióval találkoztak, amely szerint a technológia képes átalakítani az emberi tudatot és az egész világot. Így volt ezzel Alan Kay is, aki előbb a *Whole Earth* hasábjain, majd később a Xerox PARC új – a *Whole Earth* által ihletett – könyvtárában olvasott minderről. Mikor ezek a fejlesztők új mikroszámítógépeken dolgoztak, melyek némelyike szakmabelieknek, némelyike átlagfogyasztóknak készült – a részben Kay által tervezett Apple számítógépek pedig mindkét rétegnek –, úgy érezhették, hogy munkájuk az Új Kommunisták által megkezdett társadalmi küldetés folytatása. 1972-es *Rolling Stone*-cikkében Brand megerősítette bennük ezt a meggyőződést. A Xerox PARC ugyan a hidegháborús kutatások intellektuális, munkaszervezeti és technológiai hagyatékából nőtt ki, ám az ott dolgozó fejlesztők Brand szerint ugyanolyan kulturális élcsapatot alkottak, mint a *Resource One* tüntetői. „Hekkerok” voltak – a kommunalok kísérletező kedvének új hordozói.

A következő tíz év során az Új Kommunisták kulturális befolyása egyrészt erősen érződött azon, ahogy az új számítástechnikai termékeket reklámozták, másrészt hatásosan legitimálták is ezeket a termékeket. Különösen az Apple hirdette úgy a termékeit, mint eszközöket a bürokrácia lebontásához, az egyéni öntudat kiteljesedéséhez és egy új, kollaboratív társadalom felépítéséhez. Az Új Kommunisták hatása azonban nem csak a számítógép- és szoftvergyártók vezetőségi ülésein volt érezhető. Az 1980-as években Brand tovább dolgozott azon, hogy összehozza a techvilág képviselőit és az Új Kommunista mozgalom korábbi tagjait. Részben ennek a folyamatnak köszönhetően a számítógépekről és számítástechnikai szakemberekről egyre kevesebbeknek jutott eszébe ezek bölcsője, a katonai-ipari-tudományos komplexum. Azáltal, hogy az asztali számítógépeket következetesen „személyes” technológiaként írta le, valamint hogy a számítógépek hekkelését a Buckminster Fuller által megálmodott *Átfogó Tervezés* megnyilvánulásaként értelmezte, Brand hozzájárult az egyre népszerűbbé váló számítógépek és az Új Kommunizmus közti kapcsolat kialakításához és fenntartásához.

Ez a gondolatársítás nagyban meghatározta a komputerezáció második nagy hullámának, azaz a számítógépes hálózatok kialakulásának megítélését. Amikor Brand megalapította a WELL-t, hozzájárult annak a társadalmi-technológiai narratívának a kialakulásához, amely szerint a számítógépek segítségével lebonyolított kommunikáció egy virtuális közösségiség megnyilvánulása, a kibertér pedig egyfajta elektronikus határvidék (*electronic frontier*). A nyilvános internet és a *World Wide Web* megjelenése után már ebben

a fogalmi keretben értelmezték a hálózatosodás társadalmi hatásait. Az 1990-es években mind a népszerű ismeretterjesztő, mind a tudományos írásokban úgy jelentek meg a számítógépek, mint eszközök, melyek hozzásegítik a felhasználókat egy új, kísérletező, holisztikus én kialakításához, valamint újfajta, bizalmon alapuló, harmonikus közösségek építéséhez. Sokak szemében az ilyen virtuális közösségek – és különösen a WELL – az erősen intézményesített, hierarchikus, bürokratizált materiális világ alternatíváiként tűntek fel. Ahogy egyre több optikai kábel hálózta be a bolygót, és ezeken keresztül egyre több információ áramlott a világban, rengetegen gondolták úgy, hogy ez a mozgalom tulajdonképpen az amerikai határvidék reinkarnációja – egy olyan tér, amelyben újraalkotható a világ, méghozzá a politikai harcok megvívása helyett a technológia segítségével kialakított újszerű életformákon keresztül.

De ha jobban megvizsgáljuk a WELL virtuális közösségét, azt láthatjuk, hogy az új számítógépes hálózatok nem csak a kommunikáció új színtereit hozták létre, hanem a hálózati termeléshez szükséges társadalmi és gazdasági infrastruktúra kialakításához is hozzájárultak. A késő 1980-as években a WELL tagjainak nagy része vagy a techiparban dolgozott vagy újságíró volt, a WELL-nek köszönhetően pedig jelentős gazdasági és közösségi előnyökre tettek szert. A közösség ereje részben a különféle ismeretségi hálók összekapcsolásában rejlett: az állást keresők (akik nem voltak kevesen, hiszen ebben az időben a Szilícium-völgy környéki techiparban dolgozók átlagosan három évet töltöttek egy-egy cégnél) jó hasznát vették ennek a bennfentes, laza közösségi hálónak.¹⁵ Emellett az újságírók számára értékes adatforrásként szolgált a WELL, ahol begyűjthettek egy csomó információt és véleményt a közösség számos szakmabelijétől. Végül a WELL bármely tagja használhatta arra a fórumot, hogy elismerést szerezzen, vagy hogy egy új identitást kísérletezzon ki magának, illetve hogy leellenőrizze online társai szavahihetőségét.

A megosztás, a bizalmi viszonyok és a lapos társadalmi struktúrák hangsúlyozása miatt a virtuális közösségek Új Kommunalista elképzelésekből táplálkozó ideológiája legitímálta a WELL sokszínű, hálózatos gazdasági kapcsolatait. A közösség tagjai egy elektro nikus határvidék telepeseiként tekintettek magukra, ennek megfelelően pedig úgy értelmezték saját integrációjukat a rugalmas gazdasági gyakorlatokba, mintha az a bürokráciamentes alternatív világ felépítésére vonatkozó ifjúkori álmaik megvalósítása lenne. Sőt a felemelkedőben lévő, hálózati alapon szerveződő technokráciát a bürokratikus elődök ellenpólusának tekintették.

Az 1990-es évekre mind a számítógépes hálózatok, mint az internet, mind a *Whole Earth*-höz hasonló közösségi hálózatok az akkoriban újszerűnek tűnő gazdasági és politikai világ jelképeivé váltak. Nem kis részben a *Global Business Network* példájának, valamint Kevin Kelly és Peter Schwartz írásainak és a *Wired* magazin munkásságának köszönhetően

---

15 A laza ismeretségi kapcsolatok munkakeresésre gyakorolt hatásáról lásd Granovetter (1991).

sokan hittek abban, hogy az Új Kommunisták hierarchiamentes, bizalmi kapcsolatokon alapuló társadalomról szóló álma a megvalósulás küszöbén áll. Libertárius meggyőződéseik ellenére ebben az időszakban még az olyan szerzők is, mint Esther Dyson, John Perry Barlow vagy Kevin Kelly, egy egalitárius világ megteremtéséről álmodoztak. Ezen szerzők és olvasóik szemében a nyilvános internet egy új világ modellje volt, melyben mindenki a saját érdekeinek megfelelően cselekedhet, ám ezzel egy időben egy közös társadalmi teret hoz létre – egy olyan világot, amelyben „mind egyek vagyunk”. Ezt a közeget nem a konfliktusos politika alakítja majd, hanem a technológia segítségével kiteljesedett egyén és a hálózatos módon működő fórumok és intézmények. A „vissza a természetbe”-mozgalom tagjaihoz hasonlóan az internet prófétái számára is a bürokratikus szörnyetegként értelmezett állam jelentette a legnagyobb veszélyt az egyénre – ezzel szemben pedig az információs technológiák és a piac a megváltás zálogainak tűntek.

AZ UTÓPIA SÖTÉT OLDALA

Láthattuk, hogy az 1960-as évek vége és az 1990-es vége évek között Brand és a *Whole Earth*-hálózat bonyolult közvetítői szerepet töltött be az akadémiai világ és az Új Kommunisták hagyományai között. A folyamat során nagy hatást gyakoroltak az egyénről és közösségről szóló víziók formálódására, valamint az azzal kapcsolatos elképzelésekre, hogy ezek milyen viszonyban állnak a munkával és a technológiával – az így kialakuló felfogások pedig világítótoronyként szolgáltak generációjuk számos tagja számára. Ezek a víziók a hidegháborús politikát és kereskedelmet irányító intézmények, valamint általában a racionalizált társadalmi alakulatok iránt érzett bizalmatlanságban gyökereztek. Az 1960-as évek végén sokan elhagyták Haight-Ashburyt Új-Mexikó hegyeiért, egyrészt egy új társadalom megalapításának reményében, másrészt pedig azért, hogy így szabadítsák fel saját életüket a társadalom erőinek kontrollja alól. Az 1970-es és 1980-as évek során, mikor a „vissza a természetbe” mozgalom kommunái felmorzsolódtak és eltűntek, Stewart Brand és a *Whole Earth* csoport vállalkozói megőrizték ezeket a reményeket, méghozzá azért, hogy összekötötték őket a számítógépes technológiákkal és a posztindusztriális gazdaság rugalmas szervezeti gyakorlataival. Az 1990-es évek végére sokak számára tűnt úgy, hogy az egyre inkább az új gazdaság alapját képező számítógépes hálózatok képesek lesznek az intézményi hatalom megtörését és a teljes élet elérését célul kitűző Új Kommunisták álmok megvalósítására.

A digitális technológiákról és a hálózati gazdaságról szóló diskurzusok még ma is gyakran megidézik az Új Kommunisták ideálokat. A kommunák öröksége azonban figyelemztetésként szolgál mindenki számára. Ahogy magukévá tették a világot információs

rendszerként értelmező kibernetikus elgondolásokat, Stewart Brand és a *Whole Earth Catalog* olvasói – az internet harminc évvel később felbukkanó libertariánus rajongóihoz hasonlóan – elkezdtek hinni abban, hogy a distinkciók folyékony játéka, ami a társadalmi életet jellemzi, feloldható egy olyan térben, ahol minden és mindenki egyenértékű információs jel csupán. Sokak számára, akik ebben az időben attól rettegetek, hogy testüket megsemmisítik a Szovjetunió mechanizált hadseregei és bombái, ez az elképzelés elmondhatatlanul vonzóan tűnt. Ha mindenki egy nagy egész része, és ha maguk a testek – ahogy Buckminster Fuller fogalmazott – nem többek „bonyolult mintájú funkcióknál”, akkor az egyének leszámolhatnak az oly sok problémát okozó formális irányító struktúrákkal, és ezek helyett olyan eszközökkel állíthatják vissza a globális egyensúlyt, amelyek mindenki számára elérhetők – érzésekkel és benyomásokkal, hozzáférhető technológiákkal, valamint egy közös tudat mindenki által osztott ösztöneivel (Fuller 1963: 249).

Amikor azonban megpróbáltak ezek szerint az ideálok szerint élni, a kommunák tagjai rájöttek, hogy ha a tudati rendszereket és az információt használják a társadalmi struktúra alapjaként, az csak jobban kiszolgáltatja őket azoknak a társadalmi és anyagi nyomásoknak, amik elől menekülni próbáltak. Például amikor a *Drop City* nevű kommuna lakói felszabadították magukat a kormányzat hivatalos struktúrái alól, hirtelen képtelenek lettek saját anyagi szükségleteik kielégítésére és arra, hogy közös nevezőre jussanak a szomszédaikkal. Ezen nehézségek első formája közvetlenül az intézményesült politika elutasításából fakadt. Intézményesült hatalmi struktúrák hiányában a karizmatikus hatalom vált uralkodóvá sok kommunában. Ennek eredményeként sok közösség egymással vetélkedő frakciók kialakulásának, sőt néhány diktatórikus guru megjelenésének lehetett tanúja. Az intézményesített politikától való elfordulásnak volt köszönhető az is, hogy a külvilágban eltanult normák különlegesen erős irányítóelvekké váltak. A férfiak és nők viszonyát szabályozó intézmények híján sokan visszatértek a hagyományos felfogásokhoz, emiatt pedig számos vidéki kommuna idegenítette el magától a nőket és a gyerekeket. A külvárosi férfiak elvileg hátrahagyott gyakorlataihoz hasonlóan a kommunák sok férfi lakója hagyta a főzést, a takarítást és a gyereknevelést a nőkre.

Ehhez hasonlóan egyes kommunák rendszeresen ignorálták a helyi közösségeket, melyek mellett letelepedtek. A *Whole Earth Catalog*hoz hasonló dokumentumokra támaszkodva és egy közös tudat elvére hivatkozva sokan egy láthatatlan jelek által összekötött elit elszórt tagjaiként tekintettek magukra. A „vissza a természetbe” mozgalom tagjainak többsége egyébként is egy viszonylag jól körülhatárolható társadalmi csoportból került ki: túlnyomórészt fehérek voltak és jól képzettek, és meg akarták változtatni a világot. De mivel osztályidentitásukat a tudat és az információs hálózatok fogalmainak segítségével artikulálták, sokan képtelenek voltak felismerni a tényt, hogy mindennapjaik során más emberektől – és leginkább más osztályhelyzetben lévő emberektől függnek.

Nem tudatosították, milyen mértékben vannak ráutalva a szüleik és barátaik által biztosított anyagi juttatásokra, és szinte teljesen elszigetelték magukat a szegényektől és a színes bőrű emberektől, akik szomszédságában éltek.

Ha a posztindusztriális kor információmunkásai elhiszik, hogy a számítógépek és a hálózati gazdaság elhozzák a hálózati módon működő utópiát – ahogy azt még mindig sokan képzelik –, azzal a „vissza a természetbe” mozgalom közösségeit jellemző szenvedés és kizárás formáinak állandósítását kockáztatják. 1997-es memoárjában például Ellen Ullman az Új Kommunalista örökség lehetséges következményeire figyelmeztetett (Ullman 1997). Ullman 1971 óta dolgozik programozóként, a könyv írása idején negyvenhat éves volt. Korábban alkalmazottként dolgozott, de a cégét felvásárolták. Jelenleg, ahogy írja, „az ügyfeleim felbérelnek egy feladat elvégzésére, majd megszabadulnak tőlem, mikor végeztem. Én hasonlóképpen járok el a szerződéses alvállalkozóimmal” (Ullman 1997: 126). Az 1980-as és 1990-es évek makroökonómiai fejleményeivel és a gyors technológiai és gazdasági változásokkal lépést tartva Ullman sokakhoz hasonlóan a hálózati nagyvállalati modellbe kényszerült. Könyvében kifejti, hogy ügyfelei azt várják a hozzá hasonló tanácsadóktól, hogy „szedjenek össze egy csapat embert, akik elvégzik a munkát, majd oszlanak fel. Nem szabad időt és energiát fektetnünk emberek képzésébe vagy készségek fejlesztésébe – amúgy sem lenne értelme... Az elvárt szakértelem gyorsabban változik, mint az ember maga, úgyhogy mindig könnyebb az embert lecserélni” (Ullman 1997: 129).

Ezekben a feladatalapú hálózatokban Ullman és kollégái a nagy nyomás alatt általában egészen közeli kapcsolatba kerültek egymással, de a csapat a feladat elvégzésével egy időben fel is oszlott. Ezek a feloszlások fájdalmasak voltak – ám az általuk okozott fájdalom elhalványult az állandó szorongás mellett, amit Ullman a saját lecserélhetősége miatt érzett. A technológiák, amikkel dolgozott, folyamatosan változtak, és ha meg akarta tartani a munkáját, lépést kellett tartania a változásokkal. Ahogy írja, 1971 óta „megtanultam hat magasabb szintű programozási nyelvet, három *assembly* nyelvet, két adatkinyerésre használható nyelvet, nyolc *processing* nyelvet, tizenhét *scripting* nyelvet, tíz makrotípust, két objektumorientált nyelvet, megismerkedtem hatvannyolc programkönyvtár felhasználói felületével, öt hálózattípussal és nyolc fejlesztői környezettel – tizenöttel, ha az operációs rendszerek és hálózatok minden kombinációját külön számolom. Ez egyébként nem számít kimagasló teljesítménynek a szakmában. A számítástechnikában tapasztalható folyamatos változások miatt bárki, aki hosszabb időt töltött el ezen a területen, össze tudna állítani egy hasonló listát” (Ullman 1997: 100–101). Fiatalkorában sokkal könnyebbnek tűnt új nyelveket tanulni. Ötvenedik évéhez közeledve a teste elkezdett fáradni. „Az idő múlása azt súgja, hogy hagyjak fel a legújabb trendek követésével” – írja. „A biológiai élet nem akar a chipfejlesztéshez hasonló sebességgel haladni, évente felülmúlva önmagát” (Ullman 1997: 105).

Ullman helyzete egyszerre mutatja meg az Új Kommunalizmus ideológiájának erejét és veszélyeit azok számára, akik a hálózati gazdaság technológiaintenzív részében dolgoznak. A rengeteg stressz ellenére Ullman életének sok aspektusa megfelel az Új Kommunalista ethosznak, mivel rugalmas és mobilis, valamint megköveteli, hogy információk technológiák és információk által összekötött kis törzseket hozzon létre közös célok elérése érdekében. Ullman úgy próbálja megváltoztatni a világot, ahogy azt Buckminster Fuller javasolná: technológiák tervezésével, melyek segítik az információ menedzselését, valamint a társadalom erőforrásainak átalakítását olyan tudássá, amit mások is használhatnak. Azonban Ullman technológia- és tudatfókusza, valamint társadalmi és gazdasági hálózatok iránti érdeklődése nem hozta őt közelebb a közösséghez, amire vágyik. Épp ellenkezőleg, a harminc évvel korábban vidéken letelepedőkhöz hasonlóan ő is egyedül érzi magát egy idegen vadonban. Az állandó üzleti és állampolgári közösségektől elvágvá Ullman munkaadótól munkaadóig dolgozik, akár egy westernfilm bérgyilkos főszereplője.

Sikere elsősorban a technológiai rendszerekről felhalmozott tudásában, másodszorban pedig a szakmabeli barátok hálózatában rejlik. Kollégáihoz fűződő személyes kapcsolata általában lényegre törő és rövid. Magányosnak érzi magát, és úgy tűnik, ez nem fog változni még egy ideig. Ahogy azt Ullman példája mutatja, ha valaki a tudat technológiáihoz csatolja az életét, nem feltétlenül tapasztalja intellektuális és érzelmi képességeinek megerősödését és nem feltétlenül jut közelebb egy teljesebb én kialakításához. Épp ellenkezőleg, ez sokszor azt követeli meg az egyéntől, hogy megtagadja saját testét, életének ritmusát, vagy – attól függően, hogy együtt kell-e dolgoznia a világ másik végén élő kollégákkal – a nappalok és éjszakák ritmusát.¹⁶ Ennek eredményeként az egyén éppen olyan alaposan betagozódik a gazdasági gépezetbe, akár csak a katonai-ipari-tudományos bürokrácia idején negyven évvel korábban.

Ezenfelül az emberek könnyen elvesztik a kapcsolatot a helyi közösségekkel is, melyek egyébként képesek lennének ezen hatások tompítására. Annak érdekében, hogy foglalkoztassák őket, Ullman és a hozzá hasonló munkások kénytelenek folyamatosan mozogni a számítógépeket és szoftvereket előállító és használó hálózat egyik pontjáról a másikra, az új megbízások érdekében pedig egymással is folyamatosan tartaniuk kell a kapcsolatot. Ennek eredményeként a programozók gyakran olyan társadalmi és fizikai

---

16 Az amerikai szerződéses munkások etnográfijáért lásd Barley és Kunda *Gurus, Hired Guns and Warm Bodies* című munkáját (2004). Barley és Kunda bemutatják, hogy bár sokan azért hagyják hátra teljes munkaidős céges állásukat, hogy kiteljesítsék önmagukat, gyakran mégis abban a helyzetben találják magukat, hogy szabadidejüket teljesen az önképzésnek és új munka utáni keresgélésnek rendelik alá. Arra is kitérnek, hogy a szerződéses munkások munka közben sokszor liminális szereplőknek érzik magukat, holott korábban egyfajta közösségséget éreztek. A digitális technológiák tengerentúli munkásokra gyakorolt hatásáért lásd Aneesh *Virtual Migration* című munkáját (2006).

környezetben találják magukat, amiben szinte kizárólag hozzájuk hasonló emberek vannak. Hogy sikeresek legyenek ebben a közegben, ki kell vonódnium egy ezzel párhuzamos térből: a helyi és materiális dolgok, lakógyűlések és szülői értekezletek, valamint az állampolgári lét közegéből. Hűségnek kell lenniük a saját professzionális hálózatukhoz, annak tereihez és technológiáihoz. És be kell tartaniuk néhány szabályt, amiket Ullman némi szarkazmussal ír le: „Légy ravasz és számíts arra, hogy mindenki ugyanezt csinálja. Ne cipelj magaddal semmilyen fölösleget. Élj szabadon, vagy halj meg. Kétségkívül csak magadra számíthasz” (Ullman 1997: 127).

Az Ullmanhoz hasonló emberek számára, akik megfelelően képzettek és híján vannak a helyhez kötő társadalmi kapcsolatoknak, így mobilak és rugalmasak tudnak lenni, az ehhez hasonló libertariánus mantrák képesek a személyes veszteségeket – mint amilyen a családdal töltött idő vagy a saját testükkel és közösségükkel való kapcsolat elvesztése – enyhítő narratívákkal tompítani, melyek segítenek racionalizálni a saját válaszaikból adódó negatív tapasztalatokat. Richard Barbrook és Andy Cameron amellett érvelnek (1995), hogy az amerikai ellenkultúra önellentmondásos és államellenes vonásai lehetővé teszik az Ullmanhoz hasonló emberek számára, hogy egyfelől elismerjék a piaci folyamatok hatását a saját életükben, ugyanakkor meg is tartsák az önállóság és önrendelkezés érzését. Azonban amíg az önállóság libertariánus retorikája magában foglalja egy tudatközpontú, információorientált elit Új Kommunalista vízióját, addig mély tagadásban van a termelés hálózati módja és a helyfüggetlen számítástechnika irányába történő hosszú távú elmozdulás morális és anyagi költségeit illetően.

Stewart Brand és később a *Wired* újságírói és szerkesztői számára a kibernetikus tükröhatás jelentősen hozzájárult a tagadás fenntartásához. Norbert Wiener és követői számára a világ információs minták sorozatából áll, és bizonyos értelemben mindegyik minta a többi jelképe. Ez az Új Kommunalisták által is elsajátított felfogás két következménnyel jár, melyek közül az egyik egalitáriánus, a másik pedig elitista. Egyrészt a tény, hogy minden anyagi jelenség elképzelhető egy nagy, láthatatlan egész részeként, azt sugallja, hogy a világban lehetséges valamiféle egalitáriánus rend. Az emberek, a természet, a gépek – ezek mind egyek voltak, és az összesnek a többivel együtt kell fejlődnie. Másrészt viszont – ha tekintettel vagyunk arra, hogy ezt a víziót eredetileg egyes kutatók a hidegháború során a saját projektjeik autoritásának építése érdekében használták – a tény, hogy a társadalmi és a természeti, az egyéni és az intézményi, az ember és a gép mind egymás tükröződéseként értelmezhető, azt is jelenti, hogy akik magukat az információs fejlődés erőivel leginkább összhangban állókként állították be, azok ezen trendek élharcosaivá és mintaképeivé léptek elő. Sokszor egyenesen amellett érveltek, hogy „természetes” joguk van a hatalomhoz, még ha irányításukat rendszerekről, közösségekről és információáramlásról szóló retorika mögé rejtették is.

Ezt az legitimációs érvet használták Stewart Brand és kollégái a *Global Business Network*nél dolgozó ügyfelek előtt, és ezzel az érveléssel operáltak a *Wired* újságírói, mikor például Esther Dysont vagy George Gildert számítógépekként beszélő és viselkedő emberekként írták le. Ahogy a „vissza a természetbe” mozgalom egykori kommunalakói egy új, egyenlőbb társadalom úttörőiként tekintettek magukra a közös tudathoz való kapcsolatuk miatt, úgy az 1990-es évek információs tanácsadói szerint az internet nem csak egy egalitáriánus jövő, hanem egyben a saját életük jelképe is volt. Az információ-áramláshoz fűződő kapcsolatuk miatt magabiztosan léphettek fel a „digitális generáció” – vagy egy akkoriban népszerű kifejezéssel élve: a „digerati” – képviselőiként.

A hálózatokban megvalósuló információáramlásról szóló diskurzusok azonban – ahogy az előképeként működő tudat retorikája is – elfedték azt az anyagi és technikai infrastruktúrát, amin az internet és a digitális generáció tagjainak élete alapul. Az akadálytalanul áramló információ fantáziája mögött a műanyag billentyűzetek, képernyők és a végtelen kábelrengeteg valósága áll. Ezeket a technológiákat kivétel nélkül fizikai munka során állítják elő. Ez a munka továbbra is rendkívül veszélyes, elsősorban azok számára, akik a termelés során használt vegyi anyagokkal dolgoznak, másodsorban pedig azon emberek számára, akik azokon a földeken élnek, azt a vizet isszák és azt a levegőt lélegzik be, ahova ezek az anyagok végső soron kiszivárognak (Siegel 1985; Hayes 1999). Ezek a feladatok továbbra is azok hatáskörébe tartoznak, akik híján vannak a társadalmi és pénzügyi erőforrásoknak. A Bevándorlási és Honosítási Hatóság becslése szerint például az 1980-as években a Szilícium-völgyben dolgozók negyede – körülbelül 200 ezer ember – volt illegális bevándorló, és szinte mindegyikük a gyártási folyamatban vett részt munkavállalóként. Ugyanebben az időszakban a Szilícium-völgyben összeszerelőként dolgozók 75 százaléka volt nő, akik közül sokan a fejlődő országokból érkeztek. Az elmúlt években mind a termelés, mind az újrahasonítás nagy részét kiszervezték, így a nők és a szegények újra aránytalanul nagy számban vannak kiszolgáltatva a kockázatos munkáknak. Komolyan vehető munkavédelmi előírások nélkül rengeteg kínai munkás szerel össze számítógépeket napi 18 órában, sokszor 30 centes órabérért. Kínában, Indiában, Pakisztánban és a Fülöp-szigeteken sok ember hasonlóan kevés pénzért szedi szét számítógépek roncsait pusztá kézzel, hogy aztán értékesíthesse az alkatrészeket (Rogers és Larsen 1984; Schoenberger 2002).

Az 1990-es években az összes ilyen jellegű munka láthatatlan volt azok számára, akik az internetet és a termelés hálózati módját az emberi fejlődés új szakaszának tekintették. Akárcsak az 1960-as évek kommunalakói, az 1990-es évek technoutópistái is tagadták, hogy függenének bárki másától saját magukon kívül. Ezzel egy időben a digitális technológiákról való gondolkodás és diskurzus olyan módját fejlesztették ki, aminek alapján szinte lehetetlen volt megkérdőjelezni saját elitpozíciójukat. A tudatról és a közös-

ségről szóló retorika az 1960-as években kevés diszkurzív eszközzel szolgált a kommunákban ténylegesen kialakult, kevésbé egalitáriánus elosztási és munkamegosztási viszonyok leírására és kritizálására. Ugyanez igaz az információelméletre és a kibernetikai diskurzusra általában. Az emberi képességeket és erőt mindkét esetben egyéni tulajdonságnak tekintették, aminek gyökere a technológiák helyes, a tudati kiteljesedés érdekében történő alkalmazása volt. A Wired csoport 1990-es évekbeli írásaiban újra felbukkant a hatalomnak ez a modellje, illetve az ennek alapjául szolgáló diskurzus. Mindkettő máig megfigyelhető a számítógépek által közvetített kommunikációt érintő diskurzusokban. Miközben megidézték egy testetlen, hálózatos utópia vízióját, és emellett érveltek, hogy ez a világ visszatérést jelent majd egy természetesebb, meghittebb létezéshez, aközben az olyan szerzők, mint Kevin Kelly, Esther Dyson és John Perry Barlow megfosztották olvasóikat egy nyelvtől, aminek segítségével elgondolhatóvá váltak volna olyan kérdések, mint hogy a testi létezés miképpen formálja a teljes emberi életet, hogy ez a létezés milyen természeti és társadalmi alapokon nyugszik, és hogy a digitális technológiák és a termelési hálózati módja milyen hatással lehetnek az életre és annak alapvető fontosságú infrastruktúráira.

A TÖRTÉNELEM VÉGÉNEK VÉGE

Bizonyos értelemben a fent felsorolt szerzők számára az internet megérkezése nem egyszerűen az ipari korszak végét, hanem általában a történelem végét jelentette. Negyven évvel korábban Stewart Brand és generációjának tagjai voltak az elsők, akik egy olyan korszakban nőttek fel, amikor a Föld azonnali megsemmisítése reális veszélyként volt jelen. Fiatal felnőttekként hátat fordítottak ugyan a háborúpárti attitűdöknek, a bürokratikus struktúráknak és a szerintük a hadi-ipari komplexumot kiszolgáló tudósok közösségét jellemző töredezett tudatnak, de magukévá tették az ugyanezre a közegre jellemző információelméleteket, a kollaboratív, kísérletező hozzáállást és az egész tevékenység alapmótvumaként szolgáló világjobbítási vágyat. A Los Alamosban dolgozó atomtudósokhoz hasonlóan ők is átfogó tervezőkké (*Comprehensive Designer*) váltak, ám fókuszukban első-sorban a saját életük állt, ami terveik szerint példával szolgált volna a teljes emberiség számára. 1968-ban nem egy kommunalako értett egyet Stewart Branddel abban, hogy „olyanok vagyunk, mint az istenek, és egyszer talán jők is leszünk ebben”.

Kenneth Keniston az 1968-ban kiadott *Young Radicals* című könyvében a kor ifjúsági mozgalmain belüli törésvonalakat elemezve arra a kérdésre kereste a választ, hogy ezek a csoportok milyen hatással lehetnek az amerikai társadalom egészére. „A legfontosabb kérdésnek az tűnik most, hogy az elidegenedés és az aktivizmus közötti feszültség fel-

oldható-e, és ha igen, hogyan.” Keniston attól tartott, hogy a békepárti aktivisták a vietnami háború megállítására tett erőfeszítéseik rövid távú sikeretelensége miatt visszahúzódnak az akadémiai szférába és az üzleti világba. „Az egyet nem értés terepét fokozatosan átveszik az elidegenedettek, akik számára a személyes megváltás, az értelem, a kreativitás és a megvilágosodás keresése elnyomja a külvilág problémáinak zaját, és gátjává válik a mások érdekében való cselekvésnek” (Keniston 1968: 394). Az elmúlt években mintha valóra váltak volna Keniston félelmei, különösen, ha az internet társadalmi potenciáljára vonatkozó diskurzusokat vizsgáljuk. Sokak számára ezek a technológiák továbbra is ugyanazt jelentik, amit a sztroboszkóp és az LSD jelentett a Haight hippijeinek a *Trips* fesztiválon: hozzáférést a világ láthatatlan mintáihoz és szabályaihoz, ezáltal pedig annak lehetőségét, hogy életüket bekapcsolják a tudat globális, harmonikus közösségébe. Az információs technológiák és a termelés hálózati módjának terjedését sokan a személyes és kollektív megváltás eljöveteleként ünnepelték, és így kiszolgáltatottá váltak az aktuális történelmi pillanat materiális erőinek.

Ezzel együtt mégis képesek voltak egy másik álm megőrzésére. Új-Mexikó és Tennessee hegyeinek nekivágva a „vissza a természetbe” mozgalom tagjai nem csak a tudat közösségeit, de igazi városokat is akartak építeni. A legtöbb ilyen kezdeményezés elbukott – azonban nem a jóakarát vagy a szükséges erőforrások hiánya, hanem elsősorban a politika figyelmen kívül hagyása miatt. Azzal, hogy összekapcsolták a digitális technológiák elidegenedettjeinek – Kenneth Keniston megnevezésével élve – eszményeit, Stewart Brand és a *Whole Earth*-csoport rengeteg számítógép-használó fejében ültette el a gondolatot, hogy gépeik a személyes felszabadulás eszközei. Az elmúlt harminc év során ez az elgondolás hozzájárult a gépek, az intézmények és általában a társadalom átalakulásához. Azonban ahogy arra a rövid életű Új Kommunalista mozgalom példája is rámutat, az információ és az információs technológiák soha nem segítenek minket hozzá ahhoz, hogy teljesen figyelmen kívül hagyjuk a testünket, az intézményeinket és az időt, amelyben élünk. A *Whole Earth Catalog* olvasóihoz hasonlóan előttünk is ott tornyosul az egalitáriánus, ökológiailag fenntartható közösségek felépítésének feladata. Ez alapvetően politikai feladat, és az információs technológia csak akkor lesz képes beváltani a hozzá fűzött ellenkulturális reményeket, ha segít közelebb kerülni ezekhez a politikai célokhoz.

Fordította: Campbell Magor és Tóth Réka
Az eredetivel egybevetette: Domschitz Mátyás és Sidó Zoltán

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Anness, A. (2006): *Virtual Migration*. Duke University Press.
- Barbrook, Richard – Cameron, Andy (1995): The Californian Ideology. In: *Mute*, Vol. 1., No. 3.
- Barley, Stephen R. – Kunda, Gideon (2004): *Gurus, Hired Guns and Warm Bodies*. Princeton University Press.
- Bateson, Gregory (1979): *Mind and Nature*. E. P. Dutton.
- Bazerman, Charles (1999): *The Languages of Edison's Light*. MIT Press.
- Bell, Daniel (1976): *The Coming of Post-Industrial Society*. Basic Books.
- Beniger, James (2004): *Az irányítás forradalma*. Gondolat Kiadó.
- Bijker, Wiebe (1987): The social construction of bakelite. In: *The Social Construction of Technological Systems*. Szerk.: Bijker, Wiebe – Pinch, Trevor. MIT Press.
- Carlson, Bernard (1992): *Artifacts and Frames of Meaning*. MIT Press.
- Castells, Manuel (2005): *A hálózati társadalom kialakulása*. Gondolat Kiadó.
- Chandler, Alfred D. – Cortada, James W. (szerk.) (2003): *A Nation Transformed by Information*. Oxford University Press.
- DeSanctis, Gerardine – Fulk, Janet (1999): *Shaping Organization Form – Communication, Connection and Community*. SAGE.
- DiMaggio, Paul (2001): *The Twenty-First-Century Firm – Changing Economic Organization in International Perspective*. Princeton University Press.
- Fuller, Buckminster (1963): *Ideas and Integrities – A Sponaneous Autobiographical Disclosure*. Collier Books.
- Garnham, Nicholas (2000): Information society as theory and ideology. In: *Information, Communication & Society*. Vol. 3., No. 2.: 139–152.
- Gitlin, Todd (1980): *The Whole World is Watching*. University of California Press.
- Gordon, Robert J. (2000): Does the New Economy Measure Up to the Great Inventions of the Past? In: *NBER Working Paper* No. 7833, Interneten: <http://www.nber.org/papers/w7833> (Letöltve: 2018. március 18.).
- Granovetter, Mark ([1973] 1991): A gyenge kötések ereje. In: *A társadalmak rejtett hálózata*. Szerk.: Angelusz Róbert – Tardos Róbert. Magyar Közvéleménykutató Intézet.
- Harvey, David (1991): *Condition of Postmodernity*. Wiley-Blackwell.
- Hayes, Dennis (1999): *Behind the Silicon Curtain – The Seductions of Work in a Lonely Era*. South End Press.
- Keniston, Kenneth (1968): *Young Radicals – Notes on Committed Youth*. Harcourt, Brace and World.
- Lash, Scott – Urry, John (1987): *The End of Organized Capitalism*. University of Wisconsin Press.
- Lyon, David (1988): *The Information Society*. Polity Press.

- Manovich, Lev (2001): *The Language of New Media*. MIT Press.
- Marvin, Carolyn (1988): *When Old Technologies Were New*. Oxford University Press.
- Piore, Michael F. – Sabel, Charles F. (1984): *The Second Industrial Divide*. Basic Books.
- Rogers, Everett M. – Larsen, Judith K. (1984): *Silicon Valley Fever – Growth of High-Technology Culture*. Basic Books.
- Schoenberger, Karl (2002): Where computers go to die. In: *San Jose Mercury*. Interneten: <https://www.anderson.ucla.edu/documents/areas/adm/loeb/03b7.pdf> (Letöltve: 2005 március 21.).
- Schudson, Michael (1978): *Discovering the News*. Basic Books.
- Sigel, Lenny (1985): *The High Cost of High Tech*. Harper & Row.
- Slack, Daryl – Fejes, Fred (1987): *The Ideology of the Information Age*. Ablex Publishing Corporation.
- Turner, Fred (2006): How digital technology found utopian ideology: Lessons from the first hackers' conference. In: *Critical Cyberculture Studies*. Szerk.: Silver, David – Massanari, Adrienne. NYU Press.
- Ullman, Ellen (1997): *Close to the Machine*. City Lights Books.
- Weber, Max (1991): *Essays in Sociology*. Routledge.
- Webster, Frank V. (1995): *Theories of the Information Society*. Routledge.
- Zelizer, Barbie (1992): *Covering the Body*. University of Chicago Press.
- Zuboff, Shoshana (1988): *In the Age of the Smart Machine*. Basic Books.

Jodi Dean

KOMMUNIKATÍV KAPITALIZMUS ÉS OSZTÁLYHARC*

* Eredeti tanulmány: Dean, Jodi (2014): Communicative Capitalism and Class Struggle. In: *Spheres Journal*, Vol. 1., No. 1.

A cikkben amellel érvel,ek hogy az elmúlt egy évtized látványos tüntetései az Occupytől az Arab Tavaszon keresztül különféle munkahelyi sztrájkokig értelmezhető osztagyharcként – azaz a tudásalapú osztagy politikai küzdelmeként. A tudásalapú osztagy terminust nagyon tág értelemben használom, mindazok leírására, akik kommunikatív tevékenysége olyan értéket teremt, melyet elsajátítanak tőlük. Mindez egy olyan rendszerben megy végbe, amit kommunikatív kapitalizmusnak hívok. A megnevezés a késő kapitalizmus olyan változatára utal, amelyben a demokrácia lényegeként számon tartott értékek a hálózati kommunikációs technológiákban öltenek testet. Ez röviden azt jelenti, hogy a kapitalizmus olyannyira magába foglalta a kommunikációt, hogy az már nem kínálhat külső kritikát. A kommunikáció a tőkét szolgálja, ez pedig arra kell késztesen bennünket, hogy újragondoljuk a rendszer működéséről, valamint a vele szemben alakuló mozgalmakról alkotott elképzeléseinket.

A tudásalapú osztagy lázadásának első szakaszába léptünk. Az Occupy-mozgalom, a chilei diáktüntetések, a montreali tüntetések, az európai megszorításellenes tüntetések, az arab tavasz tüntetéseinek bizonyos elemei, tanárok, köztisztviselők és egészségügyi dolgozók jelenleg is tartó (2014 – *a szerk.*), illetve a világ számos pontján újra és újra megismétlődő sztrájkjai, illetve az ezekhez hasonló megmozdulások a kommunikatív kapitalizmus alatt proletarizálódott rétegek tiltakozásai. Ezek nem a sokaság¹ küzdelmei, és nem is a demokráciáért vagy valamely helyi ügyért vívott harcok. Nem is pusztán a közszolgáltatások kivéreztetésével, a bérek stagnálásával, munkanélküliséggel és a lakások értékcsökkenésével szembesülő középosztagy defenzív küzdelmei. Ezek a globális kommunikatív kapitalizmus osztagyharckának frontvonalai.

Jogos volt a fősodró média csacsogása a Facebook- és Twitter-forradalmakról, mégha tévesen is értelmezték ezeket a jelenségeket. Helyes volt felhívni a figyelmet a közösségi médiára, valamint a tüntetések és a mindenütt jelen lévő kommunikációs hálózatok közti kapcsolatra. Viszont tévedés volt azt feltételezni, hogy a tiltakozások pusztán azért robbantak ki, mert a közösségi média megkönnyíti a szervezkedést, ahogy az sem igaz, hogy ezek elsősorban a demokráciáért folytatott küzdelmek, vagy a hálózatokba szerveződött egyének szabadságkövetelésének jelei voltak (Mason 2012). Ezek a lázongások értelmezhető osztagyharcként, a tudásalapú osztagy – melynek munkáját kizsákmányolja, életét pedig kisajátítja a kommunikatív kapitalizmus – politikai küzdelmeként is.²

---

1 Utalás a többek közt Michael Hardt és Antonio Negri (2000, 2004) által használt *multitude* fogalomra, magyarul lásd például Kasnyik (2008), vagy (Kiss 2016) – *a szerk.*

2 Nézeteim a kommunikatív kapitalizmusról bővebben itt olvashatók: Dean (2009, 2010).

A tudásalapú osztály terminust nagyon tág értelemben használom, mindazok leírására, akik kommunikatív tevékenysége olyan értéket teremt, melyet elsajátítanak tőlük.³ Egyaránt értem alatta a szellemi munkák széles körét, valamint azon önkéntes, fizetetlen, mindennapi médiahasználati tevékenységeket, melyeket nyomon követnek, eltárolnak, összesítenek, kielemeznek és amelyek ezáltal a tőkés felhalmozást hajtó erőforrásokként funkcionálnak (McKercher és Mosco 2007). A fizetett, fizetetlen és prekár⁴ munkákat ebben a kontextusban nem tárgyalhatjuk külön, ezek együtt ugyanis egy „kizsákmányolási láncolatot” alkotnak, ahogy azt Enda Brophy és Greig de Peuter meggyőzően bizonyították. Brophy és de Peuter az okostelefon példáján keresztül fejtik ki a „kibertáriátus” munkafeltételeire jellemző munkaláncolatot. Az okostelefonnal kapcsolatos „kizsákmányolási láncolat” a kitermeléstől, összeszereléstől, tervezéstől kezdve magába foglalja a mobil munkát, az ügyfélszolgálati munkát és az e-szemetet is (Brophy és de Peuter 2014).

ALÁTÁMASZTÓ BIZONYÍTÉKOK

Mivel támasztható alá az az elképzelés, hogy a tudásalapú osztály osztályharcának korai szakaszával állunk szemben? A demográfiai adatok jó kiindulópontot jelenthetnek. Ruth Milkman, Stephanie Luce és Penny Lewis az *Occupy Wall Street*-ről (OWS) szóló elemzésükben megmutatták, hogy a magasan iskolázott fiatalok felülreprezentáltak voltak az OWS aktivistái és támogatói között, valamint, hogy sokuk alulfoglalkoztatott⁵ és eladósodott volt, vagy nemrégiben veszítette el munkahelyét (Milkman 2013). Egy török védelmi erők adataira támaszkodó jelentés szerint a Gezi Park tüntetőinek több mint fele egyetemista volt vagy rendelkezett egyetemi végzettséggel, annak ellenére, hogy a jövedelmük alapján a gazdaság szegényebb felébe tartoztak (Hurriyet Daily News 2013).

Andre Singer hasonlóképpen hangsúlyozta a magasan iskolázott munkanélküli vagy alulfoglalkoztatott fiatal felnőttek túlsúlyát a 2013. júniusi brazil tüntetésekkel kapcsolatban (Singer 2014). Megállapította, hogy a nyolc brazíliai tartományi fővárosban lezajlott tüntetéseken részt vevők 43 százaléka rendelkezett egyetemi végzettséggel. A Sao Paoló-i tüntetők csaknem 80 százaléka diplomás volt. Habár az iskolázottsági szintek egy közép-osztálybeli lázongásra utalnának, a jövedelmi és foglalkoztatási adatok az alsó és alsó

---

3 Lásd még: Fuchs (2010).

4 A prekariátusról bővebben lásd pl. Standing (2012).

5 A teljes munkaidőnél kevesebb órában vagy az egyén képzettsége alatti, illetve korábbi fizetésénél kevesebbet nyújtó állásban történő munkavégzése (a szerk. – forrás: A szociális munka szótára).

középosztálybeliek irányába mutatnak, tehát gazdasági értelemben a társadalom alsóbb felére, ahol az emberekre inkább jellemző, hogy bolti eladóként, sofőrként, felszolgálóként, recepciósként vagy általános iskolai tanárként dolgoznak, mint hogy technikusok vagy adminisztrátorok lennének. A magas iskolázottság és az alacsony jövedelem közti ellentmondás táplálja Singer szerint egy új proletariátus vagy prekariátus lázadását.

Az utóbbi idők tiltakozásainak demográfiája általánosan nézve a fiatalok, a magasan képzettek és a munkanélküliek vagy alulfoglalkoztatottak jelentős részvételét mutatja. A feszes munkaerőpiac miatt az oktatásukba befektetett vagyonuk egyre csökkenő megtérülésével szembesülnek – olyan munkáknál kikötvé, melyekhez túlképzettek –, s végül teljesen kiszorítják a munkaerőpiacról a diploma nélkülieket, ezzel közvetetten hozzájárulva a hosszú távú munkanélküliséghez (Weissmann 2012, 2014). 2013-ban a legtöbb embert foglalkoztató munkahelyek az Egyesült Államokban a szolgáltatói szektorban voltak: kiskereskedelmi és vendéglátói állások, pénztáros és irodai munkák, betegápolás és vevőszolgálat (Amerikai Munkaügyi Minisztérium 2014).

A jelenlegi munkahelyi küzdelmek szintén alátámasztják a tudásalapú osztály lázadásáról szóló hipotézisünket. A népesebb mozgalmak mellett egy sor sztrájkja és akciója volt a kommunikatív munkásoknak. Jól látható példák voltak az Egyesült Államokban a köztisztviselők 2011-es wisconsini tüntetése és a 2012-es chicagói tanársztrájk. A szellemi munkások sztrájkjai szaporodnak az egész világon. Íme egy részleges lista 2014 márciusától: közalkalmazottak és reptéri dolgozók Németországban; a Londoni Egyetem takarítói; távközlési sztrájk Ghánában; üléssztrájk a szudáni repülőtéren a biztonsági munkák kiszervezése ellen; tanárok és az oktatást segítő más dolgozók Nyugat-Ausztráliában; 7000 dél-koreai orvos ellenkezése a telemedicina⁶ bevezetése és a piaci alapú kórházi részlegek ellen; görög köztisztviselők, tanárok, orvosok és gyógyszerészek; a nem tanító iskolai alkalmazottak és postai dolgozók Indiában (World Socialist Web Site 2014). A tudásalapú osztály munkahelyein zajló különálló küzdelmeknek még egy ilyen csupán részleges felsorolása is alátámasztja az elképzelést, hogy az utóbbi néhány év tiltakozásai a *kognitariátus* lázadásai voltak.

Ugyanakkor a technológia fokozottabb használata, a munkaerő rugalmassá tétele, a prekarizálódás és a szakszervezetek hanyatlása miatt bekövetkező munkahelyi változásoktól nem várhatjuk, hogy a kommunikatív kapitalizmus osztályharca pusztán vagy elsősorban bizonyos típusú munkahelyekre szorítkozzon. A kommunikatív termelés a társadalom egészére kiterjed. Az, hogy a küzdelem nem hagyományos munkahelyi

---

6 „A telemedicina lényege az, hogyan tudja segíteni a számítástechnika az orvoslást, lerövidíteni az orvos-orvos és orvos-beteg közötti kapcsolatokat. Az újfajta egészségügyi szolgáltatás során az ellátásban részesülő és az ellátó közvetlenül nem találkozik, a beteg melletti jelenlétet online kapcsolaton keresztül távolról helyettesítik” (u-szeged.hu [2016], *a szerk.*).

ellenállásként jelenik meg, még nem jelenti azt, hogy ne osztályharcról lenne szó. Az oktatással, eladósodással, lakhatással kapcsolatos megmozdulások és diáktüntetések önmagukban az osztálypolitizálás formái, nem pedig különálló politikai ügyek, ahogyan a tüntetések jellemző szerveződési formái – például a parkokban vagy köztereken megtartott közgyűlés vagy tömeggyűlés – sem szabad, hogy eltérítsenek minket az osztályharc gondolatától. A fősodró média gyakran hangsúlyozza azt a tényt, hogy a tüntetők folyton a telefonjukat nyomkodják és videókat töltenek fel az internetre, vagy twittereznek: de az ideiglenes, nem állandó munkaidős vagy mobil munkások számára a park maga is munkahely. A telefonjaik termelőeszközök. Amikor pedig elfoglalnak egy közteret, akkor ezeket a termelőeszközöket a saját választásuk szerint veszik használatba és nem a tőkéhez igazodva (ettől még a tőke el tudja sajátítani azokat).

A demográfiai adatok és a munkahelyi küzdelmek alátámasztják a tudásalapú osztálylázadásának elképzelését. A következőkben bemutatom a kommunikatív kapitalizmus alap gondolatát és annak következményeit a jelenkori osztályharc körülményeire.

KOMMUNIKATÍV KAPITALIZMUS

A kommunikatív kapitalizmus megnevezés a késő kapitalizmus olyan változatára utal, amelyben a demokrácia lényegeként számon tartott értékek a hálózati kommunikációs technológiákban öltöttek testet. A hozzáférés, a befogadás, a párbeszéd és a részvétel eszméi a globális telekommunikáció terjeszkedéseiben, felerősítéseiben, összekapcsolódásain keresztül valósulnak meg. A kommunikatív kapitalizmusban a tőkés felhalmozás a kommunikatív folyamatok kiszajátításából és kizsákmányolásából származik. Ez nem jelenti azt, hogy az információs technológia a feldolgozóipar helyére lépett volna; valójában a bányászati, vegyipari és biotechnológiai ágazatok széles skáláját hajtja. Azt sem jelenti, hogy a hálózati számítástechnika a saját termelésén kívül javította volna a termelékenységet. Inkább azt jelenti, hogy a kapitalizmus olyannyira magába foglalta a kommunikációt, hogy az már nem kínálhat külső kritikát. A kommunikáció a tőkét szolgálja, például a termelőkkel és a fogyasztókkal való törődés affektív formájaként, vagy a munkahelyi „emberi kapcsolatok” eszközeként szolgáló megosztásként és kifejezésként, illetve hozzájárulásként a mindent átható média körforgáshoz.

A kommunikatív kapitalizmus további elnevezései: tudásalapú gazdaság, információs társadalom és kognitív kapitalizmus. Ugyan mindegyik ugyanazt a rendszert próbálja megragadni, annak mégis különböző aspektusait emeli ki. A tudás a képességek és tartalmak (mit és hogyan kell tudni) kombinációjára utal; az információ csak a tartalomra vonatkozik, bár a tartalmak körforgásos jellegére is utal. A kognitív szó jelentése túlságosan

szűkre szabott és az immateriális munka elképzelésére utal, mely jogosan vált mélyreható kritika tárgyává. Én részben azért emelem ki a kommunikációt, mert hangsúlyozni szeretném a kapitalizmus jelen változatának hatását a demokráciára: nevezetesen azt, hogy a kommunikatív kapitalizmus bekebelezi a demokráciát és ellehetetleníti annak képességét arra, hogy egy kritikai rést üthessen a társadalmi térbe. Jürgen Habermas kommunikatív cselekvésmélete nem kínál kritikai alternatívát az instrumentális észjáráshoz és az egydimenziós társadalomhoz képest. Azért nem, mert a kommunikáció a tőkés kisajátítás és kizsákmányolás alapvető eszközévé vált. A nyelvi, érzelmi és tudattalan együttlétek, áramlások és folyamatok, melyek meghatározzák az emberi létet, a tőkés termelés szolgálatába álltak.

Marx tőkeelemzése a *Tőkében* segít megmagyarázni, hogy a kommunikáció hogyan válhat a tőkés alárendelés eszközévé. Jól ismert értekezésében az árurol Marx megvizsgálja, hogyan lehetséges az, hogy különböző jellegű javak kicserélhetők egymásra. A válasza pedig, hogy ami ezt lehetővé teszi, az az emberi munka a befektetett idő mennyiségeként értve, ami egymással összemérhetővé teszi a különböző javakat. De hogyan lehetséges ez? Miért lenne összemérhető egy óra bányászati munka egy óra mezőgazdasági munkával? A válasz a munka alapvetően társadalmi jellegéből adódik. Az a közös a különböző emberi munkákban, hogy általános munkaként a nagy, homogén emberi össz munka részét képezik. A munka – és emiatt az érték is – elválaszthatatlan a társadalmat alkotó termelési és újratermelési viszonyoktól. A munka termékei „ennek a közös társadalmi szubsztancia kristályaiként értékek – áruértékek” (Marx [1867] 1955: 46). A kommunikatív kapitalizmus kisajátítja, privatizálja és igyekszik pénzszerűsíteni a társadalmi szubsztanciát, anélkül, hogy megvárná, hogy az a munka termékeként kikristályosodjon. Nem függ az áru-dologtól: közvetlenül az érték szívében található társadalmi viszonyt zsákmányolja ki. A társadalmi viszonyok nem kell, hogy felvegyék az áru fantasztikus formáját ahhoz, hogy értéket teremtsenek a kapitalizmusnak. A kapitalizmus talált egy közvetlenebb utat az érték elsajátítására a hálózati, személyre szabott kommunikáción és az információs technológiákon keresztül.

Annak, ahogy a kommunikatív kapitalizmus közvetlenül kizsákmányolja a társadalmi szubsztanciát, egyik legszebb kifejeződése Metcalfe törvénye: „egy hálózat értéke a hozzá csatlakozók számának mértani haladványa szerint növekszik” (Bob Briscoe et al. 2006) ⁷. Az alapelképzelés az, hogy minél több ember használ egy hálózatot, az annál értékesebb. Metcalfe törvényének fő jelentősége abban áll, hogy az értéket összefüggésbe hozza magával a kommunikációs hálózattal. Az érték a kapcsolatokban rejlik, az oldalakon belüli és az oldalak közötti linkekben és kapcsolódásokban. A Google *PageRank* algoritmus a egyik legsikeresebb információkinyerő algoritmus, mert figyelembe veszi

---

7 A törvény magyar fordítása: Barkóczy (2005) – a szerk.

a kapcsolódásokat, kibányássza, kitermeli a közös tudást. A *PageRank* kihasználja azt a tényt, hogy a társadalmi szubsztancia a hálózatos kommunikációkban a kapitalizmus alá rendelődik annak feltételei és dinamikái szerint. Matteo Pasquinelli állítása szerint „a Google a közös intelligencia által termelt érték megszerzésének parazita apparátusa” (Pasquinelli 2009). A linkek értéke és relevanciája – amit a *PageRank* figyel, de tevékenységével meg is növel – az adott link *hálózati értékéből* fakad. A hálózati érték leírja egy link hálózati beágyazottságát: hány másik linkhez kapcsolódik? Azok a linkek kapcsolódnak más linkekhez? Mennyihez? A Google megszerzi ezt az értéket, a link társadalmi szubsztanciáját és helyét a társadalmi viszonyok általános rendszerében.

A kommunikatív kapitalizmus mindent maga alá rendel, amit csak csinálunk. Nem csupán mediatisztált interakciókat, hanem az összes interakcióinkat a tőke nyers alapanyagává alakítja (Bilbao-Osorio 2014). A pénzügyi tranzakciók, a GPS-helyadatok, az RFID-címkék, a lefényképezett vagy lekamerázott interakciók, és hamarosan a „tárgyak internetének” nevezett apró, mindenütt jelenlévő érzékelők által generált adatok életünk minden vonatkozását adattá változtatják. Pár éve még talán kommunikatív közjavakként⁸ értelmeztük volna ezeket. Most, hogy a strukturálatlan információmorsák óriási adathalmazokban gyűlnek össze, világossá vált, hogy valami sokkal hatalmasabbal van dolgunk. A *big data* a tőkés szóhasználatában az az anyag, amit Marx társadalmi szubsztanciaként fogott fel.

Amennyiben a jelent a kommunikatív kapitalizmus fogalmaival értjük meg, az visszahat arra, hogyan gondolunk a kommunikációra, szubjektivitásra és társadalmi mezőre. Először is, a kommunikációban az üzenetek hozzájárulások. Az üzenet azon elképzelése, miszerint az egy olyan dolog, amit egy beszélő egy befogadóhoz küld annak érdekében, hogy választ szedjen ki a befogadóból, többé nem tartható. Az üzenetek ma már a tartalmak végtelen keringéséhez járulnak hozzá. Az üzenetek használati értékének elsődlegességét felváltotta a csereértékük elsődlegessége, ami elsősorban aszerint értékeli az üzeneteket, hogy azok mennyire hatékonyan terjeszthetők, továbbíthatók és megszámlálhatók. Minden alkalommal tanúi lehetünk ennek a változásnak, amikor megjelenik egy új közösségi platform, ami eleinte emberek intim interakcióira (bejegyzések, frissítések és *tweetek* írására) épül, majd ahogy egyre több ember csatlakozik, megváltozik, és az elsődleges tevékenység a tartalmak pusztta továbbítására módosul.

Egy üzenettel ellentétben, amit meg kell érteni, egy ilyen hozzájárulás csak kiegészítés. Bármilyen beszélgetéshez hozzáteheti bárki a véleményét, elképzelését. A közreműködésnek ez az additív tulajdonsága egy alapvető kommunikatív ekvivalencián alapul. Mint hozzájárulás, kommunikatív szempontból minden üzenet egyenlő bármely másikkal.

---

8 Szintén utalás a Hardt és Negri (2009) által (is) sokat használt „common”-ra, illetve magyarul Kiss (2016) – *a szerk.*

Nem az számít, hogy mi hangzott el, hanem hogy mondtak *valamit*. Egyik vélemény vagy ítélet sem ér többet, mint bármely másik (mindegyik egy kommentet jelent a blogomon, egy lájkot, egy *tweetet*). Mindegyik hozzáad *valamit* az áramlathoz. Válogatás nélkül cirkulálnak tények, elméletek, ítéletek, vélemények, fantáziák, viccek és hazugságok.

A kereséseink, hozzászólásaink, részvételünk által generált információtömeg csillagászati léptékű növekedése kommunikálhatóság nélküli kommunikációs környezetbe zár minket. Az érzelmi- és információáncolat hozzájárulásaként kijelentéseink tartalma lényegtelen. A szavakat szófelhőkben számlálják az alapján, hogy milyen gyakran ismétlődnek, nem pedig, hogy mi a jelentésük. Az emberek gondolatok helyett egyre inkább képeket terjesztenek, mivel bizonytalanok abban, hogy a gondolatokat hogyan fogadják, interpretálják majd. A kommunikáció alapvetően gazdasági formává alakulását mutatja jelentésközvetítő kapacitásának csökkenése, illetve annak a hiánya, hogy korlátozott társalgáson és az azonnali helyi kontextuson túl bármit szimbolizáljon. A kommunikatív termelés inkább az áramlathoz, mint a használathoz járul hozzá (figyelemfelkeltés, nem további megértés). Szavak és képek keringenek jelentésüktől megfosztva.

A kommunikációs változásokkal párhuzamosan a szubjektivitás is megváltozik. A szimbolikus identitás – a hely, ahonnan magunkat megítéltük – korábban erős támpontjai elhalványultak. Az régi politikai szubjektumok – mint az ipari munkás és a városi polgár, akikre jellemző volt a magán- és közsféra elkülönülése – nem szervezik meg a cselekvést többé. A politika szimbolikus szereplőiként sokat bíralták, árnyalták és pluralizálták őket. Radikálisan megváltoztak azok a feltételek is, melyek létüket anyagilag lehetővé tették – nem utolsósorban a kommunikatív kapitalizmusnak köszönhetően. Gondoljunk csak az otthon és a munkahely szétválásának megszűnésére, vagy a deindusztrializációval, *offshore* tevékenységekkel, posztfordizmussal és informatizációval kapcsolatos fejlemények egész sorára. Hasonló elbizonytalanodás jellemző a különböző faji, etnikai és szexuális identitásokra is. Ezek is jóval kevésbé számítanak stabil szubjektumpozícióknak mint korábban – még ha intenzív küzdelmek szinterei maradtak továbbra is.

Lacani szóhasználattal élve azt láthatjuk, hogy a szimbolikus identitások helyére képzetes⁹ identitások lépnek. A szimbolikus identitáshoz a szubjektumnak azonosulnia kell egy énídeállal, vagyis egy olyan nézőponttal, ahonnan a szubjektum látja saját magát és a tetteit. A képzetes önmeghatározás arra a képre utal, amit a szubjektum magáról elfogad. Azt mondhatjuk, hogy a szimbolikus önmeghatározás megalkotja azokat a körülményeket, amelyek meghatározzák, hogy mely képek és hogyan jelennek meg, illetve hogy egyes képek miért tűnnek vonzóbbnak mint mások. A képzetes önmeghatározás azonban csak a saját énképre vonatkozik.

---

9 ...vagy imaginárius, Jacques Lacantól és Lacanról magyarul keveset lehet olvasni, lásd pl. Füzesséry (1993) vagy Farkas (1994) – *a szerk.*

A kommunikatív kapitalizmus hálózati interakciói nem kínálnak szimbolikus identitásokat – olyan perspektívákat, melyek felől a kollektív cselekvés eredőiként láthatnánk magunkat. Ehelyett inkább lehetőségeket kínálnak arra, hogy új szerepekben képzelhessük el magunkat, valamint hogy életstílusok széles körét próbálhassuk ki. Ez a változatosság és változékonyság szélsőségesen sebezhetővé teszi a képzetes identitásunkat – állandóan változik a referenciakeret, ami értelmet és jelentést ad neki; a többi ember, akik szétszaggathatják, és sikereikkel, eredményeikkel megkérdőjelezhetik az én sikereimet és eredményimet, bármelyik pillanatban felbukkanhatnak. Ez a bizonytalanság nem csak lelki jellegű, hanem észszerű válasz azokra a küzdelmekre, amelyek folyamatosan zajlanak a globális, reflexív pénzügyi és információs hálózatokban. Christopher Newfield egyik remek elemzésében a tudásmenedzsment-technikák magasan képzett szellemi munkásokra gyakorolt hatásait vizsgálta.

„A tudásmenedzsment szerint az elitiskolákból kikerülő diplomás fiatalok nem különböznek más termelő munkásoktól: nincs velük baj, de nem biztosítják az egyetlen dolgot, ami igazán számít a tudásgazdaságban – a szabadalmaztatott innovációkon alapuló különleges komparatív előnyöket” (Newfield 2010).

Nem csoda, hogy mindannyian a különleges egyéniségünket hangsúlyozzuk: a munkánk függ tőle.

A kommunikatív kapitalizmus társadalmi mezejét a verseny, a viszály és az egyenlőtlenység jellemzi. Ez nem egy olyan küzdőtér, amit leírhatnánk a racionális vita nyilvánosságára és a demokratikus döntéshozatal fogalmaival. Olyan küzdőtér ez, melyben a számok többet jelentenek a tartalomnál, ahol a „*mennyi?*” a „*hogyan?*” helyére lép, és ahol a korreláció kiszorítja az ok-okozati összefüggést. Az egyenlőtlenlégek a kommunikatív kapitalizmus alapvető fontosságú alkotóelemeként működnek, ezt pedig Barabási Albert-Lászlónak a komplex hálózatokban meglévő hatványtörvény-eloszlásról szóló fejtegetése mutatja meg legjobban (Barabási 2013). A komplex hálózatoknak – melyeket a szabad választás, a növekedés és a preferenciális kapcsolódások jellemeznek – sajátos szerkezetük van. A fő vagy legnépszerűbb csomópontnak kétszer annyi kapcsolata van, mint a második legnépszerűbbnek, és így tovább, tehát nagyon kicsi a különbség a mellékesebb csomópontok között, de hatalmas a főbb és a mellékesebbek közt.¹⁰ Jóllehet ez nem tűnik jelentős dolognak vagy gyakori jelenségnek – arra számítunk, hogy a legtöbb eloszlás, amivel a mindennapokban találkozunk, a haranggörbe alakját követi –, a komplex

---

¹⁰ A gráf- és hálózatelméletben a csúcsok vagy csomópontok jelölhetnek személyeket, weboldalakat, vagy bármit, amik kapcsolatba léphetnek egymással, ezeket a kapcsolódásokat pedig éleknek nevezik - a szerk.

hálózatokban is fellelhető hatványtörvény-típusú eloszlások kifejezetten gyakoriak. Például ez jellemzi az akadémiai hivatkozási hálózatot: sok cikket írnak, keveset olvasnak el és ugyanarra a négyre hivatkozik mindenki. Ugyanez a szerkezet jellemzi a kasszasikeres mozi-filmeket, a bestseller regényeket és a hatalmas internetes hálózatközpontokat (hubokat). A közbeszédben is megjelenik ez az elképzelés, mint a „80/20-as szabály” vagy az új gazdaságra jellemző olyan elvek mint „a győztes mindent visz” vagy „a győztes viszi a legtöbbet” és a „hosszú farok”¹¹.

Ezekben a példákban az *egy*, aki az első helyre kerül, egy közös mező létrehozásának köszönheti pozícióját. Gondoljunk például egy versenyre, amely célja, hogy megtalálják a legjobb fogyókúrás vagy a legjobb városturisztikai applikációt. A verseny létrehoz egy mezőt, ami kitermel egy győztest. Ezek a mezők sokféleképpen jöhetnek létre: bejegyzések alatti hozzászólások révén (gondoljunk a Redditre és azokra a módszerekre, melyekkel az olvasók fel- és leszavazhatják a bejegyzéseket a rangsorban), internetes cikkek segítségével (példaként említhetjük a *Huffington Post* kattintásvadász blogbejegyzéseit), vagy a Twitteren. Minél több a résztvevő, annál nagyobb a mező és így az egyenlőtlenség is, végeredményben pedig nagyobb a különbség az *egy* és a többi résztvevő között. A mező kiterjesztése kitermeli az *egy*et.

A tőkés kipurított és jól bevált munkáskizsákmányoló műveleteinek hosszú során túl – a munkanap hossza, fizetésmegtagadás, a termelőeszközök költségeinek munkásokra terhelése – a kommunikatív kapitalizmus a kizsákmányolás új módjait teszi lehetővé. Mivel alapvetően a közös mező területéről emelkedik ki az *egy*, ezért a kizsákmányolás olyan törekvésekből áll, melyek a terep kreatív termelésének stimulálására irányulnak annak érdekében, hogy megtalálják és pénzzé tegyék az *egy*et. A legjobb példa erre a kínai Qidian.com oldal, aminek egymillió regisztrált írója és százmillió fizető felhasználója van. Az írók ezer feltöltött szó után egy cent töredékét kapják fizetségül. A túléléshez szükséges pénz megkereséséhez havonta több százezer szót kell megírniuk – ezzel lerombolva a fizikai és szellemi munka közti határt. A túlnyomó többség megragad alul. Néhány szerencsésből Platinum Író vagy Nagy Kutya válik. Némelyik írásukat felhasználja a televízió (Hui 2013).

A csúcsok hatványtörvény-eloszlása a komplex hálózatokban (újból: szabad választás és preferenciális kapcsolódás jellemezte hálózatok) elárulja számunkra, hogy az egyenlőtlenség szükségszerű jellemzője a kommunikatív kapitalizmusnak. Az információ hálózatokban történő szabad áramlása hozza létre, a nyereségért folytatott verseny pedig megragadja és kizsákmányolja. Ha őszinték vagyunk, be kell vallanunk: a közösségi média mint olyan nem létezik. A hálózati kommunikáció nem számolja fel a hierarchiát, ahogy korábban hittük, hanem elmélyíti azt, ahogy a saját választásainkat magunk ellen fordítja.

---

11 Egy haranggörbeszerű grafikonon hosszan elnyúló része – a szerk.

OSZTÁLYHARC

A kommunikáció megváltozása, szimbolikus helyett képzetes identitások és szélsőséges egyenlőtlenség: a kommunikatív kapitalizmus e kulcsjellemzői milyen hatással lesznek az osztályharcra?

A munkahelyi küzdelmek tekintetében a kommunikatív munkások – tanárok, közlekedési dolgozók és a szolgáltatói szektor munkásai – lehetnek a legaktívabbak. Arra is számítunk, hogy a harc a munkahelyeken kívülre is kiterjed, például hekkerek által végzett szabotázsakciók, vagy a kommunikációs eszközök visszaélésszerű használatának formájában. De még lényegesebb, hogy a kommunikációban és a szubjektivitásban bekövetkezett változások alapján azt várjuk, hogy a kizsákmányoltak valódi nehézségekkel szembesülnek a szerveződéssel kapcsolatban, illetve a világos narratívák és szimbólumok megalkotása terén. A képek elsődlegessé válására számítunk a viták, álláspontok és igények helyett. Arra számítunk, hogy erőteljes lesz az egyéniséghez, a különbözőséghez és a különlegességhez ragaszkodás – és ez a ragaszkodás alááshatja a szolidaritást. Arra számítunk, hogy gyanússá válik mindenki, aki e különlegességet veszélyeztetni látszik. Ilyen körülmények között a mikropolitika, az ügyközpontú politika, az anarchizmus, az egyszeri tüntetések, a „klicktivizmus”¹² és az ironikus események sokkal imponálóbbak (és könnyebben kivitelezhetőek is) lesznek, mint a kitartó pártépítő munka. Továbbá arra is számítunk, hogy az egyenlőtlenségek egyre inkább a középpontba kerülnek.

A kommunikatív kapitalizmus koncepciója a proletarizált rétegek osztályharcaként teszi megérthetővé az elmúlt évek tüntetéseit és lázongásait. Magyarázatot ad a személyes médiához ragaszkodásra, a tiltakozások résztvevőire, a tüntetők gazdasági hátterére és a tüntetések politikailag homályos voltára. Az új proletároknak gyakran erősen szabadelvű attitűdjei vannak. Gyakran posztpolitikusnak vagy antipolitikusnak állítják be magukat (mint például a spanyol közterek mozgalmában). Olyan folyékonyak és szívacsosak (képzetes identitásokkal rendelkező „mindegymicsodák”, ahogy azt a *Blog Theory*-ban [Dean 2010] bemutattam), hogy eltérő irányokba is becsatornázhatók. Még ha cselekedeteik egy osztály kifejeződései is, nem igazán tudnak osztályként fellépni.

Hogy néz ki a másik oldal? Amennyiben az elmúlt évek lázongásai és tüntetéseit jelentősek voltak, a tőke és az állam reakcióját várnánk: a felügyelet és a rendőri tevékenység megerősítését, az állami erőforrások felhasználását a bankok és vállalatok védelmében, és a rendes ügymenet minél gyorsabb helyreállítását. Arra számítunk, hogy a tőke és az állam a tiltakozásokat megosztható tartalomként vagy a hálózat növekedésének lehetőségeként a tőkefelhalmozás lehetőségeivé alakítja át. A tiltakozásokra való egyszerű reakciónál többről van szó, ez a kisajátítási tendencia közvetlenül szembeszáll velük.

---

12 Internetes aktivizmus - a szerk.

Ezt világossá teszi a *big data*. Pontosabban, ha a tömegek – tüntetők és térfoglalók – a közös küzdelmeket egyfajta új közjósággként fejezik ki, akkor a *big data* egy kísérlet ennek a közjóságnak a bekerítésére és kisajátítására.

BIG DATA

Két metafora emelkedik ki a *big data*val kapcsolatos diskurzusokból: az adat mint olaj és az adat mint arany. Vagyis üzemanyag és pénz – valami, ami energiát ad, és valami, ami kering. Az olaj és az arany metaforája árulkodó: úgy írják le a *big data*t mint a kommunikatív kapitalizmus természeti erőforrását. Ezt a mindenki által közösen termelt erőforrást egy újabb eredeti felhalmozás keretei közt elkobozzák, bekerítik és privatizálják. A Tőke híres nyolcadik szakaszában¹³ Marx bemutatja „a termelőknek és a termelési eszközöknek történelmi elválasztási folyamatát” (Marx [1867] 1955: 662). Ez a folyamat magával vonja a községi föld erőszakos bekerítését. A földbirtokos a jogrendszer támogatásával sajátította ki a néphez tartozó közbirtokot. A tulajdonos munkáján alapuló tulajdon felváltotta a tőkés tulajdonjogon alapuló tulajdon. Marx szavaival élve: ez volt „sokak törpe tulajdonának kevesek tömegméretű tulajdonává való átváltoztatása” (Marx [1867] 1955: 704).

David Harvey helyesen mutatott rá, hogy az eredeti felhalmozással kapcsolatos gyakorlatok a kapitalizmussal együtt fennmaradtak: ez a kismizés általi felhalmozás, mely során a privatizáció, financializáció és kommodifikáció különböző módjai a közjavak új bekerítését viszik végbe (Harvey 2004). A kismizés folyamata jelenleg is zajlik, nem egyszeri esemény. Senki sem tagadná, hogy *jelenleg is* zajlik az adatok kisajátítása. Olykor ez jól észrevehető: a bejelentés, hogy hívásunkat minőségbiztosítási okokból ellenőrzik, az utasítás, hogy fogadjuk el újra az Apple adatvédelmi változtatásait, vagy a jelszavak és hitelkártya-információk kötelező megváltoztatása. Mások ez a folyamat sokkal kevésbé észrevehető: például térképek, GPS-jelek, videomegfigyelés és a termékeken és termékekben elhelyezett RFID-címkék esetében. Olykor pedig teljesen megfoghatatlan ez a folyamat, mint mikor az adatbázisokat összesítik és bányásszák, jól alkalmazható adatokat adva az államok és vállalatok kezébe, akik ezáltal olyan termékeket, mintákat és közpolitikákat hozhatnak létre, amik olyan összefüggések ismeretén alapulnak, melyekkel mi magunk sem vagyunk tisztában. Életünk áramlásai így különálló, megszámlálható és kombinálható adatpontokká alakulnak át.

Ugyanakkor az adatkisajátításnak van egy olyan különlegessége, ami megkülönbözteti az adóssággal, privatizációval vagy a bekerítéssel kapcsolatos kisajátításoktól. Attól még, hogy egy valós idejű aukción eladják a tartózkodási helyünket tartalmazó adatot,

---

13 Az 1955-ös magyar kiadásban a 7. szakasz 24. fejezetében – *a szerk.*

a tartózkodási helyünk megmarad. Továbbra is megtarthatjuk nevünket és e-mail-címünket, mikor felajánljuk egy honlapon a hozzáférésért cserébe. Nem is arról van szó, hogy valahogy elveszítjük a kontrollt a nevünk, a címünk és egyéb azonosító információk felett – efféle kontroll létezése mindig is mítosz volt csupán, ami az állam és a tőke szempontjából releváns azonosító adatokat kulcsfontosságúnak állította be a mély, különleges és autentikus személyiség megléte szempontjából. Mindig is egymás mellé voltunk sorolódva másokkal, így a gondolataik, érzéseik és ösztöneik elkülöníthetetlenek a mieinktől.

A *big data* zsákmányul ejtése tehát nem az egyéni identitásunk feletti kontrollra vonatkozik. Inkább egyfajta időbeliségtől és egyfajta együttléttől vagyunk megfosztva. Ezeket kisajátították és tőlünk idegen célok használatba állították. Kétfajta időbeliségtől lettünk megfosztva: a *pillanatnyitól* és a *jövöbelitől*. Azért veszítjük el a *pillanatnyit*, mert minden tárolható nyomot hagy maga után. A térben mozogva a mobiltelefon adatokat hoz létre. Adatok létrehozásával jár az is, ha megérintünk egy képernyőt, vagy csak ránézünk. A pillanatnyság helyett a maradandóság jellemzi ezt a rendszert. A tévedések, hibák és hazugságok ebben az időben együtt élnek a helyesbítéseikkel. A tanulóképesség és a megcélolhatóság a jelentések jellemzői helyett a rendszerek, algoritmusok tulajdonságaivá válnak. Az adatelemzés elsődlegesen előrejelző jellege miatt elveszítjük a *jövöbeliség* egy dimenzióját: a minták keresése a jövőmondás és jövőbefolyásolás érdekében történik, akkor is, ha a jövő csak néhány ezredmásodpercnire van, ahogy ez a magas frekvenciájú kereskedés¹⁴ esetében történik. Az adatelemzés a meglepetést próbálja kiiktatni, annak a lehetőségét, hogy valami a jövőbeliségtől elválaszthatatlanul megtörténhessen.

Ezen időbeliségek eltulajdonítása példázza és fel is erősíti a szimbolikus hatékonyság hanyatlását. Az eltárolt pillanatok kontextusa eltűnik, megannyi pillanatot igény szerint állítanak össze újra. Hasonlóképpen a jövőbeliség elválik a lehetőségek narratíváitól: a tervek, amiket készíthetünk és a víziók, melyeket követhetünk, előrejelzések sokaságává alakul át, melyek a kormány és a pénzügyi szektor számára lesznek csak elérhetőek, számunkra nem.

Az adatkisajátítás megváltoztatja az együtt töltött idő jellegét azáltal, hogy ez az idő elérhetővé válik mások kereskedelmi haszna számára. A 2014-es Világgazdasági Fórum *big data* jelentésének szavaival élve: „közös eszmecsereink, kommentjeink, lájkjaink és közösségi kapcsolataink hálózata ma már mind adat, és hatalmas mennyiséget tesznek ki” (Bilbao-Osorio 2014: 3). A társas hajlamot – és nem csak a személykózt, de az ember állatokkal, környezettel és tárgyakkal való kapcsolatát is – bekerítették, a múltbéli mintázatokért elemzik, a jövőbeliekért pedig megtartják egy kis versenyelőny kisajtolása érdekében. A kommunikációt, a kultúrát és a gondoskodást megszerzik és felcímkézik.

---

14 *High frequency trading* – robotok által végzett tőzsdei kereskedés – a szerk.

Semmit sem tudunk csinálni, ami ne állna máris készen a tőke számára. Polányi Károlyt idézve az adatkisajátítást „most arra használták, hogy elválasszák a népet saját” kommunikatív¹⁵ „élete fölötti hatalmától” (Polányi [1944] 1997: 284). És ez nem egyéni, hanem kollektív szinten értendő, kollektív hatalmukat gyakorolják megsokszorozott, folyékony, közvetett és bizonytalan módokon a közösen létrehozott kapcsolataink felett.

Mint a kommunikatív kapitalizmus alapvető erőforrása, a *big data* jellemzője a megújulás. Kimeríthetetlen, és a társadalmi élet újratermelésével együtt létezik. A *big data* a munkán keresztül a munkán túlra – sőt a munkások újratermelésén túl a társadalmi lényeghez – is elér.

A Fehér Ház *big data*ról és adatvédelemről szóló, nemrégiben kiadott jelentése azt állítja, hogy a *big data* „segít egészen új értékformákat létrehozni” (Podesta 2014: 37). Érdekes ezt a kijelentést közelebbről is szemügyre venni. Semmi sem utal a jelentésben arra, hogy a szerzők a közösségi életmódokból származó közös hasznokra vagy a klímaváltozás és a gazdasági egyenlőtlenség globális kihívásaira irányuló összefogásra gondoltak volna. Inkább úgy tűnik, hogy a szerzők a tőkés értékre gondoltak, vagy olyan értékre, ami segíti a tőkés felhalmozást. Az (érték) „új formája” azt jelentheti, hogy a bér- (sőt a tulajdon-) viszonyokon is túlmutathat, ami az én érvelésemben nem más, mint a társadalmi lényeg kommunikatív kapitalizmus általi közvetlen kisajátítása *big data* formájában. De valószínűleg nem is ez jár a fejükben. Valószínűleg csak a tőkés felhalmozás új lehetőségeire gondolnak.

A Világ gazdasági Fórum 2014-es Globális Információs Technológiai Jelentése a vállalati haszon ezen értelmében hivatkozik az értékre, mikor a kereskedelmi szektor következő évtizedben várható 14,4 milliárd dolláros bővüléséről beszél:

„Ez a lehetőség a technológiai innováció, a piaci részesedés hasznai és a növekvő versenyelőny által létrehozott új értékformákban rejlik. Az eszközkihasználtság javításával (költségcsökkentés és tőkemegtérülés javítása), az alkalmazottak termelékenységével (fejlesztett munkahatékonyság), az ellátási lánc logisztikájával (pazarlás kiiktatása és a folyamatok hatékonyságának javítása) és a vásárlói élménnyel (több vásárló) a globális vállalati nyereségek körülbelül 21%-os növekedése válik lehetővé” (Billbao-Osorio 2014: 38).

Az érték itt a tőkésosztály általi tőkefelhalmozásra vonatkozik. A felhalmozás a munkaerőcsökkentésnek (*költségcsökkentés és ellátási lánc-logisztika az ő szóhasználatukban*), a megmaradt munkaerő sanyargatásának (*fejlesztett munkahatékonyság*), illetve annak

---

15 Az eredetiben a hatalmi ágak elválasztásának használatáról van szó a gazdasági élet fölötti hatalom tekintetében – a szerző.

az eredménye, hogy megpróbálják rávenni az embereket arra, hogy több pénzt költsenek és legyenek még versengőbbek. Ez az utóbbi előny szükségszerűen rövid távú. Még ha a *big data* tényleg versenyelőnyt biztosít is korai alkalmazóinak, ahogy általánossá válik a használata, a versenyelőny csökken, ahogy minden más technológia alkalmazásánál is történik.

Tekintsünk át néhány *big data* kísérletet, melyek vállalati értéket hoztak létre. A *Bank of America* kilencven dolgozójánál alkalmazott nyomkövető eszközt, és kiderítette, hogy a leghatékonyabb dolgozói gyakran lépnek kapcsolatba munkatársaikkal. A bank csoportos szüneteket rendelt el, és 10%-os javulást tapasztalt a termelékenységben (Silverman 2013). Az UPS is használt érzékelőket, valamint GPS-t is elhelyezett a teherautóiban a hatékonyságnövelés és a költségek nyomon követése végett. Több mint 200 adatpontról gyűjtöttek információkat (ilyen volt többek közt a teherautó sebessége, a hátramenetek száma, a vezetőoldali biztonsági öv használata és a várakozással töltött idő) (Mika 2010). Ezután csökkenteni tudták az üzemanyag-felhasználást és növelni a teherautónkénti kézbesítések számát (UPS Pressroom 2013).

Egy munkaező-elemzésről szóló *Forbes*-cikk kiemeli a *big data* jelentőségét a „munka költségeinek kontrollálásában”, ami az egészségügyi, oktatási és szolgáltatói szektorban eléri a működési költségek 50%-át. Sok ilyen vállalat „nyomon követi a dolgozók érkezését, hogy mit csinálnak a munkahelyen, mikor mennek ki szünetet tartani, mikor jelentenek beteget, nyilvántartja az időbeosztásuk részleteit, személyes információkat és még sok egyebet” – írja a cikk szerzője, Bill Barlow. A munkaező-elemzések lehetővé teszik a vállalatok számára, hogy ezeket az információkat – „a teljes, a részmunkaidős és az alkalmi munkások beosztásának megfelelő elegyét kialakítva – a munkaező optimalizálására” használják fel (Barlow 2012). Ugyanezt másképpen kifejezve: ahogy a *big data* lehetővé teszi a cégeknek, hogy kevesebb erőforrással többet érjenek el, úgy elmélyíti a munkások kiszolgáltatottságát.

Az osztályharc szóhasználatával megközelítve a *big data* a tőke munka elleni harca további fokozódásának tűnik. Ha az automatizálás korábbi hullámaival ipari munkásokat bocsátottak el, a *big data* a posztindusztriális vagy szellemi munkások elbocsátását vetíti előre. Ezek után nem okozhat nagy meglepetést, hogy az oktatás és az egészségügy, a két utolsó intenzív, személyes és viszonylag magasan fizetett munka gyakran jelenik meg a média, valamint az ipari és a kormányzati szektor *big data*áról szóló megnyilatkozásaiban. Egy remek tanulmány, „A foglalkoztatás jövője” Carl Benedikt Frey-től és Michael A. Osborne-tól bemutatja, miért van ez így (Frey és Osborne 2017). Eddig a világos, szabályozott rutinfeladatokat lehetett számítógépekre bízni. A túl sok változó túl nehezen volt programozható. A *big data* azáltal, hogy lehetővé teszi, hogy a nem rutinfeladatokat jól

körülírt problémákként kezelhessék, áttöri ezt a technológiai korlátot. Ahogy Frey és Osborne írják:

„Adatokra van szükség ahhoz, hogy a sok eshetőséget pontosíthassuk, melyeket a technológiának irányítania kell, hogy helyettesíteni tudja az emberi munkát. Adatokkal az algoritmusok objektív és számszerűsíthető sikerességi kritériumai állíthatók elő, amelyek segítik a teljesítmény folytonos továbbfejlesztését az emberi munkához képest [...] Eredményképpen pedig a számítógépesítés többé nem korlátozódik a rutinfeladatokra, melyek szabályalapú lekérdező-programokba írhatók, hanem kiterjed minden nem rutinfeladatra is, ahol a big data elérhetővé válik” (Frey és Osborne 2017: 259).

Példák lehetnek erre a robotika, a Google vezető nélküli autói, vagy a hangfelismerési képesség fejlődése, mely a *call centerek* számára lehetővé teszi az emberek leváltását algoritmusokra. Olyan szellemi munkákra is gondolhatunk, melyek korábban érinthetetlennek tűntek. Frey és Osborne megállapítják, hogy a következő két évtizedben „az amerikai alkalmazottak 47%-át” erősen veszélyezteti az automatizálás (Frey és Osborne 2017: 265). Ez a súlyos adatmennyiség lehetővé teszi egy sor döntéshozó feladat automatizálását: orvosi diagnózisokat és kezeléseket, a csalások felderítését, jogi szolgáltatásokat, hirdetések tervezését, vásárlást, kinevezéseket és tőzsdei kereskedelmet. Az oktatás egy kulcsfontosságú csatater a MOOC-cal¹⁶ és a látszólagos személyre szabottsággal, ami a tanulást minden korábbinál inkább a képernyőn keresztül képzelel el.

A *big data* a tőke számára értékes és nem az emberek számára, akik tevékenységéből kinyerik. A 2014-es Világgazdasági Fórum jelentésének egy része nyíltan fogalmaz e tekintetben. A szerzők, Peter Haynes és MH Carolyn Nguyen megjegyzik, hogy „minél nagyobb szerepet játszik az adat a világgazdaságban, annál kisebb lesz az egyének túlnyomó többségének az értéke”. Valójában „ez azt is jelentheti, hogy egy adatvezérelt gazdaság szerződéses gazdasággá válhat” (Haynes és Nguyen 2014: 70). Ugyan Haynes és Nguyen az emberek adataikért kapott díjazásának számos lehetséges formáját vázolják fel, mégis, mikor azt állítják, hogy „az értékek méltányos cseréjének koncepciója már nem létezik”, azzal azt sejtetik, hogy ez a hajó már elment. Sokunk máris hatalmas adatmennyiséget bocsátott rendelkezésre, „ennek eredményeként a vállalatok jelentős nyereségre tesznek szert, hiszen az anyagköltségük lényegében nulla” (Haynes és Nguyen 2014: 69). Jaron Lanier-t idézik:

Az új gazdaság, az információs gazdaság fő alapelve újabban az, hogy elrejtse az információ értékét. [...] Úgy döntöttünk, hogy nem fizetjük meg azokat a tevékeny-

---

16 Tömeges nyílt online kurzusok – a szerk.

ségeket amik értékesek a legújabb technológiák számára. Az átlagemberek „megosztanak”, míg az elit hálózati jelenléte példátlan vagyont hoz létre (Lanier 2013: 15).

KÖVETKEZTETÉSEK

Az elmúlt néhány év felkelései a kommunikatív kapitalizmusban kibontakozó osztályharcot szemléltetik. E nézőpontot elfogadva el kell utasítanunk az elképzelést, hogy e tiltakozások alapvetően politikán túliak, demokráciapártiak, vagy pusztán helyi mozgalmak lennének. Ez magával vonja a felismerést, hogy az osztályharc megjelenési módja megváltozott; másként néz ki a megosztott, prekár és fizetetlen kommunikatív munka idején, mint az ipari munkásmozgalomban. Végül pedig magával vonja a küzdelmek jelenlegi formájának újragondolását, annak fényében, ahogy azok a kommunikatív kapitalizmus körülményei közt zajlanak: a fragmentáció, a képek használata követelések helyett, illetve a szabadban megszervezett tiltakozások nem figyelemre méltó taktikai innovációk és előrelépések. Ezek gyakorlatias válaszok egy olyan környezetben, ahol kommunikatív kapcsolódásainkat kisajátítják.

Fordította: Szabó Gábor
Az eredetivel egybevetette: Szabó Natasa

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Amerikai Munkaügyi Minisztérium (2014): *Occupational Employment and Wages – May 2013*.
- Barabási Albert-László (2013): *Behálózva – A hálózatok új tudománya*. Helikon.
- Barkóczy László (2005): *Metcalfe törvénye*. Interneten: <http://www.communicatio.hu/mktt/dokumentumok/konferenciak/2005/poszterek/barkoczylaszlo.htm> (Letöltve: 2017.03.20.).
- Barlow, Bill (2012): *Work Smarter: How Big Data Can Boost Labor Performance*. In: *Forbes*. Interneten: <https://www.forbes.com/sites/ciocentral/2012/07/05/work-smarter-how-big-data-can-boost-labor-performance/#16f5287b3de7> (Letöltve: 2017.03.20.).
- Bilbao-Osorio, Beñat – Dutta, Soumitra – Lanvin, Bruno (szerk.) (2014): *The Global Information Technology Report 2014. Rewards and Risks of Big Data*. World Economic Forum. Interneten: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalInformationTechnology_Report_2014.pdf (Letöltve: 2017.03.20.).

- Briscoe, Bob – Odlyzko, Andrew – Tilly, Benjamin (2006): Metcalfe's Law is Wrong. In: *IEEE Spectrum*. Interneten: <http://spectrum.ieee.org/computing/networks/metcalfes-law-is-wrong> (Letöltve: 2017.03.20.).
- Brophy, Enda – De Peuter, Greig (2014): Labours of mobility: Communicative capitalism and the smartphone cybertariat. In: *Theories of the Mobile Internet – Materialities and Imaginaries*. Szerk.: Herman, Andrew – Hadlaw, Jan – Swiss, Thom. Routledge.
- Dean, Jodi (2009): *Democracy and Other Neoliberal Fantasies*. Duke.
- Dean, Jodi (2010): *Blog Theory: Feedback and Capture in the Circuits of Drive*. Polity.
- Farkas Zsolt (1994): *Mindentől ugyanannyira*. József Attila Kör–Pesti Szalon.
- Frey, Carl Benedikt – Osborne, Michael A. (2017): The Future of Employment: How Susceptible Are Jobs to Computerisation? In: *Technological Forecasting and Social Change*, Vol. 114.: 254–280.
- Fuchs, Christian (2010): Labor in Informational Capitalism and on the Internet. In: *The Information Society*, Vol. 26.: 179–196.
- Füzesséry Éva (1993): Lacan és az „apa neve”. In: *Thalassa*, Vol. 4., No. 2.: 45–61.
- Gosztonyi Géza – Pik Katalin (szerk.): *A szociális munka szótára*. Interneten: http://www.kka.hu/_Kozossegi_Adattar/szoci%C3%A1lis.nsf/dfa795b5a76dedb6c12568f0003161a7/0e7574e2acc3362bc12568f000356d19?OpenDocument (Letöltve: 2017.03.20.).
- Hardt, Michael – Negri, Antonio (2000): *Empire*. Harvard.
- Hardt, Michael – Negri, Antonio (2004): *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*. Penguin.
- Hardt, Michael – Negri, Antonio (2009): *Commonwealth*. Harvard.
- Harvey, David (2004): The 'New' Imperialism: Accumulation by Dispossession. In: *Socialist Register 2004*. Szerk.: Panitch, Leo – Leys, Colin. Merlin.
- Haynes, Peter – Nguyen, M-H. Carolyn (2014): Rebalancing Socio-Economic Symmetry in a Data-Drive Economy. In: *The Global Information Technology Report 2014. Rewards and Risks of Big Data*. Szerk.: Bilbao-Osorio, Beñat – Dutta, Soumitra – Lanvin, Bruno. World Economic Forum. Interneten: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalInformationTechnology_Report_2014.pdf (Letöltve: 2017.10.25.).
- Hui, Ning (2013): What's Behind China's Growing Legions of Online Readers. In: *TeaLeafNation*. Interneten: <https://luluning.wordpress.com/published/china/whats-behind-chinas-growing-legions-of-online-readers/> (Letöltve: 2017.10.25.).
- Hurriyet Daily News (2013): 78 percent of Gezi Park protest detainees were Alevis: Report. In: *Hurriyet Daily News*. Interneten: <http://www.hurriyetcdailynews>.

- com/78-percent-of-gezi-park-protest-detainees-were-alevis-report.aspx?pagelD=238&nID=58496&NewsCatID=341 (Letöltve: 2017.03.20.).
- Kasnyik Márton (2008): Hardt–Negri és a radikális politikai szubjektum a globális periférián. In: *Fordulat*, No. 1.: 120–126.
- Lanier, Jaron (2013): *Who Owns the Future?* Simon & Schuster.
- Kiss Viktor (2016): A Birodalom, a Sokaság és a posztmodern forradalom. Antonio Negri realista politikai ontológiája. In: *A hatalom kódében: Bevezetés a realista politikaelméletbe*. Szerk.: Szűcs Zoltán Gábor – Gyulai Attila. L'Harmattan.
- Marx, Karl ([1867] 1955): *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata*. Szikra.
- Mason, Paul (2012): *Why It's Kicking Off Everywhere: The New Global Revolutions*. Verso.
- McKercher, Catherine – Mosco, Vincent (szerk.) (2007): *Knowledge Workers in the Information Society*. Lexington Books.
- Mika, Shelley (2010): Telematics Sensor-Equipped Trucks Help UPS Control Costs. In: *Automotive Fleet*. Interneten: <http://www.automotive-fleet.com/channel/green-fleet/article/story/2010/07/green-fleet-telematics-sensor-equipped-trucks-help-ups-control-costs.aspx> (Letöltve: 2017.03.20.).
- Milkman, Ruth – Luce, Stephanie – Lewis, Penny W. (2013): *Changing the subject: A bottom-up account of Occupy Wall Street in New York City*. Internetes kiadvány. Interneten: https://media.sps.cuny.edu/filestore/1/5/7/1_a05051d2117901d/1571_92f562221b8041e.pdf (Letöltve: 2017.03.20.).
- Newfield, Christopher (2010): The Structure and Silence of the Cognitariat. In: *Eurozine*. <http://www.eurozine.com/the-structure-and-silence-of-the-cognitariat/> (Letöltve: 2017.03.20.).
- Pasquinelli, Matteo (2009): Google's PageRank Algorithm: A Diagram of the Cognitive Capitalism and the Rentier of the Common Intellect. In: *Deep Search: The Politics of Search Beyond Google*. Szerk.: Becker, Konrad – Stalder, Felix. Transaction Publishers.
- Podesta, John (et al.) (2014): *Big Data: Seizing Opportunities and Preserving Values*. The White House, Executive Office of the President. Interneten: <http://www.cfr.org/technology-and-science/white-house-big-data---seizing-opportunities-preserving-values/p32916> (Letöltve: 2017.03.20.).
- Polányi Károly ([1944] 1997): *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Mészáros Gábor kiadása.
- Silverman, Rachel Emma (2013): Tracking Sensors Invade the Workplace. In: *Wall Street Journal Online*. Interneten: <https://www.wsj.com/articles/SB10001424127887324034804578344303429080678> (Letöltve: 2017.03.20.).
- Singer, Andre (2014): Rebellion in Brazil. In: *New Left Review*, No. 11/85.: 19–37.
- Standing, Guy (2012): Prekariátus: Iakosokból állampolgárok? In: *Fordulat*, No. 19.: 28–51.

- UPS Pressroom (2013): *Big Data = Big Wins for the Environment*. Online infografika.
Interneten: <https://sustainability.ups.com/media/UPS-Big-Data-Infographic.pdf>
(Letöltve: 2017.03.20.).
- u-szeged.hu (2016): *Telemedicina központ nyílt az SZTE-n*. Interneten: <http://www.u-szeged.hu/szتهirek/2016-junius/telemedicina-kozpont> (Letöltve: 2017.03.20.).
- Weissmann, Jordan (2012): 53% of Recent College Grads are Jobless or Underemployed – How? In: *The Atlantic*. Interneten: <https://www.theatlantic.com/business/archive/2012/04/53-of-recent-college-grads-are-jobless-or-underemployed-how/256237/> (Letöltve: 2017.03.20.).
- Weissmann, Jordan (2014): College Grads Taking Low-Wage Jobs Displace Less Educated. In: *Bloomberg*. Interneten: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2014-03-06/college-grads-taking-low-wage-jobs-displace-less-educated> (Letöltve: 2017.03.20.).
- World Socialist Web Site (2014): *Workers Struggles: Europe, Middle East & Africa*. Interneten: <http://www.wsws.org/en/articles/2014/03/28/wkrs-m28.html> (Letöltve: 2017.03.20.).

Daniel Greene és Daniel Joseph

A DIGITÁLIS TÉRBELI KIIGAZÍTÁS*

* Eredeti tanulmány: Greene, Daniel – Joseph, Daniel (2015): The Digital Spatial Fix. In: *TripleC*, Vol. 13., No. 2.: 223-247.

Ez a tanulmány a kommunikáció politikai gazdaságtana és a gazdaságföldrajz különböző irányzatait ötvözi annak érdekében, hogy feltárja a digitális technológiák szerepét a marxista válságelméletekben. A kapitalizmus előretörése a digitális terekben nem függeszti fel az értékelmélet érvényességét – inkább arról van szó, hogy ezek a terek a felhalmozott tőke kihelyezésének, a fogyasztás fokozásának, valamint új, olcsóbb munkaerő felhalmozásának új módjait teszik lehetővé. David Harvey térbeli kiigazításról szóló elméletére építünk, amikor leírunk három olyan digitális térbeli kiigazítást, melyek a digitális terek speciális tulajdonságait kihasználva fokozzák a profittermelést, mielőtt maguk is a felhalmozás véget nem érő ciklusainak gátjává válnának; ezek: az idő eredeti felhalmozása a közösségi hálózatok révén, az idő tér által való megsemmisítése a magas frekvenciájú kereskedés során, valamint az érzelmi járadék a virtuális világokban. A tanulmány végén azt vesszük szemügyre, hogy ezek a digitális térbeli kiigazítások miként igazítják ki a felhalmozás sebességét és a marxi válságelmélet időbeliségét.

1994-ben az MCI nevű amerikai telekommunikációs óriásvállalat azon dolgozott, hogy az internetet szakemberek és hobbitudósok kutatói hálózatából olyan üzleti alapú kommunikációs rendszerre alakítsa, ami megjelenhet mindenki irodájában, otthonában és zsebében, bárhol a világon. A cég akkor már hosszú ideje üzemeltette szerződéses partnerként az internetet megelőző *National Science Foundation Network*-öt (Nemzeti Tudományos Alapítvány Hálózat, NSFNET), és éppen készült nekilátni egy saját száloptikus hálózat kiépítésének. A *networkMCI* egyik reklámjában a fiatal Anna Paquin is szerepelt, aki egy sivatag közepén állva a következőket mondta a kamerába: „Lesz egy út. Az az út nem két pontot fog összekötni. Minden pontot összeköt majd. Sebességhatára a fénysebesség lesz. Nem innen megy majd oda. Nem lesz már »ott«. Egyszerűen mindannyian csak itt leszünk.”

A termelés, elosztás, csere és fogyasztás szféráit elválasztó tér fokozatos fölszámolása érdekében a tőke mindig is az egyre gyorsabb kommunikációs és közlekedési hálózatok kiépítésére törekedett, így szüntette meg minden távolságot és lokalitást. „Egy teljesen hálózatosodott környezetben nem igazán lesz akadály itt és ott között” – nyilatkozta Vint Cerf (Hafner 1994), ezzel is bizonyítva, hogy az MCI hálózatának vezető fejlesztői teljesen magukévá tették a fantasztikus vágyat, amit Marx így nevezett: „a térnek az idő által való megsemmisítése” (1972: 22). Ez a liberális lelkesedés a távolságok megszüntetéséért és a gondolatok és ötletek szabad áramlásáért rendszeresen felbukkant a kommunikációs technológiák kapcsán az elmúlt évszázadokban (Mattelart 2000). Bár a Jevgenyij Morozovhoz hasonló kritikus hangok (2012) gyakran figyelmeztetnek arra, hogy ezek a jóslatok utópikus vágyképekben gyökereznek, fontos belátni, hogy ezek az utópikus vágyak valós társadalmi ellentmondásokból és az új technológiákban rejöl – valóban gyakran túlértékelt – lehetőségekből táplálkoznak (Mosco 2005). Ezek a technológiák és

hatásaik nem tekinthetők pusztán a hamis tudat vagy a kommunikációs iparág által végzett propaganda megnyilvánulásainak. A kommunikációs technológiák valóban megváltoztatják a kapitalizmus földrajzát, és a digitális terek valóban a felhalmozás új terepeit jelentik.

Ez természetesen nem csak lehetőséget, de veszélyt is jelent, mivel a válságok gyorsan mozognak a különböző terepek között. A kritikai politikai gazdaságtant az a kérdés foglalkoztatja, miként alakul ki és alakul át a kapitalizmus földrajza, hogy újabb módokon zsákmányolja ki a munkaerőt, valamint hogy a konkrét technológiai és szervezeti változások miképpen hozzák létre a kizsákmányolás új tereit. Ebben az írásban amellett érvelünk, hogy az internethez hasonló technológiák által létrehozott digitális terek olyan kísérleti terepek, ahol a tőke megkísérel kibújni a másutt létező aktuális korlátok alól: a felhalmozás régi módszerei kerülnek elő új közegben, valamint új stratégiák alakulnak ki a véget nem érő kísérletezés során, aminek célja a válsághoz vezető belső ellentmondások meghaladása vagy megkerülése. Ezt a jelenséget a *digitális térbeli kiigazítás* fogalmával írjuk le. Ez az fogalom segít a felhalmozás és válságtermelés új terepeinek azonosításában. Látni fogjuk, hogy a tőke körforgásának alapvető dinamikái ugyan továbbra is úgy működnek, ahogy azt Marx leírta, ám a tőke az aktuális történelmi kontextusnak megfelelő módokon igyekszik megszökni belső határai elől.

Ahogy arra David Harvey rámutatott (1981, 2001, 2003), a tőke a csökkenő profitráta és a túlfelhalmozás veszélyeire válaszul mindig kereste a „térbeli kiigazítás” lehetőségeit: új, vagy addig alacsony kihasználtságú terek bekebelezésével lehetőség nyílt a felhalmozott tőke rögzítésére, vagy új, a korábbiánál gyorsabb felhalmozás beindítására.¹ A digitális terek is leírhatók a kiigazítás terepeiként, melyek a kizsákmányolás és a felhalmozás új módjaival kecsegtetnek. Ezzel egy időben azonban a digitális terek potenciálisan fokozzák és kiterjesztik a fent említett válságtendenciákat.

Marx értelmezésében a tőke nem más, mint mozgásban levő érték, és így a digitális terek – ahogy az állandó tőke régebbi formái – szükségképpen olyan terek, ahol ez az érték rögzítve van, így segítve elő az értéktermelést; ez a rögzítettség azonban, még ha online platformokról vagy szerverparkokról beszélünk is, bizonyos idő múltán gátat jelent a további felhalmozásnak. Az alábbiakban leírjuk ezeket az új formákat, illetve ezek interakcióit a kapitalizmus földrajzának fizikai aspektusaival, de fő célunk elsősorban nem az, hogy a digitális térbeli kiigazítás minden egyes lehetséges megnyilvánulását számba vegyük, hanem hogy rávegyük a gazdaságföldrajz szakértőit, hogy birkózzanak meg a digitális médiumok anyagiságával, valamint hogy meggyőzzük a digitális médiumok kutatóit, hogy a digitális tereket leíró elméleteiket ötvözzék a gazdaságföldrajz fókuszában

---

1 David Harvey kiigazításelméletével kapcsolatban magyarul lásd a *Fordulat* hetedik számában megjelent „Az »új« imperializmus: felhalmozás kismennyiség által” című tanulmányt – a szerk.

álló társadalmi viszonyokkal. A kihívás az, hogy képesek legyünk leírni, miként vállalkozhat az MCI-hoz hasonló kommunikációs óriáscég arra, hogy leszámoljon az „ott” fogalmával és azt az „itt”-tel helyettesítse, valamint hogy megértsük, mi következhet mindebből.

Fontos, hogy a digitális tereket ne tekintsük vagy az anyagi világtól elváló helyeknek. Sokan ugyanis pusztán a reprezentáció tereire gondolnak, amikor a „virtuálisról” beszélnek, vagy amikor az idejétmúlt „kibertér” fogalmat használják. De ugyanakkor a materialistáknak sem szabad túlzásokba esniük, és például azonosítani a Grindr nevű randiappot egy melegbárral. Bizonyos dolgokat megtehetsz az egyikben, amiket a másikban nem, tehát ezek semmiképp sem egynemű terek – azonban az interakció egy melegbár Grindrben elfoglalt helye, valamint az épületben elfoglalt fizikai helye között sokat elmond arról, hogy a virtuális tér hogyan működik valójában. Néhány üzenetváltás az appban képes megváltoztatni a bár fizikai terét: emberek felállnak és távoznak, vagy éppenséggel bejönnek és szexelnek a vécében, esetleg a tulajdonost arra készítetik, hogy átépítse a mellékhelyiséget, így akadályozva meg, hogy az az alkalmi aktusok állandó helyszínévé váljon. A Grindr digitális tere tehát a lehetőség tere – aktív kapcsolat valamivel, amivé a bár válhat.

Ezt értjük tehát „virtuális tér” alatt: nem a pusztán reprezentáció vagy a képzelet tereit, hanem tereket, melyek az arisztotelészi potencialitást hordozzák. Ennek megfelelően az alábbiakban a „digitálist” a bináris kódok továbbítását és tárolását végző technológiák leírására használjuk, a „virtuálissal” pedig a létrejövés általános állapotát írjuk le, aminek a digitális terek csak egy részét képezik. Végző soron a térképek, amik fölött a gyarmatosító hatalmak 1884–85-ben Afrikát kizsákmányolandó területekre osztották, virtuális terek voltak nagyon is materiális következményekkel – pontosan úgy, ahogy a tőke szempontjából a Facebook virtuális kapcsolattérképe olyformán rendezi el és jeleníti meg a közösségi életet, hogy az könnyebben lesz kiteve a tőkefelhalmozásnak (Griffiths 1986; Michalopoulos és Papaioannou 2011).

Az értéktermelés ebben az összefüggésben továbbra is a kizsákmányolt munka tőke általi irányítását jelenti. Az érték sohasem pusztán a pénzügyi génius vagy a kulturális fétis által létrehozott dolog. A régi szabályok továbbra is érvényesek, még ha megnyilvánulási formáik sokat fejlődtek is. Ennek megfelelően az összes Harvey által leírt „térbeli kiigazítást”, valamint ezek módosított verzióit is (Brenner 1998; Herod 2009; Jessop 2013) „virtuális kiigazításoknak” tekinthetjük. Az expanzió különböző formái más-más hatásokkal járnak az adott technológiáktól, állami intézkedésektől, szervezeti formáktól és társadalmi kapcsolatoktól függően, azonban mind a tőkefelhalmozás új lehetőségeinek létrehozására irányulnak. Feladatunk elsősorban az, hogy megfejtjük, realizálódnak-e ezek a felhalmozási lehetőségek, és ha igen, pontosan hogyan. Harvey-hoz hasonlóan a mi virtuális kiigazítás-felfogásunk is a marxista politikai gazdaságtan néhány meghatározott

elemére épít, hogy kihangsúlyozzon egy konkrét problémakört: Harvey esetében ez a kapitalista terjeszkedés történeti földrajza, a mi esetünkben pedig a digitális technológiák szerepe a válságok kialakulásában. Marx impliciten és expliciten is kiemeli az ekképp értelmezett virtualitást, mikor a munkaerő és az idő körforgását elemzi. A munkaerő a maga sajátos jellegzetességei miatt mindig ki van téve a leértékelés veszélyének, amikor a tőke külső vagy belső módszerekkel próbálja meg lenyomni a munkaerő értékét (például kiszervezéssel, sztrájk töréssel, munkafolyamat-gyorsítással, új termelőeszközökkel)². Ez pedig virtuális kiigazítás. A tőke körforgásában a megtérülés ideje válik központi jelentőségűvé, illetve a küzdelem ennek csökkentéséért³. A szállítás új módjai vagy a kommunikáció és koordináció új eszközei, melyek csökkentik azt az időt, amíg a késztermék a termelés helyén áll (mint a *just-in time* gyártás), mozgásban tartják a tőkét, és csökkentik a leértékelődés veszélyét. Ez pedig virtuális kiigazítás.

A kapitalizmus történetében felbukkanó virtuális kiigazítások feltárásával azt szeretnénk megmutatni, hogy napjaink digitális térbeli kiigazításaival kapcsolatos megközelítésünk eltér azoktól az álláspontoktól, melyek az információs gazdaságra valami radikálisan újként tekintenek, ami fokozatosan elszakítja a termelési eszközöket az anyagi valóságtól. A digitális terek továbbra is anyagi terek: szervereken tárolják, emberek programozzák, kábelek és antennák közvetítik őket. Ezzel egy időben azonban anyagiságuk pontos természetének fontos következményei vannak a felhalmozás és a válság szempontjából. Az információ a tőkeáramlás különböző fázisaiban kaphat szerepet, de mindig anyagi

---

2 Végső soron ugyanis a munkás „mentes és szabad minden dologtól, ami munkaereje megvalósításához szükséges”, ezért a munkaereje kiaknázása érdekében kénytelen szerződni a termelőeszközök tulajdonosával: a tőkessel (Marx 1990: 272–273).

3 „Ameddig e fázisok egyikében időzik – [ameddig] maga a fázis nem mint folyékony átmenet jelenik meg –, és mindegyiknek megvan a tartalma, addig a tőke nem forgó, rögzített. Ameddig a termelési folyamatban időzik, nem forgalomképes; és virtuálisan elérte telenedett. Ameddig a forgalomban időzik, nem termelőképes, nem érték többet tételező, nem tőkeként folyamatot végző. Ameddig nem lehet piacra dobni, mint termék van rögzítve” (Marx 1997: 95). Az eredeti német szöveg így hangzik: „Solange es im Produktionsprozeß verharrt, ist es nicht zirkulationsfähig; und virtualiter entwertet.” A „virtualiter” archaikus latin kifejezés, amit Marx az eredeti szöveg lábjegyzetében „potentiálként” definiál (Marx 1953: 538). Az arisztotelészi filozófia nagy hatással volt Marx elméleti fejlődésére (Meikle 1991). Ez az általános affinitás – a virtuális mint potenciális olvasatával kombinálva – igazolni látszik azt a feltevésünket, ami a marxi összefüggéseket (például a munkaerő értékéről, a tőke összetételéről, a megtérülés idejéről) nem mint ontologikusan különböző szakaszokat értelmezi, melyek keretén belül a pénz és a munka körforgása zajlik, hanem ehelyett mint virtuális kapcsolatokra tekint rájuk, amikben jövődöbéli állapotok mint potencialitások rejtőznek, s amik a jelen állapotok anyagából fejlődnek ki. Ezúton szeretnénk megköszönni Quinn Slobodiannak a fenti fordításban nyújtott segítségét.

formát ölt. Graham ezzel kapcsolatban úgy fogalmaz (2013), hogy a „kibertér” metaforája a társadalmi élet bonyolult hálózatait egyetlen anyagtalán térére redukálja. Ez a leegyszerűsítés hasznos az állami és nagyvállalati szereplők számára, akik megpróbálják megindokolni a földrajzilag nehezen behatárolható tevékenységek megfigyelését és szabályozását, vagy akik pusztán technikai megoldásokat kínálnak bonyolult politikai problémák megoldására.

Az általunk képviselt materialista ontológia tehát nem alkalmaz platóni különbségtételt a munka vagy az anyagok fizikai és digitális formái között. Felismeri, hogy az emberiség újratermelését átszövik a digitális technológiák, valamint hogy ezek a technológiák az érzelmi munka új formáinak terepét jelentik. Ez azonban nem emeli ezeket a munkákat a többi, a digitális technológiákkal közvetlen kapcsolatban nem álló munkafajta fölé. Fontos hangsúlyozni, hogy Buotanghoz (2012), Fuchshoz (2012) és Dyer-Witthefordhoz (2015) hasonlóan hiszünk a munkaérték-elmélet érvényességében, még ha a munkaerő egyre fragmentáltabb és képzetesebb is, vagy más részei éppenséggel egyre kevesebb képzettséget igényelnek. Az, hogy a digitális gazdaságban rengeteg munka után nem jár fizetség, nem változtat azon a tényen, hogy a Facebookhoz vagy a Twitterhez hasonló cégek továbbra is az értékesítés haszonélvezői. A közönség és a felhasználók által végzett ingyenmunka kérdését Dallas Smythe járta körül a legalaposabban (1977). Smythe munkája a tévészénél áruként funkcionáló közönségről továbbra is jó kiindulópontul szolgál ahhoz, hogy megértsük, miként termelődik érték olyan tevékenységek során, melyek első ránézésre cseppet sem hasonlítanak a gyárakban végzett hagyományos munkára. Smythe munkássága – amit részletesen elemzünk majd – rámutat arra, hogy Marx eredeti elképzelése az elvont munkáról kiegészíthető akképpen, hogy számításba vegye az érzelmi munka ezen új formáit is (Fuchs 2010). Végső soron ezek a tevékenységek a forrásai annak az értéknek, amit a tőke az ellentmondások, harcok és válságok fokozódásával szembesülve elsajátít.

Voltaképpen a kapitalista technológiák átfogó és pontos elméletei számára a feladat a következő: lekövetni a tőke-munka kapcsolat történelmi, földrajzi és szociológiai fejlődését, valamint konkrét anyagi megnyilvánulásait. Ezek az elméletek sajnos túl gyakran hangsúlyozzák az éles szakítást a korábbi termelési módok formáival – így fedve el a túlfelhalmozási válságokat kezelő kapitalista stratégiák fejlődését és repetitív jellegét –, valamint a munkaérték-elmélettel, amin állítólag csak az ipari munka-tőke kapcsolat nyugszik – így hagyva figyelmen kívül a folyamatos technológiai fejlődést, ami a munka sajátos értékteremtő képességének irányítását, elnyomását és kiaknázását célozza. Hardt és Negri híres munkája (2000) látványos tünete ezeknek a tendenciáknak. Ők amellet érvelnek, hogy napjainkban az érték már nem mérhető, így a munkaérték-elmélet mind empirikusan, mind politikai szempontból elavult, valamint azt állítják, hogy a munka

az aktuális termelési viszonyok között jórészt „immateriális”, azaz nem fizikai áruk előállítására irányul, hanem „informalizált” ipari termelésben vesz részt vagy szimbolikus elemzést végez (2000: 293). Az új digitális térbeli kiigazítások elemzése – ezen belül is főként „az idő eredeti felhalmozása”, ami korábbi, hasonló stratégiákból fejlődött ki – azt bizonyítja, hogy a többletmunkaidő megragadására, mérésére és értékesítésére irányuló harc továbbra is a tőke-munka viszony lényege. Elemzésünket a továbbiakban annak a feltételezésnek a jegyében végezzük, miszerint az „immateriális munka” minden, csak nem immateriális (Caffentzis 2007). Az a munka, ami érzelmeket termel, mindig mélységesen anyagi jellegű, ahogy azt a „női munka” példája is mutatja, ami évszázadokon keresztül elengedhetetlen volt a kapitalizmus újratermeléséhez. Hasonlóképpen a termelés informatizációja mindig a „mocskos”, munkaintenzív iparágaktól függ, melyek az értéklánc más pontjain helyezkednek el. A szolgáltató és kulturális munka pedig mindig állandó tőkén alapul, és minden esetben olyan árukat termel, melyek bár nem feltétlenül kézzelfoghatók, de termelésükben és fogyasztásukban mindenképp materiálisak (példának gondoljunk csak a munkaórát milliói során megvalósuló nagy költségvetésű számítógépes játékokra).

Az alábbiakban röviden elhelyezzük a digitális térbeli kiigazításról szóló elméletünket a kommunikáció politikai gazdaságtanát, a gazdasági válságok földrajzát és a „hálózati társadalmat” tárgyaló szakirodalmak kontextusában. Ezt követően Harvey megközelítéséhez hasonlóan leírjuk a kísérleti digitális térbeli kiigazítás három aktuális formáját: az idő eredeti felhalmozását a közösségi médiában, az idő tér által való megsemmisítését a pénzügyi infrastruktúrákon keresztül, valamint az érzelmi járadék megjelenését a digitális áruk piacain. Elemzésünket a fent meghatározott elméleti alapokból fakadó további kérdések számbavételével zárjuk, különös tekintettel a digitális terek, a felhalmozás időbelisége és a válság hagyományos földrajza közti kapcsolatokra. Ezzel az írással nem az a célunk, hogy a maga teljességében feltárjuk a lehetőséget, ami a digitális terekben mint a térbeli kiigazítás terepeiben rejlik, hanem sokkal inkább az, hogy egy térbeli megközelítést alkalmazzunk a digitális médiumokkal kapcsolatban.

A KOMMUNIKÁCIÓ POLITIKAI GAZDASÁGTANA: KONCENTRÁCIÓ, AGGLOMERÁCIÓ ÉS KOMMODIFIKÁCIÓ

A kommunikációs technológiák új tereket hoznak létre és régiakat alakítanak át. Írásunk arra a kérdésre keresi a választ, hogy a tőke aktuális formája miként kebelezte be az internet világát, valamint az internet által lehetővé tett új technológiákat. A kommunikáció politikai gazdaságtana hosszú ideje alkalmazza a teret mint kulcsfogalmat és mint

a vizsgálódások tárgyát, a mi témánk szempontjából azonban ebből az irodalomból a koncentráció, az agglomeráció és a közönségek kommodifikációja tűnik kiemelt fontosságúnak.

A koncentrációval foglalkozó kutatások elsősorban a tulajdonviszonyok koncentrációjára fókuszálnak és nem a földrajzi koncentrációra. Ezek a megközelítések – a vertikális és horizontális integráció kérdésének problematizálása mellett – rávilágítottak azokra a technológiákra és szervezeti formákra is, melyek lehetővé tették ezt a koncentrációt (Chandler 1977). Hasonlóképpen, annak a jelenségnek a vizsgálatával, amely során egyes cégek igazgatótanácsában rivális cégek képviselői is helyet kapnak, a koncentrációval foglalkozó kutatások rámutattak arra, hogy az iparágon belüli hegemonia hogyan termelődik újra (Burt 2012; Scott 2012).

Mivel a mi fókuszunk, azaz a tér és annak kapcsolata a kapitalizmushoz több ponton kapcsolódik a földrajztudományhoz, ezért a koncentrációval foglalkozó tanulmányok kevésbé relevánsak számunkra, így figyelmünk inkább az agglomerációkutatásra irányult. Ez utóbbi túllépett a tulajdonviszonyok vizsgálatán, méghozzá a korlátozott terekben működő ipari ökoszisztémák, az ipari termelés épített környezete és az egymást kiegészítő tőkefajták kutatása felé. Az agglomerációkutatás egyfajta válaszreakció volt a „hálózati társadalom” elméleteire, illetve azok egyik fő tézisére, miszerint a kommunikációs technológiák térnyerése miatt a térbeli közelség fokozatosan elveszti jelentőségét. Az agglomerációkutatás ezt megkérdőjelezve amellet érvelt, hogy a földrajzi régiók terei a tőke szempontjából nemhogy nem vesztek el jelentőségüket, hanem egyre fontosabbak lesznek (Mosco 2009). Ebből a szempontból az agglomerálódott ipari fejlődés virtuális kiigazításnak tekinthető, mivel megoldást próbál nyújtani a vertikális integráció válságára. Az internetes startupkultúra felemelkedése a „kreatív város” továbbra is divatos jelenségével párhuzamosan – ami az agglomeráción alapuló városok komparatív előnyeit hangsúlyozza a koncentráción alapuló városokkal szemben – azt jelzi, hogy az agglomerációkutatás értelmezési keretének segítségével jobban értjük, milyen hatással vannak az új technológiák arra, hogy a kapitalizmus hogyan használja a teret.

A kommunikáció politikai gazdaságtana szintén kiemelt figyelmet szentelt a kommunikáció kommodifikációjának. Dallas Smythe már idézett munkájában (1977) arra a kérdésre kereste a választ, hogy pontosan milyen gazdasági funkciót is tölt be a hirdetés-alapú média. Smythe arra jutott, hogy ez a média a maga módján termelő tevékenységet folytat, és végterméke nem más, mint a „közönség mint áru” (*audience commodity*). A korábbi marxista elméletek a médiára és a kommunikációs iparágra leginkább mint ideológiai gépezetekre, azaz mint az „alap” pusztá funkcióiként működő felépítményi jelenségekre tekintettek. Smythe szerint ez a megközelítés nem képes felismerni azokat a megállapításokat, amikre a kommunikációs iparág gondos materialista elemzése juthat.

Ez az alapvető kérdés. A „kommunikáció mint áru” a polgári idealista felfogás szerint nem más, mint „üzenet”, „információ”, „kép”, „jelentés”, „szórakozás”, „orientáció”, „tanítás” és „manipuláció”. Ezek a fogalmak mind szubjektív tudati jelenségek, amik felszínes külsőségekkel foglalkoznak csupán. Az ezt a világnézetet képviselő gondolkodók soha nem foglalkoznak a tömegkommunikáció árujellegével a monopolkapitalizmus rendszerében, amely jelenség a kulturális iparágak egy sor kisebb piacát élte a „hírek” piacától a „szórakozás” piacáig (Smythe 1977: 2).

Erről az alapállásról Smythe arra a megállapításra jut, hogy a tömegmédiá lényegét tekintve a fizetetlen munka terepe. Az áru, amit a média a hirdetőknél elad, nem más, mint a közönség és a közönséget alkotó emberek figyelmé. Smythe amellett érvel, hogy a média által közzétett tartalom nagyban hasonlít ahhoz az „ingyenebédhez”, amit éttermek és bárók kínáltak régebben a vendégeknek, így ösztönözve őket arra, hogy túlárazott alkoholt vásároljanak náluk. Ez nem jelenti azt, hogy a média által közzétett tartalmak ne rendelkeznének művészeti, kulturális vagy propagandisztikus használati értékkel – a fenti érvelés csupán annyit állít, hogy ezek másodlagosak a tranzakció szempontjából. Ezáltal Smythe megmutatja, hogy a Marx által megfogalmazott árufétis jelensége miképpen működik a tömegkommunikáció gyakorlatában: az áru elsődlegesen megjelenő használati értéke (mint üzenet, szórakoztatás stb.) elfedi az áru valódi értékét, ami ebben az esetben a csereérték (azaz a hirdetőknél eladott közönség). A közönség reklámok nézésével töltött munkaideje kerül eladásra (Meehan 1993). Ezért a médiák által előállított tartalmakat kapnak „fizetségül”, amit a munkások természetesen nem tudnak felhasználni életük újratermelésére, így tulajdonképpen ingyenmunkát végeznek.

Smythe munkássága komoly hatást gyakorolt arra, hogy a kommunikáció politikai gazdaságtana és a kommunikációtudomány általában hogyan tekint a médiára, különösen ha összehasonlítjuk a kapitalizmus alatt kifejlődő kommunikációs technológiákat értelmező egyéb népszerű elméletekkel. Ha kicsit leegyszerűsítjük a dolgot, akkor az egyik oldalon áll az elsősorban a pszichoanalízisből és marxizmusból táplálkozó frankfurti iskola (Habermas 1971; Horkheimer és Adorno 2011), valamint a Marshall McLuhan-féle média-ökológia által képviselt interpretáció, miszerint a média leginkább tartalmak és ideológiák szállítója és közvetítője. A másik oldalon azonban Smythe és követői állnak, akik a médiát és a kommunikációs iparágat a csereérték termelését végző tágabb gazdasági kontextus részeként értelmezik. Példaként említhetjük Vincent Mosco elemzését a technológiai utópizmus és a materiális, gazdasági hatások közti szakadásról, ami központi szerepet játszik mind a dotkomlufival foglalkozó írásában (2005), mind újabb munkáiban, melyek a felhőalapú számítástechnika jelenségeiről szólnak (2014). De az online közönség által végzett munka (Nixon 2014), a szellemi javak és a járadékvadászat (Rigi 2014), valamint a számítógépes játékok és a munka közti kapcsolat vizsgálata (Lund 2014) mind sokat

merített Smythe megállapításaiból. Smythe munkáira való direkt utalás nélkül, de hasonló szellemben nyúlt a témához Dyer-Witheford (1999, 2015), valamint Dyer-Witheford és de Peuter (2009), akik az autonomista marxizmus elméletei, a kommunikációelméletek, valamint Deleuze késői munkái (1997) segítségével kontextualizálták a kommunikációt és a kulturális iparágakat.

Jelen írás a fizetetlen munka korábbi elméleteit a tőke térbeli terjeszkedéséről szóló elemzéssé kívánja fejleszteni. A tőke beférkőzése az éterbe – az otthonok rádióhullámaiba és tévéjeleibe – jó példája azoknak a virtuális kiigazításoknak, amelyeket azonosítani szeretnénk az ebben az írásban ismertetett módszerekkel. Talán senkit nem ér meglepetésként a megállapítás, hogy a modern közösségimédia-platformok és más „ingyenes”, internetalapú szolgáltatások a Smythe által az 1970-es években leírt ingyenebéd-ingenymunka dinamikának megfelelően működnek. Fontos kiemelni azonban, hogy ezen szolgáltatások térbeli stratégiái merítenek ugyan a korábbi médiaformák gyakorlataiból, ugyanakkor különböznek is tőlük.

Az elemzés ezt követően górcső alá veszi az ipari agglomerációt is, ami hatással van a városfejlődésre, valamint konkrét városfejlesztési stratégiák kialakulására, melyek előnyben részesítik a „vállalkozó szellemű” (gyakran internetalapú) kapitalizmust (Harvey 1989), gyakran a társadalom azon részei kárára, melyek nem tudnak vagy nem hajlandók beilleszkedni az új gazdaságba. A kommunikáció politikai gazdaságtanának fókuszba a tulajdonviszonyok térbeliségére szintén fontos szerepet kap, ugyanis a monopolizáció és a stratégiai partnerségek jelensége a térbeli kiigazítások új, online formáinak egyik központi aspektusa. A platformok és szoftverek tulajdonlása egy újfajta virtuális kiigazítás, ahogy például a földjáradék is egy újszerű stratégiának számított az ipari kapitalizmus születése idején.

A GAZDASÁGI VÁLSÁG FÖLDRAJZA

Az 1970-es évek óta földrajztudósok egész sora kutatta, hogy a kapitalizmus válságai miként fejlődnek ki és terjednek szét a világpiacon és az épített környezetben. Ez a politikai gazdaságtani megközelítés Marx némely elszórt, térre vonatkozó kritikai megjegyzéseiben gyökerezik. Az egyik ilyen megfigyelés szerint dialektikus viszony figyelhető meg a világpiac homogenitása és a munka földrajzi megosztása között, ami a nyereséges árutereléshez szükséges. Egy másik megjegyzés szerint a tőke körforgásának akadálymentesítése érdekében mindig gyorsabb és gyorsabb kommunikációs és transzportációs infrastruktúrára van szükség, ez pedig a „térnek az idő által való megsemmisítését” szolgálja (Marx 1972: 22). A válságok kialakulása szempontjából az alapvető ellentmondás itt az, hogy a tőkét – ami nem más, mint mozgásban levő érték – helyhez kell kötni, hogy

a felhalmozás megtörténjen. Ez testet ölthet technológiai befektetések, bizonyos szervezeti formák, esetleg fizikai vagy társadalmi infrastruktúra (például autópályák, iskolák) formájában, melyek növelik a tőke körforgásának nagyságát és sebességét vagy pedig a munkaerő termelékenységét. Ez a rögzítettség bizonyos idő után a tőke túltermeléséhez vezet helyi szinten, ugyanis a nyereséges befektetési lehetőségek korábbi formái folyamatosan csökkennek a versenytársak egyre hatékonyabb működése, a munkásosztály helyi önszerveződése, vagy épp a kereslet elapadása miatt. Ekkor a megtakarított pénz, a termelőerők, az infrastruktúra, és esetleg a munka leértékelődik, vagy pedig a tőke új felhalmozási terepek után néz (Harvey 1981). David Harvey a következőképpen írja le a tőke földrajzi dilemmáját:

A zavartalan működése érdekében egy bizonyos ponton fel kell építenie egy szilárd teret (vagy „környezetet”), hogy egy későbbi ponton aztán lerombolhassa azt (és leértékelje az ott befektetett tőke nagy részét), így nyitva utat egy új „térbeli kiigazítás” (a felhalmozás új terepeken megnyíló új formái) előtt a későbbiekben (Harvey 2001: 25).

Harvey leginkább azzal járult hozzá ehhez a kutatási területhez (1981, 1982, 2001), hogy egyesítette Marx térrel kapcsolatos kritikáit, és ezek alapján dolgozta ki elméletét arról, miképp jönnek létre válságok bizonyos kapitalista tereken belül és hogyan oldódnak föl valahol máshol. Ebben az elméleti keretben a kamatlábak és a földjáraadékok az értékteremtés feletti harc szempontjából ugyanolyan fontosak, mint a munkabér. A válságelmélet „első szintjén” (*first cut theory of crisis*) a bérek feletti harc a gépek termelésben játszott szerepének növekedésében, valamint az állandó tőke leértékelődésében ölt testet. A válságelmélet második szintjén a kamatláb az állandó tőkében testet öltött társadalmilag szükséges megtérülési idő fokmérőjeként szolgál, a tőkeáramlás koordinálását egyfajta idegrendszerként végző hitelrendszer feladata pedig ekkor a túltermelési válság elmozdítása vagy elodázása lesz. A válságelmélet „harmadik szintjén” a földjáraadék a fiktív tőkére vonatkozó jövőbeli követelésként, valamint ezen tőkefajták koordinálását végző elemként jelenik meg. Ez a koordináció azonban a tőkészek közötti konfliktusok terepe lesz, ami gyakori harcokhoz vezet azokért a területekért, melyek relatív földrajzi előnyei a legjobbak a felhalmozás fokozására.

Harvey szerint (1981) Marx ezért fejezi be a *Tőke* első kötetét Írország brit gyarmati történetének elemzésével, amiről sokan úgy vélik, felesleges kitérő: a tőke ugyanis folyamatosan térbeli kiigazítás után kutat, ami új piacok megnyitásával és így a helyi alulfogyasztás kompenzálásával, a termelés nyereségesebb területekre való kiszervezésével, vagy olcsóbb külföldi munkaerő eredeti felhalmozásával megoldhatja a rögzített tőke válságát. Ez a térbeli kiigazítás után folyó kutatás, ami globális megoldást kínál a helyi túlfelhalmozás problémájára, a válság folyamatos áthelyezését eredményezi a Föld egyik

pontjáról a másakra. Más kutatók Harvey munkáit alapul véve amellel érvelnek, hogy a válságok kialakulása és feloldása nem csak a tőkés tevékenységek helyének kiigazítását szolgálja, hanem a tőkés viszonyok kiterjesztését is: az egyenlőtlen fejlődést kierőszakoló imperialista nyomást előbb a második világháború utáni keynesiánus államok rendszere követte, amit később a regionális versenyre és transznacionális vállalatokra fókuszáló pénzügyi hálózatok rendszere váltott le (Brenner 1998).

Különösen termékeny volt az a kutatói vonal, amely a térbeli kiigazítás fogalmát a második világháború utáni urbanizmus kérdéseire alkalmazta. Neil Smith munkáiban amellel érvel (2002), hogy az egykor elhagyott nyugati belvárosok állami segítséggel történő rehabilitálása az 1970-es évek óta a felhalmozás egyik kulcsfontosságú terepe, különösen azután, hogy a nagyipari termelés elhagyta ezeket a területeket. Olyan feminista földrajztudósok, mint Melissa Wright, a termelés és a társadalmi újratermelés bizonyos aspektusainak a fizetett munka világából a fizetetlen házimunka szférájába tolódásában (majd visszatolódásában) fedezték fel a kiigazítások új módjait, hasonlóképpen elemezve a városi gazdaságok átalakulásának nemi és szexuális aspektusait (2001). Ezek a kiigazítások gyakran feldúlják a létező társadalmi rendet, a régi struktúrák lebontásának biztosítása és az automatizáció, valamint a kiszervezés miatt feleslegessé váló munkaerő szabályozása pedig az erőszakos szervezetek feladatává válik (Wacquant 2009).

A térbeli kiigazítás elméleti keretének korszerűsítéséhez fontos hangsúlyozni Harvey és Smith megközelítését, ami az áttelepítést és az átépítést egyszerre tartja a túltermelési válságok okának és megoldásának, különös tekintettel Harvey azon meglátására, miszerint a „kiigazítás” nem csak megoldási kísérlet, hanem függőség is (Harvey 2001). A tüke különböző fizikai és digitális terek közti mozgását vizsgálva azokat a feminista marxista megközelítéseket tekintjük követendő példának, melyek a társadalmi újratermelés szempontjából nélkülözhetetlen munkák mozgását mint virtuális kiigazítást követik a háztartástól az államig, majd a piacig (Luxton és Bezanson 2006). Ez a megközelítés érthetőbbé válik, amikor szembeállítjuk a napjaink termelési módját, „hálózati társadalomként” leíró domináns elméletekkel.

A HÁLÓZATI TÁRSADALOM VÁLSÁGA

A berlini fal leomlása után az Új Gazdaság propagálói lelkesen ünnepelték a teljesen globalizált gazdaság létrejöttét, amiben az ártermelés súlytalaná és helyfüggetlenné vált (Huws 1999). Számos kutató – elsősorban szociológusok – kritizálta ugyan ezt a csodaváró hangulatot, de eközben továbbra is kitartóan érveltek amellel, hogy egy történelmi váltásnak vagyunk tanúi, amely során az ipari társadalom információs vagy hálózati társadalommá alakul, aminek fő vonásai a következők: (1) az új típusú kapitalizmus

egyre inkább információs jelleget ölt, a jellemző terméktípus pedig az autó helyett a szoftver lesz; (2) az új globális hálózati földrajzban bizonyos helyek nem a nemzetállamhoz való viszonyuk miatt jutnak irányítói szerephez, hanem elsősorban az információ hálózati „áramlásában” betöltött szerepüknek és afölötti hatalmuknak köszönhetően. A válságtermelés materialista elmélete szükségszerűen szakít az elkülönülő szakaszokat azonosító megközelítésekkel, és ehelyett a technológia anyagiságára, valamint a termelési módok közötti kontinuitásra helyezi a hangsúlyt.⁴ De amíg a hálózati társadalom elméletéből hiányzik az átfogó válságelmélet – részben mert nehéz elképzelni az immateriális javak túltermelését –, ettől függetlenül továbbra is ez a meghatározó diskurzus a kapitalizmus 1970-es évek óta zajló változásaival kapcsolatban. Manuel Castells munkássága nagy részében a tér társadalmi konstrukciójával foglalkozott, leghíresebb művében azonban a hálózat – mint napjaink uralkodó társadalmi formája – átfogó elméletét dolgozta ki (2009). Az ipari társadalommal szemben a hálózati társadalom alapját a kultúrát és munkát közvetítő horizontális kommunikációs technológiák, a nemzetállamok helyett a globális politika fő szereplőivé előlépő régiók és transznacionális vállalatok, valamint a tér és idő új hegemónikus tapasztalatai képzik (előbbit nem a fizikai térben, hanem a hálózatban elfoglalt hely, utóbbit pedig az órajárás helyett az idő társadalmi és gazdasági elvárásoknak megfelelő szétzilálása és újrendezése határozza meg). Castells megkülönbözteti elméletét a posztindusztriális kort mint „lapos Földet” leíró népszerű elképzelésektől, melyek tarthatatlannak bizonyulnak a globális egyenlőtlen fejlődés ismeretében. Ehelyett amellet érvel, hogy az információs hatalom központjai irányítják az ipari termelést, valamint hogy a Toyota által meghonosított „just in time” termelés elképzelhetetlen lenne az elosztás hálózatos módjai nélkül. A *hálózati társadalom* legutóbbi kiadása foglalkozik a 2008-as pénzügyi válsággal, de annak okát kizárólag a korábban azonosított trendekben „mint az értékpapírok szerepének növekedése vagy az összekapcsolt pénzügyi rendszerek – látja. Castellsnél nem találunk egységes válságelméletet, ahogy korábbi válságok összehasonlító elemzését sem végzi el, ehelyett egy kontrollálhatatlan „globális gépezet” rémisztő képével kell beérnünk (xx-xxii). Saskia Sassen kutatása (2001) azt mutatja meg, hogy a globalizáció hogyan ölt testet az információs kapitalizmus irányító központjaiban:

---

4 Az továbbiakban még tárgyalt Castells és Sassen is művelték a marxista politikai gazdaságtan korai munkáiban, leghíresebb műveik azonban szakítottak ezzel a hagyománnyal. Castells egyik mentora például Alain Touraine volt, de később mégis a Henri Lefebvre-féle humanista marxizmus hangos kritikusává vált. A *hálózati társadalom* (2009) már határozottan kritizálja „a gazdaságelmélet azon egyre gyengülő áramlatát, ami továbbra is a reálgazdasággal van elfoglalva” (2009: 78), Marxot pedig csak néhány lekezelő megjegyzésre méltatja (2009: 78, 222). A könyv maga ráadásul az idealizmus csapdájába esik, amit legjobban az példáz, amikor Castells az internetes cégek piaci áráról beszél, szerinte ugyanis ez nem más, mint „értékteremtés az általunk teremtett értékbe vetett hitünkből” (2009: 161).

olyan „globális városokban”, mint New York, London és Tokió. Ezek a városok a professzionális szolgáltatások központjai – ide többek közt közvetítő cégek tartoznak a pénzügyi, biztosító és ingatlan szektorban, valamint menedzsment- és dizájn szolgáltatások és kifinomult technológiák karbantartása, mindez erős vállalatorientált fókusszal. Ily módon ezek a városok „a globális tőke részben denacionalizált platformjává” válnak (Sassen 1999: 86). A professzionális szolgáltatások agglomerációs hatását, valamint ezen cégek azon erőfeszítését vizsgálva, ami a régiók gazdasági infrastruktúrája egyes részeinek denacionalizálására irányul, világossá válik, hogy mind az emberi, mind a technikai hálózatok mindig materiálisak, valamint hogy konkrét helyek konkrét hálózatokat hoznak létre konkrét orientációkkal azáltal, hogy egyes helyeken megjelennek, máshol viszont nem (Sassen 2001).⁵ Mivel kutatásaiban a globális pénzügyeknek a Bretton Woods-i rendszer utáni újrendezését, valamint a részben a professzionális szolgáltatások agglomerációja által előidézett városi dzsentrifkációt vizsgálja, ezért Sassen figyelembe veszi a tér, technológia és válság közötti kapcsolatokat. A globális városok kiskereskedelmének és ingatlanpiacának leírásában megfigyelhető az a schumpeteriánus felfogás, miszerint az új növekedés érdekében szükség van a régi eltűnésére, ugyanakkor elismeri Harvey meglátását is a tőkemozgás és térbeli kiigazítás kapcsolatát illetően. De a két megközelítés nem feltétlenül találkozik egymással. A válságkialakulás leírása talán túlmutat a *Global Cities* fókuszán, de az ettől függetlenül kiveszi részét az „áramlás” elméletének, mint a tőke immateriális hipermozgékonyasága leírásának kritikájából (lásd még: Mezzadra és Neilson 2008).

Habár a mozgás pontos formája és irama sok vita tárgya, az mégis nehezen cáfolható, hogy a kapitalizmus expanziója mindig magában foglalta a globalizáció valamilyen formáját, illetve a kommunikációs hálózatok összekapcsolását. Mattelart amellett érvel (2000), hogy a vasúthoz és távíróhoz hasonló hálózatok a „globális ambíciókkal rendelkező kapitalizmus” ősei voltak, amiket mindig kiegészítettek és támogattak a szabadkereskedelem és a szólásszabadság liberális ideológiái. Beniger meglátásai az „irányítás forradalmáról” (2004) rávilágítanak arra, hogy az információfeldolgozás nem az 1970-es, hanem már az 1930-as évektől átveszi a fizikai áruterelés helyét a gazdaság

---

5 Földrajztudósok és a politikai gazdaságtan szakértői, mint Smith (2002), rámutatnak, hogy a globális városok kortárs kapitalizmusban betöltött szerepének hangsúlyozásával Sassen összetéveszti az irányítási funkciókat a tényleges termeléssel. A város ugyanis továbbra is a termelés központja jelentőségű terepe maradt az egész világon, különösen Ázsiában, Latin-Amerikában és Afrikában, ahol a globális városokkal szemben a 20. század közepén nem jött létre az a fordista–keynesiánus kiegyezés az állam, a munka és a tőke között, amit Sassen a globális városok meggyengüléseként ír le. Van igazság ebben a kritikában, ugyanakkor le is szerelhető, amennyiben Sassen globális városokkal kapcsolatos elméletét összekapcsoljuk a globális Délen folyó városi termelés kritikájával, amit Sassen maga is megtesz későbbi munkáiban (2009; 2014).

motorjaként, ennek a jelenségnek a gyökerei pedig még ennél is régebbre nyúlnak vissza. Ez egy vállaltan válságközpontú elmélet, amiben a kommunikációs technológiák segítenek az uralhatatlan gazdasági tényezők koordinálásában és stabilizálásában. Példának okáért a gyakori vonatszerencsétlenségek miatt fölmerült az igény egy egységes időmérő és kommunikációs rendszer kialakítására, míg a branding, a piackutatás és a PR új módszerei képesek voltak arra, hogy koordinálják a fogyasztást, és felpörgessék azt az új termelési kapacitásoknak megfelelő szintre. Habár a politikai gazdaságtan helyett első-sorban a kommunikációelméletből indul ki, Beniger materialista kritikája az ipari és információs gazdaság közti összefüggésekkel kapcsolatban hasznos módszertani útmutatóul szolgál majd a továbbiakban.

MOZGÓ VÁLSÁG

Harvey eredeti elmélete (1981) a térbeli kiigazítással kapcsolatban három, a helyi túlfelhalmozás és az ebből fakadó leértékelés elkerülését célzó alapvető stratégiát azonosított, melyek számos kombinációban felbukkanhatnak: az első a működő tőke kiáramlása, a második új piacok létrehozása külföldön a helyi alulfogyasztás megoldására, a harmadik pedig a proletariátus méretének megnövelése eredeti felhalmozással. Hasonló szellemben mutatjuk be a kiigazítás három formáját, melyeket a digitális technológiák tesznek lehetővé: az idő eredeti felhalmozását, az idő tér általi megsemmisítését és az érzelmi járadék kialakulását. Igyekszünk bemutatni mindhárom jelenlegi működését, valamint a bennük rejlő válságtendenciákat. Fontos kiemelni, hogy az összes lehetséges kiigazítási módszert egyfajta prototípusnak tekintjük – olyan stratégiának, amit a tőke finomít, és kiterjeszt majd a későbbiekben. Hasonló kísérletezésnek lehettünk tanúi, amikor az amerikai ipari cégek előbb a belvárosokat hagyták el, hogy a külvárosokba költözzenek, majd a globális Északról dél felé vándoroltak, ezután Mexikóból Kínába és így tovább. Egy másik példaként említhetjük azt a folyamatot, ami során a portugálok előbb Sao Tome szigetén kísérleteztek a rabszolgák kereskedelmével és menedzselésével a 16. században, hogy később kiterjeszszék ezen tevékenységüket az egész amerikai kontinensre (Davis 2006).

AZ IDŐ EREDETI FELHALMOZÁSA

Marx az „eredeti felhalmozás” kifejezést azon történeti mozgások leírására használta, melyek során a közösségileg használt földeket bekerítették és magántulajdonba vették, a feudális kötelezettségeket megsemmisítették, a munkásokat pedig kiszakították a társadalmi újratermelés tereiből, és munkaerejük bérbeadására kényszerítették őket (Marx 1990). Marx megállapításainak későbbi felülvizsgálatai során feltűnt, hogy az eredeti

felhalmozás elmélete elsősorban nem történetírói vállalkozás, ami az európai ipari munkásság kialakulásának egyetlen, eredeti pillanatát keresi. Inkább arról van szó, hogy ezen a példán keresztül Marx azt kívánta felfedni, hogy a tőke-munka viszony újratermelése mindig a munkások prekapitalista termelőerőktől való elszakításán alapul, a folyamat célja pedig az erőforrások kommodifikálása és a proletariátus felduzzasztása (De Angelis 2001). E folyamatok állandó jellegét hangsúlyozva Harvey bevezette a „felhalmozás kismemizés által” fogalmát. Harvey koncepcióját Glassman különböző feminista, antikolonialista és környezetvédő elméletek kontextusában helyezte el (2006), melyek a felhalmozás, „piacon kívüli” eszközeit írják le: ilyen például a még nem proletarizált rétegek munkaerejének és erőforrásainak tőkés termelésbe való bevonása, „a társadalmi újratermelés nemileg meghatározott (*gendered*) munkáinak tőkés kisajátítása” (2006: 617) és a korábbi közösségi erőforrások bekerítése. Az utóbbi olyan folyamatokban nyilvánulhat meg, mint a természeti erőforrások, például az erdők kommodifikációja, a jóléti állam funkcióinak privatizációja és az ebből származó erőforrások tőkés javára történő újraosztása, vagy a kulturális hagyományok és genetikai információk „szellemi javakká” nyilvánítása. A tőke a társadalmi újratermelés miatt ki van szolgáltatva bizonyos nem kapitalista tereknek és tényezőknek, de rendszeresen megszáll és újrastrukturál ilyen tereket, hogy kezelje a csökkenő profitrátából adódó problémákat. Harvey szerint (2003) az alávetettek erőforrásainak illetén kifosztása különösen aktívan zajlik a neoliberalizmus korában, így kompenzálva az ipari termelésben realizálható profitok elapadását.

Az „idő eredeti felhalmozásának” nevezzük a közösségi média és a legtöbb ingyenes online szolgáltatás üzleti modelljét: ezeken az oldalakon a hozzáférés ingyenes ugyan, de az itt végzett tevékenységeket bekerítik és monitorozzák, hogy közösségi életünk mintázatait összegyűjthessék, és eladhassák az adatbrókereknek és hirdetőknak. Ez mennyiségi váltást jelent az eredeti felhalmozás marxi elgondolásához képest, ugyanis a tőke itt is piacon kívüli társadalmi tereket száll meg, azonban ebben az esetben nem új munkások piaca kényszerítése, hanem a munkaerő kis szeleteinek felhalmozása céljából. A Facebookhoz hasonló oldalak úgy tartják szinten a cég profitrátáját, hogy rendszeresen változtatják az oldalai elrendezését, így maximalizálva a közösségi interakciók felismerhető és brandkonform formáit (példaként az EdgeRank algoritmust említhetjük, ami minden felhasználó hírfolyamát személyre szabja, így irányítva figyelmüket azon emberek és márkák felé, amelyekkel a legnagyobb valószínűséggel lépnek majd interakcióba), valamint a közösségi interakciók fenti formáit új terekben teszik elérhetővé (gondoljunk csak a lájkgombok elterjedésére, vagy a Facebook azon erőfeszítésére, hogy weboldalakon univerzális bejelentkező funkcióvá váljon).

Ez a stratégia természetesen már a közösségi oldalak aktuális generációja előtt ismert volt, és minden bizonnyal túl is éli őket. Az első dotkomlufit például részben az a

spekulációs láz hajtotta, hogy az America Online-hoz hasonló új internetes terekre hatalmas közönséget toborozzanak, majd áttereljék őket hirdetői oldalakra vagy fizetős szolgáltatásokra. A felhasználók által végzett ingyenmunka az ingyenes internet alapja, és az ingyenes internet meglehetősen szépen fial: évente körülbelül 503 milliárd dollárt költenek el online hirdetésekre. 2011-ben a csupán 4000 fizetett munkavállalóval, de az oldalon egy évben nagyjából 64 milliárd órát eltöltő 845 millió fizetetlen felhasználóval rendelkező Facebook 1 milliárd dolláros profitot csinált (Fuchs 2012).

Ennek a stratégiának a lényege abban áll, hogy új, értéktöbblet termelésére számítható időt találjanak, mini munkanapokat, melyek bárhol, a leghétköznapibb terekben is aktiválhatók. A közösségi média mindig aktív, megfigyelő algoritmusai pedig nem tesznek különbséget munka és játék, otthonülés és utazás, nappal és éjszaka között – kivéve, ha a konkrét felhasználói munka másképpen értékesíthető és komodifikálható ezekben a különféle terekben és időszakokban. Minden lapozás, kattintás és megosztás lehetőséget teremt az értéktöbblet-termelés idejének felhalmozására. Ebből a szempontból paradigmatisa a Facebook lájkgombjának elterjedése az internet minden zugában, még ha minőségileg ez nem is más, mint a többi közösségi könyvjelző ikon. Míg a Web 1.0-ra leginkább jellemző tevékenység az „internetes szörfözés” volt, azaz céltalan bolyongás különféle, egymással semmilyen összeköttetésben nem álló kulturális oldalak között, addig a Web 2.0 emblematikus tevékenysége a lájkolás és megosztás a Facebook kék-fehér hüvelykujja segítségével, ami gyakorlatilag mindenhol megtalálható az interneten. Hivatalosan a közösségi kapcsolatok és preferenciák kifejezőeszközeként a lájkgomb összegyűjti a felhasználók érzelmi reakcióit, megosztja ezeket az ismerősökkel, a tartalom-előállítók számára lehetővé teszi, hogy különböző platformokon keresztül publikálják tartalmaikat és gyűjtsenek be információkat, a Facebook számára pedig az online affektusok és érzelmek begyűjtésének, tárolásának és eladásának központi szerepét biztosítja (Gerlitz és Helmond 2013). Ez a gyűjtés ugyanúgy zajlik reggelizés közben, a munkahelyen, a vonaton, vagy az ágyban. Ez megmagyarázza, hogy a közösségi média iparági szereplői miért találták olyan értékesnek a mobilról elérhető internetet – a platformot, amin az adatgyűjtés egyszerre kényelmes a felhasználó számára és értékes új térbeli információkkal szolgál az adatbrókereknek –, és miért támogatják annyira a mobilról elérhető internet terjesztését a fejlődő piacokon (Talbot 2014). A közösségi média böngészésének, mint az értéktöbblet-előállítás idejének ily módon történő bekerítése az egyik oka annak, amiért a Google-höz hasonló internetes óriáscégek komoly összegeket fektetnek a „dolgok internetébe” – a háztartási eszközök és gépek, valamint a városi infrastruktúra hálózatos összekapcsolásába (Thomas 2006) –, azt remélve ettől, hogy így nem csak videók lájkolásáról vagy egy étterem nevének online keresőbe pötyögéséről

tudnak majd adatot szerezni, hanem a kazánunk beállításairól is, vagy arról, hogy mikor fogy el háztartásunkban a tej (Whitney 2014).

A tőke igyekezete a többletmunka idejének növelésére nem új jelenség. Ami ebben új, az a digitális média képessége arra, hogy megragadja ezt az időt akár akkor is, amikor a munkás hivatalosan éppen másnak dolgozik. Az élmény mindenkinek ismerős: vagy befejezzük a napi teendőket idő előtt, vagy figyelmünket kis időre kiszakítjuk az unalomból. Akárhogy is, végül a táblázatok, e-mailek vagy a pénztárgép helyett valami érdekeesebbre, egy mobil appra vagy a böngésző egy másik ablakára figyelünk. Mivel az új technológiáknak és az ezzel járó termelékenységnövekedésnek köszönhetően a társadalomilag szükséges munkaidő csökken, ezért a fehérgalléros munkások az idejük egyre nagyobb részét töltik azzal, hogy a közösségi média vállalatainak dolgoznak a tényleges munkaadójuk helyett. Ezek azok a pillanatok, amikor a digitális médiavállalatok más munkaadók üzemidejét használják ki, hogy dolgozó emberek többletmunkaidejét csapolják meg és alakítsák többletlájkokká, megosztásokká és kattintásokká.

Fontos kiemelni, hogy ebben az esetben munkaidő-felhalmozás történik, valamint hogy az eredeti felhalmozás egyéb eseteihez hasonlóan gyakran ennek is komoly ára van. Az áruformában testet öltő munkaidő a tőkeáramlás folyamatának egyik legfontosabb összetevője, a többletmunkaidő megragadása pedig ezen áramlás újratermelésének egyik alapja.⁶ Az itt tárgyalt kiigazítás nem feltétlenül kényszerít a piacra korábban nem proletarizált rétegeket, inkább a már létező munkaidő apró szeleteinek elsajátítása zajlik. Ez a kiigazítás kezdetben a Smythe által megfogalmazott „ingyenebéd”-koncepció kiterjesztéseként jelenik meg, melynek értelmében felhasználók ingyen tartalmakért vagy társadalmi elismerésért cserébe adatbányászok rendelkezésére bocsátják a kattintással, blogolással vagy társalgással töltött idejüket. A jelenség egyre szofisztikáltabb formái azonban az „ingyenebéd”-koncepció új minőségét képviselik mind a módszereket, mind a fókuszot tekintve. A közösségi internet nagy részében a felhasználók készítik el saját

---

6 Az érték tényleges mértéke természetesen a társadalomilag szükséges munkaidő – a társadalmi szükséglet pedig csak a körforgás folyamatának végén becsülhető meg. A közösségi oldalak tehát nem csak abban az értelemben lehetnek „túlértékeltek”, hogy piaci értékük elinflálódott a termeléstől elválasztott pénzügyi cserefolyamatoknak köszönhetően, hanem túlértékeltységük túlfelhalmozásként is értelmezhető. A hirdetési kattintásarányok alacsony szintje, vagy az a tény, hogy az online tartalomgyártók gyakran veszteségesen működnek és csak a beáramló kockázati tőke működteti őket, amíg nem találják ki, hogyan lehetne a felhasználóikat pénzzé tenni, annak a jele lehet, hogy ezek a cégek több millió órányi felhasználói munkaidőt halmoztak fel, ám nem találtak megfelelő piacot neki. Az ezeken az oldalakon töltött idő a telepeken álló eladhatatlan autókra hasonlít. Harvey is megjegyzi, hogy az „értéktelenség termelésének tendenciája a kapitalizmus belső ellentmondásainak állandó velejárója” (1982: 194).

ingyenebédjüket: a közösségi oldalak például főleg a felhasználóik által más felhasználók számára előállított tartalmakat közölnek.

A felhasználók arra kényszerülnek, hogy az interneten a tőke rendelkezésére bocsássák munkaidejüket, ez a kényszer azonban – a munka ebből következő tereihez hasonlóan – nem csak mennyiségét, de minőségét tekintve is más, mint a hagyományos média hasonló gyakorlatai. Ez a kényszer legalább három – egymást átfedő – módon történik. Az első, ahogy azt már fent elemeztük, az idő eredeti felhalmozása, amely során hasznosítják a munkaidő apró szeleteit és körülkerítik a szabadidő és a közösségi lét egyéb formáit azáltal, hogy a profitalapon működő internetre terelik őket; példának lásd danah boyd elemzését (2014) azzal kapcsolatban, hogy hogyan csökkent a közterek hozzáférhetősége a morális pánikok, a szigorúbb rendőri fellépés, valamint a tömegközlekedéssel töltött idő növekedésével, és a parkok és plázák számának csökkenésével járó társadalomföldrajzi változások miatt az amerikai kamaszok arra kényszerültek, hogy a közösségi hálókat használják az interakciók elsődleges terepeként. A munkaidő interneten történő kényszerű piacosításának második jellemző módja az a jelenség, hogy a tudásalapú gazdaságban elhelyezkedni kívánók kénytelenek felépíteni „személyes márkájukat” és saját online közönségüket annak érdekében, hogy alkalmazhatónak tűnjenek. Harmadszor pedig az online tevékenységek a reprodukzív munka „harmadik műszakává” válnak, mivel a gondoskodást végzők, akik fizetett bér munkát és fizetetlen háztartási munkát végeznek, kénytelenek gyermekeik szociális életét és az egyéb családi ügyeket online koordinálni – amit korábban telefonon keresztül vagy személyes találkozók során tettek meg (Ammari et al. 2015; Portwood-Stacer 2014).

Tudatosan vagy sem, ezek a kényszerek egy új felhalmozási rendszer érdekében alakítják át a társadalmi reprodukció infrastruktúráját. Ahogy arra Harvey rámutat (1982: 398–405), mind az állam által finanszírozott infrastrukturális projektek (például utak és iskolák építése), mind az ezeken alapuló kulturális felépítmény (például a gyereknevelés minőségét jelző értékelési rendszer) a konkrét felhalmozási rendszerek fenntartását szolgálják. Rögzítettségük azonban idővel a profittermelés gátjává válik. Ekkor, általában válságok idején, az életet és a munkát támogató társadalmi infrastruktúrát szétszedik, átmozgatják, vagy új célokra hasznosítják. A korábban ipari képzésekre használt iskolák és könyvtárak ma már a digitális ismeretek elsajátítását segítik, a korábbi közösségi terek beszűkülése miatt pedig a faji szegregációra és az autópálya sikereire épülő izolált kertvárosok fiataljai az interneten lépnek kapcsolatba egymással, ahogy korábbi találkozóhelyeik, mint a bevásárlóközpontok, eljelentéktelenednek. A korábban a vacsoraasztalnál és a telefonon végzett szülői felügyelet és a családszervezés egyre inkább a Facebookon zajlik.

A beszélgetések és kattintások nem tekinthetők eleve a tőkefelhalmozás nyersanyagainak – „át kell őket változtatni tőkévé” (Marx 1955: 661). Ennek az átalakulásnak egyik

előfeltétele a felhasználók elválasztása a közösségi lét eszközeitől, és rákényszerítésük arra, hogy szabaidejüket a profittermelés érdekében létrehozott és fenntartott online terekben töltsék. Az online munka tehát egyfelől ingyenmunka, másfelől pedig „szabad” munka abban a marxi értelemben, hogy nem tekinthető termelési eszköznek (a Facebook ugyanis a felhasználók adatait birtokolja, és nem a felhasználókat), de nem is birtokolja a termelési eszközöket (ugyanis a Facebookhoz hasonló oldalak üzemeltetése rengeteg tőkét igényel). A munkások szabadidejének átalakítása tőkévé állandó folyamat, ami „ezt az elválasztást [tőke és munka között] nemcsak fenntartja, hanem állandóan növekvő mértékben újratermeli” (Marx 1955: 662). Ez egyszerre intenzív és extenzív folyamat. Intenzív abban az értelemben, hogy „a termelési és létfenntartási eszközök” (Marx 1955: 708), a gondoskodás és a közösségiség apró pillanatai, melyek túllendítik a munkást a munkanapon, egyre kifinomultabb módon vannak nyomon követve, számszerűsítve és kommodifikálva. Extenzív folyamatról pedig abban az értelemben beszélhetünk, hogy a társadalmi élet újabb és újabb terei járulnak hozzá a fent leírt folyamatokhoz: a nap újabb pillanatai biztosítanak lehetőséget arra, hogy rápillantsunk a telefonunkra, már a karóra, a ruhák és a kazán is jeleket küld aktivitásainkról, valamint újabb és újabb online terek kerülnek az univerzális Facebook-bejelentkezőgomb vagy a lájkgomb fennhatósága alá.

Az extenzív mozgás, ami az adatbányászaton keresztül a társadalmi élet egyre több apró szeletét alakítja absztrakt munkává, sok hasonlóságot mutat Harvey megfigyelésével, miszerint a térbeli kiigazítás sokszor a rejtett tartalékmunkásság proletarizálódásával jár otthon vagy külföldön (1981). Ezeket a nőket és gyerekeket kezdetben nem tartották alkalmasnak a bérmunkára, de a profitráta csökkenésével és még inkább a kevés képességet igénylő technológiák elterjedésével őket is bekapcsolják a rendszerbe. Érdekes ezt tudatosítva olvasni a dolgok internetéről – és az idő eredeti felhalmozásának egyéb innovációiról – szóló izgatott sajtóhíreket. A tőkefelhalmozás bizonyos korszakaiban a mikrohullámú sütők, autók és egészségügyi eszközök által tárolt adatok minden bizonnyal jelentéktelenek lettek volna a tőkések szempontjából, napjainkban azonban az Apple-höz és a Google-höz hasonló vállalatok egyik fő érdeklődési körévé váltak. Ezek a munkaidő rejtett tartalékai, amiket újabb és újabb technológiák igyekeznek rabul ejteni. Ez tulajdonképpen hallgatolagos belátása annak, hogy a személyi adatok kommodifikációja elérte határait, és ezért a felhasználói idő újabb apró szeleteinek felhalmozása érdekében olyan társadalmi terek kiaknázására van szükség, melyek korábban teljesen érdektelenek és értéktelenek számítottak.

A más munkanapjaiba való beférkőzés és az üzemidőn belül létrehozott új, apró munkaidők az egyik oka annak, amiért a webcégek – és különösen a közösségi média szereplői – nyereségesek tudtak maradni a válság alatt is, amikor a befektetők bizalmatlanok voltak más iparágakkal szemben, és inkább visszatartották pénzeszközeiket (Lowrey

2014). Ez a digitális térbeli kiigazítás sikeresnek tűnik, és várhatóan sikeres is marad. A siker azonban versenytársak felbukkanását eredményezi és technológiai innovációt. A közösségi tevékenységek generálásáért és eladásáért folytatott versenyfutás egy sor új, sokszor automatizált megoldást szült: például lájkok ezreit generáló botokat vagy algoritmusok által előállított kommenteket, amik vagy az adott oldal forgalmát hivatottak növelni, vagy más oldalakra próbálják terelni a felhasználókat.

Ez a verseny nyomása alatt megjelenő, munkásokat helyettesítő technológiák klasszikus esete: a közösségi aktivitás értékes áru, de a gépek gyorsabban tudják előállítani. Mindebből két probléma fakad. Először is ezen termelő tevékenység értéke nem realizálható, hiszen a botok nem fogják megvásárolni a termékeket, amiknek reklámjaira rákattintanak. Másodszor pedig mindez egyre kevesebb értéktöbblet előállításához vezet, mivel a jövőbeli termelési teljesítményét már korábban kifizették állandó tőkeként. A verseny nyomásának köszönhetően ma már ez az automatizált forgalom teszi ki a teljes internetes forgalom több mint harmadát. Az online hirdetési piac vezető szereplői rettegnek a ténytől, hogy az általuk létrehozott és eladott adatprofilok nagy része nem emberekhez tartozik, hanem a hirdetési piacon való élőködésre készített gépek hozták létre azokat (Vranica 2014). Az úgynevezett „linkbait” posztok és kommentek (értelmetlen szövegek, amik egymásra mutató linkeket tartalmaznak) tehát ugyanúgy a lájkgazdaságban tapasztalható túlermelés és kereslethiány jelei, mint az eladhatatlan autók tízezreinek képe a reálgazdaságban.

A hamis kattintások és a gépek által generált forgalom azt jelzi, hogy ez a digitális térbeli kiigazítás elkezdte elérni a maga határait. A profitra növelésének érdekében azok a piaci szereplők, akik az idő eredeti felhalmozásában érdekeltek, kénytelenek lesznek vagy kiszűrni a hamis forgalmat – és ezáltal vállalni a profit csökkenését –, vagy új tereket találni, ahol a közösségi tevékenységek újabb formáit sajátíthatják ki. Így lesz egyre fontosabb a mobil eszközök és „okos” tárgyak piaca, valamint a közterek – például a felsőoktatás – digitális piacosítása.

AZ IDŐ TÉR ÁLTAL VALÓ MEGSEMISÍTÉSE

A második kiigazítás – Marx híres maximáját megfordítva – az idő tér által való megsemmisítése. Az elemzésnek ezen a pontján eltávolodunk a Farmville-hez vagy a Forsquare-hez hasonló hétköznapi játékoktól, hogy figyelmünket olyan hatalmas beruházásokra irányítsuk, mint amilyen a Spread Networks 300 millió dolláros projektje, ami egy teljes titokban épült, egyfunkciós, optikai sötétszálás vezeték Chicago határidős piacai és New York *hedge fund* adatközpontjai között, és aminek az a célja, hogy a vételi megbízásokat a lehető legnagyobb sebességgel közvetítse a két helyszín között, így használva ki a „parányi” eltéréseket a chicagói határidős ügyletek és az azok alapjául szolgáló részvények

között (Steiner 2010). És bár a Spread rendszeresen dolgozott a vezeték egyengetésén, javításán és finomhangolásán, hogy kihasználhasson minden mikroszekundumot, Windy Apple Technologies nevű versenytársa mégis megelőzte egy szinten titokban létrehozott mikrohullámú rádiórelé-rendszerrel, ami még gyorsabban volt képes továbbítani a megbízásokat. Eközben hasonló projektek zajlanak a londoni és frankfurti tőzsdék és adatközpontok között is (Onstad 2014).

Ezt nevezik magas frekvenciájú kereskedésnek (*high-frequency trading*, HFT): algoritmusok által végzett pénzügyi tranzakciók az emberek számára felfoghatatlan sebességgel. Golumbia rámutatott (2013), hogy a magas frekvenciájú kereskedést nem csak nagy sebességű hálózatok jellemzik, hanem a késedelmek csökkentését segítő kolokáció; a mikroszintű időablakokban történő kereskedés; számtalan gyors megbízás és érvénytelenítés küldése; valamint a cél, hogy „laposan” zárják a napot, a legtöbb pénzt pozíciószerezéssel és -változtatással szerezve, nagy megbízások teljesítése helyett. A legnagyobb kereskedők eleinte idegenkedtek ezektől a módszerektől, de mára ők váltak a legnagyobb játékosokká a magas frekvenciájú kereskedésben. Egyes marxista elemzésekkel vitatkozva Harvey arra a megállapításra jutott, hogy a szállítmányozási iparág és az infrastrukturális projektek nagyszabású erőfeszítéseknek tekinthetők a megnövekedett relatív értéktöbblet lekötésére, méghozzá nem fizikai javak, hanem relatív területi előnyök termelésével (1982: 377). Az ebben a kiigazításban megfigyelhető tőkés versengést a következőképpen elemezhetjük: elképesztő mennyiségű állandó tőke bevetése az egyre kisebb időbeli akadályok leküzdésére és az adattovábbítás sebességének fokozása a külső fizikai korlátként értelmezett fénysebesség felé, mindez annak érdekében, hogy a versenytársaknál egy mikroszekundummal korábban üssenek nyélbe egy ügyletet.

Ahogy az idő eredeti felhalmozása, az idő tér által való megsemmisítése sem egy lényegileg új jelenség, hanem csak egy korábbi kiigazítás kiterjedtebb és intenzívebb formájáról beszélhetünk. Míg a térnek az idő által való megsemmisítése a vasúthoz hasonló gigantikus állandótőke-projektekre utal, melyek elsődleges célja földrajzi akadályok leküzdése a tőke minél gyorsabb körforgása érdekében, addig az idő tér általi megsemmisítése alatt azon kommunikációs infrastruktúrák kiépítését értjük, amelyek célja versenyelőny szerzése a kereskedelemben, és különösen a pénzügyi folyamatokban. Mindkét esetben a sebesség jelenti a versenyelőnyt, az ember számára szinte felfoghatatlan sebesség mértéke azonban új viszonyt hoz létre az értékteremtés tereivel.

A Spread Networks által épített vezeték, vagy a kizárólag szerverek tárolására és internetcsatlakozási pontokhoz való kapcsolódásra használt drága manhattani vagy New Jersey-i ingatlanok formájában⁷ egy nagyon is materiális térbeli kiigazítást látunk, ahol az állandó tőke célja magasabb pénzügyi nyereség generálása mikroszekundumnyi

---

7 Erre jó példa a manhattani 60 Hudson Streeten nyújtott kolokációs szolgáltatás (Miller 2013).

előnyök biztosításával, függetlenül attól, hogy milyen eszközök és javak képezik a pénzügyi termékek alapját (a magas frekvenciájú kereskedelem szempontjából mindegy, hogy McDonalds-részvényekkel vagy jelzáloghitelekkel kereskednek éppen). A vasút újrászervezte az időt – szó szerint új időzónákat hozott létre –, hogy összekösse a termelés, a körforgás és a csere egymástól távol eső tereit. A magas frekvenciájú kereskedelem újraszervezi a teret, hogy néhány mikroszekundummal gyorsíthassa a cserefolyamatokat. Ezek a téridő sűrítésének technológiái, amik Brenner elmélete szerint (1998) új politikai formákkal karöltve léptékváltást jelentenek a tőkefelhalmozásban (gondoljunk az állam által vezérelt imperializmus vasúthálózataira vagy a transznacionális kapitalizmus száloptikás vezetékeire). Az ebben a fejezetben tárgyalt kiigazítás összekapcsolja az olyan monumentális és tartós térbeli építményeket, mint a felhőkarcolók vagy a parabola-antennák az automatizált pénzügyi cserefolyamatok villanásnyi időtartamával.

Az időért folytatott versengés az algoritmusok és vezetékek olyan fegyverkezési versenyét eredményezte, aminek következtében 2010-ben „a magas frekvenciájú kereskedés felelt az amerikai részvényforgalom több mint 60%-áért, és minden jel arra mutatott, hogy a piac maradékát is bekebelezi” (Phillips 2013). A fegyverkezési versenyeknek azonban ritkán van jó vége akár a felfegyverzett, akár a fegyvertelen fél számára. 2010 május 6-án ez a kiigazítás elérni látszott határait, amikor a Dow Jones Ipari Átlag öt perc alatt 1000 ponttal esett, ami körülbelül 1 trillió dollárt jelent. A Határidős Áruk Kereskedelmi Bizottsága (Commodity Futures Trading Commission) jelentése szerint az úgynevezett „villámösszeomlást” egy nagyszabású eladási megbízás volt felelős, de a dolog azért eszkalálódott ilyen gyorsan, mert ez beindított egy sor automatizált eladási megbízást, és a különböző cégek algoritmusai milliszekundumok alatt kezdték egymás közt körkörös adni-venni a pozíciós szerződéseket (SEC 2010).

A részvénypiacon tevékenykedő algoritmusok úgy reagáltak erre a felfordulásra, hogy egyszeriben visszavonták minden megbízásukat, ezzel hatalmas likviditási problémát okozva, aminek következtében az olyan, hagyományosan stabil részvények is, mint a Procter & Gamble-é, szélsőségesen alacsony, vagy éppen szélsőségesen magas árat értek el – némelyek filléreket, mások több százezer dollárt részvényenként. A következő nap folyamán a részvények stabilizálódtak, és a likviditás is helyreállt a piacon, de az események megrázták a kereskedőket, a szabályozó szerveket és a közvéleményt is. 2012-ben visszatérni látszott a válság, amikor a New York-i tőzsde kereskedelmi tevékenységének 17%-áért felelős Knight Capital nevű cég elvesztette az irányítást egy magas frekvenciájú kereskedelmi algoritmus fölött, ami 7 milliárd dollár értékű részvényt adott és vett mindössze 45 perc alatt. A kármentés 440 millió dollárba került, ami a cég előző napi becsült értékének 40%-a volt.

Ezek a pillanatnyi válságok sokkolónak tűnnek, mivel könnyen átterjedhetnek a tágabb pénzügyi szektorra, de a magas frekvenciájú kereskedelem beavatottjai számára mindezt elhomályosítja a profitráta és a profittömeg általános válsága: a részvényenkénti átlagos profit körülbelül egytized pennyről egyhuszad pennyre esett, a magas frekvenciájú kereskedelmi szektor 2013-an mindössze 1 milliárd dollárt keresett a 2009-es 5 milliárdhoz képest, és feleannyi magas frekvenciájú kereskedelmi ügyletet bonyolított, mint 2011-ben. A Knight Capitalt felvásárolta egy versenytárs, a Getco, és 2013-ban bejelentette, hogy az előző évhez képest 90%-kal csökkent a nyeresége (Phillips 2013). A magas frekvenciájú kereskedelmi technológiák elterjedése és az általuk előmozdított földrajzi újrendeződés azt eredményezte, hogy a versengő cégek lényegében felszámoltak minden „hatékonytalanságot”, melyek kihasználására a teljes iparág épült. Emiatt a magas frekvenciájú kereskedelemben utazó cégek most kénytelenek új dolgokra – a közösségi médiában keringő pletykákra, jövőbeli piaci mozgásokra, bennfentes kereskedelemre – pozíciókat venni. A vezetékek, mikrohullámú rádiórelék és szerverfarmok túl drága kiigazítások ahhoz, hogy csak úgy le lehessen mondani róluk, így újra kell gondolni a funkciójukat, hogy képesek legyenek a relatív értéktöbblet kisajátítására új környezetben.

Persze az is megtörténhet, hogy az intézményi befektetők egyszerűen elveszítik az ebbe a technológiába vetett hitüket, vagy esetleg az állam ki nem fizetődővé szabályozza őket. Fontos, hogy kövessük ezeket a fejleményeket és a dolog utóhatásait, de mondandónk szempontjából a magas frekvenciájú kereskedelem jövője kevésbé fontos, mint a jelenségnek az idő tér által való megsemmisítésében játszott úttörő szerepe. Jelenleg ezek a milliszekundumnyi előnyök leginkább a pénzügyi kereskedelemben számítanak, de nem nehéz elképzelni, hogy ez a stratégia általános szinten is érvényt nyerjen, radikális változásokat előidézve a mindennapi élet földrajzában. Az Amazon Mechanical Turkhoz vagy a CrowdFlowerhez hasonló mikromunkaplatformok, ahol a felhasználók apró, pár perces feladatokra bontva – mint szövegkeresés, számítógépes kód debugolása vagy egyszerű matematikai feladatok megoldása – szerveznek ki bizonyos munkákat, ez pedig sok munkanélküli vagy részmunkaidőben dolgozó ember – különösen a valamilyen fogyatékkal élő vagy a válság által leginkább sújtott régiókban élő munkások – számára jelent kiegészítő, ám ritkán elégséges bevételi forrást. Ezek a mikromunkások arra törekszenek, hogy gyorsabban csapjanak le egy-egy feladatra, mint mások – akik akár egy másik kontinensen is élhetnek, jobb wifihozzáféréssel vagy több szerencsével (Marvit 2014). Más mikromunkaplatformok, mint a TaskRabbit, a digitális munkán kívülre terjesztették ki ezt a modellt: a segítségükkel olyan unalmas hétköznapi feladatokat lehet kiszervezni, mint a sorban állás vagy a ruhák begyűjtése a mosodából.

Nem nehéz elképzelni, ahogy mikromunkások elfoglalják a Híd nevű lazán szervezett közösséget William Gibson *Virtuálfény* című könyvében (1995), hogy kihasználják

a kommunának a San Franciscó-i internetcsatlakozási ponthoz való közelségét, így szállva versenybe a máshol élő elkeseredett mikromunkásokkal, vagy így jelentkezve alantas feladatok ellátására a város valamelyik elitnegyedében. Az ehhez hasonló tőkehiányos, de a munka mikromobilitását megkönnyítő terek könnyen technogéttökká válhatnak és a 21. század munkásnyomortanyái lehetnek. A verseny a kereskedelem szférájában maradna, a tartósan munka nélküliek pedig azokért a terekért küzdenének egymással, melyek lehetővé tennék, hogy egy pillanattal gyorsabban adják el munkaerejüket, mint mások, kétségbeesetten törekedve arra, hogy felvegyék a tőke szédítő sebességét.

AZ ÉRZELMI JÁRADÉK MEGJELENÉSE

Ha továbbgondoljuk a mikromegbízásokért folyamatosan a „frissítés” gombra kattintó mikromunkásokkal teli feltételezett jövőképet, feltehetjük a kérdést: mit csinálnak ezek az emberek szabadidejükben? A munkaerő fenntartása pihenést igényel, és a pihenés sokszor kikapcsolódást is jelent. A játék világában tanúi lehetünk egy új kiigazítás megjelenésének: a videójáték-gyártók üzleti stratégiájában megfigyelhető az elmozdulás egyfajta járadékos modell felé, aminek keretében a profit egy részét a játékosoktól beszedett járadék, és nem kizárólag az áruként eladott játék teszi ki. Ezt a jelenséget „érzelmi járadéknak” nevezzük, és felemelkedése leginkább a digitális játékokhoz kapcsolódó online piacokon figyelhető meg. Ezek a piacokon a Team Fortress 2 vagy a Counter Strike: Global Operations nevű játékokhoz kötődő, véletlenszerűen generált tárgyak értékesítése zajlik, a tárgyak szűkösségét pedig algoritmusok határozzák meg. Az áruk maguk legtöbbször a játékok kisebb kiegészítői: a Team Fortress 2 esetében például különféle sapkák és kalapok, amikkel a játékosok az avataraikat díszíthetik. És bár a kalapok maguk furák és viccesek ugyan, létezésük komolyságát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a Team Fortress 2 fejlesztő cége, a washingtoni székhelyű Valve Software 2012-ben felbérelte a későbbi görög pénzügyminisztert, Janisz Varufakiszt, hogy segítsen kezelni ezt a „kalapalapú” gazdaságot (Varoufakis 2012). Kezdetben a Valve a kalapok cserekereskedelmében gondolkodott, de nem sokkal később lehetővé tették, hogy a felhasználók pénzért adják és vegyék azokat, tranzakciónként pedig 5–15%-os díjat szedtek be. Az „érzelmi járadék” egy régebbi térbeli kiigazítás, a járadékkisajátítás továbbfejlesztéseként értelmezhető: ennek lényege egy új terület fölfedezése (online játékok), annak kommodifikálása már létező eszközök segítségével (a digitális jogok kezelése, egy védett platform és egy teljesen zárt piac), valamint a kilépés megnehezítése vagy drágítása. Mindez hasonló a sűrűn lakott városi negyedekben történő lakbéremelésekhez, ami az olcsó (részben) közszolgáltatások közelségéből, valamint a bőséges munkaerő-kínálatból fakadó relatív értéktöbbletet tükrözi.

Ezen a ponton fontosnak tartjuk az érzelmi járadék kontextualizálását, és megkülönböztetését a Marx által tárgyalt földjáradéktól. A *Tőke* harmadik kötetének 37. fejezetében Marx a földjáradék és a munkaérték-elmélet közti közvetlen kapcsolatot elemzi. A földjáradék a „tőke által létrehozott értéktöbblet egy része, [ami] a földtulajdonosnak jut” (Marx 1974: 584). A földjáradék egy speciális társadalmi viszonyon keresztül jön létre, ami a föld felett monopolhatalommal rendelkező tulajdonos és a föld használatáért bérleti díjat fizető tőkés között áll fenn. Mikor az agrártőkés sikeresen facsar ki értéktöbbletet az állandó és változó tőkéjéből (azaz a gyárból és a munkásaiból), a sarc, amit a földtulajdonosnak fizet, a földjáradék. Marx nyilvánvalóvá teszi, hogy ez egy antagonisztikus társadalmi viszony, amiben a tőkés és a földtulajdonosok egymás ellenében küzdenek dominanciájuk megszilárdításáért. Mivel a föld önmagában értéktelen (mivel nem emberi munka állította elő), ezért a tulajdonos által a földből kinyert érték szükségképpen erőszak és monopólium által jellemzett viszonyok eredménye. Amennyiben a tőkés nem képes értéktöbbletet termelni a földhasználatból, akkor az általa fizetett sarc nem földjáradék, hanem „egyszerű” bérleti díj. Marx azt is kiemeli, hogy a járadék a jövőbeni termelési kapacitás szempontjából előrejelző funkciót tölt be a tőke számára. Ha a járadék meredeken nő, az azt jelenti, hogy az adott földterületen a tőke termelékenység is nőni fog.

A földjáradék koncepciója tehát, a *Tőke* három kötetében tárgyalt elméletek legtöbbjéhez hasonlóan, történelmileg specifikus mind fókuszát, mind célját tekintve. Nem tekinthető a burzsoá gazdaságelmélet „örök kategóriájának”, ami minden történelmi kor és társadalmi forma keretein belül magyarázóerővel bír. A földjáradék-elmélet segít elhelyezni az ipari forradalom hajnalán zajló bekerítésekkel a földek felett monopoljogot szerző földtulajdonosi osztályt (Polányi 2001) a kapitalizmus társadalmi viszonyaiban.

Az érzelmi járadék egy mennyiségileg különböző, azonban minőségében a fentivel többé-kevésbé azonos társadalmi viszonyt ír le, méghozzá a játékosok/fogyasztók/munkások és a virtuális világok tulajdonosai, valamint az utóbbiakhoz tartozó virtuális árupiacok között. Érzelmi járadékról akkor beszélhetünk, amikor a videójátékok fejlesztői és a virtuális világok tulajdonosai olyan emberek fizetetlen munkájából és játékból nyernek ki értéktöbbletet, akik kizárólag affektív, érzelmi használati értékkel bíró digitális árukat hoznak létre⁸ (Moore 2011). Ezeket a játékon belüli árukat a játékosok később elidegeníthetik (vagy elcserélhetik/elajándékozhatják) egy online piacon. A leendő vevő kifizeti az áru tulajdonosa által megszabott árat, ami magában foglalja a játékon belüli piac tulajdonosának fizetendő tranzakciós díjat (a járadékot magát). A játék és maga a piactér képezi azt a „földet”, amiért a videójáték-gyártók járadékot kérnek. Ők határozzák meg az áruk előállításának feltételeit – azt, hogy pontosan mennyi ideig kell játszani egy-egy

---

8 Az „affektus” fogalma itt a tárgyak expresszív, nem materiális minőségére vonatkozik. Ez egy olyan ontológiai tulajdonság, ami csak az értelmezéssel nyeri el funkcióját (DeLanda 2006).

áru előállításához, és hogy pontosan hogyan lehet árukat létrehozni –, illetve véletlenszerű létrehozásuk szabályait. Ebben az értelemben a játékosok egyszerre fogyasztók és munkások: az ő játékidéjük állítja elő az árut, amit aztán más játékosok vesznek meg pénzért – amiből a Valve lecsípi a járadékot –, amiért cserébe az eladók más árukat vásárolhatnak meg. Ebben a szinte teljesen kontrollált térben a tulajdonos a játékosok közti árukereskedelemből profitál.

Az érzelmi járadék tehát mértékét tekintve több szempontból is különbözik a földjáradéktól. A legfontosabb különbség az, hogy ez a rendszer nem egy lényegileg értéktelen, a földhöz hasonlóan már eleve létező terep fölötti monopóliumra épül. A virtuális világokat teljes egészükben emberi munka hozta létre, alapjukat pedig ember által alkotott hálózati infrastruktúrák alkotják. Bár az érzelmi járadék gyakorlata a digitális játékok és virtuális világok esetében a legszembetűnőbb, ez a kiigazítás könnyen általánosítható a kommunikáció, a tér és a társadalmi élet legkülönbélebb mozzanataira. Maga a tény, hogy e gyakorlat fő terepe a játék, azt szemlélteti, hogy a tőke milyen könnyen formálja át az életet. Bizonyos értelemben mindez a Lawrence Grossberg által leírt tendenciák (1987; 1996) logikus kiterjesztéseként értelmezhető. Az érzelmi járadék a tömegmédiában és ahhoz kapcsolódva évtizedek óta létező „érzelmi gazdaságok” egyik funkciója. Csupán az jelent újdonságot, hogy a védett platformokon a termelők és a fogyasztók helyezkednek el, és járadékot szednek minden tranzakció után. Ezt a jelenséget egyesek „platform-kapitalizmusnak” nevezik (Lobo 2014).

Ami itt történik, az a játék munkának való alárendelése, ami során a játék is érték-többlet-előállításra irányuló tevékenységként jelenik meg.⁹ Marx számára a prekapitalista termelési módok kapitalizmusba olvasztása jelenti a formális alárendelést, míg a valódi alárendelés az adott termelési mód irányítási technikák és technológiák segítségével nagyobb relatív érték-többlet termelésére történő átszervezését foglalja magába (Endnotes 2010; Murray 2004). A játékok eladása a játék formális alárendelése volt, ám a játék valódi alárendelése akkor történik meg, amikor a játékfolyamatot magát is a tőkés termelés igényei szerint alakítják.

A digitális játékok valódi alávetésének egyik módja az, amit Mia Consalvo „para-textuális iparágaknak” nevez (2009) – ehhez sokat merít Genette (1997) elméletéből –,

---

9 Itt nem a játék formális vagy ideáltipikus, hanem konkrét történelmi fogalmát használjuk. A játék a modern társadalomban mint a kikapcsolódás egy formája jelenik meg, ami kapcsolatban áll a társadalom strukturálódásának és újratermelésének módjával. Ahogy Silverman és Simon fogalmaz: „a modernitásban játszani kell, mivel dolgozunk, és ebben az értelemben a játéknak nincs lényeges jelentése a munkával való kapcsolatán kívül” (2009: 354). Ezzel egy időben a játék közvetlen kapcsolatban van egy sor makro- és mikroassemblage-zsal is. Erről lásd bővebben Taylor (2006), valamint Joseph és Knuttila (2014).

melyek a videójáték-ipar körül jelentek meg. Ezek új árukat, piacokat és fogyasztókat hoznak létre, amelyek az eredeti játékra mint forrásanyagra támaszkodnak. Consalvo ezen iparágak tevékenységét veszi górcső alá a kinyomtatott stratégiái útmutatóktól a játékokkal foglalkozó magazinokban megjelentetett trükkökön és tippeken át egészen a csalást és előnyszerzést biztosító hardverek gyártásáig. Bár Consalvo elmélete hasznos adalékkal szolgál ezen iparágak és jelenségek leírásához, a bennük kialakuló térbeli kapcsolatok feltáratlanul maradnak. Érdemes elgondolkodni azon, hogy ezek a paratextuális iparágak hol jelennek meg és hogyan festenek majd a jövőben, amikor a tőke új digitális tereket fog létrehozni jelenlegi korlátai megkerülése érdekében. Ezek a korlátok jól láthatóvá váltak a videójáték-iparban az alulfogyasztás és túlértékeltség miatt bekövetkezett 1977-es és 1983-as összeomlások során (Wolf 2012).

A paratextuális iparágak kialakulását értelmezhetjük a tőke egyik korlátjára reagáló kiigazításként: a videójáték-ipar így lép túl a kizárólag a játékok eladására épülő üzleti modell korlátain.¹⁰ Az eredeti áru az új áruformák alapjául szolgál, akárcsak a filmipar és az ahhoz kapcsolódó merchandising esetén. A merchandisingra irányuló kiigazítás sikere azonban nem tarthat örökké, mivel a versenytársak erőfeszítései folyamatosan szűkítik a lehetőségek terét. Ennek eredményeképpen a videójáték-ipar fokozatosan azon módszerek felé fordult, amiket a hagyományos média alkalmazott a közönség mint áru létrehozásakor. A folyamat során a videójáték már nem egyszerűen csak áru, aminek az ára tartalmazza a profittermeléshez szükséges értéktöbbletet, hanem olyan médium, amin keresztül a játékosokat mint közönséget adják el hirdetőik számára. Erre a legjobb példa az „ingyen játszható” játékok üzleti modellje, amit a Zynga nevű cég tökéletesített (Gobry 2011). Ezeket a játékokat ingyenesen lehet letölteni és játszani, de a játékosok mikrotranzakciók útján új képességeket, a játékban használható tárgyakat és fizetőeszközöket vásárolhatnak. Ahogy azt Smythe munkássága tárgyalásánál láttuk, a hagyományos média esetében a tévé- vagy rádióműsor volt az a dolog, ami a közönséget valódi feladatra elvégzésére, azaz reklámok nézésére csábította. Hasonlóképpen az ingyen játszható játékok ingyenes élményt kínálnak, de ezért cserébe a játékosoknak számos reklámot kell megnézniük különböző formátumokban.

Amellett, hogy létrehoz egy új teret az áruként fellépő közönség számára (ami leginkább a korábban tárgyalt térbeli kiigazítás, az idő eredeti felhalmozásának egyik funkciója), a játék tevékenysége maga is bizonyos sajátos digitális áruformák termelésének forrásává válik. Ezeknek az áruknak jellemzően két jól elkülöníthető használati értéke van: egy funkcionális, ami valamilyen előnyt biztosít a játékban, a másik pedig tisztán esztétikai.

---

10 A videójáték-ipar sajátos politikai gazdaságtanának elemzéséért lásd Dyer-Witheford és de Peuter munkáját (2009), ami rávilágít arra, hogy ez az iparág sok hasonlóságot mutat más médiaiparágakkal, ugyanakkor sajátos jellegzetességei is vannak.

Néha, elsősorban online virtuális játékok és nagyszabású, sokszereplős játékok esetén, a játékosok maguk állítják elő ezeket az árukat (Pearce 2006). Ez a reciprocitás különös és innovatív rendszerévé fejlődhet, mint például a „Dragon Kill Points System” esetében, amit az Everquest Online nevű játék nagyszámú felhasználója fejlesztett ki (Silverman és Simon 2009). Leggyakrabban azonban az árukat a játékot tulajdonló és üzemeltető cég hozza létre. A tárgyat vagy közvetlenül a gyártótól lehet megvásárolni, vagy a gyártó által előre meghatározott tevékenységgel lehet kiváltani – ez utóbbi, a játék és munka elemeit egyaránt tartalmazó tevékenységet nevezik „playbournek” vagy „play-labournek” (Köcklich 2005; Lund 2014).

Bár a játékon belüli árutermelés úttörői nagyszabású, sokszereplős online játékok voltak, mára a jelenség megvetette a lábát a Zynga által népszerűvé tett ingyen játszható játékok, a Counter-Strike-hoz hasonló lövöldözős játékok, valamint a Defence of the Ancients 2 típusú sok résztvevős stratégiai játékok világában is. A Valve, mely piacvezető az utóbbi két műfajban, az elmúlt években sokat kísérletezett a saját fejlesztésű Steam Community Marketplace-szel, ami az általuk fejlesztett játékok tranzakcióinak elsődleges piaca. Míg sok játék – mint a World of Warcraft vagy az EVE: Online is – rendelkezik online piaccal, a Steam Community Marketplace sajátosságát az adja, hogy valódi pénzzel zajlik rajta a kereskedelem.¹¹ A játékokon belül szerezhető tárgyak elcserélhetők egymással, de amerikai dollárért és más valutáért is adják-veszik őket. A Steam eredetileg digitális játékok online piactere volt, ebből fejlődött ki mai változata. A játékokért a felhasználók vagy közvetlenül fizetnek, vagy pénzt tölthetnek a digitális pénztárcaként szolgáló „Steam Walletjükből”. Ez a digitális pénztárca tette lehetővé, hogy a játékosok valódi pénz ellenében adhassák el digitális javaikat. A játékosok közti tranzakciók engedélyezéséből az következik, hogy ezek a tranzakciók meg is sarcolhatók – a cég általánosan az ár 5–15%-át gyűjti be. A rendszer egyik legfontosabb eleme pedig az, hogy a felhasználók nem vehetik ki a pénzüket a Steam Walletjükből, bevételük így csak a cég rendszerében elkölthető helyi pénzzé válik.

Az áruk létrehozásának ez a fajtája a termelés egy olyan módját eredményezi, ami szinte kizárólag a digitális térben történik, és szinte semmilyen kapcsolatban nem áll azzal, amit egykor termelő tevékenységnek tekintettünk – a Valve mégis ugyanúgy képes kiszajátítani a fent leírt tevékenység által termelt értéket. Ebben az esetben egy para-textuális iparágról beszélünk, ami a játékon belül fejlődik ki. Ez térbeli elmozdulást jelent abból a szempontból, hogy pontosan hol történik az értéktöbblet-elsajátítás:

---

11 A digitális javak játékokban és virtuális világokban való létrehozása meglehetősen komplex folyamat. Ahogy a korai kapitalizmusban a föld volt a legfontosabb jószág (Piketty és Zucman 2014), úgy a digitális föld is kiemelt jelentőségűvé vált olyan játékokban, mint az Ultima Online vagy a Second Life. Lásd Dibbell korai meglátásait a jelenség kialakulásával kapcsolatban (2003; 2009).

a videójáték-stúdiók helyett egyre inkább a játékosok hálózatára tevődik át a hangsúly. Ez a kiigazítási folyamat azonban nem csupán a játékok világában figyelhető meg, hanem a digitális javak termelésének szinte minden területén. A Facebookhoz hasonló közösségi platformok például elkezdtek „matricákat” árulni, amiket felhasználók egymásnak küldözgethetnek. Ennek a térbeli kiigazításnak az érzelmek termeléséhez közvetlenül kötődő digitális javak termelése áll a középpontjában. Megjelenési formája lehet egyszerű, mint egy matrica, vagy egy digitális termék színes motívuma, de bonyolult is, mint például egy igazán személyes levél¹². Amennyiben ezek a digitális áruk szabadon adhatók és vehetők a felhasználók között, a tranzakciók árából a platformok által elsajátított díjak teszik általánossá a járadék ezen formáját.

Ha megértjük a paratextuális javak és érzelmek közvetlen kapcsolatát, akkor a fenti jelenséget tágabb kontextusában leszünk képesek megérteni, melyben az érzelmek termelése és fogyasztása egyre nagyobb gazdasági jelentőségre tesz szert. Az előző térbeli kiigazításhoz képest ebben az esetben az elsajátított érték nem a fogyasztók figyelme – ahogy azt Smythe kiválóan elemezte (1977) –, hanem a járadék, amit a fogyasztók olyan termékek eladása után fizetnek, melyek megtermelése szinte egyáltalán nem járt költséggel, és amelyek használati értéke kizárólag érzelmi.

A játék valódi alávetése eredményeként megjelenő érzelmi járadéknak köszönhetően a játékipar – és különösen annak ingyen játszható és teljesen piacositott ága – tovább növekszik. Ezeket a cégeket sokan úttörő iparágaknak tartják az általuk kínált kreatív munkák és magas bérek miatt, ennek köszönhetően pedig sok város igyekszik magához csábítani őket különféle ipar- és kultúrpolitikákkal, de szinte mindig a protekcionista kulturális nacionalizmus és a munkahelyteremtés céljával (Joseph 2013).

A meglehetősen prózai aggodalmak mellett azonban felsejlenek az elszaporodó válságpontok is ezeken a játékalapú, jórészt szabályozatlan piacokon, melyek már nem csak az internet sötét sarkaiban találhatóak meg. A teljesen alávetett játék napjaink gazdaságának egyre nagyobb részévé nőheti ki magát, számottevő méretű munkaerővel, amelyik a játékon belüli javak létrehozására és megszerzésére, majd eladására specializálódik. Ez a jelenség már ma is létezik, elég csak azokra a Kínában működő vállalkozásokra gondolni, melyek munkásai a World of Warcraft nevű játék aranyát bányásszák napi tizenkét-tizennégy órában, számítógépekkel telezsúfolt irodákban (Dyer-Witthford és de Peuter 2009). A munka ezen új formáiban ugyanazok a ciklusok és nyomások jelennek meg, mint az értéktöbblet hajszolásában: relatív értéktöbblet termelése mechanizáció

---

12 A levél egy szélsőséges példa, ami Spike Jonze 2013-as, Her című filmjében jelent meg. A film főhőse, Theodore Twombly napjait egy Los Angeles belvárosában található menő irodában tölti, és személyes leveleket ír mások nevében. Ezáltal az ügyfelek kiszervezik az érzelmi munka elvégzését Twomblynak, aki maga postázza az üzeneteket a munkanapja végén.

útján és abszolút érték-többlet termelése a munkanapok meghosszabbításával. A digitális termelés másik végén egy lehetséges válság kialakulásának lehetünk tanúi, amint a piacokat elöntik ezek az olcsó, valószínűleg értéktelen áruk, tovább csökkentve az árakat. A jelenség hasonlóan fontos összetevője a tény, hogy a játékipar egyre inkább ki van szolgáltatva a hirdetőknél és az adatgyűjtésnek. A játékok élő közvetítésére szakosodott Twitch.tv nevű oldalon a „partnerekké” váló játékosok a Youtube-sztárokhöz hasonlóan pénzt kereshetnek (Walker 2014). Ilyen esetekben a profi e-sport-játékosok és streamerek szerződésben rögzített bevételei gyakran a platform hirdetési bevételeitől függenek (Taylor 2012). Amennyiben egy válság során kipukkad ez a lufi, az magával rántja a pénzügyi alapzatot, amire a bizonytalan digitális munkák és játékok épülnek. Egy ilyen helyzetben ezek a digitális munkások nem számíthatnának semmilyen segítségre a játék lehetőségéért aláírt felhasználási feltételekben foglaltak miatt, míg a platformok tulajdonosai megtartanák pozícióikat, amennyiben a múlt földtulajdonosaihoz hasonlóan az alacsonyabb termelékenységre és a leértékelt tőkére spekulálva újraértékelnék a „földjüket” és kihasználnák a kiberproletariátust, amelyik túlélése továbbra is a digitális játékoktól függne.

KONKLÚZIÓ ÉS LEHETSÉGES KUTATÁSI IRÁNYOK

Elemzésünk célja az volt, hogy megmutassuk, milyen új térbeli kiigazítások megjelenését segítik elő a digitális kommunikációs technológiák. Példáink – az idő eredeti felhalmozása, az idő tér által való megsemmisítése és az érzelmi járadék – új, digitális keveredéseket mutatnak be, melyekben egyszerre jelennek meg a technológia, a kapitalizmus és az emberi létezés társadalmi termelésének folyamatos válságai. A digitális terek a felhalmozás új rendszerei számára kísérleti terepeket jelentenek, ahol a korábban kipróbált kiigazítások újraszabhatók, újraalkothatók és újra alkalmazhatók. A digitális munka továbbra is munka – még ha a munkás ezt nem is tudatosítja –, és mint ilyen, az érték forrása. Ami újdonságnak számít, az az, hogy a digitális technológiák új lehetőségeket teremtenek a munkaidő apró szeleteinek megkaparintására, a munka által termelt érték minden korábbinál gyorsabb értékesítésére, valamint a digitális közösségekben lelt öröm megadóztatására.

Ez a három példa közel sem írja le a digitális térbeli kiigazítások minden lehetséges formáját, hanem inkább módszertani útmutató és elméleti alap kíván lenni a marxista ihletésű gazdaságföldrajz és a digitális médiumok összekapcsolásához. A fogalom korai elemzése során Harvey szintén a térbeli kiigazítások három formáját vizsgálta: a tőke exportját új piacokra, a tőke átáramlását új, profitábilisabb termelési formákba, valamint

a proletariátus megnövelését eredeti felhalmozás által. Mások kiindulópontnak vették és átdolgozták e megközelítést, új társadalmi területekre alkalmazva azt. Ciudad Juarez fejlődését vizsgálva Wright egy olyan kiigazítást írt le, melynek középpontjában a határ menti gyárak mellett a nemileg meghatározott társadalmi viszonyok reprodukciója áll (2001). Brenner nem az egyszeri kiigazításokra koncentrált, hanem arra, hogy a globális válságok nyomán a különböző kiigazítások miképpen kapcsolódnak össze a tőkefelhalmozás és -áramlás kitágítása érdekében. Ezen elméletalkotó projektek szellemében egy olyan digitálismédia-kutatás megerősödését szeretnénk ösztönözni, ami figyelembe veszi a térbeli kiigazítások kulcsfontosságú szerepét, valamint bátorítanánk egy olyan gazdaságföldrajz színre lépését, ami tekintettel van a digitális terekre. Ehhez a gazdasági válságok pontos dokumentálására és magyarázatára lesz szükség, valamint annak megértésére, hogy a válságok hogyan mozognak a digitális és fizikai terek között. Zárásként felvillantunk néhány lehetséges kutatási irányt, ami építhet az itt bemutatott fogalmi alapokra és módszertani útmutatóra. Mivel mi elsősorban a digitális kapitalizmus térbeli dimenzióira fókuszáltunk, ezért a következő vázlatos gondolatok inkább arra összpontosítanak, hogy a tér átalakítása miként vonja szükségszerűen maga után az idő átalakítását. A digitális kapitalizmus súlytalanságának és határtalanságának ünneplése egyben a tőke új, időtlen és azonnali körforgásának dicsőítése is (Huws 1999). De a digitális médiumokat nem csak specifikus gazdaságföldrajz jellemzi, hanem az idő sajátos rendje is, amelyből kifejlődnek és amit aztán maguk is termelnek.

A túltermelés időbeli mintái már a kezdetektől megjelennek Harvey munkáiban: folyamatos figyelmet szentel az állandótőke-projekteken keresztül megvalósított időbeli eltolásnak, a *Limits of Capital*-ban (1982) kifejtett válságelmélet második szintje pedig a hitelrendszert egyfajta időbeli kiigazításnak tekinti, ami megteremti a társadalmilag szükséges megtérülési időt a különböző tőkék megtérülési idejének szabályozása és az aktuális túltermelési válságok jövőbe tolása érdekében. Ezek az idővel kapcsolatos korai megjegyzések azonban sokszor csupán kiegészítik a térbeli hatások elemzését, és híján vannak a Harvey térelméletében megfigyelhető elegáns dialektikus érvelésnek és a konkrét történeti elemzésnek (Jessop 2006). Egy későbbi munkája, a *New Imperialism* (2003) a térbeli kiigazításokat „tér- és időbeli kiigazításokká” kereszteli át, és amellett érvel, hogy a tér tőkés újraszervezését szükségszerűen kiegészíti az időbeli újraszervezés is. Ebben az írásában Harvey különösen sok figyelmet szentel annak, ahogya a cégek és államok az általuk felhalmozott tőkét „fizikai és társadalmi infrastruktúrák” építésébe fektetik, ami csak hosszú évek múlva térül meg, így tolvaa a jövőbe a tőke túltermelésének jelenkori problémáját, miközben a jövőbeni felhalmozás maximalizálása érdekében alakítanak át egy régiót (2003: 87–137). Ezek a gigantikus beruházások több kisebb tér- és időbeli komponensből állnak: logisztikai projektek, melyek összehangolják a termelés és

csele folyamatait; az egyik helyen aktuálisan kialakuló válság áthelyezése egy másik hely közeljövőjébe; és rendszeres „tolódó válságok”, melyek a tőketöbbletet az elsődlegesből a másodlagos, majd harmadlagos szektorokba tolják, és leértékelik ezeket a szektorokat a rendszer hosszú távú egészsége érdekében. A térbeli kiigazítások szükségszerűen időbeliek is egyben. Ennek megfelelően pedig a digitális terek újraszervezése a válság átmozgatására, megállítására vagy elhárítására tett erőfeszítések miatt szükségképpen a felhalmozás ütemének átrendezésével is jár.

Reményeink szerint a digitális térbeli kiigazításokról szóló elemzésünk, mely a „kiigazítások” Harvey által definiált hármas jelentését vette alapul – a kiigazítás mint a felhalmozási válságra adott földrajzi válasz, jövőbeni válságokhoz vezető ideiglenes megoldás és a folyamat iránti függőség –, további kutatásokat inspirál majd az új digitális felhalmozási rendszerek és a válság korábbi időbeli mintái közti összefüggésekkel kapcsolatban. Matthew Crain írása a „dotcom,-válságról” (2014) megmutatta, hogy az 1990-es évek villámgyors növekedést célzó stratégiája olyan kockázati-tőke-befektetésekkel alapult, ami a „marketingalapú eszközértékelést” – például a weboldalak látogatottságát – részesítette előnyben, figyelmen kívül hagyva az olyan hagyományos mérőszámokat, mint a „negatív cashflow”. Az elsődleges cél a jövőbeli pénzügyi nyereség volt a negyedéves bevételek helyett, és a kockázati-tőke-alapok által támogatott online hirdetési cégek egész sora jelent meg, hogy a közönség figyelmének megtervezésével, értékelésével és eladásával támogassa ezt a jövőre irányuló stratégiát. A végeredmény az online hirdetési cégek és a kockázati tőke közötti visszacsatolási kör volt, ami a végtelenségig inflálta a dotcom cégek értékelését. A rendszer számos vonása ma is ugyanúgy működik. Ám az olyan hatalmas cégek, mint a Google, hatékonyan integrálják a hirdetések eladását, elhelyezését, értékelését és olykor létrehozását (Bermejo 2009), egyrészt házon belüli technológiai fejlesztéseken, másrészt pedig felvásárolt cégeken keresztül (mint amilyen a dMarc, a DoubleClick vagy az Applied Semantics), melyek korábban a hirdetési értéklánc különböző pontjain dolgoztak. Ez a tőkekoncentráció klasszikus esetének tűnik, ami megakadályozhatja, hogy a kockázati tőke beférkőzzön az online hirdetési piac részei között zajló körforgásba. De mindez meg tudja akadályozni a tőke-túfelhalmozási válságok kialakulását az online hirdetések piacán, vagy csupán lokalizálja azokat?

A tőkés terek sokféleképpen ügyeskednek az idővel, de ezek közül a legfontosabb a munkaidő irányítása és megragadása. A digitális médiumok gazdaságföldrajza a munkaidő szervezésének különböző módjait alkalmazó felhalmozási rendszereket köt össze a különböző rendszerek kizsákmányolási szintjének fenntartása, illetve az általános profitráta szinten tartása érdekében. Ez egy globális probléma, és természetesen nem mi vagyunk az elsők, akik szerint fel kellene térképezni a tőkeáramlást a rengeteg állandó tőkét kívánó digitális ipari projektek és a világ másik felén élő, végtelenségig kizsákmányolt

munkások között. Ross szerint például a jól fizetett amerikai és európai digitális munkások, valamint az alacsonyan fizetett kelet- és délkelet-ázsiai munkások „a digitális rablánc két végén állnak” (2013): utóbbiak a gyártósor mellett vért izzadva állítják elő azokat a termékeket, amelyeket az előbbiek a szórás munkaheteik során használnak, de egyik fél sincs számottevő hatással a digitális munkafolyamatokra. Caffentzis azt hangsúlyozza (2013), hogy a „transzformációs probléma” ezen kortárs megjelenési formája nem csak egy elvont elméleti probléma, hanem a fejlődés egyik fontos kérdése. Azoknak az iparágaknak a nyeresége, melyek magas állandótőke-költséggel rendelkeznek, és melyekben a megtermelt jószágok ára gyakran magasabb, mint a valódi értékük, nagyban függ azoknak a munkaintenzív iparágaknak a nyereségétől, melyekben a megtermelt javak ára gyakran alacsonyabb, mint valódi értékük, hiszen ezek látják el a „fejlett” gazdaságokat nyersanyagokkal és termelési eszközökkel. De hogyan illeszthetők be a digitális terek és idők ebbe a képletbe? Ross leírása földrajzi elkülönülést feltételez, de mi van azokkal a Foxconn-munkásokkal, akik szabadidejüket a Weibo nevű kínai közösségi oldalon töltik? Ők egy személyben vannak a digitális rablánc két végén a nap különböző szakaszaiban? Emellett természetesen a kizsákmányolás nem csak a fizikai termelésre jellemző. A Facebook gigantikus hirdetési bevételeit többek közt azok a tartalomszűrést végző emberek teszik lehetővé, akik megtisztítják a Facebook oldalait a kifogásolt tartalmaktól, valamint – ahogy azt az előbbiekben már elemeztük – azok a hivatásos spammerek, akik „őszinte” közösségi interakciókat mímelve inflálják a weboldalak forgalmi mutatóit. A Fülöp-szigetek mindkét tevékenység egyik központja (lásd például Chen 2014; Clark 2015). Egy esetleges visszaesés a kizsákmányolás ezen tereiben biztosan visszafogná a Facebook profitrátáját is, de nem világos, mennyivel. Ahogy abban sem lehetünk biztosak, hogy mekkora visszaesés számítana még elviselhetőnek, mielőtt egy kiigazítás után nézne a rendszer.

Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a fent leírt digitális térbeli kiigazításokat megtervező tőkések és képzett munkások maguk is részei egy hagyományos kiigazításnak, amit Harvey (1989) és követői (például Smith 2002) már korábban elemeztek: ez nem más, mint a tőkefelesleg visszaáramlása a nagyvárosokba, ezzel megfordítva a tőke állam által támogatott menekülését a városokból a többségében fehérek által lakott külvárosok felé, mely fordulat beindított egy komoly dzsentrifkációs hullámot, hosszú távú befektetési terepet biztosítva a felhalmozott tőkének. Ez a váltás a keynesi jóléti állam lokális szerveként működő irányított urbanizmus felől a vállalkozói urbanizmus felé, aminek keretében a városok egymással versenyeznek a gyárak, tömegkulturális rendezvények és dzsentrifkálók kegyeiért, kiegészült a „kreatív osztályt” ünneplő lelkes szólamokkal. Florida népszerű meglátása szerint (2003) ezek a – gyakran a techiparban dolgozó – bohém urbánusok a kortárs kapitalizmus úttörői, és kifejezetten vonzódnak a „kreatív városokhoz”,

melyek kulturális kínálata segíti a kreatív osztály kikapcsolódását, és melyek biztosítják a kulturális nyersanyagokat, amiket ezek a képzett munkások immateriális árukká gyúrnak.

A 2008-as gazdasági válság és az azt megelőző dotcom válság megcáfolta azt a népszerű felfogást, miszerint a kreatív szektor majd megmenti a posztindusztriális gazdaságokat, különösen a nagyvárosokban. Florida arra használta a gazdasági válságot, hogy kissé átfogalmazza elméletét (2011) és összekösse azt Harvey kiigazításelméletével, amellelt érvelve, hogy az ingatlanválság a második világháború utáni kertvárosi kiigazítás kudarcát jelzi, és helyette a kiigazítás új formájára van szükség, ami a városi infrastruktúrára, a digitális technológiákra és a rugalmas munkaidőre fókuszál. Azáltal viszont, hogy a térbeli kiigazításokat csak a múltbeli válságok megoldásaként, és nem a jövőbeli válságok okaként vagy egyfajta függőségként értelmezi, ami a folyamat megismétléséhez és kiterjesztéséhez vezet, Florida óhatatlanul is azt bizonyítja, hogy a városi terek techmunkások és a kapcsolódó kreatív osztályok érdekében történő átszervezése a sürgős kiigazítást igénylő vállalkozói urbanizmus legutóbbi, leginkább szembeötlő példája.

Peck amellelt érvel (2005), hogy a kreatív városokra jellemző *placemaking*¹³ csupán a dzsentifikáció már egyébként is zajló folyamatának utólagos jóváhagyása, ami az ingatlanba és kiskereskedelembe történő befektetést a termelési kapacitásba történő befektetésként láttatja. Harvey megközelítése azonban (2003) felvillant egy másik lehetséges értelmezést: szerinte ezek a kiigazítások egy folyamatban lévő mozgó válság bizonyítékai. Elképzelhető, hogy a rengeteg tőkével rendelkező techipar cégei azért építenek épületeket a helyi önkormányzatok segítségével, mert tőkéjüket a digitális felhalmozás körforgásából megbízható, hosszú távú ingatlanprojektekbe kívánják irányítani. Ennek egyik példája a SalesForce új felhőkarcolója, ami a San Franciscó-i Transbay városrehabilitációs terv központi eleme (Roose 2014). Egy másik példa a Google és a LinkedIn közötti harc North Bayshore fejlesztéséért (Donato-Weinstein 2015). Ezek a fejlemények azt jelezhetik, hogy a tőke felismerte az egyes digitális térbeli kiigazítások határait, és felmerült az igény a felhalmozott többlet (példának lásd a Google 59 milliárd dolláros készpénztartalékát 2013-ban, ami nagyobb, mint az Amerikai Egyesült Államoké) átirányítására az internet rövid távú horizontjáról az utak és épületek állandóságába.

Annak érdekében, hogy demisztifikáljuk a munkafolyamatot, és a munkát ne csak a „kreativitáshoz” hasonló immateriális kategóriákkal tudjuk leírni, mint Florida vagy az MCI az 1990-es években, fel kell tárnunk a kapitalizmus digitális és fizikai földrajza közti összefüggéseket. Florida csak új problémák megoldásaként értelmezi a „kiigazítást”, és figyelmen kívül hagyja azt az aspektust, hogy a kiigazítás egyben ciklusfüggőség is, ez pedig nem elszigetelt elméleti gondatlanság vagy hiba, hanem egy nagyobb probléma

---

13 A közterek alakításának és szervezésének egy módja, ami a helyi közösségek aktív bevonásával történik – *a ford.*

tünete. Florida azt a felfogást jelképezi, miszerint a digitális gazdaság radikális törést jelent a munka történelmi folyamataihoz képest (ahogy azt a hálózati társadalom, a posztindusztriális társadalom, a posztfordizmus stb. elméletei is gondolják), sőt szélsőséges esetekben az időn és téren kívül értelmezhető.

A digitális terek azonban mindig materiálisak is egyben: az élőmunka kizsákmányolásán, valamint a gépek és áramkörök elhalt munkáján alapul. A World of Warcraft játékosai által felfedezett digitális tereket és a buszon unottan görgetett Facebook-feedeket a 21. századi értéktermelés szempontjából, „gyáraknak” tekinthető adatközpontok intenzív energiafogyasztása teszi lehetővé. Egy 2009-es becslés szerint például a World of Warcraft több mint húszezer szerveren futott, és mindegyiket az AT&T biztosította (Miller 2009). És arról sem feledkezhetünk meg, hogy az adatközpontok és a felhasználók elavult számítógépei is elektronikai hulladékként végzik az egész világon, a bennük található értékes fémeket pedig a nyomornegyedek guberálói próbálják meg középkori módszerekkel kiolvasztani, majd továbbadni (Greaves 2011). Az, hogy a kapitalizmus kizsákmányoláson alapul, nem pusztán politikai állítás, hanem arra vonatkozó empirikus követelmény is, hogy alaposan megvizsgáljuk a kizsákmányolás új formáit, illetve ezek kapcsolatát a felhalmozás régi modelljeivel a testek és bitek, valamint az idő és tér kontextusában.

Fordította: Sidó Zoltán

Az eredetivel egybevetette: Nagy Kristóf

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ammari, Tawfiq – Kumar, Priya – Lampe, Cliff – Schoenebeck, Sarita Y. (2015): Managing children's online identities: How parents decide what to disclose about their children online. In: *Proceedings of the ACM Conference on Human Factors in Computing Systems*. CHI '15 konferenciakiadvány.
- Beniger, James (2004): *Az irányítás forradalma. Az információs társadalom technológiai és gazdasági forrásai*. Gondolat.
- Bermejo, Fernando (2009): Audience manufacture in historical perspective: From broadcasting to Google. In: *New Media & Society*, Vol. 11., No. 1–2.: 133–154.
- boyd, danah (2014): *It's Complicated: The Social Lives of Networked Teens*. Yale University Press.
- Brenner, Neil (1998): Between fixity and motion: Accumulation, territorial organization and the historical geography of spatial scales. In: *Environment and Planning D*, Vol. 16., No. 4.: 459–482.

- Burt, Ronald (2012): *Structural Holes: The Social Structure of Competition*. Harvard University Press.
- Caffentzis, George (2007): Crystals and analytic engines: Historical and conceptual preliminaries to a New Theory of Machines. In: *Ephemera*, Vol. 7., No. 1.: 24–45.
- Caffentzis, George (2013): *In Letters of Blood and Fire: Work, Machines, and the Crisis of Capitalism*. PM Press.
- Castells, Manuel (2009): *The Rise of the Network Society: The Information Age: Economy, Society, and Culture Volume I*. Wiley-Blackwell.
- Chandler, Alfred (1993): *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business*. Belknap Press.
- Chen, Adrian (2014): The Labourers who keep dick pics and beheadings out of your Facebook feed. In: *Wired*. Interneten: <http://www.wired.com/2014/10/content-moderation/> (Letöltve: 2015. május 1.)
- Clark, Doug Bock (2015): The bot bubble: Click farms have inflated social media currency. In: *The New Republic*. Interneten: <http://www.newrepublic.com/article/121551/bot-bubble-clickfarms-have-inflated-social-media-currency> (Letöltve: 2015. május 1.)
- Crain, Matthew (2014): Financial markets and online advertising: Reevaluating the dotcom investment bubble. In: *Information, Communication & Society*, Vol. 17., No. 3.: 371–384.
- Davis, David Brion (2006): *Challenging the Boundaries of Slavery*. Harvard University Press.
- De Angelis, Massimo (2001): Marx and primitive accumulation: The continuous character of capital's 'enclosures'. In: *The Commoner*, Vol 1., No. 2.
- DeLanda, Manuel (2011): *A New Philosophy of Society: Assemblage Theory and Social Complexity*. Continuum.
- Deleuze, Gilles (1997): Utóirat az ellenőrzés társadalmához. In: *Buldózer*. Interneten: <http://mek.oszk.hu/00100/00140/html/> (letöltve: 2018. február 26.).
- Dibbell, Julian (2003): The unreal estate boom. In: *Wired Magazine*, January.
- Dibbell, Julian (2009): The Chinese game room: Play, productivity and computing at their limits. In: *Artifact*, Vol. 2., No.2.: 82–87.
- Donato-Weinstein, Nathan (2015): How linkedin won over mountain view and Google stumbled. In: *Silicon Valley Business Journal*. Interneten: <http://www.bizjournals.com/sanjose/news/2015/05/06/how-linked-in-won-over-mountain-view-and-google.html?page=all> (Letöltve: 2015. május 6.).
- Dyer-Witthford, Nick (1999): *Cyber-Marx: Circuits of Struggle in High Technology Capitalism*. University of Illinois Press.
- Dyer-Witthford, Nick (2015): *Cyber-Proletariat: Global Labour in the Digital Vortex*. Pluto Press.

- Dyer-Witheford, Nick – de Peuter, Greig (2009): *Games of Empire: Global Capitalism and Videogames*. University of Minnesota Press.
- Endnotes (2010): The history of subsumption. In: *Endnotes*, No.: 2.
- Florida, Richard (2003): *The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community, and Everyday Life*. Basic Books.
- Florida, Richard (2011): *The Great Reset: How the Post-Crash Economy Will Change the Way We Live and Work*. HarperBusiness.
- Florida, Richard (2012): The political economy of privacy on Facebook. In: *Television & New Media*, Vol. 13., No. 2.: 139–159.
- Fuchs, Christian (2010): Labour in informational capitalism and on the internet. In: *The Information Society*, Vol. 26., No. 3.: 179–196.
- Genette, Gerard (1997): *Paratexts: Thresholds of Interpretation*. Cambridge University Press.
- Gerlitz, Carolin – Helmond, Anne (2013): The like economy: Social Buttons and the Data-Intensive Web. In: *New Media & Society*, Vol. 15., No. 8.: 1348–1365.
- Gibson, William (1995): *Virtuálfény*. Neotek.
- Glassman, Jim (2006): Primitive accumulation, Accumulation by Dispossession, Accumulation by 'Extra-economic' Means. In: *Progress in Human Geography*, Vol. 30. No. 5.: 608–625.
- Gobry, Pascal-Emmanuel (2014): How Zynga Makes Money. In: Business Insider. Interneten: <http://www.businessinsider.com/zynga-revenue-analysis-2011-9>. (Letöltve: 2015. szeptember 3.)
- Golumbia, David (2013): High-Frequency Trading: Networks of Wealth and the Concentration of Power. In: *Social Semiotics*, Vol. 23., No. 2.: 278–299.
- Graham, Mark (2013): Geography/Internet: Ethereal Alternate Dimensions of Cyberspace or Grounded Augmented Realities? In: *The Geographical Journal*, Vol. 179., No. 2.: 177–182.
- Greaves, Matthew (2011): *The iPad and Its Secrets*. MA szakdolgozat, York University.
- Griffiths, Ieuan (1986): The Scramble for Africa: Inherited Political Boundaries. In: *The Geographical Journal*, Vol. 152., No. 2.: 204–216.
- Grossberg, Laurance (1987): The In-Difference of Television. In: *Screen*, Vol. 28., No. 2.: 28–46.
- Grossberg, Lawrence (1996): History, Politics and Postmodernism: Stuart Hall and Cultural Studies. In: *Stuart Hall – Critical Dialogues in Cultural Studies*. Eds.: Hall, Stuart – Morley, David – Chen, Gangxin, 151–173. Routledge.
- Habermas, Jürgen (1971): *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása: vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Gondolat.
- Hafner, Katie (1994): Internet Pioneer Vinton Cerf Has the Midas Touch. In: *Austin American Statesman*.

- Hardt, Michael – Negri, Antonio (2001): *Empire*. Harvard University Press.
- Harvey, David (1982): *The Limits to Capital*. University of Chicago Press.
- Harvey, David (1989): From Managerialism to Entrepreneurialism: The Transformation in Urban Governance in Late Capitalism. In: *Geografiska Annaler*, Vol. 71., No.1.: 3–17.
- Harvey, David (2001): Globalization and the Spatial Fix. In: *Geographische Revue*, Vol. 2., No. 3.: 23–31.
- Harvey, David (2003): *The New Imperialism*. Oxford University Press.
- Herod, Andrew (2009): *Geographies of Globalization: A Critical Introduction*. WileyBlackwell.
- Horkheimer, Max – Adorno, Theodor (2011): A kultúripar. In: *A felvilágosodás dialektikája*. Atlantisz.
- Huws, Ursula (1999): Material World: The Myth of the Weightless Economy. In: *Socialist Register*, No. 35.: 28–55.
- Jessop, Bob (2006): Spatial Fixes, Temporal Fixes, and Spatio-temporal Fixes. In: *David Harvey – A Critical Reader*. Szerk.: Castree, Noel – Gregory, Derek, 142–166. Blackwell.
- Jessop, Bob (2013): Revisiting the Regulation Approach: Critical Reflections on the Contradictions, Dilemmas, Fixes and Crisis Dynamics of Growth Regimes. In: *Capital & Class*, Vol. 37., No.1.: 5–24.
- Joseph, Daniel (2013): The Toronto Indies: Some Assemblage Required. In: *Loading, Indie, Eh?* Vol. 7., No. 11. Interneten: <http://journals.sfu.ca/loading/index.php/loading/article/view/123> (Letöltve: 2015. szeptember 3.).
- Joseph, Daniel – Knuttila, Lee (2013): Single Player / Multiplayer. In: *Routledge Companion to Video Game Studies*, 211–218. Routledge Press.
- Kücklich, Julian (2005): Precarious Playbour: Modders and the Digital Games Industry. In: *The Fibreculture Journal* 5. Interneten: <http://five.fibreculturejournal.org/fcj-025-precarious-playbour-modders-andthe-digital-games-industry/> (Letöltve: 2015. szeptember 3.).
- Lobo, Sascha (2014): S.P.O.N. – Die Mensch-Maschine: Auf Dem Weg in Die Dumpinghölle. In: *Spiegel Online*. Interneten: <http://www.spiegel.de/netzwelt/netzpolitik/sascha-lobo-sharing-economy-wie-bei-uber-istplattform-kapitalismus-a-989584.html> (Letöltve: 2015. szeptember 3.).
- Lowrey, Anne (2014): If a Bubble Bursts in Palo Alto, Does it Make a Sound? In: *The New York Times*. Interneten: http://www.nytimes.com/2014/04/27/magazine/if-a-bubble-bursts-inpalo-alto-does-it-make-a-sound.html?_r=0 (Letöltve: 2014 november 13.).

- Lund, Arwid (2014): Playing, Gaming, Working and Labouring: Framing the Concepts and Relations. In: *tripleC: Communication, Capitalism & Critique*, Vol. 12., No. 2.: 735–801.
- Luxton, Meg – Bezanson, Kate (szerk.) (2006): *Social Reproduction – Feminist Political Economy Challenges Neo-Liberalism*. McGill-Queen's University Press.
- Marvit, Moshe Z. (2014): How Crowdworkers Became the Ghosts in the Digital Machine. In: *The Nation*. Interneten: <http://www.thenation.com/article/178241/how-crowdworkers-became-ghosts-digital-machine> (Letöltve: 2015. szeptember 3.).
- Marx, Karl (1953): Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie. In: *MECW Vol. 42. Berlin: Dietz-Verlag*. Interneten: <http://kulturkritik.net/systematik/philosophie/mew/index.php?bd=42&pg=538> (Letöltve: 2015. március 16.).
- Marx, Karl (1955): *A tőke – A politikai gazdaságtan bírálata*. I. kötet. Szikra.
- Marx, Karl (1972): *A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai*. Karl Marx és Friedrich Engels művei, 46/2. Kossuth.
- Marx, Karl (1974): *A tőke – A politikai gazdaságtan bírálata*. III. kötet. Karl Marx és Friedrich Engels művei, 25. Kossuth.
- Mattelart, Armand (2000): *Networking the World, 1794–2000*. University of Minnesota Press.
- McLuhan, Marshall (1994): *Understanding Media: The Extensions of Man*. MIT Press.
- McLuhan, Marshall (2008): *The Mechanical Bride: Folklore of Industrial Man*. Ginko Press.
- Meehan, Eileen (1993): Commodity Audience, Actual Audience. The Blindspot Debate. In: *Illuminating the Blindspots: Essays Honoring Dallas W. Smythe*. Szerk.: Wasko, Janet – Mosco, Vincent – Pendakur, Manjunath, 378–397. Ablex.
- Meikle, Scott (1991): History of Philosophy: The Metaphysics of Substance in Marx. In: *The Cambridge Companion to Marx*. Szerk.: Carver, Terrell, 296–319. Cambridge University Press.
- Mezzadra, Sandro – Neilson, Brett (2008): *Border as Method, Or the Multiplication of Labour*. Duke University Press.
- Michalopoulos, Stelios – Papaioannou, Elias (2011): *The Long-Run Effects of the Scramble for Africa*. Working Paper 17620. National Bureau of Economic Research. Interneten: <http://www.nber.org/papers/w17620> (letöltve: 2015. szeptember 3.).
- Miller, Rich (2013): Major Expansion for Telx at 60 Hudson Street. In: *Data Center Knowledge*. Interneten: <http://www.datacenterknowledge.com/archives/2013/09/24/major-expansionfor-telx-at-60-hudson-street/> (Letöltve: 2015. szeptember 3.).
- Miller, Rich (2015b): Virtual Goods and the Cost of Infrastructure. In: *Data Center Knowledge*. Interneten: <http://www.datacenterknowledge.com/archives/2009/11/02/virtual-goods-and-thecost-of-infrastructure/> (Letöltve: 2015. május 11.).
- Moore, Christopher (2011): Hats of Affect – A Study of Affect, Achievements and Hats in Team Fortress 2. In: *Game Studies*, Vol. 11, No. 1.

- Morozov, Evgeny (2012): *The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom*. PublicAffairs.
- Mosco, Vincent (2005): *The Digital Sublime: Myth, Power and Cyberspace*. MIT Press.
- Mosco, Vincent (2009): *The Political Economy of Communication*. Sage Publications.
- Moulier-Boutang, Yann (2012): *Cognitive Capitalism*. Polity Press.
- Murray, Patrick (2004): The Social and Material Transformation of Production by Capital: Formal and Real Subsumption in Capital, Volume 1. In: *The Constitution of Capital: Essays on Volume 1 of Marx's Capital*. Szerk.: Bellofiore, Riccardo – Taylor, Nicola, 243–73. Palgrave Macmillan.
- Nixon, Brice (2014): Toward a Political Economy of 'Audience Labour' in the Digital Era. In: *tripleC: Communication, Capitalism & Critique*, Vol. 12., No. 2.: 713–734.
- Onstad, Eric (2013): Lasers, Microwave Deployed in High-Speed Trading Arms Race. In: *Reuters*. Interneten: <http://www.reuters.com/article/2013/05/01/us-high-frequency-microwaveidUSBRE9400L920130501> (Letöltve: 2015. szeptember 3.).
- Peck, Jamie (2005): Struggling with the Creative Class. In: *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 29., No. 4.: 740–770.
- Pearce, Celia (2006): Productive Play: Game Culture From the Bottom Up. In: *Games and Culture*, Vol. 1. No. 1.: 17–24.
- Phillips, Matthew (2013): How the Robots Lost: High-Frequency Trading's Rise and Fall. In: *BusinessWeek: Technology*. Interneten: <http://www.businessweek.com/articles/2013-06-06/how-the-robots-losthigh-frequency-tradings-rise-and-fall-p1> (Letöltve: 2015. szeptember 3.).
- Piketty, Thomas – Zucman, Gabriel (2014): Capital Is Back: Wealth-Income Ratios in Rich Countries 1700–2010. In: *Quarterly Journal of Economics*, Vol. 129., No. 3.: 1255–1310.
- Portwood-Stacer, Laura (2014): Care Work and the Stakes of Social Media Refusal. In: *New Criticals*. Interneten: <http://www.newcriticals.com/care-work-and-the-stakes-of-social-media-refusal> (letöltve: 2015. szeptember 3.).
- Rigi, Jakob (2014): Foundations of a Marxist Theory of the Political Economy of Information: Trade Secrets and Intellectual Property, and the Production of Relative Surplus Value and the Extraction of Rent-Tribute. In: *tripleC: Communication, Capitalism & Critique*, Vol. 12., No. 2.: 909–36.
- Roose, Kevin (2014): The Tech Sector's New, Urban Aesthetic. In: *New York Magazine*. Interneten: <http://nymag.com/daily/intelligencer/2014/05/tech-sectors-new-urban-aesthetic.html> (Letöltve: 2015. május 1.).
- Ross, Andrew (2013): In Search of the Lost Paycheck. In: *Digital Labour: The Internet as Playground and Factory*. Szerk.: Scholz, Trebor, 13–32. Routledge Press.
- Sassen, Saskia (1999): Losing Control? The State and the New Geography of Power. In: *Global Dialogue*, Vol. 1., No. 1.: 78–88.

- Sassen, Saskia (2001): *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton University Press.
- Sassen, Saskia (2009): Incompleteness and the Possibility of Making. In: *Cultural Dynamics*, Vol. 21., No. 3.: 227–254.
- Sassen, Saskia (2014): *Expulsions: Brutality and Complexity in the Global Economy*. Harvard University Press.
- Scott, John (2012): *Social Network Analysis*. Sage Publications.
- Silverman, Mark – Simon, Bart (2009): Discipline and Dragon Kill Points in the Online Power Game. In: *Games and Culture*, Vol. 4., No. 4.: 353–378.
- Smith, Neil (2002): New Globalism, New Urbanism: Gentrification as Global Urban Strategy. In: *Antipode*, Vol. 34., No. 3.: 427–50.
- Smythe, Dallas W. (1977): Communications: Blindspot of Western Marxism. In: *Canadian Journal of Political and Social Theory*, Vol. 1., No. 3.: 1–28.
- Steiner, Christopher (2014): Wall Street's Speed War. In: *Forbes*. Interneten: <http://www.forbes.com/forbes/2010/0927/outfront-netscape-jim-barksdale-daniel-spivey-wall-streetspeed-war.html> (Letöltve: 2015. szeptember 3.).
- Talbot, David (2014): In Developing Countries, Google and Facebook Already Defy Net Neutrality. In: *MIT Technology Review*. Interneten: <http://www.technologyreview.com/news/523736/around-the-world-netneutrality-is-not-a-reality/> (Letöltve: 2015. szeptember 3.).
- Taylor, T. L. (2012): *Raising the Stakes: E-Sports and the Professionalization of Computer Gaming*. MIT Press.
- Thomas, Sue (2006): The End of Cyberspace and Other Surprises. In: *Convergence*, Vol. 12., No. 4.: 383–391.
- U. S. Securities Exchange Commission (2010): *Findings Regarding the Market Events of May 6, 2010: Report to the Staffs of the CFTC and SEC to the Joint Advisory Committee on Emerging Regulatory Issues*. U.S. Securities Exchange Commission.
- Varoufakis, Yanis (2012): It All Began with a Strange E-Mail. In: *Valve Economics*. Interneten: <http://blogs.valvesoftware.com/economics/it-all-began-with-a-strange-email/> (Letöltve: 2015. szeptember 3.).
- Vranica, Suzanne (2014): A 'Crisis' in Online Ads: One-Third of Traffic Is Bogus. In: *Wall Street Journal*. Interneten: <http://online.wsj.com/news/articles/SB10001424052702304026304579453253860786362> (Letöltve: 2015. március 13.).
- Wacquant, Loïc (2009): The Body, the Ghetto and the Penal State. In: *Qualitative Sociology*, Vol. 32., No. 1.: 101–129.
- Walker, Austin (2015): The Rise of Twitch.tv: Talking Shop with Twitch.tv Execs and a Professional Twitch Streamer. In: *Pastemagazine.com*. Interneten: <http://www.pastemagazine.com/articles/2014/07/the-rise-of-twitchtv-talking-shop-with-twitchtvsv.html> (Letöltve: 2015. május 11.).

- Whitney, Lance (2014): Google Closes \$3.2 Billion Purchase of Nest. In: *CNET*. Interneten: <http://www.cnet.com/news/google-closes-3-2-billion-purchase-of-nest/> (Letöltve: 2015. szeptember 3.).
- Wolf, Mark J. P. (2012): The Video Game Industry Crash of 1977. In: *Before the Crash: Early Video Game History*. Wayne State University Press.
- Wright, Melissa W. (2001): Feminine Villains, Masculine Heroes, and the Reproduction of Ciudad Juarez. In: *Social Text*, Vol. 19., No. 4.: 93–113.

Philipp Staab és Oliver Nachtwey

A PIACOK ÉS A MUNKAERŐ FELETTI KONTROLL A DIGITÁLIS KAPITALIZMUSBAN*

* Eredeti tanulmány: Staab, Philipp – Nachtwey, Oliver (2016): Market and Labour Control in Digital Capitalism. In: *TripleC*, Vol. 14., No. 2.: 457-474.

Az utóbbi időben néhány baloldali gondolkodó a kapitalizmus többé-kevésbé elkerülhetetlen végéről írt. Ők azt feltételezik, hogy a magántulajdonon alapuló felhalmozást szisztematikusan ellehetetleníti, hogy a vállalatok fokozatosan elveszítik a termékeik sokszorosítása feletti kontrollt, így elesnek ármegállapító képességüktől és az ebből származó bevételeiktől, mindez pedig végső soron a kapitalista bérmunka megszűnéséhez vezet. Az Amazon működésének vizsgálatára, illetve más vezető digitális vállalatok tevékenységének megfigyelésére alapozva az alábbi írás cáfolja ezeket a feltételezéseket. A digitalizáció kulcsszereplői a platformok hálózati hatását és a digitális javak nullához közelítő határkölségét kihasználva, valamint társadalmi-technológiai ökoszisztémák kiépítésével monopolhelyzetre törekednek, és ez részben sikerült is nekik. Ezek a stratégiák részben izomorf struktúrák kialakulásához vezettek, ennélfogva pedig oligopolisztikus versenyhelyzet jött létre. A monopoltoke-elméletek alapvetéseiből kiindulva amellett érvelünk, hogy ebben a helyzetben a munkafolyamatok racionalizációja a vállalatok versenystratégiájának meghatározó elemévé válik. A digitális ellenőrzés terjedését, illetve a digitális gazdaság meghatározó szereplői által alkalmazott szervezeti struktúrákat úgy értelmezzük, mint a kapitalista munka terjedésének, nem pedig visszaszorulásának bizonyítékát.

A kapitalizmus jelenével és jövőjével foglalkozó elemzések hajlamosak arra, hogy eltúlozzák az egyedi esetek szerepét a gazdasági rendszerekben. Gyakran az egyes stratégiai szektorok tárgyalásával kezdik az elemzést, mivel ezek foglalkoztatják a legtöbb embert és ezek állítják elő a legtöbb hozzáadott értéket. Ugyanakkor ez a két tényező keveset mond el a munka materiális természetéről, a munkafolyamatokról, a munkaerő felhasználásáról, új piacok létrehozásáról vagy a munkahelyi ellenőrzésről. Röviden összefoglalva, ez a megközelítésmód kevéssel járul hozzá ahhoz, hogy válaszokat találjunk a kapitalizmus szociológiájának alapvető kérdéseire. Ahelyett, hogy kizárólag a foglalkoztatási struktúrákkal és a hozzáadott érték termelésével lennének elfoglalva, a szociológiai megközelítések a kapitalizmust a termelés feltételei, a munkaerő felhasználása, a piaci integráció és a szervezeti politikák konkrét formái felől elemzik.

A kapitalizmus mai állapotát elemezve arra a következtetésre juthatunk, hogy a digitalizáció egyfajta metatrendként jelenik meg, amely túlmutat a gazdasági szektorokat és ágazatokat hagyományosan elválasztó határokon (Brynjolfsson és McAfee 2016). Egyre több jel utal arra, hogy a technológiai innováció olyan új szakaszába léptünk, melyet elsősorban három tényező határoz meg: (1) az adattárolás, adatfeldolgozás és -lehívás forradalmasítása (*big data*), (2) a digitális eszközök gyors terjedése és egymással való összekapcsolódása mind a gyártók, mind a fogyasztók körében, valamint (3) az intelligens algoritmusok fejlődése. A digitalizációban megvan a lehetőség arra, hogy a termelés

minden területét és a munkaerőpiac minden szegmensét átalakítsa, emiatt pedig a kortárs kapitalizmus elemzésének releváns területe lehet. A digitalizáció számtalan különböző módon alakítja át a munkát és komoly hatással van az üzleti stratégiaalkotásra, a munkakörü leírásokra, a szervezeti szabályokra, a termelési láncokra, a foglalkoztatási formákra, valamint a munkaviszonyokra.

Ugyanakkor a gazdaság digitalizációjával foglalkozó kortárs diskurzusban olyan nézetek is felmerültek, amelyek a digitalizációra a kapitalizmus sírásójaként tekintenek. Jeremy Rifkin (2015) és Paul Mason (2016) – hogy csak a két legismertebb szerzőt említsük – egyaránt a kapitalizmus digitalizáció miatt bekövetkező elkerülhetetlen végétől érkeznek. Mindkét szerző úgy érvel, hogy a dolgok internetének (*internet of things*) felemelkedésével a digitális termékek esetében megfigyelhető nullához közelítő határköltség (vagyis az, hogy szinte semmilyen költséggel nem jár egy már létező termékből egy újabbat előállítani – például lemásolni egy digitális fájlt) a gazdaság egészére nézve általános jelenség lesz. Rifkin és Mason tehát amellet érvelnek, hogy mivel a termékek a jövő gazdaságában szinte ingyen készülnek majd, a vállalatoknak egyre nehezebb lesz profitot termelniük. Ezzel egy időben a megosztáson alapuló gazdaság (*sharing economy*) és a kollaboratív hálózati termelés (*peer production*) elvileg egy nem kapitalista termelési modell alapját képezik majd (Mason 2016: 141). Ebben a Mason (2016: 181) által poszt-kapitalizmusnak nevezett gazdaságban „az információs technológiának köszönhetően lehetővé válik a munka felszámolása”, azaz a munka lényegében felszabadul a racionalizáció és felügyelet láncai alól.

Ezek az elméletek abból a feltételezésből indulnak ki, hogy a magántulajdonon alapuló felhalmozás elé egyre több akadály hárul, mivel az embereknek egyre több lehetőségük van nem kapitalista módon előállítani az általuk igényelt javakat, és így a vállalatok a termékeik sokszorosítása feletti kontroll elvesztésével jelentős bevételektől esnek el. Ebben az írásban azt járjuk körül, hogy ez empirikus szempontból valóban pontos leírása-e a „digitális kapitalizmus” (Schiller 1999) aktuális trendjeinek. Két kérdést vizsgálunk meg alaposabban: először is azt, hogy valóban olyan helyzet kialakulásának vagyunk-e szemtanúi, amelyben a vállalatok fokozatosan elvesztik a kontrollt a piacok felett, amelyek ezután egyre inkább dekommodifikálódnak. Másodsor pedig azt, hogy a digitalizációnak köszönhetően valóban véget ér-e a kapitalista bérmunka korszaka, vagy legalábbis csökken-e a kapitalista termelési módhoz kapcsolódó kizsákmányolás mértéke.

Amikor feltesszük ezeket a kérdéseket, tudatában kell lennünk annak, hogy létezik egy a digitális munkát vizsgáló markáns kutatási irány, amely cáfolja a kapitalizmus szükségszerű végét és a munka felszabadulását. Számos szerzőt lehet példaként felhozni erről a kutatási területről. Csak néhányat emlíve: Scholz (2012) a digitális munka különféle átalakulásait írja le, míg Dyer-Witheyford (2015) bevezette a kiberproletariátus fogalmát,

hogy a digitális munka kizsákmányolásának logikáját szemléltesse. Fuchs (2014) a nemzetközi értékláncokat követte az értékes nemesfémek bányászatától a hardverek összeszerelésén keresztül a szoftverszolgáltatások fejlesztéséig, és feltárta, hogy a digitalizáció miként növeli a profitfelhalmozást a globális munkamegosztás megkönnyítésével. Fisher és Fuchs (2015) rávilágítottak arra, hogy a marxista társadalomgazdasági megközelítésmód a digitális kapitalizmus elemzéséhez is hasznos eszközöket nyújt.

Ugyanakkor ahhoz, hogy a posztkapitalizmus elméleteit, ezen belül különösképpen Rifkin és Mason elméleteit megcáfolhassuk, rá kell mutatni arra, hogy egyrészt a digitális vállalatok a digitális áruk sajátos tulajdonságai ellenére képesek ellenőrizni a piacukat, másrészt, hogy ezt az emberi munka kizsákmányolásával érik el. Ennek az írásnak ezért az a célja, hogy empirikusan szemléltesse a kapcsolatot a piacok és a munka feletti kontroll között. Az Amazon példáját alapul véve bemutatjuk, hogy a digitalizáció kulcsszereplői hogyan hoznak létre kvázimonopóliumokat annak érdekében, hogy bebiztosítsák maguknak a piacok feletti kontrollt.

Nagy esélyt látunk arra, hogy a jelen digitális óriásvállalatai – elsősorban az Amazon, a Google, a Microsoft, az Apple és a Facebook – egyre inkább hasonló termékportfóliót kínálnak majd, olyan helyzetet teremtve ezzel, amelyben nagy oligopóliumok uralják a piacot. Az Amazon példáját elemezve pedig rámutatunk arra, hogy az ilyen oligopóliumok a digitális kapitalizmusban elsősorban az erőforrások racionalizációján és a munkaerő felügyeletén keresztül biztosítják a profittermelést. Elemzésünk végén bevezetünk néhány elméleti fogalmat, melyek hasznosak lehetnek a digitális kapitalizmus más esettanulmányainak értelmezéséhez. Ezeket a fogalmakat a fordista és posztfordista kapitalizmus elméleti keretrendszerében vizsgáljuk majd meg.

A piacok és a munka feletti kontroll közti rendszerszintű kapcsolat bemutatásához a klasszikus szociológia munka- és monopoltőke-elméleteit hívjuk segítségül (Sweezy és Baran 1966; Braverman 1998). Bár a monopoltőke-elméletek digitális kapitalizmusra való alkalmazása rengeteg lehetséges kutatási irányt villant fel, érvelésünkben mi kizárólag a monopóliumok, az ármegállapítás és a munkaerő feletti kontroll kapcsolatára fókuszálunk. A klasszikus monopoltőke-elmélet egyik megállapítása szerint a monopóliumok és az oligopolisztikus vállalatok úgy tesznek szert többletbevételre, hogy egyszerre képesek magasan tartani az árakat és csökkenteni a költségeket. A vállalatszociológia munkafolyamatról szóló vitájában Braverman és mások (Braverman 1998; Edwards 1979; Burawoy 1982) arra mutattak rá, hogy a költségcsökkentés elsősorban a munkaerő feletti fokozott ellenőrzés révén valósul meg, így világítva rá a piacok és a munkaerő feletti kontroll összefüggéseire a kapitalista termelési folyamatban.

Ez az írás emellett érvel, hogy ez a megközelítésmód segít megérteni a digitális kapitalizmus aktuális fejleményeit, különös tekintettel az oligopolisztikus tendenciákra,

mivel napjainkban a munka hatékonysága feletti verseny egyre inkább kulcsszerepet kap a kapitalista újratermelés szempontjából. Nézetünk szerint mindez cáfolja a posztkapitalista elméletek meglátását, miszerint a kapitalista bérmunka a végnapjait éli.

A cikk első felében egy olyan nézőpont alkalmazása mellett érvelünk, amely a vezető digitális vállalatok vizsgálatából kiindulva igyekszik felmérni a gazdaságban végbemenő mélyebb változásokat. Ezt követően a kortárs posztkapitalista elméleteket vetjük össze a vezető digitális vállalatok arra irányuló stratégiáival, hogy társadalmi-technológiai ökoszisztémákat alakítsanak ki annak érdekében, hogy stabilizálják kvázimono-polisztikus helyzetüket. A második fejezetben mélyebben elemezzük azokat az Amazon által alkalmazott mechanizmusokat, melyekkel a vállalat igyekszik fenntartani monopolpozícióját az online kereskedelem területén. Ezen vizsgálatok mentén részletesebben kifejítjük azt a feltevésünket, miszerint a digitális monopolvállalatok kínálatai egyre inkább hasonulnak egymáshoz, és így egy új piaci helyzetet hoznak létre. A hagyományos monopoltőke-elmélet egyik fontos megállapítására alapozva a harmadik fejezetben rámutatunk arra, hogy ebben a helyzetben a racionalizáció és a munka feletti felügyelet kikényszerítése egyre inkább szükségszerűvé válik a profittermeléshez. Az esettanulmány bemutatása után kifejítünk néhány kísérleti elméleti koncepciót a munka feletti felügyelet új mechanizmusaira és a munkaerő új típusaira vonatkozóan – reményeink szerint ez hasznosnak bizonyulhat majd további összehasonlító elemzésekhez. A negyedik, összefoglaló fejezetben összegezzük a posztkapitalista elméleteket cáfoló meglátásainkat, és amellet érvelünk, hogy a digitális kapitalizmus kiterjed a digitális technológiák használatával, hiszen azokat elsősorban a munkaerő feletti kontroll eszközeként alkalmazza – mégpedig minőségileg olyan módon, amely az ipari társadalmak történelméből már jól ismert.

MEGHATÁROZÓ VÁLLALATI SZEREPLŐK MINT DIGITÁLIS MONOPÓLIUMOK

Annak érdekében, hogy megértsük, hogyan függ össze a piacok és a munkaerő feletti kontroll a digitális kapitalizmusban, érdemes megvizsgálunk a vezető digitális vállalatok gyakorlatait, mivel azok határozzák meg a fejlődési irányt a gazdaság többi szereplője számára. A legnagyobb digitális vállalatok – mint az Amazon, a Google, a Microsoft, az Apple vagy a Facebook – amellet, hogy a termelés és az elosztás létező módjait digitális megoldásokkal egészítik ki, elsősorban a meglévő módszerek felforgatását célozzák. Szó szerint megkerülik az új piacok megnyitásának jól ismert formáját, ami a hagyományosan meglévő termékek kismértékű fejlesztésére koncentrálnak; ehelyett arra törekszenek,

hogy radikálisan megkérdőjelezzék azt a logikát, amely mentén a már létező piacok működnek. Ezek a felforgató technológiák és üzleti stratégiák a gazdaság hagyományos ágazatait úgynevezett „digitális örvénybe” rántják (Dyer-Witheford 2015). Ezek a rendszer-szintű változások kihatnak a munkaerőpiac, a vállalatok és a szervezetek intézményi rendjére, a munkafolyamatokra, valamint a munka mint áru jelentőségére. Röviden összefoglalva, a digitalizáció a munka világának számos területét helyezi nyomás alá, ami az intézmények gyengülését és átalakítását indítja el. Másfelől ez a változás új társadalmi viszonyok felemelkedését hozza magával, amelyek együttesen egy új típusú kapitalista gazdaság alapjait teremtik meg.

A legismertebb és legbefolyásosabb digitális vállalatok központi irodái a Szilícium-völgyben vagy az Egyesült Államok nyugati partjának más városaiban vannak. Ezek a vállalatok biztosítják többek között az internet működéséhez szükséges infrastruktúrát, ők határozzák meg a kommunikáció és a felhasználói aktivitás digitális formáit, valamint biztosítják a hálózati működéshez szükséges szoftvereket és hardvereket. A központi fontosságú digitális hálózatok központi irányítóiként és több százezer ember közvetlen vagy közvetett munkáltatóiként ezek a kulcsszereplők nem csak az internetes gazdaság, de sok más szektor munkafeltételeit határozzák meg és alakítják át. Ennek fényében több kutató, mint például Fuchs (2014), olyan nézőpont szükségessége mellett érvel, amely figyelembe veszi az internetes és technológiai vállalkozások globális perifériáit. E szerint a nézőpont szerint az iPhone-okat összeszerelő Foxconn cég alkalmazottai ugyanúgy a digitális kapitalizmus szerves részét képezik, mint azok, akik koltánbányákban dolgoznak szerte a világon.

A vezető digitális vállalatok – vagyis a Google, az Apple, az Amazon, a Facebook és a Microsoft – gazdasági tranzakcióik során kétféle fizetőeszközt használnak: pénzt és információt. A Google és a Facebook felhasználói fiókjai ugyan ingyenesek, de a felhasználók a személyes adataikkal „fizetnek” értük, ezek az adatok pedig a cégek alaptőkéjét képezik. Ezek az „adatóriások” elsősorban úgy javítják piaci pozícióikat, hogy felhasználói adatokat gyűjtenek, amelyek segítségével folyamatosan optimalizálják a szolgáltatásaikat és a termelési folyamataikat szervező algoritmusokat. A felhasználók és a digitális termelési folyamatok közötti folyamatos visszacsatolás egyrészt növeli a felhasználói élvezeti értéket, mivel a fogyasztói igények és preferenciák beépítése a szolgáltatások folyamatos fejlesztésével jár. A felhasználói adatokra épülő technológiai folyamatok másrészt a célzott hirdetések és *big data*-alkalmazások alapját képezik, melyek a Google, Facebook és egyéb hasonló jellegű vállalatok üzleti modelljének legfontosabb pillérét jelentik.

Mason és Rifkin amellet érvelnek, hogy mivel ezek a vállalatok jelentős mennyiségű digitális áruval kereskednek, hosszú távon nehezen tudják fenntartani profitábilis működésüket. A digitális árut a zéró határkölség logikája jellemzi (Rifkin 2015), ami azt jelenti,

hogy piaci versenyhelyzetben az árak a termelési költségekhez közelítenek, ami viszont a digitális javak esetében sokszor a nullával egyenlő, így a folyamat végén ellehetetlenül a profittermelés. Ahogy a digitális hardverek egyre olcsóbbak lesznek, és a robotizáció egyre szélesebb kör számára válik elérhetővé, a zéró marginális költség logikája a digitális iparágakból kiindulva az egész gazdaságra kiterjed. Továbbá a termelési eszközök egyre inkább decentralizálódnak az olyan új technológiáknak köszönhetően, mint a 3D nyomtatás, a dolgok internete (*internet of things*) vagy a „*maker movement*”¹. Ezt a folyamatot tovább erősíti a hálózati termelés és a megosztáson alapuló gazdaság (*sharing economy*). Rifkin és Mason azt állítják, hogy mindezen folyamatok eredményeként az ártermelés egyre távolabbra kerül majd a hagyományos vállalati keretektől, ezzel voltaképpen szükségtelenné téve a vállalatokat magukat. Míg Rifkin történeti szükség-szerűségnek látja a „kollaboratív közjavak” dominánssá válását, addig Mason (2016: 118) amellet érvel, hogy a digitális vállalatok monopóliumok kiépítésével átmenetileg továbbra is maguknál tudják tartani az árak feletti kontrollt. Azonban Mason és Rifkin egyetértenek abban, hogy végső soron a monopóliumépítésre vonatkozó kísérletek is szükségképpen kudarcba fulladnak, mivel ezek sem lesznek képesek megállítani a nyílt forráskódok és hálózati termelési módok terjedését. Ezen feltételezésekkel szemben mi amellet érvelünk, hogy a vezető digitális vállalatok összességében sikeresen teremtettek monopóliumokat egyes területeken, ezáltal biztosítva a piacok és az árak feletti kontrollt. Ezt a felhasználók megtartása érdekében kiépített kiterjedt és zárt társadalmi-technikai ökoszisztémák létrehozásával érték el.

ZÁRT TÁRSADALMI-TECHNOLÓGIAI ÖKOSZISZTÉMÁK KIÉPÍTÉSE

A posztkapitalizmus elméleteiben a digitalizáció gyakran mint a gazdasági életet decentralizáló erő jelenik meg, ami egyben demokratizálja is a gazdaságot a folyamat során. Ezen várakozások szerint a számítógépőrülteknek és a technológiáért rajongó közösségeknek köszönhetően a termeléssel kapcsolatos tudás széles körben hozzáférhető lesz. Az okos appok és felhasználóbarát szolgáltatások pedig egy olyan világ létrejöttéhez járulnak majd hozzá, amelyben mindenki számára több választási és bevonódási lehetőség áll rendelkezésre. Azonban ha alaposan megvizsgáljuk az internetet, kijózanító képet kapunk a digitális piacok működéséről. Napjainkban a digitális kapitalizmus piacai még távolról sem hasonlítanak a neoklasszikus közgazdaságtan által leírt gazdaságra, amit a hasonló javakat

---

1 A kétezres években kialakult „csináld magad” mozgalom, ami elsősorban a robotika, a 3D nyomtatás és a hekkerkultúra eszközeinek segítségével állít elő különféle dolgokat – *a szerk.*

és szolgáltatásokat kínáló számtalan kis szereplő jellemez, melyek közül egyik sem dominálja a piacot és melyek egyaránt hozzáférnek a szükséges információkhoz. Ehelyett a digitális kapitalizmus legfontosabb piacain olyan jelenségeket figyelhetünk meg, amelyeket az 1960-as és 1970-es évek gazdaságszociológiája „monopolkapitalizmus” néven írt le (Baran és Sweezy 1966; Braverman 1998); ezek: a piacok koncentrációja és szoros irányítása, valamint a monopolizáció tendenciái.

A digitális gazdaságban megfigyelhető monopolizációs tendenciák rendszerszintű Máté-effektusokból fakadnak, aminek leginkább két oka van. Először is az, hogy a termelői oldalra a méretgazdaságosság speciális esete jellemző: a digitális javak kifejlesztése rendkívül drága, ám új egységek létrehozása (pl. egy szoftver lemásolása) kifejezetten olcsó. A posztkapitalizmus elméleteinek empirikus vizsgálata során arra a következtetésre jutottunk, hogy a nullához közelítő határköltés jelensége korántsem teszi lehetővé befolyásos monopóliumok kialakulását. Éppen ellenkezőleg; a nullához közelítő határköltésnek köszönhetően a vállalatok olcsón értékesíthetnek rengeteg terméket, sőt akár ingyen is adhatják őket, például hosszú távú fogyasztói hűségért cserébe. Ezenfelül minél nagyobb egy cég, annál gyorsabban és olcsóbban képes új termékeket előállítani, ezzel gazdagítva az általa kínált termékportfóliót. Másként fogalmazva, a nagy cégek strukturális előnyöket élveznek a kicsikkel szemben. Másrészt, a keresleti oldalon bizonyos hálózati hatások válnak meghatározóvá (Romer 1990; Shapiro és Varian 1999: 173–226; Rochet és Tirole 2003), amelyek abból a tényből fakadnak, hogy sok digitális termék annál értékesebbé válik, minél több ember használja őket. Amint a felhasználók száma eléri a kritikus tömeget, a termék egyre több ember számára válik vonzóvá. Amikor egy termék iránti kereslet eléri egy bizonyos nagyságrendet, az új kereslet előállítása öngerjesztő folyamatá válik. A hálózati hatás miatt tehát az erős szereplők még erősebbekké, a gyengék pedig még gyengébbekké válnak. Ha a hálózati hatások és a méretgazdaságosság egyidejűleg lépnek fel, felerősítik a monopolizáció és oligopolizáció folyamatait és „a győztes mindent visz” jellegű piacok” (Frank és Cook 1995) kialakulását, melynek keretei között a kisebb szereplők fokozatosan elhullanak.

A ipari monopolkapitalizmus hagyományos nagyvállalatai leggyakrabban „természetes monopóliumok” voltak (Varian 1997: 397–399), és sok tekintetben hasonlítottak a digitális kapitalizmusra jellemző monopóliumokra. Anyagi előfeltételeiket tekintve a természetes monopóliumokra rendkívül magas állandó költségek és viszonylag alacsony változó költségek jellemzők. A telekommunikációs iparág, az energia- és vízszolgáltatók, valamint a vasúti társaságok nagyszabású, rendkívül drága infrastrukturális hálózatokra támaszkodtak, ám az általuk kínált termékek és szolgáltatások már viszonylag olcsók voltak. A szükséges infrastruktúra kiépülése után a versenytársak számára nagy nehézséget okozott a méretgazdaságosság előnyeinek ellensúlyozása. Új vasút- és telefonhálózatok

építése ritkán érte meg új szolgáltatók számára. De a digitális kapitalizmusban mindez megváltozott. Manapság a Google többé-kevésbé monopóliumhelyzetet élvez a keresőmotorok piacán. Azonban a tény, hogy ezt a pozíciót nemrégiben még a Yahoo foglalta el, azt bizonyítja, hogy a digitális monopóliumok „illékony monopóliumok” (Dolata 2015), vagy legalábbis azok voltak a közelmúltban. Nem sokkal ezelőtt a kreatív elmék még kihasználhatták a digitális termékek alacsony határköltését anélkül, hogy ki lettek volna szolgáltatva valamelyik internetes óriáscégnek. Egy jó ötlet és némi kockázati tőke elég volt egy-egy piac forradalmasításához és a korábbi meghatározó szereplő térdre kényszerítéséhez. Rifkin és Mason ilyen és ehhez hasonló esetekre gondolnak, amikor amellett érvelnek, hogy a jövőben lehetetlen lesz monopóliumokat kialakítani a digitális kapitalizmusban.

Az internetet meghatározó digitális óriáscégek közelebbi vizsgálata azonban azt sugallja, hogy a vállalatok tanultak ezekből az esetekből. Ahogy a digitális kapitalizmus érett korba lép, a nagyvállalatok társadalmi-technológiai ökoszisztémák kialakítására törekzenek hardverek és szoftverek összekapcsolásával, amelyek a lehető legtöbb fogyasztói igényt képesek kiszolgálni, és amelyek megnehezítik a felhasználók számára, hogy szolgáltatót váltsanak. Efféle társadalmi-technológiai ökoszisztémák kiépítése több lépésből áll. Először a vállalatok felvásárolják a versenytársaikat, hogy ekképpen növeljék részesedésüket a piacon. Emellett kibővítik termékportfóliójukat olyan cégek beolvasztásával, amelyek első ránézésre nem tűnnek relevánsnak az adott nagyvállalat alaptevékenysége szempontjából. Az Amazon például több olyan online kereskedelmi céget is bekebelezett, amely termékek széles skálájával kereskedett, és sikerrel alakult át digitális könyvesboltból általános kereskedővé, ezzel egy időben pedig olyan területekbe fektetett, mint a robotika, az online szolgáltatások és a hardverfejlesztés. A Google is kifejezetten aktív szereplő a felvásárlások szempontjából, és sok olyan cégbe fektet tőkét, melyek első pillantásra sem az online kereséshez, sem az online hirdetésekhez – azaz a Google alaptevékenységeihez – nem kapcsolódnak. A Google az elmúlt években megvette például az okos hőszabályzókat és füstérzékelőket fejlesztő Nest nevű startupt, emellett pedig a világ vezető robottechnológiával foglalkozó cégévé váltak – köszönhetően a megannyi felvásárlásnak. A Google terjeszkedése természetesen nem véletlenszerű döntéseken alapul. A Nest bekebelezése például arra szolgált, hogy a Google megvesse a lábát az „összekapcsolt háztartások” rendszerének feltörekvő piacán (melyet az Apple és az Amazon is megcélzott már). Az Amazon ellenben saját raktárának és szállítmányozási rendszerének optimalizálása céljából fektet a robotikába.

Egy cég számára a saját hardvereszközei kulcsszerepet játszanak abban, hogy különféle szinkronizált és összekapcsolt programok és szolgáltatások segítségével a felhasználókat beágyazzák egy zárt társadalmi-technológiai ökoszisztémába. Az alaptermék – ami

lehet az iPad, a Nexus, a Surface vagy a Kindle – egyfajta digitális központként szolgál a kommunikáció és koordináció különböző formái számára. Amint egy felhasználó kapcsolódik egy ehhez hasonló társadalmi-technológiai kommunikációs térhez – mert például az adott felhasználó egy adott szolgáltató felhőalapú rendszerében tárolja az adatait –, a szolgáltató egyéb termékei válnak elérhetővé számára. Ez zárt rendszerek kialakításához vezet, amelyek annyira összetettek, amennyire személyre szabottak, és amelyek a felhalmozott adatok elvesztésének fenyegetésével tudatosan igyekeznek gátolni azt, hogy felhasználóik szolgáltatót váltsanak. Mindezt figyelembe véve a társadalmi-technológiai ökoszisztémák kiépítése – a hálózati hatásokkal és a méretgazdaságossággal együtt – a digitális monopóliumok stabilizálásának eszközévé válik. Annak érdekében, hogy részleteiben is megértsük ezt a jelenséget és fel tudjuk tárni kapcsolatát az ármegegyeztetéssel és a profittermeléssel, az alábbiakban megvizsgáljuk a monopóliumokra törekvő digitális cégek egyik leghíresebbikét, az Amazont.

AZ AMAZON-TÍPUSÚ MONOPÓLIUMOK

A legnagyobb online kiskereskedő, az Amazon eladásai nemrég több bevételt hoztak, mint a közvetlen versenytársak eladásai összesen (Dolata 2015). A cég híres arról a stratégiájáról, amelynek keretében hosszú időn keresztül feláldozta a profittermelést az üzleti növekedésért cserébe, de jövedelmező felhőalapú szolgáltatásainak hála, az Amazon az utóbbi időben képes volt komoly nyereséget termelni. 2016 második negyedévében a cég Amazon Web Services nevű szolgáltatása 2,89 milliárd dolláros bevételt hozott a kiskereskedelemről származó 17,67 milliárd dolláros bevétel mellett. Azonban az Amazon Web Services ugyanebben az időszakban 718 millió dollár működési bevételért felelt – ez 2015 második negyedévében még csak 305 millió dollár volt –, ami valamivel meghaladta a cég teljes észak-amerikai kiskereskedelmi tevékenységének működési bevételeit (Wingfield 2016). Az alábbi fejezetben az Amazon monopóliummá válásának néhány meghatározó jellegzetességét tárgyaljuk, ezzel illusztrálva a monopóliumok kialakulásának folyamatát a digitális gazdaságban. Az Amazon üzleti stratégiájának alapos elemzése után kísérletet teszünk egy hozzávetőleges elméleti keret kidolgozására, ami hasznos lehet majd egyéb esetek tanulmányozásakor. Ezt követően visszatérünk az Amazon példájához, hogy megvizsgáljuk, miként alkalmazza a cég a racionalizációt és a munkaerő feletti kontrollt, hogy aztán ezzel kapcsolatban is kidolgozzunk egy a további esettanulmányok értelmezéséhez segítséget nyújtó fogalmi keretet.

AZ AMAZON-ÖKOSZISZTÉMA RÖVID TÖRTÉNETE

Tulajdonképpen mi az Amazon: egy kiskereskedő vagy egy technológiai cég? Az Amazon vezérigazgatója, Jeff Bezos hosszú ideig köznevetség tárgya volt az internet korának többi úttörője körében, amiért kitartóan állította, hogy az utóbbi kategória a helyes (Stone 2013). Az Amazon alapítója hajthatatlan volt azzal a tervével kapcsolatban, hogy egy digitális szolgáltatásokat nyújtó vállalatot építsen, és ne csak egy újabb kiskereskedelmi vállalkozást. Már alapítása évében, 1994-ben is ez határozta meg a cég stratégiáját, holott akkoriban még kénytelenek voltak „analóg” javakat árulni, mivel a kilencvenes évek közepén a legtöbb termék digitalizációja még nem volt lehetséges. Az Amazon kezdeti tevékenységének középpontjában álló internetes könyveladások esete látványosan alátámasztja ezt a megfigyelést. Az első digitális könyvolvasót 1999-ben dobták piacra (ez volt a NuvoMedia által bemutatott Rocket e-könyv-olvasó), öt évvel az Amazon indulása után (a Kindle-t 2007-ben kezdték el forgalmazni). Ezt követően a cég látványos terjeszkedésbe kezdett ebben a piaci szegmensben. 2014-ben az Amazon által gyártott Kindle tette ki az amerikai e-könyv-olvasók eladásainak kétharmadát. Az e-könyv-olvasók és egyéb mobil elektronikai eszközök azonban csak töredékét teszik ki a cég hatalmas technológiai hálózatának, ami egyfelől a cégen belüli szervezeti felépítés és emberierőforrás-menedzsment igényeinek megfelelően fejlődött, másfelől különböző külső piacok bekebelezésével növekedett.

Az Amazon stratégiája nem más, mint hogy a digitalizáció eszközeivel alakítson át meglévő piacokat és hozzon létre újakat. A könyvpiac, a cég kiindulópontja remekül példázza ezt a stratégiát. A könyvpiac átalakításának első szintjén az Amazon új versenytársként belépett a nyomtatott könyvek eladásának hagyományos piacára, ennek eredményeként pedig egyszerűen átrendezte a könyveladások hagyományos módszerét azzal, hogy új, digitális piacon kínálta szolgáltatásait. Ez a kiterjedt virtuális piac különösen azért volt sikeres, mert a fogyasztók egy helyen találták meg a legkülönbözőbb termékeket. A cég folyamatos terjeszkedéssel egyre több és többféle árut tett elérhetővé, ami odáig vezetett, hogy ma már gyakorlatilag nincs olyan termék, ami ne lenne elérhető az Amazon honlapjáról. A korábbi könyvpiac mára egy hatalmas – és potenciálisan korlátlan – digitális nagyáruházzá vált. E folyamat második szintjén kiteljesedett az Amazon platformkapitalizmusa, aminek keretén belül a cég webes platformja már nem csak digitális piactérként, hanem egyben digitális termelési rendszerként is funkcionált. Ez a rendszer különösen sikeresé vált a könyvpiacra, felszippantva a kiadók – tulajdonképpen az Amazon beszállítói – piaci részesedésének nagy részét. A cég üzleti stratégiájának része, hogy domináns piaci pozícióját felhasználva átlagon felüli leárazásokat és egyéb engedményeket csikarjon ki a kiadókból. Sőt, mivel az Amazon olyan eladási felületté vált, amely nélkül egyik kiadó sem lenne képes túlélni, a cég elérte, hogy ő határozza meg a beszállítói árakat.

A platform termelési rendszerként való használata azonban egy ennél jóval messzebbre mutató stratégiai cél része. A végső cél nem más, mint a szerzők, illetve a forgalmazó (az Amazon) között közvetítőként működő kiadók feleslegessé tétele és kiiktatása a teljes folyamatból. Az intelligens szerkesztői szoftverek és természetesen a Kindle hivattak biztosítani a könyvkiadás piacán tervezett radikális átalakulás sikerét. Az Amazon ezen a téren hasonló stratégiát folytat, mint amit az Apple alakított ki a zene piacán az iPod és az iTunes Store segítségével. Steve Jobs kiszorította Jeff Bezost a digitális zenei piac jövedelmező piacáról. Bezos azonban az Apple módszereit elsajátítva indított támogatást a könyvpiac fennálló viszonyai ellen a Kindle és az Amazon platformjának összekapcsolásával (Stone 2013). Az Amazon ezenfelül a szerzők számára lehetőséget nyújt a saját e-könyveik kiadására, amivel eladásonként több bevételre tehetnek szert, mint akkor, ha egy hagyományos kiadón keresztül jelentetik meg művüket. Ezek a szerzők azonban nincsenek integrálva a nagy kiadók paternalisztikus rendszerébe. Az árazást így elsősorban az Amazon szabja meg, elvileg a fogyasztók érdekeinek megfelelően. Nemrégiben az egyéni kiadású könyvek rendszerébe új, rugalmasabb, teljesítmény alapú kifizetések vezettek be, aminek értelmében már nem a letöltések száma alapján díjazták a szerzőket, hanem annak megfelelően, hogy a fogyasztók hány oldalt olvastak el a könyveikből.

PIACOK: DIGITÁLIS INNOVÁCIÓ, ANALÓG ROMBOLÁS ÉS KONVERGENCIA

A piacok átalakítása során az Amazon a digitális fejlesztések azon logikáját követi, ami az „analóg” piaci struktúrák felforgatásával jár. Véleményünk szerint ez a jellegzetesség más digitális monopóliumoknál is megfigyelhető, és végső soron oligopolisztikus és nem monopolisztikus struktúrákat eredményez: a társadalmi-technológiai ökoszisztémák kialakítása fontos mellékhatásokkal jár. Bár minden internetes nagyvállalat más és más szektorban végzi az alaptevékenységét (a hirdetési vagy a szoftverpiacon, a szórakoztató elektronika piacán vagy a kiskereskedelemben), kínálati struktúrájuk mégis egyre inkább konvergál. Folyamatosan figyelik egymás technikáit és tanulnak egymástól, ami részben „izomorf” struktúrák (DiMaggio és Powell 2000) kialakulásához vezet a kínálati oldalon. Ennek eredményeként az olyan cégek, mint a Google és az Amazon, amelyek ugyan az alaptevékenységüket tekintve nem versenytársai egymásnak, mégis egyre több területen kelnek versenyre egymással.

Ezek a fejlemények első ránézésre a posztkapitalizmus elméleteit támasztják alá: még ha az Amazonhoz, Google-höz, Apple-höz, Microsofthoz vagy a Facebookhoz hasonló cégek igyekeznek is stabil monopóliumokat építeni, a kínálati struktúrájuk konvergenciájából eredő versenyhelyzet mégis lenyomja az árakat, ezzel megakadályozva

azt, hogy ezek a cégek a közel ingyenes termelési költségeknél jóval magasabb árakat állapítsanak meg.

Van azonban legalább két stratégia, amivel az internetes óriáscégek ellensúlyozni tudják ezt a helyzetet. Először is az általuk kínált termékek és szolgáltatások egyre feltűnőbb hasonlósága miatt a profitokért folytatott harc főként az innováció terén zajlik. Az összes jelentős nagyvállalati szereplőnek ambiciózus innovációs tervei vannak, aminek keretén belül ígéretes startupokat vásárolnak fel, vagy rengeteg pénzt költenek kutatásra és fejlesztésre – a Google innovációs laborja (*moonshot factory*) mindössze a leghíresebb ezek közül a kezdeményezések közül. Az innovációk hajszolása egy olyan ideológiai narratívával itatta át a digitális gazdaságot, ami Schumpeter gazdasági elmélete közhelyes változatának tűnhet: Schumpeter elutasította a neoklasszikus és marxista közgazdászok azon elképzelését, miszerint a piacokért folytatott versenyben az ár számít a leghatásosabb fegyvernek, ezzel szemben azt állította, hogy a modern piacokon az „új javak és új technológiák” által hajtott verseny a legfontosabb tényező (Schumpeter 1983). A Szilícium-völgyre jellemző ideológiában ennek az elképzelésnek az igazolását a digitális kapitalizmus központi jelentőségű cégeinél találjuk, melyek üzleti stratégiája elsősorban a felforgató innovációkra alapul – átfogó technológiai újításokra, melyek képesek átalakítani a már létező piacokat és fogyasztói szokásokat, vagy egyenesen újakat hoznak létre (Christensen 1997). Az ebből a narratívából levonható elemzői következtetés az, hogy a menedzser- és a részvényesi kapitalizmus évtizedei után a digitális kapitalizmusban a vállalkozó figurája kap újra kiemelt szerepet a vállalatirányításban (például lásd Thiel és Masters 2014). Mivel egyre több figyelem összpontosul a rövid távon nem nyereséges, ám hosszabb távon forradalmi potenciált rejtő innovációkra, ezért elvileg egyre nagyobb a kereslet a Schumpeter által is leírt merész, távlatokban gondolkozó vállalkozókra, ennek megfelelően pedig a Steve Jobshoz, Mark Zuckerberghez vagy Jeff Bezos-hoz hasonló vállalkozókat éppúgy körberajongják manapság, mint Bill Gates-t a kilencvenes években. Kevés jel mutat azonban arra, hogy a vállalkozói ideáltípus újjáéledésével a patrimonális menedzsment modellje is visszatérne, melyben a cégeket kormányzó emberek, mint a fordizmus korának ipari kapitányai, hosszú távú társadalmi kötelezettséget vállalnak alkalmazottaiért. Ehelyett az Amazonhoz hasonló cégek esetében egyrészt a munkások feletti kontroll szigorítását, másrészt pedig a formális munkák önfoglalkoztató embereknek való kiszervezését figyelhetjük meg.

Ez elvezet minket a második olyan stratégiához, melyet nagy digitális vállalatok alkalmaznak annak érdekében, hogy profitot termeljenek oligopolisztikus versenyhelyzetben is: a racionalizáció és a munkások feletti fokozott felügyelet gyakorlatához. Akár nagyvállalatokról, független platformokról, vagy az Amazonhoz hasonló platformjellegű cégekről beszélünk, a piacterek digitalizációja nem csupán az analóg és digitális

termékekkel való kereskedelmet forradalmasítja, hanem egyben a munkával mint áruval való kereskedelmet is átalakítja. Ahogy azt a klasszikus monopoltőke-elméletből tudhatjuk, a nagyvállalatok úgy is képesek magasan tartani az árakat, hogy közben versenyben maradnak, mert automatizációval és a munkások feletti kontroll fokozásával továbbra is csökkentik a termelés költségeit. Az Amazon látványos példája annak, hogy egy cég miként szervezi át a munkafolyamatokat a profitmaximalizálás érdekében.

A DIGITÁLIS MONOPÓLIUMOK ÉS A MUNKA

Az Amazon radikális piaci stratégiája kiegészül a cégben rejlő technológiai potenciál szisztematikus belső kiaknázásával, ami a cég által kínált javak és szolgáltatások hatékonyságának fejlesztését szolgálja. A digitális fejlesztések nagy aránya irányul a munkavállalók feletti felügyelet digitális formáinak kiterjesztésére és az automatizációban rejlő potenciál fokozódó kihasználására, melyek a robotika aktuális fejlesztéseiből származnak.

TECHNOLÓGIA ÉS A MUNKA KONTROLLJA AZ AMAZONNÁL

Az Amazon élen jár az automatizációs technológiák fejlesztésében és alkalmazásában. Amikor Jeff Bezos 2013-ban a média előtt tesztelt egy házhoz szállító drónt, és bejelentette, hogy öt éven belül elkészül az Amazon drónalapú házhoz szállító rendszere, többen úgy vélekedtek, hogy mindez figyelemfelkeltő akció csupán, aminek elsősorban az a célja, hogy üzenetet küldjön a csomagküldő szolgáltatóknak, miszerint a cég képes lesz megenni nélkülük, így jobban teszik, ha alacsonyabban tartják az árakat. De amikor a vállalat bejegyezte saját kiszállító drónja szabadalmát, amit az Amazon Prime Air programhoz terveztek és 2015 áprilisában akartak használni, akkor hirtelen világossá vált, hogy a fokozódó automatizációról szóló bejelentések nem üres fenyegetések csupán (Rose 2013; Zimmermann 2015). Ezen kívül is sok jel mutat olyan tervek létezésére, amelyek a szállítmányozás automatizációját célozzák. Az Amazon csak egy példa a sok közül, melyek önvezető autók és kamionok segítségével forradalmasítanák az áruszállítást és fuvarozást.

Ma még nem teljesen világos, hogy ezek a tevékenységek pontosan mennyire automatizálhatók, ám a raktározás és logisztika példáján keresztül betekintést nyerhetünk a radikális automatizáció folyamataiba. A kevésbé változó termékek ipari raktározását már régebb óta automatizált folyamatok biztosítják. Mind ez ideig azonban a létező automatizációs rendszerek képtelenek voltak kezelni a folyamatosan növekvő internetes kiskereskedelem forgalmát, amire a termékek széles választéka és nagy fluktuációja jellemző.

Úgy tűnik azonban, készülődben van már ennek a különösen munkaintenzív feladatnak az átalakulása, s ebben az Amazonnak természetesen úttörő szerepe van. 2012-ben Jeff Bezos felvásárolta a robotikával foglalkozó Kiva Systems nevű céget (s 2015-ben átnevezték Amazon Robotics-nak), ami anyagmozgatással foglalkozó automatizált rendszerekre specializálódik, különös tekintettel az online kiskereskedelemre. A raktárakban hagyományosan két nagy, munkaigényes feladatból áll a postai rendelések összeállítása: a „begyűjtők” a raktár polcain megkeresik a megrendelt termékeket, a „csomagolók” pedig előkészítik azokat a szállításhoz. A Kiva kifejlesztett egy egyszerű, ám zseniális ötleten alapuló technológiai rendszert, ami képes szinte teljes mértékben helyettesíteni a begyűjtőként dolgozó embereket.

A begyűjtők feleslegessé tételének érdekében az áruk rögzített polcok helyett robotszerű mozgó tárolási egységeken vannak elhelyezve. Amikor valaki megrendel egy adott terméket, egy szoftver a megfelelő tárolási egységhez irányítja a robot járművet, ahol az átveszi az árut, és a csomagolóállomáshoz viszi. Ezek a robotok a padlón elhelyezett vonalkódok és szenzorok segítségével tájékozódnak a hatalmas raktárakban, és így az ütközéseket is képesek elkerülni. A járművek a saját energiaellátásukat is képesek menedzselni – egyszerűen csatlakoznak egy töltőállomásra, amikor lemerülőben vannak. Mióta az Amazon felvásárolta a Kiva Systemst, kevés hír került nyilvánosságra. A cég sales osztályán jelentős létszámleépítések voltak. Iparági szakértők szerint az Amazon a lehető legkevesebbet próbál megosztani a cég technológiai és stratégiai szakértelméből, és egy olyan teljesen automatizált rendszer kiépítésén dolgozik, ami képes kielégíteni a techóriás szállítmányozási igényeit. Ezeket a spekulációkat tovább erősítik azok a hírek, melyek szerint az Amazon nemrégiben új automatizációs technológiákat vezetett be az amerikai gyáraiban. 2013 őszén Jeff Bezos bejelentette, hogy az Amazon három nagy amerikai gyárában is sikerült gépekkel helyettesíteni a begyűjtőmunkásokat, és ez a raktárközpontok termelékenységének megduplázódásával vagy megháromszorozódásával is járhat (Fuchs 2013).

Azonban a cég sem házhoz szállító drónokat, sem automatizált raktárakat nem kezdett el tömegméretekben használni. A pontos okokról csak találgatni tudunk ugyan – talán még nem áll készen a technológia?, vagy nem lenne költséghatékony az alkalmazása az olcsó munkaerővel szemben? –, abban azonban biztosak lehetünk, hogy az automatizációban rejlő lehetőségekkel kapcsolatos szivárogtatások mindig arra irányulnak, hogy nyomást helyezzenek a dolgozói bérekre, onnantól fogva ugyanis a munkások kénytelenek a gépekkel versenyezni, még akkor is, amikor ezeket a technológiákat még el sem kezdték ténylegesen használni.

Az Amazon komoly erőfeszítéseket tett egy átfogó és hatékony digitális felügyeleti rendszer kiépítésére, aminek az automatizáció helyett elsősorban az a célja, hogy minél

több értéket sajtoljon ki az emberi munkaerőből. A robotizált polcokat működtető vonalkódos rendszerhez hasonló eszközök segítenek eligazodni a hatalmas raktárakban az ott dolgozó több ezer embernek. A dolgozók által használt vonalkód-leolvasók azonban jóval többre képesek ennél. Például a munkaidő mérésére szolgáló eszközként működnek, emellett pedig regisztrálják a beérkező árukat is. A vonalkód-leolvasó megmutatja a legrövidebb utat a begyűjtendő árukhoz, ezzel is növelve a munkavállalói hatékonyságot. A szakszervezeti képviselők elmondásai szerint pedig a leolvasók mikrofonnal és kamerával is el vannak látva, ami a dolgozók megfigyelésére és felügyeletére szolgál. Az Amazon németországi leányvállalata megerősítette a készülék létezéséről szóló híreket, ám azt állítják, hogy nem használják olyan adatgyűjtő tevékenységekre, ami megsértené a létező adatbiztonságról szóló törvényeket – ezt a szakszervezeti képviselők természetesen vitatják.

A vonalkódrendszer így nem csak azt teszi lehetővé, hogy a cég képes legyen beazonosítani az áruk pontos helyét, hanem azt is, hogy a dolgozók aktivitását is monitorozni tudja – például azt, hogy hol vannak pontosan, hány termék ment át a kezükön egy adott időszak során, vagy hogy hogyan aránylik a teljesítményük a többi dolgozóéhoz. A munkások teljesítményét értékelő megbeszélések során a menedzsment a digitális felügyeleti rendszerből kinyert „objektív” számokra tud hivatkozni, ami lehetővé teszi az egyéni munkavállalók teljesítményének pontos felmérését. *A szolgáltatóiparban található munkák iparosodása* során tulajdonképpen eltűnik az alapvető különbség a termékek és az emberi munkaerő menedzselése között. A vonalkódok a termékeket és munkásokat összekötő digitális felügyeleti rendszer látható jelképei csupán. Az Amazon raktárai olyan fejlemények laboratóriumaiaként szolgálnak, amik a gazdaság legkülönfélébb ágazatiban zajlanak napjainkban. Az Amazon digitális felügyeleti rendszere minden olyan adat átfogó elemzésén alapul, amit a cég relevánsnak ítél a működése szempontjából. A céges számítógépekre telepített intelligens szoftverek, a kiküldetésen lévő munkavállalók aktuális helyét jelző GPS-adatok vagy a céges telefonokon végzett e-mailes és telefonos kommunikáció rengeteg adatot szolgáltat, amit mind fel lehet használni a legkülönbözőbb típusú munkák felügyelete és kontrollja céljából – a menedzsmentirodalom ezt a tevékenységet nevezi „szűrésnek”.

A digitális technológiában rejlő lehetőségeket az Amazonnál emellett arra is használják, hogy folyamatosan lazítsák, és hosszabb távon teljesen felszámolják a munkások vállalati integrációját. Minél kevesebb autonóm tevékenységet végeznek a begyűjtők és csomagolók, annál könnyebb őket helyettesíteni. Az Amazon nagy hasznát veszi annak, hogy kifejezetten kevés idő szükséges egy-egy új alkalmazott betanításához (szakszervezeti képviselők elmondása szerint három-öt óra alatt tanítják be az új begyűjtőket és csomagolókat), mivel így rugalmasan tudnak reagálni a keresletben beálló változásokhoz. A karácsony előtti hetekben és más sűrű időszakokban előfordul, hogy az Amazon több

ideiglenes munkaerőt alkalmaz, mint teljes állású rakodót (Hegemann 2014). Ezek az ideiglenes alkalmazottak nem csak a digitális kontrollnak vannak kitéve a munkájuk során. 2013-ban a német közszolgálati tévé műsorra tűzött egy felkavaró dokumentumfilmet az Amazonnál dolgozó ideiglenes munkások élet- és lakókörülményeiről. A dokumentumfilm részletesen taglalta a kizsákmányolást és a kontrollt, aminek ezek a – sokszor más európai országokból bevándorolt – munkások ki voltak téve: a raktárak közelében szállásolták el őket, izolálva a társadalomtól, és a Bad Hersfeld-i telephelyen minden mozdulatukat neonáci csoportokhoz köthető biztonsági őrök figyelték, akik módszeresen megsértették a dolgozók személyi szabadságát (Kwasniwski 2013). A szervezeti folyamatok digitalizációjával a cég a munkások feletti kontrollt igyekszik szigorítani a raktárak falain belül, az ideiglenesen alkalmazott emberek esetében azonban ez a felügyelet a magán-életre is kiterjed.

A munka piaci hozzáférhetőségének digitális átalakítása még ennél is radikálisabb módon ölt testet az Amazon Web Services két emblemikus szolgáltatásában, a Mechanical Turkben és az Amazon Home Servicesben. A Mechanical Turk egy olyan úttörő *crowdsourcing* platform, ahol vállalkozások vagy egyéni megrendelők végeztetnek el különféle feladatokat másokkal. Például ha egy cég azt szeretné, hogy valaki mókás címekekkel lássa el az év végi céges buliról készült rengeteg fotót, akkor a szolgáltatás segítségével felbérelhet valakit, aki ezt fix áron, jellemzően képenként néhány centért megcsinálja. Ez a *crowdsourcing* modell (Howe 2006) digitális eszközök segítségével szervez ki különféle feladatokat önfoglalkoztató munkásoknak. A *crowdsourcing* szektorban az Amazon csak egy szereplő a sok közül. 2014-ben körülbelül félmillió, jórészt amerikai és indiai ember használta a Mechanical Turköt (Chandler és Paolacci 2014: 184). Olyan vállalatok, mint a Siemens, az IBM, az SAP, a Bosch vagy a BMW, mind rendelkeznek saját *crowdsourcing* platformmal, ahol nem csak egyszerű digitális feladatokat hirdetnek meg, hanem egészen komplex munkákat is, amelyeket csak egy dizájnér vagy fejlesztő tud elvégezni (Boes et al. 2015). Az Egyesült Államokban az Amazon elindított egy digitális platformot a nem digitális feladatokat végző munkások számára, Amazon Home Services néven. Ennek segítségével a megrendelők takarítók, ezermesterek, kertészek és egyéb munkások szolgáltatásait vehetik igénybe. Az Amazon ebben az esetben is csak egy szolgáltató a sok közül – a Google például 2015-ben felvásárolta a Homejoy nevű becsődölt házimunkaplatformot, és azt rebesgetik, hogy nemsokára elindít egy saját szolgáltatást ezen a piacon.

Figyelembe véve ezeket a fejleményeket, az Amazon esete megcáfolni látszik mind a digitális gazdaság önmagáról alkotott schumpeteri narratíváját, mind a posztkapitalizmus elméleteit. Egyfelől úgy tűnik, hogy a vállalatok fejlődésének sebessége és dinamikája legalább annyira függ az emberi munkaerő kizsákmányolásától, mint a vállalkozói kezde-

ményezésektől és innovációtól. Másfelől a munka feletti kontroll egyre erősebb szorítása megkérdőjelezi a posztkapitalizmus elméleteinek azon feltevéseit, miszerint a kapitalista munka eltűnében van a digitalizációs folyamatoknak köszönhetően. Ehelyett a digitális kapitalizmusban megfigyelhető folyamatok megértéséhez sokkal hasznosabbnak tűnnek a monopoltőke-elméletek: annak érdekében, hogy megtartsák dominanciájukat a piacok és az árak meghatározása felett, a vállalatok monopóliumok kialakítására törekednek társadalmi-technológiai ökoszisztémáik kiépítésével, majd lezárásával. Ennek a folyamatnak az egyik következményeként alakul ki az a helyzet, melyben nagy oligopóliumok versenyeznek egymással. Ebben a helyzetben, ahogy azt a monopoltőke-elméletekből tudjuk, a munka feletti kontroll és a munkafolyamatok racionalizációja kulcsszerepet kap a profittermelés szempontjából. Akárcsak az ipari monopolgazdaság az 1960-as és 1970-es években, a digitális monopoltőke új technológiai fejlesztéseket eszközöl a munka termelékenységének növelése érdekében.

DIGITÁLIS TAYLORIZMUS ÉS A MUNKA KISZOLGÁLTATOTTSÁGA

Annak érdekében, hogy az Amazon példájából levont következtetéseket más digitális gazdasági szereplők összehasonlításához is alkalmazhassuk, érdemes lenne a tanulságokat általánosabb elméleti fogalmakban összegeznünk. Az Amazon legalább két tanulsággal szolgál számunkra arra nézve, hogy miként alakul át a munka a digitális kapitalizmusban: az egyik tanulság a munka felett gyakorolt felügyelet új, digitális formáinak megjelenése, amit digitális taylorizmusnak nevezünk, a másik pedig egy olyan újfajta munkaerő létrehozása, ami a digitális technológiának köszönhetően ki van téve a társadalmi kiagyazódás folyamatának (Polányi [1944] 2001). Annak érdekében, hogy rámutassunk ezen folyamatok újszerűségére a munka feletti kontroll és a munkaerő társadalmi beágyazottságának korábbi formáihoz képest, történeti előzményeikkel összehasonlítva fogjuk elemezni a két kérdést.

Digitális taylorizmus

Ahogy arra fentebb kitértünk, az Amazon raktáraiban a digitális taylorizmus új formája alakult ki, ami a munkafolyamatok megszervezésének és racionalizációjának nagyiparból ismert módszereit egyre inkább alkalmazza a szolgáltató szektorban. A vállalkozók szempontjából az ipar 19. század elejétől zajló taylorizációja két fontos ígérettel kecsegtett. Az ipari munkafolyamatok „tudományos irányítása” (a fogalmat Frederick Taylor 1911-ben kezdte alkalmazni) először a termelékenység radikális növekedését ígérte. A termelés gépesítése pedig, másodsor, az emberi munka feletti átfogó felügyeletet

helyezte kilátásba. A gyártósor mellett dolgozó munkások nem tudták autonóm módon megszabni többé a munkavégzésük sebességét, a taylorista módon racionalizált munkafolyamatok pedig abban is megakadályozták a dolgozókat, hogy a saját belátásuk szerint strukturálják a munkatevékenységet, a munka tartalmának meghatározásáról már nem is beszélve. A lényegét tekintve ennek a rendszernek elsődleges célja az emberi munka gépek általi szabályozása volt. Azonban ahogy egyre több tevékenységet automatizáltak a huszadik században, ez egyre inkább rányomta bélyegét az ipari munka jellegére. Az egyes gépek működésével kapcsolatos egyre komplexebb tudás átalakította a dolgozók munkáját, és lehetővé tette, hogy dolgozókból a gépek kezelői legyenek a gépek kiegészítői helyett. Ahogy az ipari munka presztízse nőtt, a korábban a fehérgalléros munkák területén megfigyelhető szervezeti módszerek is elterjedtek a nagyiparban. Elterjedt a projekt- és csapatmunka, ami az ipar bizonyos területein a taylorizmus visszaszorulásával járt.

Az Amazonéhoz hasonló szolgáltatói üzemekben az emberek átfogó szabályozása újra fontos szerepet kap a munkafolyamatban. A gyártósor helyét manapság applikációk és algoritmusok vették át. Ezek a technológiák egyrészt lehetővé teszik a munkaadók számára, hogy folyamatosan monitorozzák munkavállalóikat, és információt szerezzenek a hollétükről és teljesítményükről. Másrészt azonban ezek a technológiák bizonyos esetekben az információnyújtás mellett ténylegesen menedzselik is a dolgozókat. A csomagolópontokon használt monitor megmutatja, melyik megrendeléssel és hogyan kell éppen foglalkozniuk, a kézi vonalkódolvasó meghatározza az útvonalat, amelyen a dolgozóknak haladniuk kell a raktárban, a *crowdsourcing* platform felhasználói felülete pedig lépésről lépésre végigvezeti a munkásokat az adott feladaton.

A munkahelyen alkalmazott felügyeleti módszerek szolgáltatóiparban történő használata olyan bürokratikus keretek kialakulásához vezet, amelyeket „társadalmi racionalizációs stratégiáknak” nevezünk, s melyek az egyén felügyeletére támaszkodnak (Staab 2014: 341–351). A munkafolyamat bürokratikus szabályozása a feladatok standardizációján alapul. Az efféle racionalizációs stratégiák azonban közvetlen, személyes kapcsolatoktól függenek, ezek keretén belül történik ugyanis a meghatározott szabályok betartásának ellenőrzése. Empirikus adatok azt mutatják, hogy a munka számtalan formájában figyelhető meg a racionalizációs stratégiák technológiai és társadalmi módjainak kombinációja. A postai és csomagküldő szolgálatok esetében például egyre elterjedtebb a GPS-követő készülékek használata, amelyek lehetővé teszik a menedzsmet számára, hogy pontos adatokat kapjanak a futárok és szállítómunkások aktuális helyéről. Az, hogy ezt az információt ténylegesen használják-e a munkavállalók felügyeletére, attól függ, hogy valaki úgy dönt-e, hogy utánanéző a konkrét adatoknak egy adott dolgozóval kapcsolatban. A digitalizáció lehetséges fejlődési irányai azonban azt

mutatják, hogy a technológiai megoldások inkább a teljesítményeket automatikusan monitorozó algoritmusokra támaszkodnak. Az Amazon szolgáltatóüzemeiben a dolgozók teljesítményét értékelő algoritmusok feleslegessé tették a személyes értékeléseket, mivel a munkások minden autonómiától mentes, robotikus feladatainak értékeléséhez már nincs szükség emberekre. A digitális taylorizmus megerősödésével bizonyos munkakörökben az emberek ismét a gépek kiegészítőivé válnak csupán.

A kiszolgáltatott munkaerő

Ahogy azt fent vázoltuk, a digitális felügyelet egyre elterjedtebb formáit nem csak a munkafolyamatok legfontosabb területeiért felelős dolgozókra alkalmazzák. A digitalizáció a hibrid foglalkoztatás új lehetőségeit teszi elérhetővé. Sok dolgozó egyre inkább csak a vállalatok perifériáján tengődik, ahonnan igény esetén *crowdsourcing* módszerek segítségével integrálják őket az aktív munkaerőbe, ez pedig a munkáltatók részéről egyre kevesebb energiát és költséget igényel. A szervezetszociológia szempontjából a klikkmunkások és az Amazon gyáraiban időszakosan alkalmazott idénymunkások körülményei között csupán fokozati különbségek vannak. Akárcsak a klikkmunkások, az Amazon idénymunkásai is a munkaszervezés digitális kapitalizmus által lehetővé tett rendszerszintű átalakulásainak mintapéldái.

A fordizmus idején egy-egy szervezet üzeme nem csak a felügyelet terepe volt, hanem bizonyos mértékű védelmet is nyújtott a piac kockázataival szemben. Mivel a szervezethez tartoztak, a munkavállalók általában élvezték a társadalombiztosítási rendszerek, a kollektív munkaszerződések és a munkajogi standardok garantált előnyeit. A kollektív megállapodások értelmében, vagy saját hosszabb távú tervei miatt sok cég „megvédte” dolgozóit a keresletben beálló ciklikus változások ellenére, például azzal, hogy nem jelentett be leépítéseket. A posztfordizmus idején a helyzet megváltozott. Legkésőbb az 1990-es évek óta egyre több cég igyekszik egyre rugalmasabbá tenni a munkaerő-szervezést. A társadalombiztosítási rendszereket érintő megszorítások és a kevésbé szigorú kollektív szerződések lehetővé teszik a vállalatok számára, hogy lazítsanak a munkaerőt érintő szabályokon, és a dolgozókra vonatkozó iránymutatásokat a piaci változásokhoz igazítsák. A volatilis piacokból fakadó kockázatokat ezáltal a munkavállalókra tolják – ezzel a jelenséggel kapcsolatban alakult ki a prekaritás fogalma az 1990-es évek óta zajló társadalomtudományos vitákban (Castel 2002). Ezzel együtt a szervezethez való tartozásnak még mindig fontos szerep jutott, mivel az állományban maradt dolgozók továbbra is élvezték a kollektív megállapodások és munkajogi szabályok relatív előnyeit.

A digitális kapitalizmusban a céget mint szervezetet – azaz a társadalmi és intézményi beágyazódás médiumát – módszeresen leépítették. A megmaradt munkavállalói mag változó számú „szabad” munkással egészül ki, akik nem élvezik a szervezeti tagságból

eredő részvételi lehetőségeket, amelyek a fordizmusban, és bizonyos mértékig még a posztfordizmusban is, jellemzőek voltak. Első ránézésre ez ellentmondásnak tűnhet, mivel fentebb azt állítottuk, hogy a piacok forradalmasítása a digitális kapitalizmusban elsősorban az új piaci szegmensek, lehetséges versenytársak vagy ígéretes új ágazatok bekebelezését célozza. Alaposabb vizsgálódás után azonban azt láthatjuk, hogy a vállalatok szervezeti stratégiája egy zárt munkavállalói centrumra és egy meglehetősen nyitott perifériára épül (Dolata 2015: 519). A digitális kapitalizmusban a cégek határai egyre nehezebben megrajzolhatók, mivel egyre több állandó dolgozóra nincs szükség többé. Ennek folyományaként a megmaradt állomány centruma körül kialakul a munkásperiféria szatellitrendszer. A perifériára szorult munkások csupán részlegesen és rövid ideig integrálódnak a gyárak termelői tevékenységébe, míg a tartós tagságból a legtöbben végérvényesen ki vannak rekesztve.

Az összezsugorodott centrum és a kiterjedt, rugalmas perifériák közti interakció azonos koncepciója rajzolódik ki a munkát mint árut igazgató szervezeti stratégiák vizsgálata során. Egyfelől ott vannak a nélkülözhetetlen, magasan képzett munkavállalók, másfelől pedig a gyakran sokkal nagyobb számú periférikus dolgozók, akik egyszerű, a taylorizmushoz részben hasonlóan szervezett feladatokat végeznek. Utóbbiak számára sem a fordizmus által kínált védelem, sem a posztfordizmus – jórészt mentális – „hüvelyk-szorító” nem állnak rendelkezésre erőforrásként (Bergvall-Kåreborn és Howcroft 2014).

Ahogy a munka redundánssá válik, a dolgozók új típusa jelenik meg. Marx a 19. századi proletárokat két tekintetben is szabadnak nevezte: egyrészt jogilag szabad egyének voltak, másrészt pedig meg voltak szabadítva a termelőeszközöktől – ez utóbbi volt az oka, hogy kénytelenek voltak áruba bocsátani munkaerejüket a piacon. A 21. században a szabad munkaerő ismét átalakul. A digitális kapitalizmusban egyre könnyebb csak és kizárólag akkor alkalmazni a munkásokat, amikor ténylegesen szükség van rájuk, ennek eredményeképpen pedig kialakul egy nagyszámú, kiterjedt munkavállalói réteg (Commission on the Future of Worker-Management Relations 1994). Ezeknek a – hivatalosan – független és önálló szerződéses munkavállalóknak nincs olyan, a munkaadó által garantált státuszuk, amely megvédené őket a munkaerőpiaci versenytől. Az ideiglenes munkások esetében a cégeknek már nem kell vállalniuk a piaci kockázatokat a munkavállalók szolgálatkészségéért cserébe. Azok az emberek, akik kénytelenek áruba bocsátani a munkaerejüket, és nem kerülnek hosszú távú munkaviszonyba egy vállalattal, két szempontból is kiszolgáltatottá válnak: egyfelől teljes mértékben ki vannak téve a kereslet (feladatok, megbízások) és kínálat (elérhető munkaerő) változásainak, ám semmi ráhatásuk nincs a saját munkaerjük árának meghatározására, mivel azt elsősorban a munkás tartaléksereg mérete és összetétele befolyásolja. Mivel a tartaléksereg napjainkban folyamatosan növekszik, és mozgásának egyre kevésbé szabnak gátat a földrajzi

távolságok, a munkaerő ára csökken. Lehetséges lenne amellet érvelni, hogy ez a szervezeti dezintegráció csupán a munka prekarizálódásának (Castel 2002) régóta zajló folyamatát tükrözi. Ezzel kapcsolatban egyetértünk ugyan azzal, hogy a digitális munka a munkaszerződéseket és a társadalombiztosítást tekintve prekár tevékenység, ezzel egy időben azonban a kiszolgáltató digitális munka új aspektusára is felhívánk a figyelmet: a munkafegyelem – a lent leírtaknak megfelelően – nem egyszerűen a fokozódó verseny rémképével van kikényszerítve, hanem egyre szofisztikáltabb digitális felügyeleti módszerekkel. Ebben a tekintetben a kiszolgáltató digitális munka jelentősen különbözik a posztfordista kapitalizmusra jellemző prekár munkáktól. Míg a posztfordista prekariátus vagy önfoglalkoztató módon dolgozik, és ezáltal mentesül a direkt felügyelet alól, vagy időszakosan integrálódik a vállalatba, és ezáltal annak társadalombiztosítási rendszerébe is (természetesen kisebb mértékben, mint a cégek állandó munkavállalói magja), addig az eseti digitális munkaerő nem integrálódik a vállalatok társadalombiztosítási rendszerébe, ám nagyon is ki van téve a cégek felügyeleti rendszerének. A direkt ellenőrzés fokozottan automatizált módszerei újra elterjedtek a cégirányításban, ám mindez nem egészül ki olyan a juttatásokkal, amilyenekkel a hosszú távú állások jártak korábban. Ez a jelenség a hatalom és az információhoz való hozzáférés rendkívül aszimmetrikus kontextusába ágyazódik. A klikkmunkások például sokszor azt sem tudják, hogy pontosan ki hirdette meg a feladatot, amit éppen elvégeznek (Strube 2015). A platform, ami a feladatok kiosztásáért felel, izolációs réteggént is funkcionál, ami megakadályozza a közvetlen kapcsolatokat a cégek és a dolgozók között. Az ipari kapitalizmus fegyelmelésén és juttatásokon alapuló rendszerét tehát felváltja egy kínálatalapú közvetítői modell. Illetéktelen személyeknek tilos a belépés.

A KAPITALIZMUSNAK NINCS VÉGE

Az ebben a cikkben szereplő empirikus vizsgálatok és hozzávetőleges elméleti állítások arra tettek kísérletet, hogy megcáfolják a Jeremy Rifkin és Paul Mason nevéhez kötődő, posztkapitalizmusról szóló elméleteket. Legutóbbi műveiben mindkét szerző a kapitalizmus többé-kevésbé szükségszerű végéről ír. Ők abból a feltevésből indulnak ki, hogy a magántulajdonon alapuló felhalmozást szisztematikusan ellehetetleníti, hogy a vállalatok fokozatosan elveszítik a termékeik sokszorosítása feletti kontrollt, így elesnek az ármegállapító képességüktől és az ebből származó bevételeiktől egy olyan gazdaságban, ahol az embereknek hatalmukban áll, hogy a legtöbb terméket nem kapitalista módon állítsák elő. Mason azt állítja azonban, hogy monopóliumok kiépítésével a vezető digitális vállalkozások képesek maguknál tartani az árképzés képességét, miközben az általuk kínált

termékek előállításának költsége folyamatosan csökken. Mindazonáltal ő amellet érvel, hogy ezek az erőfeszítések kudarcot fognak vallani, mivel a monopóliumok sem tudnak majd megálljt parancsolni a szabadon hozzáférhető, nyílt forráskódú szoftverek és a hálózati termelés (*peer production*) felemelkedésének. Hogy ezt megcáfoljuk, két kérdést vizsgáltunk meg, elsősorban az Amazon működését elemezve: a digitális kapitalizmus valóban olyan állapot felé halad-e, amelyben a vállalatok teljesen elveszítik a hatalmukat a piacok felett, amelyek így fokozatosan dekommodifikálódnak. Másrésztől annak a kérdésnek jártunk utána, hogy tényleg vége van-e a kapitalista bérmunkának, vagy legalábbis csökken-e a kapitalista kizsákmányolás mértéke a digitalizációs trendeknek köszönhetően.

Természetesen nem tudunk végleges választ adni mindkét kérdésre, de az Amazon esetének alapos tárgyalása és más nagy digitális vállalatok elemzése után olyan következtetésre jutottunk, amelyek kikezdek a posztkapitalizmusról szóló elképzelések premisszáit. Először is a digitalizáció kulcsszereplői – az Amazon, a Google, a Microsoft, az Apple és a Facebook – a platformok hálózati hatását és a digitális javak nullához közelítő marginális költségét kihasználva, valamint társadalmi-technológiai ökoszisztémák kiépítésével valóban monopolhelyzetre törekednek, sőt ez részben sikerült is nekik. Másodsor: úgy tűnik, hogy a digitális gazdaság vezető nagyvállalatai részben izomorf struktúrákat alakítanak ki a kínálati oldalon, oligopol piaci versenyt teremtve ezzel. A monopoltőke-elméletekre támaszkodva amellet érveltünk, hogy ebben a helyzetben a munkafolyamatok racionalizációja által lehetővé tett árcsökkentés válik kulcsfontosságúvá a cégek versenysztratégiája szempontjából. Az Amazonról szóló esettanulmány és az abból levont elméleti következtetéseink azt mutatják, hogy az árak csökkentése nagyban igényli a munka digitális felügyeletének fokozását. Véleményünk szerint emiatt Masonnek igaza lehet abban (bár nem a valódi okok miatt), hogy a nagy digitális vállalkozások végső soron nem képesek stabil monopóliumok kiépítésére. Ez azonban korántsem vet véget a kapitalista bérmunkának. Éppen ellenkezőleg, a munka feletti kontroll és az emberi munka kizsákmányolásának egyre szorosabb és szigorúbb rendszereit hívja életre – ennek a jelenségnek a két fő összetevőjét digitális taylorizmusnak és kiszolgáltatott digitális munkának neveztük. A digitális kapitalizmus aktuális állapotát leginkább a domináns digitális vállalatok egymással vívott harca jellemzi, és ebben a harcban az emberi munka egyre szofisztikáltabb kizsákmányolása jelenti az egyik fő frontot. Éppen ezért azt állítjuk, hogy szó sincs a kapitalizmus megszűnéséről. Inkább arról van szó, hogy a kapitalizmus egyre érettebb módon használja a digitális technológiát az ipari társadalmak történelméből jól ismert módszerek fokozására.

Fordította: Nagy Réka és Sidó Zoltán
Az eredetivel egybevetette: Lafferton Sára

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bergvall-Kåreborn, Birgitta – Howcroft, Debra (2014): Amazon Mechanical Turk and the Commodification of Labour. In: *New Technology, Work and Employment*, Vol. 29., No. 3.: 213–223.
- Boes, Andreas – Kämpf, Tobias – Langes, Barbara – Lühr, Thomas (2015): Landnahme Im Informationsraum: Neukonstituierung Gesellschaftlicher Arbeit in Der 'digitalen Gesellschaft'. In: *WSI-Mitteilungen*, No. 2: 77–85.
- Braverman, Harry (1998): *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*. Monthly Review Press.
- Brynjolfsson, Erik – McAfee, Andrew (2014): *The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies*. W. W. Norton & Company.
- Burawoy, Michael (1982): *Manufacturing Consent: Changes in the Labor Process Under Monopoly Capitalism*. The University of Chicago Press.
- Castel, Robert (2002): *From Manual Workers to Wage Laborers: Transformation of the Social Question*. Transaction Publishers.
- Chandler, Jesse – Paolacci, Gabriele (2014): Inside the Turk: Mechanical Turk as a Participant Pool. In: *Current Directions in Psychological Science*, Vol. 23., No. 3.: 184–188.
- Christensen, Clayton M. (1997): *The Innovator's Dilemma. When New Technologies Cause Great Firms to Fail*. Harvard Business School Press.
- DiMaggio, Paul – Powell, Walter (2000): Das 'stahlharte Gehäuse' Neu Betrachtet. Institutioneller Isomorphismus Und Kollektive Rationalität in Organisationalen Feldern. In: *Zeitgenössische Amerikanische Soziologie*. Szerk.: Müller, Hans-Peter – Sigmund, Steffen. Leske + Budrich.
- Dolata, Ulrich (2015): Volatile Monopole. Konzentration, Konkurrenz Und Innovationsstrategien Der Internetkonzerne. In: *Berliner Journal Für Soziologie*, Vol. 24., No. 4.: 505–529.
- Dyer-Witheford, Nick (2015): *Cyber-Proletariat: Global Labour in the Digital Vortex*. Pluto Press.
- Edwards, Richard C. (1979): *Contested Terrain: The Transformation of the Workplace in the Twentieth Century*. Basic Books.
- Frank, Robert H. – Cook, Philip J. (1995): *The Winner-Take-All Society: Why the Few at the Top Get So Much More Than the Rest of Us*. Penguin Books.
- Fuchs, Christian (2014): *Digital Labour and Karl Marx*. Routledge.
- Fuchs, Christian – Fisher, Eran (szerk.) (2015): *Reconsidering Value and Labour in the Digital Age*. Palgrave Macmillan.

- Fuchs, Jochen G. (2013): Amazon Ersetzt Mitarbeiter Durch Roboter. In: *t3n*. Interneten: www.t3n.de/news/amazon-ersetzt-mitarbeiter-504483 (Letöltve: 2018. március 7.).
- Hegemann, Lisa (2014): Wie Amazon Das Weihnachtsgeschäft Überstehen Will. In: *Handelsblatt*. Interneten: <http://www.handelsblatt.com/unternehmen/handel-konsumgueter/amazon-stellt-10-000-saisonkraefte-ein-wie-amazon-das-weihnachtsgeschaeft-ueberstehen-will/10911510.html> (Letöltve: 2018. március 7.).
- Howe, Jeff (2006): The Rise of Crowdsourcing. In: *Wired*. Interneten: <http://archive.wired.com/wired/archive/14.06/crowds.html> (Letöltve: 2018. március 7.).
- Kwasniewski, Nicolai (2013): ARD-Dokumentation: Wie Amazon Leiharbeiter Kaserniert. In: *Spiegel Online*. Interneten: <http://www.spiegel.de/wirtschaft/unternehmen/ard-reportage-dokumentiert-misstaende-in-der-leiharbeit-bei-amazon-a-883156.html> (Letöltve: 2018. március 7.).
- Mason, Paul (2016): *PostCapitalism: A Guide to Our Future*. Penguin Books.
- Polányi, Károly (2004 [1944]): *A nagy átalakulás: Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Napvilág Kiadó.
- Rifkin, Jeremy (2015): *The Zero Marginal Cost Society: The Internet of Things, the Collaborative Commons, and the Eclipse of Capitalism*. Macmillan USA.
- Rochet, Jean-Charles – Tirole, Jean (2003): Platform Competition in Two-Sided Markets. In: *Journal of the European Economic Association*, Vol. 1., No. 4.: 990–1029.
- Romer, Paul M. (1990): Endogenous Technological Change. In: *Journal of Political Economy*, Vol. 98., No. 5/2.: 71–102.
- Rose, Charlie (2013): Amazon's Jeff Bezos Looks to the Future. In: *CBS News*. Interneten: <http://www.cbsnews.com/news/amazons-jeff-bezos-looks-to-the-future/> (Letöltve: 2018. március 7.).
- Schiller, Dan (1999): *Digital Capitalism: Networking the Global Market System*. MIT Press.
- Scholz, Trebor (2012): *Digital Labor: The Internet as Playground and Factory*. Routledge.
- Schumpeter, Joseph A. (1983): *The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle*. Transaction Books.
- Shapiro, Carl – Varian, Hal R. (1999): *Information Rules. A Strategic Guide to the Network Economy*. Harvard Business Press.
- Staab, Philipp (2014): *Macht Und Herrschaft in Der Servicewelt*. Hamburger Edition.
- Stone, Brad (2013): *The Everything Store: Jeff Bezos and the Age of Amazon*. Little, Brown and Company.
- Strube, Sebastian (2015): Vom Outsourcing Zum Crowdsourcing. Wie Amazons Mechanical Turk Funktioniert. In *Crowdwork – Zurück in Die Zukunft? In: Perspektiven Digitaler Arbeit*. Szerk.: Benner, Christiane. Bund-Verlag.

- Sweezy, Paul – Baran, Paul A. (1966): *Monopoly Capital: An Essay on the American Economic and Social Order*. Monthly Review Press.
- Thiel, Peter – Masters, Blake (2014): *Zero to One: Notes on Startups, or How to Build the Future*. Crown Business.
- Varian, Hal R. (1997): *Grundzüge Der Mikroökonomik*. De Gruyter.
- Wingfield, Nick (2016): Amazon's Profits Grow More Than 800 Percent, Lifted by Cloud Services. In: *New York Times*. Interneten: <http://www.nytimes.com/2016/07/29/technology/amazon-earnings-profit.html> (Letöltve: 2018. március 7.).
- Zimmermann, Sophia (2015): Prime Air: Amazon Reicht Patent Für Lieferdrohne Ein. In: *Heise Online*. Interneten: <http://www.heise.de/newsticker/meldung/Prime-Air-Amazon-reicht-Patent-fuer-Lieferdrohne-ein-2639765.html> (Letöltve: 2018. március 7.).

Antonio A. Casilli

LÉTEZIK-E DIGITÁLIS MUNKAKULTÚRA?

A MUNKA MARGINALIZÁCIÓJA, GLOBÁLIS
EGYENLŐTLENSÉGEK ÉS KOLONIALITÁS*

* Eredeti tanulmány: Casilli, Antonio (2016): *Is There a Global Digital Labor Culture?: Marginalization of Work, Global Inequalities, and Coloniality*. Előadás a 2nd Symposium of the Project for Advanced Research in Global Communication (PARGC)-on, 2016. április, Philadelphia, USA.

Copyright © 2016, Antonio Casilli.

A digitális munka platformalapú, algoritmusok által közvetített feladatokat jelent, amiket honlapok és alkalmazások felhasználói végeznek el. Többek közt on-demand szolgáltatók tartoznak ide, mint az Uber, mikromunka-portálok, mint az Amazon Mechanical Turk, de idesoroljuk a Facebookhoz hasonló közösségi média és az összekapcsolt eszközök általi adatkinyerést is. A digitális munkával foglalkozó kutatások eddig nagyrészt az USA-ra és Európára fókuszáltak. A kutatási projektek egy újabb hulláma ezt az elfoglaltságot igyekszik orvosolni a munkaszociológia, a médiakutatás, a posztkoloniális elméletek és a subaltern studies keresztezésével, valamint a fejlődő és feltörekvő országok középpontba helyezésével, ahol a formális munkaviszonyok alacsony aránya együtt jár a digitális munka terjedésével. Az újonnan elérhető kutatási eredmények betekintést engednek abba, hogyan járul hozzá a társadalmi kirekesztéshez és kizsákmányoláshoz az online feladatok kiszervezése nem nyugati országokba. A tanulmány utolsó része azt tárgyalja, hogy ez a kiterjedt klick-farmgazdaság, amely az értékek és adatok globális Délről a globális Északra történő transzferén nyugszik, milyen mértékben fogható fel „neokolonialis” rendszerként.

2000-es évek eleji megjelenése óta a digitális munkával foglalkozó tudományos diszciplína olyan témákra terjesztette ki fókuszát, mint a hagyományos munkáltató-alkalmazott kapcsolatot felváltó új értéktermelési módok és bérezési fajták, valamint a felhasználói jogok kérdése a digitális platformgazdaságban. Célja, hogy felélessze a nemzetközi vitákat a munka jelentéséről és annak helyéről a jelenkori társadalmakban, ahol folyamatosan terjednek az alkalmi munkaviszonyok és tűnnek el a hagyományos munka intézményei. Tiziana Terranova mérföldkönek számító tanulmányában úgy definiálja a digitális munkát, mint „ingyenmunkát a neten”, és többek közt olyan tevékenységeket sorol ide, mint „honlapok készítése, szoftvercsomagok módosítása, levelezőlisták olvasása és használata, valamint virtuális terek építése” (2000: 33). Trebor Scholz értékes hozzájárulása a kérdés tárgyalásához (2012) azt emeli ki, hogy a digitális munka olyan piaci helyzetben jön létre, ahol a tech-óriások „az emberi társadalmi érintkezés intim formáit alakítják profittermelő tevékenységgé”. Vagyis a személyes adatok áruvá tétele és a felhasználók által létrehozott tartalmak felhasználása „a kreatív önkifejezés megosztására épülő értékteremtést” de facto fizetetlen munkává változtatja. Végül soron azt állítja, hogy ha a társas együttélés a digitális összeköttetés talapzatán zajlik, akkor „az egész élet munkába áll, az implicit részvételből pedig profitot csinálnak” (uo.: 2). Egy újabb definíció – enyhén ironikus debord-i – beütéssel azt állítja, hogy „amit digitális munkának hívunk, az a »digitális kapcsolatainknak« a gyártási folyamat egy fázisává redukálása, a társadalmi viszonyok alárendelése a piacnak a technológiahasználat kontextusában” (Cardon és Casilli 2015: 13).

Azzal, hogy a hangsúlyt az értékteremtő tevékenységek természetének megváltozására, illetve a „munka” idejének és helyének átalakulására helyezik, ezek a definíciók

erősen hangsúlyozzák a nyilvános és a privát szféra között húzódó határvonal elmosásának szükségességét az információs és kommunikációs technológiák által átszőtt társadalmakban. Ezáltal a korábbi kutatások fókuszában álló csúcstechnológiai szakemberek, mérnökök, hackerek és a technológiai iparágak formális alkalmazottai helyett a figyelem középpontjába a névtelen felhasználók, a tartalom-előállítók, a veszélyeztetett ideiglenes dolgozók és a szakképzetlen klikkfarmerek¹ szerény és sokszor elismerés nélküli hozzájárulásai kerülnek. Sok, a témával foglalkozó tanulmány, kötet és monográfia tudatosan próbál olyan marxista fogalmakat korszerűsíteni, mint a proletariátus, a többletmunka és az árufétis – a közösségi média és a digitális platformok korszelleméhez igazítva ezeket (Dyer-Witherford 2015; Fuchs 2014b). Mások arra hívják fel a figyelmet, hogy a digitális technológiák milyen szerepet játszanak a munkaerőpiac újradefiniálásában és a munkának biztosított jogok és juttatások leépítésében, ami új, a bizonytalanságra és kockázatvállalásra épülő dolgozói identitások létrejöttéhez vezet (Standing 2011; Huws 2014; Casilli 2016). A legújabb kutatások az emberi munka szerepét vizsgálják az *on-demand* platformok;² az online munkaerőpiac, a *crowdsourcing*,³ a szoftver és telekommunikációs infrastruktúrák és a folyamat-automatizálás kontextusában (Lehdonvirta és Mezier 2013; Kneese, Rosenblat és Boyd 2014).

A korábbi kutatások fókuszában szinte kizárólagosan az ingyenmunka állt, de ezt új bizonyítékok fényében felváltotta az a felismerés, hogy a digitális munka a fizetetlen munka, a mikroösszegekkel fizetett, valamint a rosszul fizetett, „feladattá változtatott” emberi tevékenységek összességét jelenti – azaz idetartoznak a közösségi média felhasználói által elvégzett műveletek és a platformalapú darabmunkák is. Ez a megállapítás összhangban van a hagyományos munkahelyeken kívüli emberi értékteremtő tevékenységeket vizsgáló megközelítésekkel. A nők és etnicizált jogfosztott csoportok láthatatlan munkája (Federici 1975; Davis 1997), a közönségmunka az olyan hagyományos médiumokban, mint a televízió és a rádió (Fuchs 2014a), az immateriális munka a tudásintenzív és részvételi kulturális iparágakban (Lazzarato és Negri 1991), a fogyasztók által végzett értékteremtés (*prosumption*) (Dujarier 2008; Ritzer és Jurgenson 2010) mind fontos elméleti előzményeknek tekinthetők. A digitálismunka-tanulmányok felhasználják ezeknek a kutatási területeknek a fő hipotézisét (miszerint a munkakultúra kezd elmozdulni

---

1 Alacsony bérért foglalkoztatott hivatásos kattintók, akiknek az a feladatuk, hogy kattintásaikkal appok, termékek, reklámok stb. nézettségét és értékelését növeljék (*a szerk.*).

2 Olyan platformok, melyek segítségével bárki egyszerű szolgáltatások – a szállítmányozástól a ház körüli munkákig – elvégzésére kérhet meg másokat. A leghíresebb ilyen platformok közé tartozik az Uber vagy a TaskRabbit (*a szerk.*).

3 A munka online kiszervezése, amikor a cégek egyénileg és online platformokon keresztül toboroznak munkásokat különböző mikrofeladatok elvégzésére (*a szerk.*).

a munkahelyekhez kötött bérmunkától, ennek felismeréséhez pedig ki kell tágítanunk a munka fogalmát) és rámutatnak a számítástechnika és digitális/mobil technológiák elterjedésének konkrét hatásaira ebben a folyamatban.

Annak ellenére, hogy egyes társadalomtudományos diszciplínák kiterjesztették figyelmüket olyan értékkeremtő tevékenységekre is, melyek hagyományosan nem tartoztak a munka fogalma alá, a jelenlegi vita a *big data* és az algoritmusok mögött húzódozó etnikai és szexuális politikáról (Smith, Patil és Munoz 2006) rámutatott egy komoly hiányosságra. A digitális platformokon végzett munka marginalizációjának folyamatát mind hazai, mind nemzetközi szinten elemezni kell. Több szerző is elkezdett foglalkozni azzal, hogy milyen szerepet játszanak a *big data*ra épülő technológiai és gazdasági folyamatok a hatalom, a vagyon és a tudás globális egyenlőtlenségének és függőségi viszonyainak újratermelésében. Emellett arra is kitértek, hogy milyen lehetőségei vannak a jelenlegi gazdasági és politikai egyenlőtlenségek által fenntartott állandósult problémák kijavításának.

A jelen tanulmány célja, hogy a digitális munkával kapcsolatos kutatásokat összekapcsolja a globalizáció természetéről és hatásairól szóló vitákkal. Az első részben a digitális munka témáját járom körül. Többféle platform – mint az *on-demand* szolgáltatások, a *crowdmunka*,⁴ a közösségi média és az okos eszközök – vizsgálatán keresztül értékelem azokat a létező ökoszisztémákat, amiken keresztül az értékkeremtés, értékelsajátítás és -elosztás zajlik napjainkban. Ezután a digitális munka kutatásának új empirikus és elméleti irányzatait veszem számba. Mivel a kezdetekben ez egy erősen Nyugat-fókuszú tudományterület volt, így terjeszkedése az angol nyelvterületen kívülre szükségessé tette elméleti megközelítéseinek diverzifikálását. Néhány kutató ezért nyúlt olyan fogalmakhoz, mint „gyarmatosítás”, „imperializmus” vagy „rabszolgaság”, amiket ebben a tanulmányban kritikus módon használok majd, de ezzel együtt elismerem e kutatók erőfeszítéseit, hogy ehhez hasonló koncepciókkal árnyalják a nyugati tudományos diskurzust.

A DIGITÁLIS MUNKA MEGHATÁROZÁSA

A PLATFORMPARADIGMA ÉS A DIGITÁLIS MUNKA SZÜLETÉSE

Bár lazán kötődik a „munka végéről” szóló vitákhoz, melyek az 1990-es évek közepén kezdődtek (Rifkin 1995), a digitális munkával foglalkozó diszciplína nem azt állítja, hogy a munka kihalófélben van, hanem azt, hogy mindenütt jelen van. Ma a munkavégzés nem

---

4 Crowdsourcing keretében végzett munka (*a szerk.*).

csak a munkahelyeken zajlik, hanem a társasági élet, a kapcsolatépítés és a szabadidőtöltés digitálisan összekötött tereiben is. Ez a látszólagos ellentmondás a formális foglalkoztatásra épülő termelési módból az implicit munkára épülő platformalapú gazdaságba való átmenettel magyarázható. A cégeket korábban a piacok strukturális ellentéteiként határozták meg (Williamson 1975): az előbbiekre mint a materiális, információs és humán erőforrások (azaz az alárendelt munkások) koordinációjára létrehozott hierarchikus, felülről lefele igazgatott eszközökre tekintettek, míg a piacot úgy írták le, mint horizontális és alulról felfele építkező folyamatot, amiben önálló és független szereplők vesznek részt. Napjainkban a platformok elmosásuk ezeket a különbségeket, és a koordináció olyan alternatív lehetőségeit kínálják, ahol a vertikális és horizontális hálózatok és folyamatok egyszerre vannak jelen.

Ennek következtében nem a munka eltűnéséről, hanem a cégek hagyományos struktúrájának eltűnéséről van szó (Coase 1937). A platformok nem csupán digitalizált nagyvállalatok, hanem koordinációs mechanizmusok, melyek algoritmikusan kötik össze a keresletet és a kínálatot (Evans 2011; Benavent 2016). Összehangolják több érdekcsoport érdekeit (fogyasztók, termelők, beszállítók, közönségek...) (Gillespie 2008), és így valahol a piacok és a cégek között félúton elhelyezkedő közvetítő szervezetként működnek: önálló és független szereplőket hangolnak össze, mint a piacok; azonban a cégekhez hasonlóan tőkére és munkára van szükségük az értéksajátításhoz és a kockázatsökkentéshez. A termelő folyamat nem csak a cégen belül zajlik, hanem tágabb ökoszisztémákban, ahol formális szervezetek startupokkal, alvállalkozókkal, elosztási hálózatokkal, innovációs központokkal és az „erőltetetten bevont” felhasználók és fogyasztók közösségeivel lépnek kapcsolatba (Durand 2004). Az ilyen ökoszisztémákban jelenlévő szereplők biztosítják azt az implicit munkát (ami sokszor megkülönböztethetetlen a fogyasztástól, az interakciótól, a képzéstől és az intelligenciától stb.), amely az internetes platformokon digitális munkaként jelenik meg.

Ahogy a hagyományos cégek helyét fokozatosan átveszi a platformparadigma, és a formális foglalkoztatás helyébe az információs és kommunikációs technológiák által közvetített implicit munka lép, a kutatók megpróbálják meghatározni a digitálismunkatanulmányok körvonalait. Egy tudományterület tárgyának körülírása nem csak annak kijelölését jelenti, hogy milyen szociokulturális gyakorlatok képezik az empirikus kutatások tárgyát, hanem az elméleti kérdések és azon módszerek beazonosítását is, melyek elkülönítik azt, ami ténylegesen a kutatás tárgya, attól, ami nem az (Sterne 2003). Törésvonalak és feszültségek mentén történik annak meghatározása, hogy mi számít munkának és mi nem. A sokféle tudományos áramlat egyidejű jelenlétéből sok nehézség fakad. A kutatók megközelítésmódja és céljai nagyban különböznek attól függően, hogy a jelenkori gazdaságok „digitális átalakulásának” a tágabb kutatási területén helyezik el

magukat, vagy a munkaerőpiacok mögött húzódnó feszültségekre fókuszálnak, esetleg az internetes kultúrák és az online részvétel érdekli őket.⁵

A digitális munka négy ökoszisztémája

Tekintve a téma sokféleségét és a technológiai innovációkat érintő kutatások gyors fejlődését, egy leíró tipológia segítséget nyújthat a digitális munka fogalmához kötődő folyamatok, élmények és terek meghatározásában és rögzítésében. Az alábbiakban négy társadalmi-technológiai ökoszisztémát írok le a konfliktusosság mértéke, a munka elismerése és az ellenszolgáltatások fajtái szerint rendszerezve.

1. On-demand platformok

Az *on-demand* platformok által képviselt társadalmi-technológiai ökoszisztéma az első, ahol a digitális munka megfigyelhető. Ezek a platformok olyan applikációkon és technológiákon alapulnak, melyek valós időben allokálnak anyagi és információs erőforrásokat, és ezáltal fogyasztókat kötnék össze termékeket vagy szolgáltatásokat kínáló független szereplőkkel. A városi közlekedési szektorban aktív Uber példája a legismertebb, mások pedig olyan szektorokba törtek be, mint az ételszállítás (Deliveroo), a takarítás és ház körüli munkák (Taskrabbit) vagy a szállásadás (Airbnb). Az *on-demand* platformok erőteljesen támaszkodnak az emberi munkára, legyen az közvetlen (a felhasználók egy része ténylegesen fizikai munkát végez: vezetés, szállítás, takarítás, főzés...) vagy közvetett (a felhasználók egy része egy vagyontárgyat ajánl fel: lakás, autó, eszköz...). Különbéféle specializált szerepek alakultak ki (utas/sofőr, ételszolgáltató/fogyasztó, házigazda/vendég), ezzel aláásva azt a narratívát, miszerint az *on-demand* szolgáltatások „közösségi gazdaságként” (*sharing economy*) működnek, amiben az összes felhasználó egyenlő módon vesz részt. Ebben a kontextusban a platformok tulajdonosai független vállalkozó és a szabadúszó státuszát kényszerítik rá megrendelésre dolgozó emberek millióira, ami felveti a bizonytalan munkakörülmények, a garanciák hiányának és a bevétel kiszámíthatatlanságának problémáját.

A munkastandardok és munkajogok gyakorlatba ültetése sok konfliktussal járt a platformok esetében. Többször is sikeresek tudtak lenni bizonyos, a dolgozók átminősítését célzó jogi lépések, valamint a szakszervezeteken keresztül folytatott akciók, ezzel olykor komolyan veszélyeztetve a bérek vagy alkalmazotti juttatások megtagadására épülő üzleti modelleket.⁶ Az ilyen küzdelmek azt mutatják, hogy ezeknek a munkáknak

---

5 Nem tudományos szereplők is tettek már kísérletet a digitális munka definiálására, elsősorban a vállalati robotikára és a folyamatautomatizálásra fókuszálva (Manyika et al. 2015).

6 Ezzel kapcsolatban lásd például a Deliveroo megrendésszabályozását (forrás: <https://www.theguardian.com/society/2016/aug/14/deliveroo-told-it-must-pay-workers-minimum-wage>),

egy része afelé tart, hogy igazságos standardok és a valódi értékük szerint ismerjék el őket. De az *on-demand* szolgáltatások még messze járnak egy másik termelőtevékenység elismerésétől, ami nem más, mint az összes felhasználó által végzett „immateriális” munka, vagyis a figyelem és *know-how*, amit az online applikációba fektetnek. Az Uber esetét elemezve Rosenblat és Stark (2016) több olyan feladatot is bemutatnak, amiket mind a felhasználóknak, mind a sofőröknek el kell végezniük ahhoz, hogy hozzáférjenek a platformhoz: a sofőröknek időt kell szánniuk a profilképük frissítésére, a GPS-útvonalak ellenőrzésére, az időbeosztás követésére online felületeken; az utasoknak üzeneteket kell küldeniük és fogadniuk, hívásokra kell válaszolniuk, fuvarokat kell értékelniük, valamint a saját utasértékeléseikkel kell foglalkozniuk. Ezek alapvető fontosságú részei a platform használatának, ami abban mutatkozik meg, hogy a végrehajtásuk elmulasztása a szolgáltatás megszüntetésével vagy elérésének ellehetetlenítésével jár: egy bizonyos határ alatti pontszámmal rendelkező utasnak nehéz lesz autót találni hajnali háromkor, egy alacsonyra értékelt vagy nem megfelelő online magatartású sofőr profilját pedig egyszerűen „deaktiválják”. A „minősítés-értékelés” (pontosítás, értékelés, kommentelés) (Callon 2009) jelentős összetevője az Uber-használók által végzett munkának.

2. Mikromunkaplatformok

A második társadalmi-technológiai ökoszisztéma, ahol a digitális munka megjelenik, a mikromunka, vagyis az online *crowdsourcing* szolgáltatások területe, ahol emberek elsősorban kicsi, repetitív és képzést nem igénylő feladatok elvégzésére toborozhatnak másokat. Ezek a tevékenységek „emberi számítógépek” által végzett feladatokként is értelmezhetők: zenei lejátszási listák szerkesztése, videók és képek bejelölése (taggelése), rövid szövegek írása, lemásolása vagy fordítása, vagyis olyan standardizált feladatok, amiket könnyen el tud végezni a nem szakképzett felhasználók sokasága, és amelyek kifejezetten hasznosak a mesterségesintelligencia-szoftverek finomhangolásához és tanításához (Irani 2015). A mikromunkaplatformok leghíresebb példája az Amazon Mechanical Turk, még akkor is, ha a félmillió – „turkereknek” nevezett – felhasználója/dolgozója relatíve kevesnek számít a versenytársakhoz képest, akiknél a felhasználók száma esetenként akár tízmilliónál is több lehet. A szolgáltatás a nevét Kempelen Farkas tizenharmadik századi sakkozógépéről kapta, amit valójában a gépbe rejtett ember működtetett: ez találó metafora egy olyan digitális rendszerre, ami osztott számítás

---

a Homejoy megszűnését (forrás: <https://www.forbes.com/sites/ellenhuet/2015/07/17/cleaning-startup-homejoy-shuts-down-citing-worker-misclassification-lawsuits/#5eb1265178be>) vagy az Uber elleni folyamatos offenzívát (forrás: <http://uk.reuters.com/article/us-uber-tech-drivers-settlement/uber-drivers-remain-independent-contractors-as-lawsuit-settled-idUKKCN0XJ07H>).

feladatokat (*distributed computing*) végez, ám az ezeket a feladatokat ténylegesen elvégző embereket a háttérben tartja.

A mikromunkások fizetései egy bérjegyzékben szerepelnek, ahol az összes elvégzett feladat fel van sorolva – olyan feladatok is, amikért csak 0.01 dollár jár („egypennys feladatok”). A medián órabér az Amazon Mechanical Turk-nél körülbelül 1,38 dollár (Horton és Chilton 2010), ami jóval az amerikai minimálbér alatt van. A bérezés és a munkastandardok miatt itt is feszültségek jelentkeznek. A mikromunkások szerveződési és jogvédelmi próbálkozásai nyomán több kezdeményezés is indult, a munkát kínálók pontozására és véleményezésére alkalmas alulról szerveződő szoftverektől kezdve⁷ a kvázi-szakszervezetek létrehozásáig,⁸ sőt még olyan speciális online szolgáltatások is indultak, melyek a platformmunkások kizsákmányolására hívták fel a figyelmet: ilyen a Fair Crowdwork, egy online monitoring rendszer, amit Európa legnagyobb kereskedelmi szakszervezete, az IG Metall tervezett (2015).

Ugyan az ebbe a társadalmi-technológiai ökoszisztémába tartozó szolgáltatások hasonlítanak a hagyományos munkára, van egy fontos különbség: itt a *gamification*⁹ az új (Feyisetan et al. 2015). A „mikromunkások” által végzett feladatok, mint pl. adatok kiválasztása, szerkesztése és rendszerezése, jelentős hasonlóságot mutatnak az online szabadidő-eltöltés formáival. A videók nézése, képek böngészése, üzenetek váltása, tartalmak megosztása nem sokban különbözik a tipikus internethasználók mindennapi élményeitől. A mikromunka azért számít implicit digitális munkának, mert összemossa a szórakozás, a társasági élet és az értékteremtés közti határvonalakat.

Ha így közelítjük meg a dolgot, akkor megállapíthatjuk, hogy az Amazon Mechanical Turk-höz hasonló platformokon végezhető feladatok nagyban hasonlítanak arra, amit bármelyik Google-felhasználó csinál, amikor egy kérdést gépel be a keresőbe, vagy amikor válaszol egy reCAPTCHA¹⁰ tesztre. Bármilyen begépelte szó vagy mondat tanítja és fejleszti a Google kereső algoritmusát vagy segíti a Google Books karakterfelismerő szoftverét. Ha

---

7 Ilyen például a Trukopticon. Interneten: <https://trukoicon.ucsd.edu/>.

8 Lásd például a Dynamo-t. Interneten: <http://www.wearodynamo.org/>.

9 A *gamification* olyan felhasználói élményeket jelöl, amiket a számítógépes játékok világából ellessent és áttemelt hatásmechanizmusok segítségével próbálnak meg játékszerűvé – és ezáltal addiktívabbá – tenni, ezzel érve el azt, hogy a felhasználók minél több időt töltsenek az adott felhasználói felületen (*a szerk.*).

10 A reCAPTCHA egy egyszerű online teszt, aminek célja, hogy bizonyos honlapokról kiszűrje a programozott botokat. A teszten tehát a felhasználónak bizonyítania kell, hogy ember, ezt pedig úgy teheti meg, ha felismer két szót egy képen. A képek a *New York Times* archívumából vagy különböző könyvekből származnak, a szavak felismerésével és begépelésével pedig a felhasználók ezeknek a papíralapú szövegeknek a digitalizálásához járulnak hozzá (*a szerk.*).

egy felhasználó javasol egy fordítást a Google Translate-ben, azzal segíti a vállalkozás szoftverének fejlesztését. Az efféle felhasználói hozzájárulások tényleges munkaként való elismerése felé tett lépésként értékelhetjük az Alphabet 2016. augusztusi bejelentését, miszerint elindítják a Google saját mikromunka-applikációját, a Crowdsourc-e-ot, ahol a felhasználók ugyanezeket a feladatokat (fordítás, szöveg- és képfelismerés stb.) végezhetik. Ezek is „emberi számítógépek” által végzett mikrofeladatok, mindez pedig hosszú távon bizonyos emberi képességek és a számítógépes feldolgozás közti szakadék áthidalásához járul hozzá. A fő különbség a reCAPTCHA tesztek kitöltő felhasználók és azok között az emberek között, akik az Amazon Mechanical Turköt használják, az, hogy az előbbiek fizetetlen munkát végeznek, az utóbbiak viszont mikrojuttatásokat kapnak az egyes feladatok elvégzéséért.

3. Online közösségi platformok

A fenti megállapítások bevezetik a harmadik társadalmi-technológiai ökoszisztémát. Az internet 2000-es évekbeli „közösségi fordulatának” középpontjában álló közösségi-média- és *networking* platformok az előállítók és felhasználók hálózatosodott közösségeire épülnek, ahol a felhasználók közvetlen kapcsolatokat alakítanak ki egymással szövegek, videók, zene és egyéb kulturális termékek, valamint jó tanácsok és a tudás megosztásán keresztül. A közösségi háló korábbi luddita kritikussai (Carr 2006; Lanier 2011) erősen kritizálták az amatőr online hozzájárulások vállalatok általi „lefölözését”, mert az szerintük nem más, mint az egyéni hozzájárulások erőszakos kollektizációjának tünete – némelyikük egyenesen azt állította, hogy egyfajta „digitális maoizmus” eljövételének vagyunk tanúi. A digitálismunka-tanulmányok elhatárolódtak ezektől a szerzőktől, mivel szerintük egy ezzel ellentétes, ám ugyanúgy aggasztó folyamat zajlik: a társadalmi fragmentáció és a kapitalista felhalmozás a kollektív értékek megszerzésének a következménye a „digitális közlegetők” (*digital commons*) bekerítésén, valamint az életmódok és a szerteágazó kreativitás áruvá válásán keresztül (Moulier-Boutang 2010; Fumagalli 2015). A közösségi platformokon a digitális munka a felhasználók által elvégzett fizetetlen tevékenységként jelenik meg, ez pedig lehetőséget biztosít az online szolgáltatások számára, hogy profitot termeljenek minden közösségi médián megjelenő posztból, minden hozzászólásból, minden online játékkal és multimédia-fogyasztással töltött percből. Amennyiben „a közösségi média és a gyár is a kapitalizmus termékei, és végső soron alkalmazkodnak annak céljaihoz” (Rey 2012: 401), nem volna észszerűtlen valamiféle juttatást követelni a felhasználók által létrehozott tartalmakért.¹¹

Ezek az állítások heves vitákat indítottak el azzal kapcsolatban, hogy milyen lehetőségei vannak a látszólag önkéntes és játékos tevékenységek munkatevékenységekként

---

11 Erről lásd: <https://www.dissentmagazine.org/article/wages-for-facebook>.

való elismerésének (Cardon és Casilli i. m.). A többi ökoszisztémára jellemző elidegenedés és kényszerűség (Fisher 2012) távol áll a közösségi média használatától, ehelyett a szórákozás és a munka jellegzetes keveréke képezi az alapját, ami jól rezonál a „*weisure*”¹² (Conley 2008) vagy a „*playbor*”¹³ (Kürchlich 2005) fogalmakkal. Annak ellenére, hogy a közösségi média használatáról szóló diskurzusok főleg a kreativitásról és önmegvalósításról szóltak az elmúlt két évtizedben, a tartalom-előállítás témája sem volt mentes a tulajdonlást, a termelés feletti kontrollt és munkafeltételeket érintő feszültségektől és konfliktusoktól. A tartalom-előállítók jogi harcai a munkatörvények elismeréséért és a jogdíjakért érintettek többek közt híroldalakat, mint a Huffington Post, képtárhelyeket, mint a Flickr, valamint videószoftalkatásokat, mint a Youtube. A digitális munka elleni „hedonisztikus érvélés” (miszerint „ha a felhasználók jól érzik magukat és önmegvalósítanak, akkor az online jelenlét nem számíthat munkának”) egyik fő gyengesége az, hogy csak a felhasználók által létrehozott tartalmakra fókuszál, és figyelmen kívül hagyja a közösségi platformok két másik profitforrását: a felhasználók metaadatait és a klikkmunkát. A digitális munkának erre a két, kevés örömforrást nyújtó fajtájára kevés figyelem irányul. Az olyan metaadatok, mint a használat idejét és jellegét tároló információk, az URL-ek, az IP-címek, az egyéni felhasználói azonosítók értékes javak, amiket a platformok reklámcégeknek, adatbrókereknek vagy kormányoknak adnak el, így keresve pénzt rajtuk (Világgazdasági Fórum és Bain & Company 2011; Soghoian 2012). Ezek hozzáadónak ahhoz az információhalomhoz, ami tartalmazza a felhasználók minden online tevékenységének adatait – így jön létre az adatok virágzó gazdasága, amit többen elemeztek már behatóan az elmúlt években (Acquisti 2010).

A klikkmunka olyan láthatatlan tevékenységeket jelöl, amik célja az információ fenntartása, kiválasztása és terjesztése közösségi platformokon. Jelentheti adatok és tartalmak szelektív eltávolítását, mint a kereskedelmi tartalmak moderálása esetében, ami a nem megfelelő posztok és képek megjelöléséből áll. Emellett a klikkmunka jelentheti egyik tartalom előnyben részesítését a másikkal szemben, ezzel elősegítve a tartalmak és mémek virális körforgásának fokozódását. Szélsőséges esetekben a klikkmunka „digitális zaj” és bántalmazó tartalmak (spam üzenetek, „bot” forgalom, hamis profilok) előállítását is jelentheti (Brunton 2013; Motoyama et al. 2011). Bár a klikkmunka nem járul hozzá a felhasználók önkifejezéséhez és önkiteljesedéséhez, sőt nem is mindig tudatos tevékenység a felhasználók részéről, attól még értékkepző tevékenységeket jelent, amit mi sem bizonyít jobban, mint a számtalan kollektív nyomásgyakorlás például az AOL internet-szoftalkatatóval, a Reddit fórummal vagy a Steam videójáték-platformmal szemben annak érdekében, hogy azok elismerjék a moderátorok, adminisztrátorok, fordítók stb. munkájá-

12 A 'work' és a 'leisure', azaz a 'munka' és 'szabadidő' szavak összetételéből képzett szójáték – *a ford.*

13 A 'play' és a 'labour', azaz a 'játék' és 'munka' szavak összetételéből képzett szójáték – *a ford.*

nak értékét (Matias 2016). Nemrég több csoportos kereset is indult, melyek több mint 12 millió eurónyi kompenzációt igényelnek a Facebooktól a felhasználói adatokért cserébe, illetve amelyek a Google által alkalmazott reCAPTCHA funkciót a felhasználók ingyenmunkájával működtetett szövegmásolási szolgáltatásként kívánják elismertetni.

Relatív sikerességükön túl ezek a perek felhívják a figyelmet azokra a különböző módokra, ahogyan a közösségi platformok díjazták felhasználóikat. Bevett gyakorlat, hogy a felhasználók semmilyen juttatást nem kapnak azért, mert ezekre a szolgáltatásokra posztolnak, ami feltűnő kontrasztban áll a fizetett és mikrofizetett digitális munkák fent említett példáival. Ugyanakkor az ingyenesség valójában csak néhány hegemónikus platformra korlátozódik (Facebook, VK, Sina Weibo stb.), melyek egy olyan rendszerben léteznek, ahol szinte egyedüli vevőként vannak a piacon, és így új felhasználók bevonásához nem kell pénzügyi ösztönzőket biztosítaniuk. Nem ez a helyzet a kisebb versenytársak esetében, akiknek az üzleti modellje gyakran épül pénzbeli jutalmak felajánlására a felhasználókör bővítése érdekében. Ezek lehetnek nyeremények, kedvezmények és juttatások, időnként megbízható pénzbevétel formájában. Erre egy példa a Tsu nevű amerikai közösségi platform, ami minden hozzájárulást díjaz, köztük minden újonnan meghívott ismerőst, három lépés távolságig.

4. Csatlakoztatott tárgyak

A közösségi platformok példája azt mutatja, hogy értékelsajátítás szempontjából az olyan alacsony intenzitású online tevékenységek, mint a bejelentkezés, a klikkelés vagy a céltalan internetezés ugyanannyira értékes javaknak számíthatnak a techcégek számára, mint a tartalomkészítés vagy az aktív részvétel. A digitális munka negyedik és egyben utolsó társadalmi-technológiai ökoszisztémáját a csatlakoztatott tárgyak és az okos környezetek által előállított viselkedési adatok jelentik. Ugyan egyelőre egy meglehetősen kicsi alágazatról van szó, a szenzorok, háztartási gépek, energiaszámlálók, irodai segéd-eszközök, boltok és járművek által termelt adatok kitermelésének és pénzze tételének kutatását a „Tárgyak internete”¹⁴ (*Internet of Things, IoT*) körül zajló diskurzus vitte előre. A nem csatlakoztatott otthoni terek és az információs és kommunikációs technológiákkal felszerelt munkakörnyezetek korábbi megkülönböztetése (Hindus 1999) feleslegessé vált, amióta a hálózatosított interakciók a mindennapi élet réseibe is behatoltak, és minden helyszínt „személyes adatgyárrá” változtattak. Ez az új ökoszisztéma felborítja az egyensúlyt a „Publikáció internete” (olyan tartalom, amit szándékosan tettek közzé vagy osztottak meg a felhasználók) és az „Emisszió internete” (adatok és metaadatok, amiket csatlakoztatott

---

14 „Intelligens” eszközök (pl. okostelefon, okos ház, okos autó) hálózata, amiben az egyes eszközök emberi beavatkozás nélkül kommunikálnak egymással, miközben adatokat gyűjtenek és cserélnek (a szerk.).

eszközök gyűjtenek be és továbbítanak) között (Casilli 2015). Az esetek többségében az adatok kibocsátása az alapértelmezett működésmód, amiből igény esetén ugyan ki lehet szállni, ám a techcégek üzleti jövedelmezősége egyáltalán nem, vagy alig veszi figyelembe az egyéni önrendelkezést és a megszerzett személyes információk tulajdonjogát. Az adatok háborítatlan kinyerése és „automatikus” termelődésük elrejtja a felhasználók hozzájárulását, és nem veszi figyelembe az általuk végzett digitális munkát. Egy csatlakoztatott tárgy bekapcsolása, használata, frissítése; egy okosházban élni és működtetni azt: ezek mind előfeltételei az IoT-adatok kibocsátásának.

Hasonlóan a közösségi platformokhoz, a Dolgok internetébe ágyazott digitális munka elismerése még várat magára mind jogi, mind tudományos oldalon. Egy másik hasonlóság a két ökoszisztéma között, hogy mindkettővel kapcsolatban tartja magát az a klisés elképzelés, miszerint a felhasználók nem szerezhetnek alkalmazotti státuszt, mivel az IoT-platformok biztosítanak nekik juttatásokat. Azonban itt is több példát találunk arra, hogy a csatlakoztatott eszközök fizetnek a felhasználóiknak: vannak olyan alkalmazások, melyek bitcoinokkal jutalmazták a földrajzi elhelyezkedés megosztását (pl. Bitwalk), más csatlakoztatott eszközök pénzbeli ösztönzőket ajánlanak egészségügyi és fitness-információkért cserébe (az úgynevezett P4P rendszerek), de vannak olyan cégspecifikus hordható eszközök is, melyek termelékenység-növelés vagy munkásbiztosítás céljából követik a dolgozók teljesítményét, és használatukért juttatások, fizetésemelés és bónuszok járnak cserébe (pl. Fitbit). Ebben az esetben is előkerült már a „hedonisztikus érvézés”: amennyiben a felhasználók úgy tekintenek ezekre az eszközökre, mint amelyek segítik az önmegvalósítást és a kikapcsolódást, akkor hogyan lehetne munkaként definiálni a használatukat? Erre reagálva, különböző önkövető csatlakoztatott eszközök vizsgálata után, Lupton (2014) felhívja a figyelmet arra, hogy gyakran egymásnak ellentmondó okok húzódnak az adatkibocsátó technológiák használata mögött: azok a felhasználók, akik maguk döntöttek ezeknek a technológiáknak a használata mellett, magas szintű autonómiát tanúsítanak – de nem ez a helyzet azon felhasználók esetében, akiket menedzseri vagy kereskedelmi okokból kértek vagy köteleztek ugyanezen technológiák használatára. Az önkövetés privát és közösségi logikái egyszerre vannak jelen a kötelezettségre és kizsákmányolásra épülő logikákkal.

Miért számít ez munkának?

Négy kritérium a digitális munka definiálásához

A példák széles köre rámutat annak fontosságára, hogy megnevezzük azokat a kritériumokat, melyek összekötik a digitális munka fent megnevezett négy fajtáját. Némelyikük – mint az *on-demand* szolgáltatásokon és a mikromunkaplatformokon elvégzett feladatok – már ma is munkaként van elismerve (bár az e tevékenységeket végzők szinte soha nem

állnak hivatalos munkaviszonyban), és egyre inkább a hagyományos munka gazdasági és jogi kereteibe illeszkedik. Más tevékenységek – mint a közösségi platformok és a csatlakoztatott eszközök használata – még mindig kikerülik a jogi szabályozást, és ki vannak téve a veszélynek, hogy kizárólagosan szórakozásként és önkifejezésként tekintsünk rájuk, ezáltal elfedve a kötelezettségeket, amiket felhasználóikra rónak.

A fent elemzett példák fényében a következő kritériumok segíthetnek a digitális munka meghatározásában:

1. a digitális munka olyan felhasználók által végzett tevékenységeket jelöl, melyek értéket állítanak elő a platformok javára: függetlenül attól, hogy ezek a tevékenységek *on-demand* szolgáltatásoknak végzett kisebb munkák, vagy algoritmusok tanítása mikromunka-szolgáltatásokon keresztül, esetleg tartalom és adatok létrehozása, amikből aztán reklámcégek, egészségbiztosítók és brókerek csinálnak pénzt – ezek mind-mind egy olyan gazdasági rendszer részei, ahol a felhasználói hozzájárulás központi szerepet játszik;

2. a felhasználók által végzett tevékenységek szerződésesek: ugyan ezeknek a tevékenységeknek a nagy része nem jelenik meg munkaként (hanem mint megosztás, játék, közösségiség stb. van definiálva), mégis jogi kötelezettségek definiálják és kötik meg őket, melyek olyan dokumentumokban vannak leírva, mint pl. a felhasználási feltételek. Az ilyen szerződések ugyan nem munkaszerződések, de szerepeket és feladatokat határoznak meg (sofőr/utas, feladatot osztó/feladatot végző, reklámozó/közönség tagja), kijelölik a termelés bizonyos szabályait (elfogadható közösségi normák, egy adott ország előírásai és törvényei), és ami a legfontosabb, meghatározzák, hogy az adott platform miként végzi az értékelsajátítást és értékelosztást (ki a végső tulajdonosa a tartalomnak vagy az adatoknak, és milyen körülmények között tehetők ezek pénzzé?) (Van Dijck 2009);

3. a digitális munkaként jellemzett tevékenységek teljesítménymérésen esnek át: a *gamification* és a szabadidőszerűség ellenére a platformokon végzett emberi tevékenységekről nem állítható, hogy kényszer nélküliek, hogy nem termelő tevékenységek, vagy hogy ne lennének szabályozva. A pontszámok, besorolások, osztályzatok, csillagok, követők, barátok, *like*-ok stb. számát mind begyűjtik és elemzik annak megállapítása érdekében, hogy a felhasználó teljesítménye megfelel-e a platform kereskedelmi és technikai céljainak (Kokkodis és Ipeiritis 2015);

4. a digitális munka kvázi-alkalmazotti szerepeket hoz létre: több európai jogrend „kvázi-alkalmazott munkaviszonyként” tekint az alkalmazotti státusz minden olyan alacsony költségű helyettesítőjére, ahol „függő önfoglalkoztatásban” lévő egyének egy fő foglalkoztató számára végeznek folyamatos és koordinált munkatevékenységeket (Anonmattei és Sciberras 2008). Egy friss ILO- (Nemzetközi Munkaügyi Szervezet) jelentés ezt a jogi keretet alkalmazza olyan platformokra és alkalmazásokra, ahol – egyszerűen a bejelentkezéssel – a felhasználók „olyan kiterjedt kontrollnak és a teljesítményük olyan

alapos monitorozásának [vannak kitéve], ami hasonló ahhoz, amit hagyományos munkavállalók esetében figyelhetünk meg” (De Stefano 2015: 32). A felhasználói viselkedés mikromenedzselése elengedhetetlen része a teljesítményük feletti kontrollnak, ami történhet szabadalmaztatott architektúrákon keresztül (felhasználói felületek, alkalmazások, algoritmusok) vagy valós idejű figyelmeztetésekkel, melyek kiosztják a digitális feladatokat a felhasználóknak (jelzések, meghívások, riasztások) (Licoppe 2009).

Az utolsó megjegyzés a díjazás problémakörét illeti, amit legjobban az eddig elemzett esetek spektrumaként lehetne leírni: ez a spektrum a fizetetlen tevékenységektől az alulfizetett keresztül a mikrofizetett munkáig terjed. A digitális munka eredeti definíciója szerint ingyenmunka, ennek ellenére (Terranova i. m.) fontos felismerni, hogy az ingyenesség nem alapvető követelmény. A munka- és foglalkoztatási perek száma, melyek tech cégek ellen indultak az elmúlt években, illetve a helyi szinten kialakuló sorozatos munkalassítások, sztrájkok és bojkottok erősen megkérdőjelezzik ezeknek az online tevékenységeknek az ingyenességét és állítólagos függetlenségét.

A DIGITÁLISMUNKA-TANULMÁNYOK GLOBÁLISSÁ VÁLÁSA

A DIGITÁLIS MUNKA TERJEDÉSE

A szakirodalom áttekintése és az eddigi empirikus kutatások vizsgálata után új perspektívák jelentek meg olyan kérdéskörökben, mint az etnicitás, a globális egyenlőtlenségek és a nemzetközi kapcsolatok. Bár a digitálismunka-tanulmányok kezdetben erősen be voltak ágyazva a nyugati akadémiai miliőbe, néhány aktuális tudományos munka rámutat arra, hogy ideje lenne annak, hogy a diszciplína ne csak olyan „első világbeli problémákkal” foglalkozzon, mint a játék, a kreativitás, a rajongói kultúrák vagy a résztvevő bevonódás. A cél az, hogy rávilágítsunk a marginalizált csoportok (nők, városi szegények, kisebbségek) munkájának fontosságára mind a globális Északon, mind a globális Délen, valamint hogy központi jelentőségüként ismerjük el az internet szerepét a nemzetközi munkamegosztás egyenlőtlenségeiben (Graham et al. 2014). Ezek az új trendek felhívják a figyelmet az adat-, szolgáltatás- és tartalomgyártás materiális dimenzióira. Rámutatnak a folytonosságokra az „immateriális” digitális munka strukturális jellemzői és a klikkfarmerek, tartalomszűrő moderátorok, offshore online munkások névtelen tömegeinek mindennapi munkakörülményei között. Ezeknek az embereknek a fő munkalehetőségeket a hagyományos gyári, mezőgazdasági és kitermelési munkák, valamint a kiszolgáltatott egyéni vállalkozások helyett egyre inkább az internetalapú, bizonytalan *on-demand* munkák jelentik (Maxwell 2015).

INTERSZEKCIONÁLIS DIGITÁLIS MUNKA: MUNKA A VILÁG PEREMÉN

Az első kihívás, amellyel a digitálismunka-tanulmányoknak szembe kellett nézniük, az interszekcionalitás volt. A marxista nézőpont, amire az olasz poszt-munkaelvű (*post-operaismo*)¹⁵ immateriális munkakoncepció hatott, és ami meghatározta a korábbi kutatásokat a témában, kompatibilis volt a feminista és a genderelméletekkel is. Néhány szerző mégis hangsúlyozta, hogy a digitális munka nemi vonatkozásai meglehetősen kevés figyelmet kaptak (Duffy 2015), és kiemelték a gondoskodás kérdését a szolgáltatás-orientált platformgazdaságokban, valamint az érzelmi készségek fontosságát, mint eszközöket a digitális munka megértéséhez a „munka elnőiesedésének” vonatkozásában (Arcy 2016). Időközben jelentős hozzájárulások születtek a genderkutatás és a kritikai etnikumkutatás részéről, melyek olyan felhasználók által előállított tartalmakat vizsgáltak, mint fiatal fekete lányok hálószobai táncvideói vagy webkamerás megnyilvánulásai divatügyekben, problematizálva azt, ahogy a kereskedelmi média kisajátítja ezeket a fiatalkorúak által előállított tartalmakat és nyereséget hajt belőlük anélkül, hogy tekintettel lenne mindennek az etikai vagy gazdasági vonatkozásaira (Gaunt 2015).

Ezeknek a megközelítéseknek a fő korlátja abban rejlik, hogy szinte kizárólag tartalmakra fókuszálnak. Amíg úgy tekintenek a közösségi médiára, mint az önkifejező és kulturális munka termelőközpontjára – és mint a problémás nemi kapcsolatokat újratermelő felületre –, addig a digitális munkának csupán egy aspektusát veszik figyelembe. Kutatásaiban Lisa Nakamura (2016) kritizálta ezt a tartalomközpontú megközelítést, mert véleménye szerint akadályozza a digitális munka elterjedtebb formáinak figyelembevételét. A színes bőrű nők internetes aktivizmusának történeti kutatásával válik láthatóvá az általuk végzett alulfizetett vagy ki sem fizetett online közösségi adminisztrációs munka, mikromunka és személyes szolgáltatási munka, amelyek így tudományos vizsgálat tárgyává válhatnak. Az internetes tartalommoderálás különösen vonzza az olyan ambiciózus kutatási programokat, mint például amit Sarah T. Roberts (2016) kezdeményezett. A tartalommoderálást világszinten szétszórta munkaerő – viszonylag alacsony státuszú munkások – végzi, akik majdnem mindig titokban dolgoznak alacsony bérekért. Ők végzik

---

15 Az operaismo az 1960–1970-es évek olasz radikális baloldalának jelentős irányzata, melynek legfontosabb gondolkodói Mario Tronti, Toni Negri és Raniero Panzieri voltak. Az operaismo [munkásizmus] úgy interpretálta újra a marxi gondolkodást, hogy annak középpontjában nem a tőke, hanem a munkás áll, és eszerint az osztályharc mindig megelőzi és előkészíti a tőke újrastrukturálódását, azaz ez a megközelítés tőkeelgika helyett elsősorban az osztályharc politikai logikájára fókuszál. A post-operaismo megőrizte ennek a megközelítésnek az elsősorban politikai fókuszát, de itt a forradalmi szubjektum szerepét a *sokaság* veszi át, és az értéktöbblet-elsajátítás folyamatának elemzésében legalább akkora hangsúlyt helyez az immateriális, mint a materiális munkára (*a szerk.*).

a kereskedelmi tartalmak szűrését, ami a digitális képek vagy a potenciálisan pornográf, erőszakos, vagy más módon elfogadhatatlan videók és üzenetváltások felülvizsgálatából áll. Ezek a kevésbé kreatív, kimerítő, repetitív feladatok olyan munkákkal mutatnak rokonságot, mint az adattakarítás vagy a kattintásbányászat. Minél inkább nők és kisebbségek tagjai végzik ezeket a típusú munkákat, annál inkább jogfosztott és nemkívánatos „vendégmunkásokként” tekintenek rájuk (Nakamura 2009). Ezekre a marginalizált munkásokra nehéz terhek rakódnak amiatt, mert történetesen ők elégitik ki a modern gazdaság igényeit a képzetlen és alufizetett – vagy egyenesen ingyenes – munkaerőre. Jellemzőik alapján sok hasonlóságot mutatnak a marxista elmélet által definiált „tartaléksereggel”, tehát az alulfoglalkoztatott vagy nem foglalkoztatott munkásokkal, de fontos látni, hogy milyen sok átfedés figyelhető meg köztük és a „feláldozható” munkások olyan kategóriái között, mint a nők, a hajléktalanok, az elítéltek és a színes bőrű emberek. Ugyanakkor a globális hálózatok mostani kontextusában ez a tartaléksereg területileg rejtve marad és olyan perifériás közegekbe szorítva, ahol a kapitalista dinamikák elfedik azokat a mechanizmusokat, amelyeken keresztül az etnikum és a nem a digitális platformok előállításában meghatározó aspektusokként működnek (Nakamura 2014).

Ezek a láthatatlan digitális feladatok főleg a nyugati munkaerőpiac szegregált szektoraiban, és nem nyugati országokban összpontosulnak. Néhány aktuális példa arra, hogy a digitális platformok miként erősítik a nemek, osztályok és etnikumok közötti különbségeket annak érdekében, hogy fizetetlen és alufizetett digitális munkát zsákmányoljanak ki, segíthet felbecsülni e „többletnépesség” globális méretét. Néhány mikromunkát kínáló szolgáltatás, mint például a Mobileworks, azzal büszkélkedik, hogy „alulfoglalkoztatott közösségeket” vezet vissza a munka világába az USA-ban és másutt is a világon. Amerikában a börtönmunkaprogramok része ma már az adatbevitel, a korrektráolvasás és a dokumentum-előkészítés (Carmel, Lacity és Rottman 2014), Kínában pedig rabokat kényszerítenek arra, hogy online játékokban bányásszanak virtuális aranyat.¹⁶ Még amikor a felhasználók formálisan szabadok is, a platformok olykor lemásolják a büntetőmunka nyelvezetét, és azt ígéri a feladatokat kiszervező nyugati cégeknek, hogy az általuk felbért mikromunkát „virtuális foglyok” végzik majd el (ahogy azt a Fülöp-szigeteken székelő MicroSourcing platform nyíltan kijelentette 2015-ben).

Az online kiszervezésről szóló felmérések (lásd például Imaizumi et al. 2015) megerősítették az átfedést az etnikai és a nemi kisebbségek és az interneten alapuló munkát végzők között a globális Délen. Az Amazon Mechanical Turk esetében is, amely már nem fogad új jelentkezéseket nem amerikai mikromunkásoktól, még mindig rendkívül magas az indiai felhasználók aránya, akiknek jelentős többsége nő (Ipeirotis 2010). Az online

---

16 Erről lásd például a Guardian 2011-es beszámolóját. Interneten: <https://www.theguardian.com/world/2011/may/25/china-prisoners-internet-gaming-scam>.

mikromunka politikai gazdaságtana és kulturális jelentése országról országra változik (Yin et al. 2016). Jelentős egyenlőtlenségek figyelhetők meg a díjazásban és a munkalehetőségek számában, a nem amerikai bázisú tömegmunkások lehetőségeit ugyanis olyan változók befolyásolják, mint az internetkapcsolat megbízhatósága, az időzónák, a nyelv, a biztonság és a fizetési mechanizmusok elérhetősége. Tudatosítva ezeket a globális aszimmetriákat, a digitális platformokat használók érzékelik az átláthatóság hiányát, és interiorizálják a globális piaccal kapcsolatos aggályokat azáltal, hogy saját tevékenységüket egy „globális digitális kizsákmányoló üzemként” (*global digital sweatshop*) értelmezik, ami sokban hasonlít olyan alacsony státuszú munkákra, mint a szexmunka, a gyorséttermi munka vagy a mezőgazdasági és farmermunka (Kingsley, Gray és Suri 2015; Martin et al. 2016).

TÖBBLETMUNKA A VILÁGPIACON

A platformmunka összehasonlítása a börtönmunkával vagy a kizsákmányoló üzemekkel hasznos lehet ahhoz, hogy a platformmunkát globális jelenségként értelmezzük. Ugyanakkor ez ahhoz a félreértéshez vezethet, miszerint a digitális munka természeténél fogva marginális és rejtett, és csak a piac határain történik. Ezzel szemben a valóság az, hogy a piacok egyik központi jelenségéről beszélünk, s ez nem más, mint a „munka marginalizálódásának” trendje globális szinten, az egyre fokozódó kiszolgáltatottság a platformok által végzett értékelsajátítással szemben.

A platformok valójában munkaerőpiacok, ahol rengeteg egyén gyakorlatilag ki van zárva a hivatalos foglalkoztatottságból, és helyette rugalmas és bizonytalan munkákat végez. Az olyan közismert cégek, mint az Uber, a Taskrabbit vagy az Amazon Mechanical Turk kevesebb mint egymillió alkalmazottat könyvelnek el, de megbízható számítások (Steinmetz 2016) azt jelzik, hogy mára 131,5 millió amerikai állampolgár végzett digitális munkát szolgáltatások felajánlásával vagy *on-demand* szolgáltatást nyújtó platformok használatával. Smith és Leberstein (2015) szerint 6,6 millió független munkás van jelen a Care.com-on, 8 millió szabadúszó a Crowdsource.com-on és 5 millió a Crowdflorenen. A mikromunka- és az online *crowdsourcing* szolgáltatások egyaránt döbbenetes számokat mutatnak. A kaliforniai székhelyű Upwork tízmillió felhasználói bázissal rendelkezik, míg versenytársának, a Freelancer.com-nak több mint 18 millió felhasználója van (Wahal 2016). A kínai piacon a szolgáltatás- és tudásmegosztó felületek „witkey” néven futnak, és a regisztrált felhasználókat több mint 7 millióra becsülik a Witmartnál, 3,2 millióra a Taskcnnél és több mint 3 millióra az Epweike-nél (Carmel, Hou és Olsen 2012). Ha nem számoljuk azt a közel egymillió felhasználót, akik a népszerű *networking* és tartalom-megosztó felületeken vannak, akkor ezek a digitális munkások alkotják a gerincét annak az adattermelő és klikkmunkára épülő gazdaságnak, amely az internetes gazdaságot gyarapítja. A „többletnépességből” könnyebb alulfizetett vagy ingyenes hozzájárulásokat

kisajtolni. A globális munkaerő meghatározó szegmense ez, amit a hivatalos foglalkoztatás nem hajlandó felszívni.

Nem érthetjük meg a digitális munkát a globalizált munkaerőpiacok feltérképezése nélkül. A statisztikák azt jelzik, hogy a világ munkaerejének csupán a fele áll hivatalos alkalmazásban, ez a mutató pedig Délkelet-Ázsiában és Fekete-Afrikában 20%-ra csökken. A fejlődő gazdaságok adják a többségét annak a 26 millió embernek, akik az aktív népesség soraiba léptek 2015-ben, de nagy részüknek nincsenek olyan munkavállalói biztosítékaik, mint a rendszeres díjazás, juttatások, az elbocsátás elleni védelem és az átmeneti munka szabályozása (ILO 2016). A világszerte magas munkanélküliségi ráta és az egyre inkább mindent átható részmunkaidős alkalmazás kéz a kézben járnak a rossz munkakörülményekkel. Az önfoglalkoztatás és a nem fizetett családi munka a sebezhető munkaerő növekedéséhez járul hozzá, amit magas bizonytalansági szint jellemez, és ami az aktív népesség több mint 46%-át érinti főleg Közép-Afrikában, Délkelet-Ázsiában és az egyenlítői Közép-Amerikában. A sebezhető alkalmazásban állók erősen ki vannak szolgáltatva a keresetek változékonyságának.

A szociális védelem komoly problémát jelent, főleg a fejlődő országokban és az átalakuló gazdaságokban, ahol a rendszer leginkább a munkaadói hozzájárulásokra támaszkodik. Ha a munkaadók kijátsszák a szabályozást, vagy ha valaki magán- vagy családi alkalmazásban áll, akkor a hozzájárulás-alapú szociális védelem limitált változata érhető csak el, ha elérhető egyáltalán – ezen csak az változtathat, ha az állam közbelép. Sajnálatos módon azonban a legtöbb afrikai és dél-ázsiai ország jogrendje nem biztosít ilyen védelmet. A munkaképes korú nők és férfiak számára a munkasegélyezési rendszerek a megszokott egyenlőtlenségeket reprodukálják, és néhány esetben csupán az egyéni megtakarításokra hagyatkoznak. A felemelkedő országok, mint Kína és India, sincsenek jobb helyzetben, mivel a munkanélkülieket segítő segélyezési rendszer a munkaerő kevesebb mint egyharmadát védi (ILO 2014).

A globális munkásoknak ez az új típusa ezért azzal a sajátos helyzettel kell, hogy szembesüljön, hogy miközben része ugyan a munkaerőpiacnak, de egyben a világgazdaság maradékaként is tekintenek rájuk. Létükre egyre kevesebb figyelem irányul, ezzel együtt pedig ki vannak zárva azokból a jóléti szolgáltatásokból, melyek leginkább a hagyományos foglalkoztatásra jellemzőek. Esetleges és alulfizetett munkákra vannak ítélve, ebből kell magukat fenntartaniuk. E sebezhető munkaerő számára a platformmunka sokszor csodaszerként van beállítva. Olyan országokban, mint a Fülöp-szigetek, Banglades, Vietnam, Malajzia, Nigéria, Kenya stb., a technológia által közvetített munka úgy van prezentálva, mint a „munka jövőjének” egyetlen és lehető legjobb verziója. Optimizmus övezi az *on-demand* szolgáltatásokban és a mikromunkában, klikk- vagy tartalomfarmokban rejlő potenciált, ami új lehetőségeket teremt munkások tömegei számára. A digitális

weboldalak vagy applikációk által közvetített feladatokat a munkahelyi kötelezettségek, a hosszú munkaórák vagy a magas utazási költségek alól való felszabadulásként hirdetik. A „dolgozz a saját tempódban”, a „végre a magad ura lehetsz” vagy a „legyél te is vállalkozó” mind ideológiai mantrák, amelyek a rugalmasság fogalmát retorikai eszközként használják arra, hogy elfedjék a minimálbérrre vonatkozó törvények egyre gyakoribb kicselezését, a darabmunkát, illetve a munkabiztonság hiányát.

Mivel az internet által közvetített munkák átlélik a nemzetállami határokat, a munkaerő fent tárgyalt globális dinamikái a feje tetejére állítják a hagyományos földrajzi berendezkedést (Foster és Graham 2016). Míg a múlt században a stabil, mély gyökerekkel rendelkező munkaerő az instabil, folyamatosan mozgó és állandóan munkaerőre éhes tőkével találta szembe magát, addig a digitális platformgazdaságban a „munkakereslet földrajzilag koncentrált, a munkakínálat viszont földrajzilag szétszórót” (Graham et al. 2016). Ezt az mutatja legjobban, ha megfigyeljük az adatáramlást a globális Észak és a globális Dél között, ami megbízható mutatója ennek az egyenlőtlen munka-tőke viszonyoknak. Megvizsgálva 60 000 tranzakciót a – korábban oDesk néven futó – Upwork nevű szabad-úszóplatformon, az Oxford Internet Institute kutatói leírták a platformokon megfigyelhető nemzetközi munkamegosztás főbb mintázatait. Azok az országok, ahol több adatot és feladatot vásárolnak meg, mint adnak el – más szóval, ahol a digitális munka keresletének egyensúlya pozitív –, jellemzően Észak-Amerikában, Európában és Ausztráliában található. Az egyensúly azonban negatív a globális Délen, ami munkaerővel látja el a globális Északot. E szerint a tanulmány szerint India és a Fülöp-szigetek kattintásokat, feladatokat, tartalmakat és adatokat adnak el az Egyesült Államoknak, Ausztráliának, Kanadának és az Egyesült Királyságnak (Lehdonvirta et al. 2014).

A platformgazdaság tájképe szabálytalan és polarizált, a munka vételére és eladására specializálódó, jól megkülönböztető központokkal. Ezek a földrajzi kapcsolatok megismétlik az uralom politikai és történeti mintázatait, különböző módon hatva a felhasználókra azok tartózkodási helyétől függően. A fejlődő és felemelkedő országokban az internet-alapú termelés jelentős része kívül esik a létező szabályrendszeren. Ez a munkások gyengébb alkuképességéhez és egy veszélyes lefele tartó bérversenyhez vezet. A digitális platformok által ígért „lehetőségek” az egyének egyre fokozódó kizsákmányolásához vezetnek nem fizetett vagy alulfizetett munkákon keresztül, így szolgáltatva ki az embereket egyre inkább a piac változékonyságának.

Nem világos, hogy a közvetlen kapcsolat az online munkák megrendelői és a digitális munkások között miként hat erre a globális helyzetre. Egyrésztől mondhatnánk, hogy a platformokon zajló közvetlen kommunikáció megerősíti a felhasználókat a fejlődő országokban, egyenlő alapokra helyezve őket a globális Északon élő megrendelőikkel. Ugyanakkor friss kutatási eredmények rámutattak a helyi hierarchiák tartósságára, ahol

a központi funkcióban lévő emberek „újrátárgyalják” a kínálat kereslethez igazításának folyamatát. A hálózati dinamikák, amiket „területi kiterjesztésként” ismerünk (amikor a platform legaktívabb felhasználói helyileg központosítanak feladatokat, és leosztják őket más felhasználóknak, akik alvállalkozókként vesznek részt a folyamatban), hosszú érték-lán-cokat hoznak létre, melyek utolsó láncszemét egyre gyakrabban alkotják fejlődő országokbeli felhasználók (Lehdonvirta et al. 2015). Az alkuképesség elvesztése és a munkabizonytalanság tehát fokozódik a globális értékelsajátítási lánc átláthatatlansága miatt, hiszen ez megakadályozza a felhasználókat abban, hogy tudják, kinek végzik a digitális feladatokat, valamint nincs viszonyítási pontjuk ahhoz, hogy felmérjék és értékeljék munkakörülményeiket (díjazás, védelem stb.).

A MUNKÁVAL KAPCSOLATOS GLOBÁLIS KÜZDELMEK EGY LEHETSÉGES FOGALMI KERETE

Az eddig tárgyalt példák rendkívül sokfélék: különböző platformokat, alkalmazásokat, kultúrákat és területeket ívelnek át. Az a világméretű jelenség, amelyet körülírnak, bár jelentős és sokakat érint, továbbra is láthatatlanságba burkolózik. A globális függőségek egyre inkább olyan elméleti kategóriákon keresztül kerülnek értelmezésre, melyek bőségesen, ugyanakkor pontatlanul merítenek a posztkoloniális elméletekből. Ellentmondásos nemzetközi eseteket, mint például a Facebook sikertelen lobbitevékenységét az indiai telekommunikációs cégeknél a 2010-es évek közepén, vagy egyéb, fejlődő országokat megcélzó marketingkezdeményezéseket néhányan újragyarmatosító dominanciaként írtak le.¹⁷ A gazdasági függőségért és a rugalmassághoz vagy a vállalkozói szellemhez hasonló neoliberalis értékek hirdetéséért cserébe meginduló látványos növekedés túlzott ígéretei olyan történelmi narratívákat teremtettek, melyek kétségkívül a nyugati érdekeket szolgálják. Anélkül azonban, hogy tagadnánk a nyugati platformok érdekeit szolgáló gazdasági stratégiák létezését és a leplezetlen törekvéseket a helyi szabályozások elkerülésére a fejlődő országokban, továbbra is vitatható, hogy mindez mennyire teszi indokolttá, hogy a gyarmatosítás új manifesztációjáról beszéljünk. Ez az elképzelés ugyanis nem csak az elemzési keretet tágítja nagyban, de úgymond az elmélet irányát is megváltoztatja. Miközben a digitális munka-tanulmányokban eddig

---

17 Ennek jó példája Adrienne LaFrance „Facebook and the New Colonialism” című cikke az Atlanticon. Interneten: <https://www.theatlantic.com/technology/archive/2016/02/facebook-and-the-new-colonialism/462393/>.

a leginkább helyi konfliktusokat (mint a kizsákmányolás és az elidegenedés) leíró megközelítések voltak uralkodók, addig a gyarmatosítás fogalma éppen azáltal eskalálja a konfliktusos és kritikai álláspontokat, hogy meglehetősen problémás módon megzavarja, szétválasztja, majd újrakonfigurálja a vizsgálat tárgyát.

DIGITÁLIS GYARMATOSÍTÁS (ÉS AZ AHHOZ KAPCSOLÓDÓ FOGALMAK)

Hogyan alkalmazzák a gyarmatosítás fogalmát akadémikusok a digitális technológiákkal kapcsolatban? Először is metaforaként a platformgazdaságra jellemző kapitalista *governmentality*¹⁸ folyamatainak bemutatására. Casati például a digitális gyarmatosítást a techcégek által megalkotott „automata normativitás” leírására használja – ezalatt azt az ideológiát érti, miszerint a hálózatos társadalomban az élet minden aspektusát szükségképpen át kell szője a technológia. Ebben az esetben a gyarmatosítás egy sor agresszív politikai és önkényes gazdasági döntést ír le, melyek mind a technológiai determinizmusban gyökereznek (Casati 2013). Miközben a techcégek kulturális hegemóniájával foglalkozik, Casati nem fordít figyelmet a konkrét szervezeti felépítésre, az üzleti modellekre és a digitális munkaerő-intenzív felületek értékláncaira. Ehelyett rámutat arra, hogy meg kell állítani az adatkinyerés uralmát, és ennek érdekében az online nyomon követés elleni menedékhelyek létrehozását követeli, valamint amellet érvel, hogy az alapvető szektorokat (mint az oktatás és a demokratikus deliberáció) meg kell óvni a gazdasági kényszerekből származó feszültségektől és igazságtalanságtól. Kleiner (2016) a „digitális gyarmatosítás” fogalmát arra használja, hogy leírja az „eredeti”, decentralizált, független csomópontokból és közösségekből álló internet átalakulását egy zárt és centralizált telekommunikációs hálózattá, amit oligopolisztikus vállalati egységek uralnak. A mai platformok erőszakos stratégiái újraközzvetítik és homogenizálják nem csak az árucikkeket, de az azoknak kontextust biztosító normákat, mércéket és alkalmazási formákat is.

Ezek a vizsgálatok felhasználják a neokoloniális retorikák és fogalmak sokkhatását, de hatékonyságuk a globális függőségek értelmezésére kérdéses – főleg, amikor olyan kapcsolódó fogalmakat, mint az imperializmus és a rabszolgaság, arra használnak, hogy leírják a tőke, a munkaerő és a kultúra transznacionális mozgásait.

---

18 Michel Foucault által létrehozott kifejezés, mely a francia *gouvernement* (kormányzás) és a *mentalité* (mentalitás) kifejezéseket ötvözi. Jelentése egyének és társadalmak „viselkedésének” kormányzása nem pusztán a hatalom „elnyomó” technikáin keresztül, hanem az egyének saját lelkiismeretére hatva (a szerk.).

Az Új Nemzetközi Munkamegosztás (NIDL) 1980-as évekbeli megközelítésének újrafelfedezése fokozott érdeklődéshez vezetett az imperializmus mint elméleti keret iránt, ami segíthet megérteni és leírni azt a folyamatot, mely során a fejlődő országok az olcsó digitális munkaerő forrásaivá váltak a multinacionális cégek számára (Fuchs 2016). A digitális platformok gyors terjeszkedése egybeesett a kései 2000-es évek adósság- és pénzügyi válságával. A platformgazdaság tehát olyan helyzetben indult látványos növekedésnek, amit magas munkanélküliség, stagnáló fizetések és a munkások számára biztosított juttatások megnyirbálása jellemzett, a világszerte növekvő szegénységgel és egyenlőtlenséggel együtt. A techcégek és a hagyományos multinacionális vállalatok szövetsége egy olyan platformparadigmát eredményezett, ami az „oszd meg és uralkodj” elvén keresztül hozzájárul a bérek csökkenéséhez és a profitnöveléshez. A digitális munkaerőt helyi terepmunkán keresztül kutatók arra mutattak rá (Woodcock 2014), hogy a munkaerő fragmentációja egy olyan birodalmi vállalkozásnak nyújt alapot, amely globálisan köti össze a materiális és immateriális munkát. A digitális munka-tanulmányok azt hangsúlyozták, hogy a digitális gazdaság magját a szolgáltatási szektor alkotja. Ezzel szemben Fuchs amellett érvel, hogy továbbra is a hagyományos ipari termelés és mezőgazdasági munka kiszákmányolása, valamint a szofisztikált technológiai alkatrészek alapját képző nyersanyagok kitermelése teszi lehetővé az információk körforgását és fogyasztását. Ezen különböző gazdasági szektorok aszimmetrikus földrajzi elhelyezkedése teszi lehetővé az imperializmus kulcselemeinek kibontakozását a globális Észak és Dél közötti vagyoni és hatalmi függőségek és egyenlőtlenségek megteremtésén keresztül. Fuchs fő konklúziója az, hogy a digitális munka nem csupán az online tartalmak és adatok termelését fedi le, hanem „egy átfogó kategóriát alkot, amely magába foglalja a digitális termelés teljes rendszerét, azaz mindazt a mezőgazdasági, ipari és digitális munkát, amely lehetővé teszi a digitális média létezését és használatát. (...) Napjainkban a termelés fent leírt digitális viszonyait a bérmunka, a rabszolgamunka, a fizetetlen munka, a kiszolgáltatott munka és a szabadúszó munka formálják, így a digitális munkamegosztás a kiszákmányolás globális folyamatainak kiterjedt és bonyolult hálózataként írható le” (Fuchs uo.).

Jack Linchuan Qiu szintén átveszi a nemzetközi kereskedelmen alapuló megközelítést, amely figyelembe veszi a különböző gazdasági szektorok kölcsönhatásait. „Információ- és kommunikációtechnológia-alapú osztályképződésről” beszél (Qiu 2009: 5), ami azon a folyamaton alapul, melynek során az elmúlt évtizedekben a kínai népesség nagy része a mezőgazdaságból az ipari és szolgáltatási szektorokba áramlott. Ebben a felfogásban a digitális munka „az új információs iparban jelen levő, egyszerű képzettséget igénylő feladatokból és a hagyományos gyári munka kombinációjából áll. Mindkettő vizsgálata elengedhetetlenül szükséges annak érdekében, hogy megértsük a „hálózatosodott munkástársadalmat” Kínában és a többi fejlődő országban. A világ legnagyobb elektro-

nikai gyártójánál, a tajvani Foxconnnál végzett felmérést idézve Qiu kiemeli a munkások emberi jogait csorbító gyakorlatokat. A gyárkomplexumok pusztá mérete és a globális piacok kiterjedése összekapcsolódik a szigorú és durva munkafegyvellemmel, ami a fejlődő országok gyári munkásai között sokszor rendkívül súlyos áldozatokat követel az egészségügyi problémáktól a magas öngyilkossági rátáig. De ez a fajta erőszak árnyékot vet a nyugati országok digitális szektorban dolgozó munkásaira is, összesített hatása pedig a világméretű digitális munkaerő megfélemlítése, és ezáltal alárendeltségbe kergetése. Ez az erőszak árnyékot vet a nyugati országok digitális munkásaira is, és végső soron engedelmességre inti a világ digitális munkásait. Miután az elnyomást az „*slavery*” kissé felszínes fogalmával határozza meg és rámutat a transzatlanti rabszolga-kereskedelemmel való párhuzamokra, Qiu elítéli a cégek és a kormányok közötti összehangolt erőfeszítést, mely arra irányul, hogy kiépítsék a dominancia, a kizsákmányolás és a gazdasági függőség rendszereit. Ebben a megközelítésben tehát a hálózati társadalom rabszolgamunkára épül: a globális termelési láncban még olyan magas hozzáadott értékű tevékenységek is, mint az innováció vagy a marketing, erősen függenek az öntudatlanul is márka-nagyköveteként vagy kiszervezett innovátorokként működő felhasználók részvételétől. A költségek tovább csökkennek a termelési lánc közepén, ahol a hagyományos gyári munka található, ezáltal robbanásszerűen megnövelve a kényszerített és az alulfizetett munka arányát a globális gazdaság minden szintjén. Véggökövetkezésként Qiu kiáll a radikális „digitális abolicionizmus” mellett, ami utat kíván nyitni a munkások emancipációjának mind a nyugati országokban, mind a globális Délen (Qiu 2016).

A globális digitális munka gyarmatosításként való értelmezésének buktatói

Három elméleti csapda is leselkedik az érvekre, amelyekre ezek az álláspontok támaszkodnak. A „neokolonializmus csapdája” azt a hozzáállást jelöli, miszerint a nemzetközi hatalmi viszonyok bármilyen formája egyenértékű a neokolonialis dinamikákkal. Ez a gyarmatosítás tapasztalatának történeti torzítását és elbagatellizálását kockáztatja meg, figyelmen kívül hagyva a gyarmati múlt sajátosságait. A már idézett empirikus kutatások szerint (Lhedonvirta et al. 2014) sok egykori gyarmatosító ország nem tartozik az olcsó digitális munkát felszívó főbb piacok közé – ilyen például Franciaország. Mások – ahogy például az Egyesült Államok is – kiterjesztették a dominanciájukat olyan országokra, melyek a hagyományos befolyási területeiken kívül estek, mint Pakisztán vagy Ukrajna – ellenben relatíve kevés erőforrást fektettek be katonai és gazdasági expanziójuk olyan hagyományos célpontjaiba, mint a latin-amerikai országok. A gyarmatosítás néhány megkülönböztető vonásának mélyrehatóbb vizsgálatára lenne szükség ahhoz, hogy megértsük, valóban beszélhetünk-e

neokoloniális dinamikákról a platformgazdaságok kapcsán. Ennek keretén belül érdemes lenne megvizsgálni, hogy létrejönnek-e nyugati típusú intézmények a régi gyarmatokon az oktatás, a tudomány és a technológia területén; hogy kialakul-e egyfajta gyarmati nyelv, valamint azt, hogy a munkaszervezés létező helyi módjai lecserélődnek-e annak nyugati változatára; illetve hogy létrejönnek-e speciális „hibrid” kultúrák és identitások. Amíg a szakirodalom hallgat ezekről a témákról, addig a neo-koloniális narratíva meglehetősen gyenge lábakon áll.

A második nehézség a „kettősség csapdája”. Akár provokatív megnevezésként, akár a gyarmati hatalomra és a Dél elnyomott munkásainak Észak általi kizsákmányolására való tényleges hivatkozásként használjuk a kolonializmus fogalmát, minden erre támaszkodó elemzés implicit módon él a feltételezéssel, miszerint a digitális technológiák létrehozta ontológiai elkülönülést az információ feldolgozásán alapuló, digitális, immateriális munka és a fizikai dolgok megmunkálását célzó „predigitális” termelés között. Az elmúlt néhány évben kialakult tudományos konszenzus elveti ezt a megközelítést, mivel az fenn tartja az alapvető interakciók közti strukturális egyenlőtlenségeket (Jurgenson 2011). Nem csak ezt az ontológiai felosztást cáfolták meg a technológiai innovációk társadalmi és antropológiai dimenzióit vizsgáló friss kutatások (Casilli 2010; Rainie és Wellman 2012), hanem azt a társadalmi-gazdasági törést is, amely figyelmen kívül hagyja a tradicionális munka információs összetevőit éppúgy, mint az információs és a médiapiacok növekedését a fejlődő országokban.

Mivel a globális Dél nem állítható be szimplán a hagyományos termelés színhelyeként, így a harmadik – és egyben utolsó – elkerülendő csapda az „orientalizmus csapdája”, ami az egykori gyarmati országokról nem feltételezi a változás lehetőségét és az aktív cselekvőképességet. A digitális munkát neokolonializmusként értelmező elméletek a globális Délt sokszor a „mozdulatlanság állapotával”, a hagyománnyal és a passzivitással azonosítják, és ebből kifolyólag erősen paternalisztikus jegyeket mutatnak. Ez a megközeletítés a nem nyugati országokat mintha a heideggeri *physis* fogalmával azonosítaná, azaz olyan anyagi állványkét („*Gestalt*”) jellemezné, ami arra vár, hogy a *techné* létrehozza belőle az immateriális információt, amire a Nyugatnak szüksége van. Azonban a Nyugatnak nincs monopóliuma a digitális munka immateriális része felett, ahogy a fejlődő országok sem kizárólag az anyagi erőforrásokat és félkész termékeket biztosító szereplőkként lépnek fel. Ezenfelül a digitális média gyakorlatait szimplán instrumentális és haszonelvű jelenségekként leírni a globális Dél kontextusában szem elől téveszti a tényt, hogy az „adatpiramis” alapzatán dolgozóknak egyaránt kijut a kreativitásból és az online pihenésből is – ahogy ezzel egy időben a digitális munkán keresztül ki vannak szolgáltatva az adatbányászat mechanizmusainak is (Arora 2014; Arora 2016).

Egy „dekolonizáló fordulat” a munka láthatóvá tételéért

Elméleti és gyakorlati váltásra van szükség ahhoz, hogy a digitálismunka-tanulmányokat felszabadítsuk a „digitális gyarmatosítás” ellentmondásai alól, és hogy ezáltal létrehozzunk egy olyan kritikai megközelítést, amely hatékonyan képes leírni a platformgazdaság révén létrejövő globális egyenlőtlenségeket. A továbblépés lehetősége talán – váratlan módon – a leginkább a posztkoloniális tanulmányokhoz kötődő elméleti keretben rejlik: a kolonialitás fogalmában. Míg a gyarmatosítás egy birodalom gyarmatai felett gyakorolt politikai és gazdasági szuverenitását írja le, addig Maldonado-Torres (2007) szerint „a kolonialitás a gyarmatosítás eredményeként létrejött hosszú távú hatalmi viszonyt jelenti, ami meghatározza a kultúrát, a munkát, az emberek közti viszonyokat és a tudástermelést, jóval túlmutatva ezzel a gyarmati adminisztráció hagyományos hatáskörein”. A kolonialitás egyszerre a gyarmatosítás következménye és egy önálló folyamat, ami túléli a gyarmatosítást, és autonóm entitásként van jelen normákon, kollektív identitásokon és egyéni vágyakon keresztül. Amíg a modern szubjektumok „kolonialitást szívnak magukba a nap minden percében”, addig közös jellemvonásokon osztoznak, amiket Maldonado-Torres „a létezés kolonialitásának” nevez. Mint a vélemények megosztására és társadalmi kapcsolatok létrehozására alkotott terek, a digitális platformok lehetőséget nyújtanak ezen jellemvonások kifejezésére – így a kolonialitás a technológiát használók implicit munkáján keresztül termelődik újra. A globális munkaerő feletti ellenőrzés struktúráit nem feltétlenül rabszolgaságon vagy szolgálai alávetettségen keresztül hozza létre (ahogy azt a neokoloniális elméletek képviselői állítják), hanem úgy, hogy a tőkelegikának és a világpiacnak megfelelően tartja fenn az árutermelés és a reciprocitás kicsi, független rendszereit (Quijano 2000).

A digitálismunka-tanulmányok gyarmatosításfókuszú megközelítésének kritikai értékelését lezárhatnánk akképpen, hogy elismerjük: a platformok a kolonialitást mint egzisztenciális dimenziót kényszerítik rá nyugati és nem nyugati felhasználókra egyaránt. A W. E. B. Du Bois által bevezetett „bőrszín jelölte határvonal” (*color-line*) fogalmára építve kijelenthetjük, hogy a kolonialitás hozzájárul a szubjektumok létrehozásához azáltal, hogy „koloniális vonalakat” rajzol az emberi és nem emberi, az elit és alávetett, valamint a formális és implicit munka közé (Wynter 2003). A kolonialitás hasznos elméleti keretrendszer, amely újraértékeli a domináns diskurzusok feltevéseit, miközben emancipációért küzd minden marginalizált identitás számára – vagy inkább kiáll minden olyan felhasználóért/munkásért, akit a digitális felületek a perifériára szorítanak. Ily módon a digitálismunka-tanulmányok egyik fő célját valósítja meg: a láthatatlan termelői tevékenységeket láthatóvá teszi.

Természetesen a számítógépen végzett rejtett munka felszínre hozása Star és Strauss inspiráló munkája (1999) óta kiemelt tudományos célkitűzés, és egyben az elismerésért

folytatott küzdelmek egyik fő terepe volt. A láthatatlan munkát övező politikai konfliktusok „hangok tömegeinek” ad lehetőséget a felemelkedésre és a szélesebb körű társadalmi mozgalmakkal való összekapcsolódásra. Már létezik néhány kapcsolat az ipari munkások és a láthatatlan digitális munkások között, tehát ez utóbbiak aktivitása már nem szétszórót és képzetlen tevékenységekként jelenik meg, hanem egységes entitásként ágyazódik be a globális ipari termelésbe. Ezek a harcok a kolonialitást mint analitikus eszközt használhatják fel, aminek segítségével megkísérelhetik a továbbra sem elismert munkák elismertetését, és amivel elindíthatnak egy „digitális koloniális fordulatot”. Ahogy Maldonado-Torres fogalmaz: „a dekoloniális fordulatnak láthatóvá kell tennie a láthatatlant, és rá kell mutatnia azokra a mechanizmusokra, melyek előállítják ezt a láthatatlanságot – mindezt pedig a »láthatatlan« szereplők kritikai reflexióinak felhasználásával kell megtennie”. Ez különösen igaz azon névtelen felhasználók rejtett, dehumanizált munkájára, akik mikrofizetésű klikk-farmereként, tartalommoderátorokként és tartalomgyártókként vagy alkalmazásalapú szolgáltatásokat nyújtó mikroállalkozókként termelik és áramoltatják az áruvá alakított információinkat és információvá alakított áruinkat nap mint nap.

A nemzetközi munkamegosztáson túlmutatva most kezdjük felismerni azt, hogy foglalkoznunk kell a munkán belüli megosztottság kulcsproblémáival – a mikro-fragmentációval, a belső versennyel és ellentmondásokkal – annak érdekében, hogy konfliktusokon és együttműködésekön keresztül képesek legyünk kollektív identitásokat létrehozni, és hogy túlléphessünk a gazdasági és politikai elnyomás aktuális formáin.

Fordította: Berényi Eszter és Osváth Zoltán
Az eredetivel egybevettette: Sidó Zoltán és Szabó Natasa

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Acquisti, Alessandro (2010): *The Economics of Personal Data and the Economics of Privacy*. Háttéranyag az OECD számára. Interneten: <https://www.oecd.org/sti/ieconomy/46968784.pdf> (Letöltve: 2017.10.27.).
- Antonmattei, Paul-Henri – Sciberras, Jean-Christophe (2008): *Le travailleur économiquement dépendant: quelle protection?* Jelentés a Francia Munkaügyi Minisztérium számára. Interneten: <http://travail-emploi.gouv.fr/IMG/pdf/Rapport-Antonmattei-Sciberras-07NOV08.pdf> (Letöltve: 2017.10.27.).
- Arcy, Jacquelyn (2016): *Emotion work: Considering Gender in Digital Labor*. In: *Feminist Media Studies*, Vol. 16, No. 2.: 365–368.
- Arora, Payal (2014): *The Leisure Commons: A Spatial History of Web 2.0*. Routledge.

- Arora, Payal (2016): Bottom of the Data Pyramid: Big Data and the Global South. In: *International Journal of Communication*, Vol. 10, No. 1.: 1681–1699.
- Benavent, Christophe (2016): *Plateformes*. Fyp.
- Brunton, Finn (2013): *Spam – A Shadow History of the Internet*. MIT Press.
- Callon, Michel (2009): La formulation marchande des biens. In: *Evaluer et valoriser – Une sociologie économique de la mesure*. Szerk.: Francois Vatin. Presses Universitaires du Mirail: 247–269.
- Cardon, Dominique – Casilli, Antonio A. (2015): *Qu'est-ce que le digital labor?* Editions de l'INA.
- Carmel, Erran – Hou, Chaoqing – Olsen, Tim (2012): The Human Cloud in China: An Early Inquiry and Analysis. In: *GlobDev 2012*, No. 7.
- Carmel, Erran – Lacity, Mary – Rottman, Joseph W. (2014): Impact Sourcing – Employing Prison Inmates to Perform Digitally-enabled Business Services. In: *Communications of the Association for Information Systems*, Vol. 34., No. 1.: 913–932.
- Carr, Nicholas (2016): *Utopia is Creepy*. W. W. Norton & Company.
- Casati, Roberto (2013): *Contro il colonialismo digitale*. Laterza.
- Casilli, Antonio A. (2010): *Les Liaisons numériques: vers une nouvelle sociabilité?* Seuil.
- Casilli, Antonio A. (2015): *Four Theses on Digital Mass Surveillance and the Negotiation of Privacy*. Előadás az 8th Annual Privacy Law Scholar Congress-en.
- Casilli, Antonio A. (2016): How Venture Labor Sheds Light on the Digital Platform Economy. In: *International Journal of Communication*, Vol. 11., 2067–2070.
- Coase, R. H. (1937): The Nature of the Firm. In: *Economica*, Vol. 4., No. 16.: 386–405.
- Conley, Dalton (2008): *Elsewhere, U.S.A.: How We Got from the Company Man, Family Dinners, and the Affluent Society to the Home Office, BlackBerry Moms, and Economic Anxiety*. Pantheon.
- Davis, Angela (1997): Race and criminalization – Black Americans and the Punishment Industry. In: *The House That Race Built*. Szerk.: Wahneema, Lubiano. Pantheon, 264–279.
- De Stefano, Valerio (2015): The Rise of the 'Just-in-Time Workforce': On-Demand Work, Crowd Work and Labour Protection in the 'Gig-Economy'. In: *Conditions of Work and Employment Series*, No. 71.
- Duffy, Brooke (2015): Amateur, autonomous, collaborative: Myths of aspiring female cultural producers in Web 2.0. In: *Critical Studies in Media Communication*, Vol. 23., No. 1.: 48–64.
- Dujarier, Marie-Anne (2008): *Le Travail du consommateur? De McDo à eBay: comment nous coproduisons ce que nous achetons*. La Découverte.
- Durand, Jean-Pierre (2004): *La chaîne invisibl. Travailler aujourd'hui: flux tendu et servitude volontaire*. Seuil.

- Dyer-Witthford, Nick (2015): *Cyber-Proletariat: Global Labour in the Digital Vortex*. University of Chicago Press.
- Evans, David S. (2011): *Platform Economics: Essays on Multi-Sided Businesses*. Competition Policy International.
- Federici, Silvia (1975): *Wages Against Housework*. Power of Women Collective and Falling Wall Press.
- Feyisetan, Oluwaseyi – Simperl, Elena – Van Kleek, Max – Shadbolt, Nigel (2015): Improving Paid Microtasks Through Gamification and Adaptive Furtherance Incentives. In: *Proceedings of the 24th International Conference on World Wide Web*. ACM, 333–343.
- Fisher, Eran (2012): How Less Alienation Creates More Exploitation? Audience Labour on Social Network Sites. In: *Triple C*, Vol. 10, No. 2.: 171–183.
- Foster, Christopher – Graham, Mark (2016): *Reconsidering the role of the digital in global production networks*. Global Networks.
- Fuchs, Christian (2014a): Dallas Smythe reloaded. *Critical Media and Communication Studies today*. In: *The audience commodity in a digital age. Revisiting critical theory of commercial media*. Szerk.: Manzerolle, Vincent – McGuigan, Lee. Peter Lang, 267–288.
- Fuchs, Christian (2014b): *Digital Labour and Karl Marx*. Routledge.
- Fuchs, Christian (2016): Digital Labor and Imperialism. In: *Monthly Review*, Vol. 67., No. 8.: 14–24.
- Fumagalli, Andrea (2015): *La vie mise au travail. Nouvelles formes du capitalisme cognitif*. Eterotopia.
- Gaunt, K. D. (2015): YouTube, Bad Bitches and an M.I.C. (Mom-in-Chief): On the Digital Seduction of Black Girls in Participatory Hip-Hop Spaces. In: *The Hip Hop & Obama Reader*. Szerk.: Gosa, Travis L. – Nielson, Erik. Oxford University Press, 207–226.
- Gillespie, Tarleton (2010): The Politics of ‘Platforms’. In: *New Media & Society*, Vol. 12., No. 3.: 347–364.
- Graham, Mark – Hogan, Bernie – Straumann, Ralph K. – Medhat, Ahmed (2014): Uneven Geographies of User-Generated Information: Patterns of Increasing Informational Poverty. In: *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 104., No. 4.: 746–764.
- Graham, Mark (2016): Digital Labour and Development: New Knowledge Economies or Digital Sweatshops. Előadás a Digital Transformations of Work konferencián.
- Hindus, Debby (1999): The Importance of Homes in Technology Research. In: *International Workshop on Cooperative Buildings, Integrating Information, Organization, and Architecture*. Springer-Verlag, 199–207.

- Huws, Ursula (2014): *Labor in the Global Digital Economy: The Cybertariat Comes of Age*. Monthly Review Press.
- ILO (2014): *World Social Protection Report 2014–15*. Interneten: <http://www.ilo.org/global/research/global-reports/world-social-security-report/2014/lang--en/index.htm> (Letöltve: 2017.10.27.).
- ILO (2016): *World Employment and Social Outlook: Trends 2016*. Interneten: http://www.ilo.org/global/research/global-reports/weso/2016/WCMS_443480/lang--en/index.htm (Letöltve: 2017.10.27.).
- Imaizumi, Saori – Kuek, Sious Chew – Ipeirotis, Panos – Paradi-Guilford, Cecilia-Maria – Fayomi, Toks (2015): *The global opportunity in online outsourcing*. Interneten: <http://documents.worldbank.org/curated/en/138371468000900555/The-global-opportunity-in-online-outsourcing> (Letöltve: 2017.10.27.).
- Ipeirotis, Panos (2010): *Demographics of Mechanical Turk*. Interneten: <http://www.ipeirotis.com/?publication=demographics-of-mechanical-turk> (Letöltve: 2017.10.27.).
- Irani, Lilly (2015): Difference and Dependence among Digital Workers: The Case of Amazon Mechanical Turk. In: *South Atlantic Quarterly*, Vol. 114., No. 1.: 225–234.
- Jurgenson, Nathan (2011): *Digital Dualism and the Fallacy of Web Objectivity*. Interneten: <https://thesocietypages.org/cyborgology/2011/09/13/digital-dualism-and-the-fallacy-of-web-objectivity/> (Letöltve: 2017.10.27.).
- Kingsley, Sara Constance – Gray, Mary L. – Suri, Siddharth (2015): Accounting for Market Frictions and Power Asymmetries in Online Labor Markets. In: *Policy & Internet*, Vol. 7., No. 4.: 383–400.
- Kleiner, Dmytri (2016): Mr. Peel Goes to Cyberspace. Resisting Digital Colonization. Előadás. Interneten: <https://vimeo.com/173604030> (Letöltve: 2017.10.27.).
- Kneese, Tamara – Rosenblat, Alex – boyd, danah (2014): *Understanding Fair Labor Practices in a Networked Age*. Interneten: <https://www.datasociety.net/pubs/fow/FairLabor.pdf> (Letöltve: 2017.10.27.).
- Kokkodis, Marios – Ipeirotis, Panagiotis G. (2015): Reputation Transferability in Online Labor Markets. In: *Management Science*, Vol. 62., No. 6.: 1687–1706.
- Kücklich, Julian (2005): Precarious Playbour: Modders and the Digital Games Industry. In: *Fibreculture Journal*, Vol. 25., No. 1.
- Lanier, Jaron (2011). *You Are Not a Gadget: A Manifesto*. Vintage.
- Lazzarato, Maurizio – Negri, Antonio (1991): Travail immatériel et subjectivité. In: *Futur Antérieur*, Vol. 6., No. 1.: 86–89.
- Lehdonvirta Vili – Mezier Paul (2013): *Identity and self-organization in unstructured work*. Interneten: <http://vili.lehdonvirta.com/files/COST-Action-IS1202-Working-Paper-12.pdf> (Letöltve: 2017.10.27.).

- Lehdonvirta, Vili – Barnard, Helena – Graham, Mark – Hjorth, Isis (2014): *Online labour markets – levelling the playing field for international service markets?* Interneten: http://ipp.oii.ox.ac.uk/sites/ipp/files/documents/IPP2014_Lehdonvirta_0.pdf (Letöltve: 2017.10.27.).
- Lehdonvirta, Vili – Hjorth, Isis – Graham, Mark – Barnard, Helena (2015): *Online Labour Markets and the Persistence of Personal Networks: Evidence From Workers in Southeast Asia*. Interneten: <http://vili.lehdonvirta.com/files/Online%20labour%20markets%20and%20personal%20networks%20ASA%202015.pdf> (Letöltve: 2017.10.27.).
- Licoppe, Christian (2009): Pragmatique de la notification. In: *Tracés*, Vol. 16., No. 1.: 77–98.
- Lupton, Deborah (2014): *Self-Tracking Modes: Reflexive Self-Monitoring and Data Practices*. Interneten: <http://ro.ecu.edu.au/cgi/viewcontent.cgi?article=1001&context=slbd> (Letöltve: 2017.10.27.).
- Maldonado-Torres, Nelson (2007): On the Coloniality of Being: Contributions to the Development of a Concept. In: *Cultural Studies*, Vol. 21., No. 2–3.: 240–270.
- Manyika, James – Ramaswamy, Sree – Khanna, Somesh – Sarrazin, Hugo – Pinkus, Gary – Sethupathy, Guru – Yaffe, Andrew (2015): *Digital America: A tale of the haves and have-mores*. Interneten: <https://www.mckinsey.com/industries/high-tech/our-insights/digital-america-a-tale-of-the-haves-and-have-mores> (Letöltve: 2017.10.27.).
- Martin, David – O’Neill, Jacki – Gupta, Neha – Hanrahan, Benjamin V. (2016): Turking in a Global Labour Market. In: *Computer Supported Cooperative Work*, Vol. 25., No. 1.: 39–77.
- Matias, J. Nathan (2016): *Going Dark: Social Factors in Collective Action Against Platform Operators in the Reddit Blackout*. Interneten: <http://natematias.com/media/GoingDark-Matias-2016.pdf> (Letöltve: 2017.10.27.).
- Maxwell, Richard (szerk.) (2015): *The Routledge Companion to Labor and Media*. Routledge.
- Motoyama, Marti – McCoy, Damon – Levchenko, Kirill – Savage, Stefan – Voelker, Geoffrey M. (2011): *Dirty jobs: The role of freelance labor in web service abuse*. Interneten: https://www.usenix.org/legacy/event/sec11/tech/full_papers/Motoyama.pdf (Letöltve: 2017.10.27.).
- Moulier-Boutang, Yann (2010): *L’abeille et l’économiste*. Carnets Nord.
- Nakamura, L. (2009): Don’t Hate the Player, Hate the Game: The Racialization of Labor in World of Warcraft. In: *Critical Studies in Media Communication*, Vol. 2., No. 2.: 128–144.
- Nakamura, Lisa (2014): Indigenous Circuits: Navajo Women and the Racialization of Early Electronic Manufacture. In: *American Quarterly*, Vol. 66., No. 4.: 919–941.

- Nakamura, Lisa (2016): *Workers Without Bodies: Digital Labor, Race, and Gender*. Interneten: <https://www.youtube.com/watch?v=4-OkPRX2XVo> (Letöltve: 2017.10.27.).
- Qiu, Jack Linchuan (2009): *Working-Class Network Society: Communication Technology and the Information Have-Less in Urban China*. The MIT Press.
- Qiu, Jack Linchuan (2016): *Goodbye iSlave: A Manifesto for Digital Abolition*. University of Illinois Press.
- Quijano, Anibal (2000): Coloniality of Power, Eurocentrism, and Latin America. In: *Nepantla: Views from South*, Vol. 1., No. 3.: 533–580.
- Rainie, Lee – Wellman, Barry (2012): *Networked: The New Social Operating System*. MIT Press.
- Rey, Patella (2012): Alienation, Exploitation, and Social Media. In: *American Behavioral Scientist*, Vol. 56., No. 4.: 399–420.
- Rifkin, Jeremy (1995): *The End of Work: The Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-Market Era*. Tarcher/Putnam.
- Ritzer, George – Jurgenson, Nathan (2010): Production, Consumption, Prosumption. The Nature of Capitalism in the Age of the Digital 'Prosumer'. In: *Journal of Consumer Culture*, Vol. 10., No. 1.: 13–36.
- Roberts, Sarah T. (2016): Commercial Content Moderation: Digital Laborers' Dirty Work. In: *The Intersectional Internet: Race, Sex, Class and Culture*. Szerk.: Noble, Safiya Umoja – Tynes, Brendesha. Peter Lang Publishing.
- Rosenblat, Alex – Stark, Luke (2016): Algorithmic Labor and Information Asymmetries: A Case Study of Uber's Drivers. In: *International Journal of Communication*, Vol. 10., No. 1.: 3758–3784.
- Scholz, Trebor (2012): *Digital Labor: The Internet as Playground and Factory*. Routledge.
- Smith Rebecca – Leberstein, Sarah (2015): *Rights on Demand: Ensuring Workplace Standards and Worker Security In the On-Demand Economy*. Interneten: <http://www.nelp.org/content/uploads/Rights-On-Demand-Report.pdf> (Letöltve: 2017.10.27.).
- Smith, Megan – Patil, D. J. – Muñoz, Cecilia (2016): *Big Data: A Report on Algorithmic Systems, Opportunity, and Civil Rights*. Interneten: <https://www.hsd.org/?abstract&did=792977> (Letöltve: 2017.10.27.).
- Soghoian, Christopher (2012). *The Spies We Trust: Third Party Service Providers and Law Enforcement Surveillance*. Interneten: <https://cis-india.org/internet-governance/spies-we-trust/view> (Letöltve: 2017.10.27.).
- Standing, Guy (2011): *The Precariat: The New Dangerous Class*. Bloomsbury Academic.
- Star, Susan Leigh – Strauss, Anselm (1999): Layers of Silence, Arenas of Voice: The Ecology of Visible and Invisible Work. In: *Computer Supported Cooperative Work*, Vol. 8., No. 1.: 9–30.
- Steinmetz, Katy (2016): *See How Big the Gig Economy Really Is*. Interneten: <http://time.com/4169532/sharing-economy-poll/> (Letöltve: 2017.10.27.).

- Sterne, Jonathan (2003): Bourdieu, Technique and Technology. In: *Cultural Studies*, Vol. 17., No. 3–4.: 367–389.
- Terranova, Tiziana (2000): Free Labor: Producing Culture for the Digital Economy. In: *Social Text*, Vol. 18., No. 2.: 33–58.
- Van Dijck, José (2009): Users like you? Theorizing agency in user-generated content. In: *Media, Culture & Society*, Vol. 31., No. 1.: 41–58.
- Wahal, Elinor (2016): Amazon Mechanical Turk: Structure et fonctionnement de la plateforme. Internet: <http://www.casilli.fr/2016/02/14/seminaire-ecnehes-mechanical-turk-et-le-travail-invisible-des-donnees-j-denis-k-fort-7-mars-2016-17h/> (Letöltve: 2017.10.27.).
- Williamson, Oliver E. (1975): *Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications*. Free Press.
- Woodcock, Jamie (2014): Precarious workers in London: New forms of organisation and the city. In: *City Volume*, Vol. 18., No. 6.: 776–788.
- Világgazdasági Fórum – Bain & Company (2011): *Personal Data: The Emergence of a New Asset Class*. Interneten: http://www3.weforum.org/docs/WEF_ITTC_PersonalDataNewAsset_Report_2011.pdf (Letöltve: 2017.10.27.).
- Wynter, Sylvia (2003): Unsettling the Coloniality of Being/Power/Truth Freedom. Towards the Human, After Man, Its Overrepresentation – An Argument. In: *The New Centennial Review*, Vol. 3., No. 3.: 257–337.
- Yin, Ming – Gray, Mary L. – Suri, Siddharth – Vaughan, Jennifer Wortmann (2016): The Communication Network Within the Crowd. In: *Proceedings of the 25th International Conference on World Wide Web*, 1293–1303.

BESZÉLGETÉS JAN DRAHOKOUPILLAL

Jan Drahoukoupil a posztiszocialista térség politikai gazdaságtanának szakértője. 2007-ben szerzett doktori fokozatot a budapesti Közép-európai Egyetemen (CEU), jelenleg az Európai Szakszervezeti Intézet (ETUI) szenior kutatója. Az intézetnél ő a digitalizációval és a munka jövőjével kapcsolatos kutatások koordinátora, 2017-ben pedig társszerkesztője volt a Transfer című folyóirat két, a digitalizáció munkaerőpiaci hatásait vizsgáló számának. Ennek apropóján beszélgettünk vele a digitalizáció és a munka kapcsolatáról általában, valamint arról, hogy mindez hogyan érinti a kelet-európai régiót.

Fordulat: A digitalizáció és az automatizáció hosszú ideje gyakorol folyamatos és jelentős hatást a munkavégzésre és a munkaszervezésre. Mégis, ha megfigyeljük a témáról folytatott tudományos és közéleti diskurzust napjainkban, akkor sokszor az lehet az érzésünk, hogy valami radikális változás előtt állunk és kvázi az utolsó órában vagyunk, mielőtt minden munkát átvesznek az algoritmusok és a robotok. Mi indokolja ezt a felfokozott hangulatot?

Jan Drahoukoupil: Nehéz megmondani, hogy pontosan mi áll most e mögött, mindenestre ez a fajta pánikhangulat rendszeresen felüti a fejét, amikor olyan új technológiák jelennek meg, melyekben benne van a potenciál, hogy létező állásokat szüntessenek meg. Ezt sokszor megtapasztalhattuk már. Ha beleolvasunk a Lyndon B. Johnson idején tevékenykedő Technológiát, Automatizációt és Gazdasági Fejlődést Vizsgáló Nemzeti Bizottság jelentéseibe, akkor azt látjuk, hogy az ezekben szereplő néhány megállapítás gyakorlatilag teljesen megegyezik a napjainkban megjelenő prognózisokkal. A munkahelyeket megsemmisítő technológia rémképe tehát nem új jelenség.

Az a helyzet azonban, hogy senki nem tudja biztosan, hogy a manapság megfigyelhető folyamatok pontosan milyen hatást gyakorolnak majd a foglalkoztatottságra. Frey és Osborne sokat hivatkozott tanulmánya szerint (2013) a jelenlegi munkahelyek akár 50%-a is automatizálható lesz húsz éven belül. Sok hasonló tanulmány azonban szinte egyáltalán nem foglalkozik a folyamatban rejlő munkahelyteremtő potenciállal. Vannak kutatások, amik figyelembe veszik a digitalizáció és automatizáció ezen aspektusát is, és ezek szerint körülbelül a munkahelyek 10%-a van csak veszélyben. Ezek abból az egyszerű közgazdaságtani kalkulációból indulnak ki, hogy ha a technológiának köszönhetően nő a termelékenység, az az árak esését és így nagyobb keresletet von majd maga után.

De ahogy említettem, voltaképpen senki nem tudja, hogy valóban a munkaerőpiaci átalakulások új korszakába léptünk-e. Természetesen a technológiai fejlődésnek vannak olyan következményei, amik már most is komoly hatást gyakorolnak a munka világára (még ha ezek sem teljesen új jelenségek, hanem hosszabb távon kibomló folyamatok eredményei): ilyen például a munkaerőpiac polarizációja, melynek során az újonnan

létrejövő munkahelyek vagy kevés szakértelmet igénylő és alulfizetett pozíciók, vagy jól fizetett, kiemelkedő képességeket igénylő munkák, miközben a középréteg szép lassan eltűnik. Ez tovább fokozza a már napjainkban is aggasztó méreteket öltő társadalmi egyenlőtlenségeket. Egy másik fontos következmény a munkások megfigyelését és teljesítménymérését lehetővé tevő egyre szofisztikáltabb technológiák terjedése, valamint a platformok által létrehozott újfajta rugalmas foglalkoztatási formák megjelenése.

Fordulat: Van olyan átfogó elméleti keret, ami képes egységében megragadni ezeket a meglehetősen szerteágazó jelenségeket? Néhány szerző a „digitális kapitalizmus” fogalmát használja erre – van olyan narratíva, amit ön hasznosnak gondol a fent leírt tendenciák leírására?

Jan Drahokoupil: Nem vagyok benne biztos, hogy szükségünk van egy átfogó narratívára. Magát a „digitalizáció” fogalmát is problémásnak tartom, mert rengeteg olyan jelenséget hoz egy tető alá, amik csak nagyon lazán kapcsolódnak egymáshoz – leginkább az a közös bennük, hogy valamiképpen mindegyiknek köze van a technológiához.

Jóval könnyebb megmondani, hogy mely elméletek nem segítik a megértést. A *sharing economy*, vagyis a „megosztáson” alapuló szolgáltatások fogalma például kifejezetten népszerű volt pár éve, bár manapság már szerencsére jócskán megkopott a fénye. Nyilvánvalónak tűnik, hogy az olyan cégek, mint az Uber vagy az Airbnb, miért használták büszkén ezt a fogalmat a saját tevékenységük leírására, hiszen így valami újszerűként és izgalmasként mutathatták be magukat. Ezzel szemben a valóság az, hogy ezeknek a szolgáltatásoknak nem sok közük van a „megosztáshoz”, hiszen nem csinálnak mást, mint platformok segítségével új területekre terjesztik ki a piaci mechanizmust. Ha kiadsz egy szobát turistáknak az Airbnb segítségével, akkor tulajdonképpen nem teszel mást, mint a technológia segítségével a piacra viszel egy olyan jószágot, ami korábban a piacon kívül maradt volna a magas tranzakciós költségek miatt. Régebben a szobakiadás sok nyúggel járt: az embernek például reklámokat kellett kiraknia idegenforgalmi irodák és turisták által látogatott helyek falújságjára, míg ma elég regisztrálni egy honlapra, és néhány kattintással sokkal nagyobb eredményt tudunk elérni. Tehát ezek a szolgáltatások nem tesznek mást, mint csökkentik a tranzakciós költségeket és egyfajta piaci mediációt végeznek – semmi közük a megosztáshoz. De ez a narratíva egyébként is eltűnőfélben van szerencsére.

Lazán kapcsolódik ehhez egy vicces történet: egy szlovák politikus révén hozzájutottam egy lobbianyaghoz, amit az Uber arra használt, hogy meggyőzze a helyi kormányt arról, hogy engedélyezzék a tevékenységét az országban. Nyilvánvalóan félreértve a térség politikai kontextusát, az anyagban az Uber úgy hivatkozott a saját tevékenységére, mint

a „szocialista közösség” egyik megnyilvánulására – mintha ezzel bárkit meg tudnának hatni egy posztszocialista országban.

Fordulat: A *sharing economy* fogalma kiveszõben van ugyan, de maga a jelenség nem fog eltûnni. Vannak adatok arról, hogy milyen hatást gyakorol ez a munkaerõpiacra és körülbelül hány ember lehet érintett benne?

Jan Drahokoupil: Elõször is meg kell különböztetnünk egymástól az olyan platformokat, mint az eBay vagy Airbnb, ahol emberek dolgokat adnak el vagy adnak bérbe, az olyan szolgáltatásoktól, mint az Uber vagy a TaskRabbit, amik segítségével munkaerõt vagy valamilyen szolgáltatást lehet kölcsönözni. Az elõbbieknél nincs közvetlen hatása a munkaerõpiacra, így azokat most felejtsük el egy pillanatra. Az utóbbiak hatása ugye elvileg az, hogy a legtöbb ember, aki felajánlja a munkáját ezeken a platformokon keresztül, önfoglalkoztatónak teszi ezt, ami természetesen jóval kiszolgáltatottabb helyzetet jelent a munkás számára, mint a hagyományos foglalkoztatotti viszony.

Az a helyzet azonban, hogy empirikusan egyelőre nem alátámasztható az az állítás, hogy a nagy tech cégeknek köszönhetően terjedne a rugalmas foglalkoztatás különböző iparágakban. A főbb platformok ugyanis eleve olyan munkákat közvetítenek, amiket túlnyomó többségében egyéni vállalkozók végeztek korábban is, mint a taxikók (bár tudom, hogy Magyarországon ez nem így van) vagy a mesteremberek. A platformok másik hatása az, hogy sokszor igyekeznek kikerülni a helyi munkaügyi szabályozások hatálya alól, de ez egy különálló probléma, ami ráadásul politikailag kezelhető – ahogy azt a magyar kormány is bizonyította az Uber betiltásával. Mivel sok platform helyi szinten kapcsolja össze a kínálatot a kereslettel – az Uber például egy városban belül köti össze az utazni kívánó embereket a sofőrökkel –, ezért világos, hogy milyen helyi szabályoknak kell megfeleljen a tevékenysége. Ezt nem mindig könnyű betartatni, de mindenesetre nem is lehetetlen.

Vannak azonban olyan platformok is, amik nemzetközi szinten szervezik meg a munkát – például meghirdethetünk egy pályázatot egy honlap megtervezésére, és az adott platformon keresztül a világ bármelyik tájáról jelentkezhetnek pályázók. Jóval nehezebb elképzelni, hogy miképp lehetne szabályozni az ilyen tevékenységeket.

Összességében azt gondolom, hogy a *sharing economy* munkaerõpiacra gyakorolt hatása meglehetősen korlátozott volt eddig. A rendelkezésre álló adatok szerint a fent említett cégek nem foglalkoztatnak kiemelkedően sok embert. Egy nemrég megjelent tanulmány szerint, ami öt nyugat-európai országot vizsgált, csupán az aktív lakosság 1-2%-ának származott jövedelme platformokon végezhető munkából. És ezeknek az embereknek csupán a töredéke csinálja ezeket a feladatokat főállásban. Természetesen így is több

millió munkavállalóról beszélünk, tehát ez a jelenség korántsem elhanyagolható. A rugalmas foglalkoztatottság pedig látványosan növekszik a tech szférán kívül is, ami különösen azért jelent problémát, mert az európai társadalombiztosítási rendszerek nagy része úgy van kialakítva, hogy szorosan kötődik a foglalkoztatási helyzethez. Emiatt fontos lenne végig-gondolni, hogy a szociális szféra miképpen nyújthat megfelelő védelmet azoknak az embe- reknek, akik önfoglalkoztatók vagy szerződéses munkaviszonyban állnak.

Fordulat: Mivel digitális platformokon keresztül vannak megszervezve, az önfoglalkoz- tató emberek által nyújtott szolgáltatások újdonsággként jelennek meg gyakran a közbeszédben. Mi ennek a munkaformának a történelmi kontextusa?

Jan Drahokoupil: Ez a fajta kiszolgáltatót, rövid feladatok elvégzésén alapuló munka- végzés – elterjedt angol nevén *gig employment* – egyáltalán nem új jelenség. Sőt alap- vetően mindenhol így működött a munkaszervezés, amíg ki nem alakultak a munkavállá- lókat védő szabályok és intézmények Nyugat-Európában és Amerikában. A világ többi részén teljesen bevett dolog ez a foglalkoztatási forma, de Európából sem tűnt el teljesen, még ha kétségkívül marginalizálódott is. Csak egy példa erre: a környéken, ahol Brüsszel- ben lakom, van egy tér, ahol minden reggel látni vagy egy tucat várakozó férfit – jellem- zően bevándorlókat –, akik arra várnak, hogy valaki, akinek építőmunkásokra van szüksége, főszedje és elvigye őket aznap dolgozni. Ez nagyon hasonló ahhoz, ami a platformokon történik, azzal a különbséggel, hogy jóval kevésbé hatékony, mint a digitális közvetítés. Ahogy azt már említettem, a kiszolgáltatót munkavégzést nem az Uber találta fel – ők és a többi hasonló digitális platform csak tökéletesítették azt a tranzakciós költségek lenyomásával.

Fordulat: Egy elterjedt nézet szerint ez a típusú munkavégzés kifejezetten kívánatos bizonyos társadalmi csoportok számára, akik különböző okoknál fogva nehezebben vállalnak teljes idejű munkát. Jellemzően a nőket szokták ezzel kapcsolatban említeni, ön pedig Agnieszka Piasnával közösen írt egy tanulmányt (2017) arról, hogy ez az elképzelés miért nem állja meg a helyét. Össze tudná foglalni a tanulmány érveit röviden?

Jan Drahokoupil: A tanulmány azzal indul, hogy megnézzük, mennyire érinti a nőket a részmunkaidős foglalkoztatás és a többszörös munkavállalás, vagyis amikor több munkáltatónak is dolgoznak egyszerre. Az adatok azt mutatják, hogy Európában még mindig inkább a férfiak vállalnak több munkát is egyszerre, de a nők aránya látványosan zárkózott fel a 2002 és 2015 közti időszakban. Az úgynevezett karrierfragmentáció tehát egyre inkább érinti a nőket.

Általánosságban talán elmondhatjuk, hogy a rugalmas munkavégzés akár előnyös is lehet a nők számára, mivel a társadalmi elvárások miatt rengeteg reprodukív munkát kénytelenek elvégezni a háztartási feladatoktól a családtagokról való gondoskodásig, emellett pedig nyilván megterhelő még napi 8-10 órában, teljes állásban dolgozni. De ahogy sok más esetben, az ördög itt is a részletekben lakik. Érdemes jobban megnézni, hogy pontosan miféle rugalmasságot is nyújt a „rugalmas foglalkoztatottság”. Olyan platformok esetében például, ahol a felhasználóknak különféle meghirdetett feladatokra kell jelentkezniük, a munkavállalóknak tulajdonképpen állandóan résen kell lenniük, hogy le tudjanak csapni a legígéretesebb, legjobban fizető feladatokra. Ha kijelentkeznek, akkor viszonylag értékes megbízásoktól eshetnek el, mert valaki más elhappolja előlük. Ezekben az esetekben tehát a „rugalmas” munkaidő inkább végtelen munkaidőt jelent.

Ezenfelül a kiszolgáltatott, fragmentált és sokszor informális munkák, amik a digitális gazdaságban elérhetőek, rontják a szociális ellátórendszerhez való hozzáférést, ami a nők esetében még inkább hátrányt jelent, hiszen jellemzően gyakrabban vannak kiszolgáltatva a rendszernek az életük során. Emellett a digitális munkákra jellemző kollektív reprezentáció és kollektív béralkuk hiánya is kiemelten rosszul érinti a nőket, mert a statisztikák szerint a nők jóval ritkábban alkudoznak a bérukról egyéni szinten. Ilyen és ehhez hasonló bújtatott veszélyei vannak a kiszolgáltatott, „rugalmas” munkavégzésnek a nőkre nézve.

Fordulat: A munkavállalás formáinak átalakulása mellett a digitalizáció nagyban hozzájárul a munka világának strukturális változásaihoz is – bizonyos típusú munkák eltűnnek, míg másféle munkákra egyre nagyobb igény van. Ez a folyamat hogy érinti a női munkavállalókat?

Jan Drahekoupil: Empirikus elemzések szerint az Egyesült Államokban a strukturális átalakulások kedveznek a nőknek. Különböző okok miatt ugyanis a jellemzően nők által dominált munkák száma nőtt az elmúlt időben, a jellemzően férfiak által végzett kézgalléros munkák száma pedig csökkent. A rendelkezésünkre álló adatok alapján elmondhatjuk, hogy Európában nem ez a helyzet.

A fent hivatkozott cikkünkben szerzőtársammal azt vizsgáltuk, hogy hogyan alakult a foglalkoztatási struktúra a nemek szempontjából 2011 és 2015 között, tehát a válságot követő talpra állás során Európában. A számok azt mutatják, hogy 2015-ben az európai munkások 46%-a volt nő, ami pont 1%-kal magasabb a 2008-as aránynál. Ez az arányváltás elsősorban a jellemzően férfiak által dominált feldolgozó- és építőipari munkák eltűnésével hozható összefüggésbe, miközben olyan, jellemzően nők által dominált munkák, mint a tanítás vagy a gondoskodás, kevésbé voltak kitéve a gazdasági válság negatív

hatásainak. A válság óta létrejött új munkahelyek azonban viszonylag kiegyensúlyozottak voltak nemi szempontból, így nálunk nem kimutatható, hogy a változások általában a nőknek kedveztek volna, legalábbis messze nem akkora mértékben, mint Amerikában.

Ágazati szinten az látszik, hogy a vizsgált időszakban létrejött legtöbb női munkahely eleve nők által dominált pozíciókban jött létre, mint az egészségügy és az oktatás, így járulva hozzá a munkaerőpiaci szegregációhoz. Más ágazatokban azonban megfigyelhető volt egyfajta kiegyenlítődés: a válság előtt többségében nők által végzett élelmiszeripari munkák és személyes szolgáltatások sok férfi munkavállalót szívtak fel 2011 után, ahogy a korábban férfiak által dominált tudományos és mérnöki pályán megnőtt a női munkavállalók aránya.

Fordulat: Ha már a munkaerőpiac strukturális átalakulásainál tartunk, térjünk ki egy kicsit a munka világának polarizációjára, amit még az interjú legelején érintettünk. Mit jelent ez pontosan?

Jan Drahekoupil: Ez a folyamat évtizedek óta zajlik, még ha országonként eltérő mértékben is. A lényege az, hogy a létrejövő új munkák vagy a munkaerőpiac tetején, vagy az alján helyezkednek el, tehát vagy jól fizetett, kiemelkedő képességeket igénylő feladatokra keresnek embert, vagy alulfizetett munkákra, a kettő között pedig egyre kevesebb munkatípus található. Ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy az alsó rétegekben kizárólag kiszolgáltató, önfoglalkoztató munkások lennének – az alulfizetett munkákat végzők nagy része még mindig hagyományos foglalkoztatotti viszonyban dolgozik, még ha ez változik is mostanában.

A polarizációra jó példa az Amazon esete, ami elsősorban kétfajta munkát hozott létre: kiválóan fizetett fejlesztői munkákat és rendkívül alulfizetett, kizsákmányoló raktári munkákat. Ez utóbbi egyébként arra is jó példa, hogy a közhiedelemmel ellentétben a modern munkák nem feltétlenül jelentenek atomizált munkavégzést. Az Amazon raktáraiban rengetegen dolgoznak egy térben, mint a régi gyárakban, emiatt pedig elvileg nem lenne olyan nehéz megszervezni az ottani munkásokat. Ez mégsem történt meg. Németországban láttunk próbálkozásokat, amik azt mutatják, hogy mennyire nehéz bármiféle kollektív akciót megszervezni, de ennek oka elsősorban a munkáltató munkásellenessége, és nem valami új technológia.

De visszatérve a polarizációhoz: ez természetesen nagyban hozzájárul a társadalmi egyenlőtlenségek mélyüléséhez. Ezt a folyamatot kordában lehet tartani, például a munkásszervezetek erősítésével, annak érdekében, hogy a rosszabbul fizetett feladatokat jobb körülmények között és valamivel magasabb bérért tudják elvégezni. De az egyenlőtlenségek visszaszorításában kulcsszerepe van a közszolgáltatások megerősítésének is

– biztosítani kell, hogy mindenki egyenlően férjen hozzá jó oktatáshoz és egészségügyhöz, ez ugyanis csökkenteni tudja a kiszolgáltatott munkaerőpiaci helyzet miatt az egyénekre rakódó nyomást.

Fordulat: Amikor a munka polarizációjáról beszélünk, akkor ezalatt elsősorban országokon belüli vagy nemzetközi folyamatot értünk?

Jan Drahekoupil: Ez egy jó kérdés. Azt látjuk, hogy a globális egyenlőtlenségek csökkennek manapság, elsősorban Kína fejlődése miatt, de nem kizárólag azért. Szóval azt mondanám, hogy elsősorban országokon belüli folyamatokról van szó, de látni kell, hogy különböző országok különböző alapállásból indulnak. Indiában például nem volt olyan széles középosztály, mint mondjuk Nagy-Britanniában, így a középrétegek eltűnése kevésbé látványos és drámai folyamat.

Fordulat: Beszéljünk még kicsit a kékgalléros munkák automatizációjáról. Ez a folyamat mennyiben érinti máshogy Nyugat- és Kelet-Európát?

Jan Drahekoupil: A kétezres évekig bezárólag az ipari termelés nagy átrendeződésének voltunk tanúi, aminek keretén belül az értéklánc közepén és alján található, elsősorban gyári munkák Kelet-Európába, Kínába és a világ más részeire települtek. Ennek folyamánaként kevés kivétellel a kiszervezhető munkák nagy többségét ténylegesen ki is szervezték. Az automatizáció azonban éppen ezekre a kiszervezett gyári munkákra jelent kiemelt veszélyt, így Kelet-Európa jóval sebezhetőbbnek tűnik ebből a szempontból, mint a kontinens nyugati fele. Keister és Lewandowski idén megjelent tanulmánya (2017) például arra a megállapításra jut, hogy az általuk vizsgált tíz kelet-európai országban a dolgozók 33%-a végez ún. rutintevékenységeket, amik a technológia egyre olcsóbbá válásával egyre inkább ki vannak szolgáltatva az automatizációnak.

Persze ma még mindig olcsóbb felvenni valakit Krakkóban, hogy állítson elő egy autókabint vagy dolgozza fel egy cég számláit, de azt látjuk, hogy az algoritmusok és robotok emberi munkához mért ára látványosan csökken. Ez pedig komoly kihívást jelent a jellemzően rutinmunkák által dominált kelet-európai társadalmak számára.

Szalavetz Andrea készített nemrég egy érdekes tanulmányt (2017), amiben multinacionális cégek magyar leányvállalatait elemzi. Az elemzés arra keresi a választ, hogy új termelési technológiák bevezetése miképpen hat a leányvállalatok nemzetközi értékláncban elfoglalt pozíciójára. Ebből ugyanis két dolog következhet: az egyik az, hogy az automatizált gyártási folyamatok legalább egy része visszaköltözik a centrumországokba, például Németországba, hogy a kutatás-fejlesztés és az egyre kevesebb emberi munkát

igénylő gyártás folyamatai még közelebb kerüljenek egymáshoz. A másik lehetőség az, hogy az összeszerelő tevékenységek mellett-helyett az értéklánc más fokain álló tevékenységek jelennek meg az adott leányvállalatoknál. Szalavetz hipotézise az volt, hogy az első forgatókönyv valósul majd meg, de empirikus megfigyelések ezt nem támasztották alá. Új termelői módszerek bevezetése kockázatos vállalkozás, így gyakran a félperiférián próbálják ki őket. Ez azonban új technológiai ismeretek és kompetenciák elsajátításával jár a leányvállalatok részéről, így újabb feladatokat bízhatnak rájuk. A kutatás szerint a folyamat eredménye az volt, hogy ezeknél a cégeknél eltűntek ugyan gyártósori – azaz hagyományosan „kékgalléros” – munkák, de ezzel párhuzamosan sok új, jellemzően fehérgalléros feladat és munkakör jött létre. A tanulmányban vizsgált leányvállalatok első számú problémája ezért a képzett munkaerő toborzása volt, nem pedig a tevékenységi körök leépítése az automatizáció miatt.

Összegezve: a kelet-európai térség valóban ki van szolgáltatva az automatizációnak a nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt strukturális pozíciója miatt, de az érem másik oldala az, hogy ez a folyamat új lehetőségeket is teremt majd. Ezeket a lehetőségeket azonban csak akkor tudják kihasználni a régió országai, ha képesek biztosítani a megfelelően képzett munkaerőt és ennek megfelelően szervezik át az oktatási rendszerüket. Sajnos jól látszik, hogy sok helyen nem éppen ebbe az irányba mennek a dolgok: Magyarország például már csak a költségvetése 3%-át költi oktatásra, ami nagyjából az EU-s átlag fele. Ez jóval nagyobb veszélyforrást jelent az ország jövőjére nézve, mint az automatizációnak való kitétség önmagában.

Fordulat: Milyen stratégiákat látunk a politikai elitiek részéről a helyzet kezelésére?

Jan Drahokoupil: A kelet-európai politikusoknak leginkább amiatt főhet a feje, mert országai lassan kimerítik az alacsony béreken keresztül folytatott versengésben rejlő fejlődési lehetőségeket. A technológia relatív árának csökkenése azt jelenti, hogy olcsó munkaerővel már nem tudnak igazán versenyképesek lenni. Ehelyett az országokon belüli innovációs rendszerek állapota számít majd igazán, ezen a téren pedig komoly hiányosságai vannak a kelet-európai országoknak. A kutatás-fejlesztésre fordított kiadások meglehetősen alacsonyak mind a magán-, mind a közzsférában (még ha látunk is néhány kivételt, elsősorban az informatikai szektorban), a közoktatási rendszer és a magángazdaság között jóval lazább a kapcsolat, mint Nyugat-Európában, a kutatási tevékenységek legnagyobb része külföldi tulajdonú vállalatoknál zajlik, kevés pénzt költenek az oktatásra, és így tovább. Ahogy már említettem, Szalavetz Andrea empirikus kutatásai azt bizonyítják, hogy az automatizáció igenis teremt majd lehetőségeket arra, hogy bizonyos vállalatok – és rajtuk keresztül akár teljes régiók vagy országok – javítsák a nemzetközi értékláncban

elfoglalt helyüket. Ezzel a lehetőséggel azonban csak akkor tudnak majd élni, ha a fent említett innovációs tényezők megfelelő lehetőségeket biztosítanak hozzá. Ez lenne a régió országainak egyik kiemelt feladata.

A másik kulcsfeladatuk pedig az, hogy a munkaerőpiac polarizációjának veszteseit kompenzálják általánosan hozzáférhető, jó minőségű közszolgáltatásokkal, egészségügygel, oktatással. Ez természetesen nem egyszerű feladat, hiszen a kelet-európai félperifériás országok kormányai korlátozott autonómiával rendelkeznek csak, de azért túlzás lenne azt állítani, hogy egyáltalán nincs mozgásterük. Magyarországon például tudatos politikai döntés eredménye volt az, hogy csökkentették a magánszemélyek és a vállalatok adóterheit, az ezáltal előállt bevételecsökkenést pedig a közszférára fordított kiadások – például az oktatási rendszerre költött pénzek – megnyirbálásával egyenlítették ki. Nem igaz, hogy a kormánynak ne lett volna más választása ebben az ügyben.

Fordulat: Amikor az automatizáció és digitalizáció hatásairól van szó, általában a magánszféra áll a diskurzus középpontjában. Arról jóval kevesebb szó esik, hogy ezek a folyamatok hogyan érintik a közszférába tartozó munkahelyeket.

Jan Drahoukoupil: Véleményem szerint nagyon hasonló hatásokat figyelhetünk meg ott is. A rutinmunkákat ott is automatizálják majd, ezt pedig ki lehet használni arra, hogy az így felszabaduló forrásokat befektessük a közszolgáltatások fejlesztésébe. De a közszféra munkáinak egy része nehezen helyettesíthető, szofisztikált feladat, mint a tanítás vagy a gyógyítás – jelenlegi tudásunk szerint ezekre kevésbé jelent veszélyt az automatizáció, de éppen ezért az elismertségük és áruk megnő majd, így a jövőbeni finanszírozásuk problémát jelenthet az állam számára.

Fordulat: A szakszervezetek hogy reagálnak a technológiai fejlődés miatt bekövetkező munkaerőpiaci változásokra?

Jan Drahoukoupil: Sok nyugat-európai szakszervezet aktívan foglalkozik a kérdéssel, erről Anna Ilsoe írt összehasonlító tanulmányt nemrég (2017). Az egyik kiemelt téma az adatvédelem kérdése: a digitalizáció a megfigyelés és teljesítménymérés egyre kifinomultabb módszereit teszi lehetővé, amivel a munkáltatók természetesen élnek is. Néhány szakszervezet azért küzd, hogy a munkásoknak nagyobb beleszólásuk legyen abba, hogy mikor és hogyan figyelik meg őket, illetve hogy a cég később mire használhatja ezeket az adatokat. Németországban történtek komoly előrelépések ezzel kapcsolatban, ott a munkástanácsoknak nagy beleszólásuk van abba, hogy milyen adatokat gyűjthetnek a foglalkoztatók a munkásokról. Ez egy meglehetősen bonyolult és szerteágazó jelenség, amit nehéz lenne

általános szabályozás alá vonni, így azt gondolom, hogy a munkások érdekképviselőinek erősítése tudná a leghatékonyabban kezelni ezt a problémát is vállalati szinten.

Kelet-Európában azonban még az európai átlagnál is gyengébbek a szakszervezetek, de azt gondolom, hogy ez elsősorban politikai, és nem strukturális kérdés. Elvégre erős feldolgozóipar van a térségben, az üzemek és gyárak pedig hagyományosan fontos terepei a munkások önszerveződésének. Ennek ellenére alacsony a szakszervezeti tagok aránya, ami egy tágabb trendbe illeszkedik: a kelet-európai állampolgárok egyébként is kevésbé aktívak a közéletben, és ritkán próbálnak meg kollektív megoldási kísérleteket találni a problémáikra.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Drahokoupil, Jan – Piasna, Agnieszka (2017): Gender inequalities in the world of work. In: *Transfer*, Vol. 23., No. 3.: 313–332.
- Frey, Carl Benedikt – Osborne, Michael A. (2013): The future of employment – how susceptible are jobs to computerisation? Interneten: https://www.oxfordmartin.ox.ac.uk/downloads/academic/The_Future_of_Employment.pdf.
- Ilsøe, Annak (2017): The digitalisation of service work – social partner responses in Denmark, Sweden and Germany. In: *Transfer*, Vol. 23., No. 3.: 333–348.
- Keister, Roma – Lewandowski, Piotr (2017): A routine transition in the digital era? The rise of routine work in Central and Eastern Europe. In: *Transfer*, Vol. 23., No. 3.: 263–279.
- Szalavetz Andrea (2017): Industry 4.0 in 'factory economies'. In: Condemned to be left behind? Can Central and Eastern Europe emerge from its low-wage model? Drahokoupil, Jan – Galgóczi Béla (eds.). ETUI.

Barna Emília

KONZERVATÍV FORDULAT A ZENEIPARBAN ÉS A DIGITÁLIS ZENEIPAR ÚJ VÁLLALKOZÓI

A tanulmányban amellest érvelek, hogy a digitális zeneipart övező domináns diskurzusok, narratívák vizsgálata – melyek főbb csatornáit a zeneipari szakajtó, a zeneipari konferenciák tematikája és nyelvazete, a populáris média és az informális zeneipari interakciók – egy az utóbbi években bekövetkezett ideológiai fordulatra mutat. A digitális zeneipar kialakulásának időszakát a következő optimista narratívák és az ezekhez kapcsolódó fogyasztókép jellemezték: a „hosszú farok” elmélete (Anderson 2006) és a „sláger zsarnokságának” vége; technológiai triumfalizmus és demokratizáció; az egyéni fogyasztói választás ereje, azaz felnőtt, érett, tudatos zenefogyasztó. Az elmúlt években azonban ezzel ellentétes narratívák látszanak megerősödni: a „digitális zenei szennyezés” és „a választék zsarnoksága”; a lemezkiadók, mint a minőség garanciái; infantilis (és feminizált) fogyasztó tömeg, amelynek szüksége van a szakértő ízlésformálókra. Az ideológiai síkot és a zene gazdaságát együtt vizsgálva arra juthatunk, hogy a digitális és online felületeken elérhető, választható zene sokat emlegetett bőségessége egyszerre elfedi, ugyanakkor elő is segíti az iparági koncentrációt. Egy 2014-ben végzett kvalitatív interjú kutatásom eredményeire hagyatkozva, az amszterdami alapítású 22tracks felületet például véve vizsgálom, hogy a playlisteket használó, zenei kurátori feladatokat ellátó felületek és maguk a zenei kurátorok milyen tekintetben jelenthetnek ellenirányú erőként hatva kihívást erre a koncentrációs folyamatra, illetve milyen tekintetben képezik részét annak.

BEVEZETÉS

„Hittünk abban, hogy az internet megkönnyíti a feltörekvő zenészek dolgát, de csak még többet kell dolgozniuk” (Rónai 2016a)

„Ma dalokat lehet befuttatni, zenészeket egyre nehezebb – a playlistek miatt” (Rónai 2016b)

A fenti címek a hazai zeneipari szakma sajtójából valók, melyek jól illusztrálnak egyfajta kiábrándulást, illetve kritikus attitűdöt, amely a befutni kívánó előadókra váró nehézségekre, illetve az azokat előidéző digitális zeneipari változásokra – többek között a streaming-szolgáltatókhoz köthető lejátszási listák előtérbe kerülésére – vonatkozik. A digitális zeneipar kialakulásának időszakát – a kilencvenes éveket, illetve a századfordulót – a zeneiparon belül két domináns attitűd dichotómiája kísérte: egyrészt a „progresszív” oldal optimista narratívái („a szoftverformátumok pártfogói”; Leyshon [2001] 2012: 50–51), másrészt a „konzervatív” – elsősorban a nagy lemezkiadókkal, illetve az Amerikai Hanglemezgyártók Szövetségével (RIAA) azonosítható – oldal pesszimista aggodalma („a szoftverformátumok ellenzői”; Leyshon [2001] 2012: 48–49). Az utóbbi elsődleges

célpontja az MP3 formátum által szimbolizált illegális letöltések, fájlcsere, kalózkodás volt. Az alábbiakban a zeneipar strukturális változásaira, valamint azok tágabb gazdasági környezetére való tekintettel vizsgálom, hogy hogyan alakult azóta ez az ideológiai térkép.

Mint Timothy D. Taylor megállapítja, a kapitalizmus viszonyai erősen alakították nemcsak a zene termelését, fogyasztását és terjesztését, hanem a zenének az emberek életében betöltött szerepét is (2016: 2). A kapitalizmus azonban maga is változik. Az 1970-es évek közepétől megerősödő formája a neoliberális kapitalizmus (mint ideológia, kormányzási mód és szakpolitikák összessége) (Steger és Roy 2010: 11, idézi Taylor 2016: 4), mely a deregulációra, a szabadpiaci logikára, a privatizációra és az egyén felelősségére alapoz, és melynek fontos elemei a globalizáció és a finanszírozás (Duménil és Lévy 2004), valamint az új technológia. A neoliberalizmus sajátos ideológiai és kulturális rendszert is jelent, amelyre egyfajta – a fogyasztáson keresztül kifejeződő – hiperindividualizmus jellemző (Taylor 2016: 3–5). A neoliberális kapitalizmus sajátossága továbbá a vállalkozás, a vállalkozó szellem (*entrepreneurialism*) normává válása (uo. 53). A digitális zeneipar új vállalkozóknak a változó technológiai és gazdasági környezethez alkalmazkodva hatékony készségeket, stratégiákat kell kifejleszteniük annak érdekében, hogy boldogulni tudjanak (Collins és Young 2014). De milyen struktúra jellemzi ezt a változó környezetet? A tanulmány első részében az erről szóló elméleteket tekintem át.

AZ ÁTALAKULÓ ZENEIPAR NARRATÍVÁI

„A SLÁGER ZSARNOKSÁGÁTÓL” „A VÁLASZTÉK ZSARNOKSÁGÁIG”

Az utóbbi években néhány tanulmány a „hosszú fark” halálát prognosztizálta, illetve diagnosztizálta (Mulligan 2014; Napoli 2016), utalva Chris Anderson népszerű, bár sokak által vitatott koncepciójára (2004; 2006). Az alább kifejtett *hosszúfark-elmélet* az elmúlt tizenkét évben meghatározó volt az interneten elérhető zene (illetve tartalom) a zeneipar (illetve a kulturális iparágak) alakításában betöltött szerepének értelmezésében mind tudományos elemzésekben, mind iparági stratégiákban (Napoli 2016: 341).

A kulturális iparágak jellegzetes stratégiákat alakítottak ki a kulturális termékek előállítására – azok jellegéből adódó – kockázatainak kezelésére. Ezek közé tartozik a kudarcos produktumok kiegyenlítése sikerek – „slágertermékek” – révén, amelyet segít a repertoárépítés; a „koncentráció, az integráció és a nyilvánosság kooptálása”; a mesterséges szűkösség; a „formattálás: sztárok, műfajok, sorozatok” és „a szimbólumtermelők laza

kontrollja a terjesztés és a marketing szigorú kontrollja mellett” (Hesmondhalgh 2007: 18).¹ Az pedig, hogy „a kulturális iparágak gazdasága a kapitalizmusban aránytalanul jutalmazza a nagy slágereket (...) és a sztárok teremtését, akik gyakorlatilag márkanévként működnek”, a nagyvállalatok számára kedvezőbb körülményeket eredményez, mint a kisebbeknek (Hesmondhalgh és Meier 2015: 1). A zeneipar történetében azonban a koncentráció mértéke nem volt folyamatos: az 1910-es évek, valamint a második világháborút követő időszak a hatvanas évek közepéig egyaránt a termelés költségeit csökkentő technológiai fejlődéssel párhuzamos, a kisebb vállalatok nagyszámú belépésében megnyilvánuló decentralizáció átmeneti időszakai voltak (Azenha 2006). Ám ezeket az időszakokat rendre a koncentráció újbóli megerősödése követte. A technológiai fejlődés sem köthető automatikusan a decentralizáció folyamatához – hiába sugallja ezt a kilencvenes évek digitális és online technológiára vonatkozó optimizmusa –, hiszen például az online adatgyűjtésre, illetve a big data-ra alapuló egyre pontosabb tesztelési, piackutatási és promóciós technikák – beleértve a slágerdalokat megjósoló „hit predictor” típusú alkalmazásokat – elsősorban az ezekhez hozzáférő nagyvállalatok kockázatcsökkentését tudják segíteni (Taylor 2016: 51).

Anderson *hosszúfarok-elmélete* szerint az online csatornák – kifejezetten az úgynevezett tartalomaggregátorok, mint az Amazon vagy a Netflix – megjelenésének köszönhetően a termelés és a terjesztés költségei gyors tempóban csökkennek, ami elősegíti a réteg(*niche*-)igények széles választékának kiszolgálását a „termékek és fogyasztók egységes méretű dobozokba pakolása” helyett (2004: 2). Egyfelől ezt a strukturális átalakulást a technológia teszi lehetővé, hiszen a digitális formátumoknak és csatornáknak köszönhetően van „hely” gyakorlatilag korlátlan mennyiségű termék tárolására – Anderson ezt *végtelen polchely-effektus*nak nevezi. Másfelől végső soron a kulturális fogyasztás jellegzetessége a magyarázat: Anderson amellett érvel, hogy a fogyasztók érdeklődése nem korlátozódik csupán a „slágerekre”, azaz slágerdalokra, bestsellerekre, hollywoodi blockbusterekre, hanem gyakorlatilag bármilyen típusú terméknek megvan a maga niche piaca. Sőt, a slágerek maguk erősítik a fogyasztók igényét a további felfedezésre, ami magyarázza a zeneiparban a régi és élő felvételek, B oldalak, remixek és feldolgozások digitalizálásának és (újra)forgalmazásának relevanciáját – „ezer és ezer niche létezik, műfajok a műfajokon belül és azokon belül is” (2004: 2). A technológiai lehetőségek közül pedig a digitális felületek „inherens interaktivitása” segíti a „kifinomult keresési és ajánlási rendszerek kifejlesztését, amelyek növelik a valószínűségét, hogy a közönség ismeretlen tartalmat is felfedezzen” (Napoli 2016: 342). A kulturális termékekhez való interneten keresztüli hozzáférés végső soron Anderson szerint a globális kulturális világot egyre nagyobb diverzitás és a „sláger zsarnokságának” vége felé mozdítja el.

---

1 A cikkben szereplő fordítások saját fordításaim – a szerző.

Anderson elmélete értelmezhető annak a digitális zenét, illetve általánosságban a digitális médiát és kultúrát övező technooptimista diskurzusnak a részeként, vagy Taylor terminusával, „technológiai triumfalizmusként” (Taylor 2016: 120),² amelynek egyik kulcsmomentuma a Napster nevű peer-to-peer fájlcsere platform 1999-es felemelkedése volt. A *First Monday* folyóirat a Napster örökségét annak tizenöt éves évfordulója alkalmából vizsgáló különszáma bemutatja, hogy a Napster elterjedése körüli retorika hogyan fókuszált egyrészt a lehetőségekre, másrészt a veszélyekre – tehát itt is tetten érhető az említett dichotómia (2014). Az optimista és a pesszimista olvasatokban közös a feltételezés, hogy a fájlcsere felület megjelenése forradalmi jelentőségű (ld. még a *Downloaded* [2013] című, a Napster történetét feldolgozó dokumentumfilmet). Guzman és Jones megmutatják, hogy a mainstream sajtó „kiterjedt módon foglalkozott a szolgáltatással, a Napstert egyidejűleg zseniális és gonosz technológiaként keretezve, amely kulturális és gazdasági forradalmat idéz elő” (2014). A mainstream sajtóban teret kapó érvelés egyik hangsúlyos pontja a zenehallgatás növekvő demokratizációja, amelyet a Napster abban az értelemben tett lehetővé, hogy a felhasználóknak lehetőségük volt különálló dalokat is kiválasztani saját ízlésüknek megfelelően a teljes album megvásárlása helyett, amelyekből azután saját könyvtárakat és lejátszási listákat tudtak építeni. Ez a fajta, az egyéni fogyasztó választásának hatalmára hagyatkozó optimizmus jól illeszkedik a neoliberais kapitalizmus ideológiájába, és összhangban van Anderson érvelésével is.

A Guzman és Jones által áttekintett sajtóhoz képest bő tíz évvel később Mark Mulligan (2014) a rögzített zenéből származó bevételi adatok alapján amellől érvel, hogy Anderson jóslatai ellenére az utóbbi években egy – még a digitális korszakot megelőzőnél is nagyobb és koncentráltabb – „szupersztár-előadó gazdaság” (*Superstar Artist Economy*) látszik megerősödni, és hogy valójában a régi struktúrák soha nem is tűntek el. Anderson „zsarnokság”-retorikáját reciklálva – hatásos retorikai fogásoktól szintén nem mentesen – Mulligan azt állítja: „a digitális zenei katalógusok töltelék tartalommal történő vég nélküli szennyezése csak a top 1% erősítését és a választék³ zsarnoksága hatalmának kiteljesítését szolgálja” (2014: 16). Az Anderson és Mulligan tanulmánya közötti tíz évben nemcsak az Apple céghez tartozó iTunes erősödött meg – azaz egy hatalmas médiakönyvtár, egy online rádió-, illetve streaming-szolgáltatást magában foglaló platform, amely médialejátszóként működik, és 2012 óta több mint 26 millió dalt kínál vásárlásra (*Apple.com*) –,

---

2 „Ahogyan Théberge éleslátóan kifejtette, a számítógépes technológiák kritika nélküli megfeleltetése a »demokratizációnak« egy »jóval mélyebb ideológia« megtestesülése, amely a modern ipari kapitalizmusnak a demokratikus intézményekkel való történeti összekapcsolásán alapul, valamint a kitartó meggyőződésen, hogy mindkettő a »haladás« folyamatába illeszkedik” (Théberge 1997: 72, idézi Azenha 2006: par. 123).

3 Illetve „választás” – az eredeti „choice” egyszerre jelenti mindkettőt.

hanem további digitális zenei streaming-szolgáltatók is megvetették a lábukat a piacon. Ezek jellemzően ún. „freemium”⁴ modell alapján működnek és kiterjedt katalógusokkal rendelkeznek: a Spotify több mint 20 millió (*Spotify.com*), a Deezer több mint 30 millió dallal (*Deezer.com*). További példák a Pandora, Rdio, Google Play vagy a Tidal. Mulligan fenti utalása a „digitális katalógusszennyezésre”, a daloknak e sokaságára utal, melyek jelentős hányada ráadásul feldolgozás vagy karaokeverzió.

A két tanulmány között eltelt tíz év szélesebb gazdasági, politikai és ideológiai változásai részben magyarázatot kínálhatnak a csökkenő optimizmusra: a 2008-as gazdasági világválság egy észlelhető politikai és ideológiai fordulatot is magával hozott, amelynek része a neoliberais kapitalizmus ellenében megfogalmazott erősödő kritika – az alulról jövő mozgalmaktól, mint az Occupy Wall Street (a végletes vagyoni egyenlőtlenségekre utaló 99%–1% szlogenjével), a közgazdaságtanig – utalva például Piketty ([2013] 2014) népszerű elemzésére a vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségről. Mulligan utalása az 1%-ra ebben a kontextusban többletértelmet nyer.

Philip Napoli (2016) szintén a hosszú farok, mint a digitális korszak domináns jellegzetessége érvényességét kérdőjelezi meg, egyúttal rámutat az internettel kapcsolatos pesszimizmus növekvő térnyerésére, amely felváltja az utópisztikus víziókat. Értelmezésében Anderson elmélete egyesíti magában az internet két nagy ígéretét, azaz a demokratizációnak és a kulturális termelés és fogyasztás diverzifikációjának elősegítését. A hosszú farok, mint üzleti stratégia csökkenő népszerűségét a következő tényezőkkel magyarázza: a digitális engedélyezések (*licensing*) magas költségei; a (részben az előbbi által előidézett) vertikális integráció; a tartalomaggregátorok közötti verseny; az interaktivitás, ami a big data típusú adatgyűjtéssel és a választást megjósoló algoritmusokkal párosulva a fogyasztás koncentrációja felé hathat (Napoli 2016: 345–350). A detektált pesszimizmus mellett azonban Napoli nem foglalkozik annak az értő, szakértő zenehallgatást a tömeg zenefogyasztásával szembeállító diskurzusnak a megerősödésével, amelyre az alábbiakban térek rá.

A TUDATOS ZENEFOGYASZTÓKTÓL AZ INFANTILIS TÖMEGEKIG

2015-ben Jimmy Iovine producer az Apple Music vállalat nevében az Apple lejátszási listáival kapcsolatban tett egy, a médiában jelentős vitát kiváltó, szexizmusáért kritizált megjegyzést, tudniillik, hogy a playlistek a nők segítésére szolgálnak, akiknek „nagyon nehéz időnként (...) zenét találniuk” (*CBS This Morning* 2015). Ezzel a gesztussal Iovine

---

4 Amelyben az alapszolgáltatás ingyenes, ám bizonyos extra szolgáltatásokért (pl. hirdetésmentes lejátszás) már elő kell fizetni.

az interjúban explicitté tette és reprodukálta az úgynevezett értő – *connoisseur* – zenefogyasztás többnyire rejtetten maradó maskulin elitizmusát (Straw 1997), amellyel szemben implicit vagy akár explicit módon a mainstream fogyasztás – konstruált – feminin jellege áll (Thornton 1995; a tömegkultúra femininként való konstrukciójáról ld. Huyssen 1986). Mulligan elemzése hasonló értékkel telített elitizmussal jellemezhető, még ha a megfogalmazás kevésbé árulkodó is: „elkötelezett generajongók viszonylagosan rétegjellegű csoportjára” utal, „akiket leginkább a lehető legtöbbféle zene felfedezése érdekel”, míg

a legtöbb mainstream fogyasztónak arra van szüksége, hogy kézen fogva vezessék a zenekatalógus legtetejéig. A rádió ezért tart ki olyan régóta, és a kurált, illetve szerkesztett zenei szolgáltatások ezért olyan fontos eszközei annak, hogy a tömegeket elkötelezzék a digitális tartalom iránt (Mulligan 2014: 16).

Valamint: „a piac megmutatta nekünk, hogy az emberek ugyanolyan terelésre váró kószáló birkák az online térben, mint azon kívül” (i. m.). Ahogyan a továbbiakban látni fogjuk, a zenei tartalomgondozás (*music curation*) körül alakuló zeneipari diskurzus Mulligan zenei fogyasztókra vonatkozó állítását látszik visszhangozni, különösen, amikor a kurált tartalom-alapú szolgáltatások promóciójáról van szó.

Az elitistaként és konzervatívként értelmezhető narratív fordulat további illusztrálására szolgál Mulligan elemzésében a minőségre történő utalás, azaz értékítélet, és – más szereplők mellett – a lemezkiadók ízlésformáló szerepének ünneplése:

Az, hogy többen több zenét csinálnak, nem jelent jobb minőséget, épp ellenkezőleg. A DIY minden pozitív hatása – és rengeteg ilyen van – ellenére a mozgalom egy döntő minőségi féktől is megszabadult. A lemezkiadók – minden hibájuk mellett, és ebből is rengeteg van – kulcsfontosságú közvetítői a minőségnek és az ízlésnek (Mulligan 2016: 109).

A gondolatmenetet folytatva, éles ellentétben a zeneipar függetlenségre törekvő mozgalmainak (a hetvenes évek végétől a punk, a nyolcvanas évektől a posztpunk és az indie, a kilencvenes évektől a független elektronikus tánczenei szcéna) hangoztatott törekvéseivel, Mulligan a lemezkiadók professzionalizmusát és szakértelmét hangsúlyozza. Egyúttal kritikával illeti a független, illetve csináld magad (DIY) zenei világokat amiatt, hogy a feltétel nélküli támogatás klímáját honosították meg. Ez pedig a siker és a termék minőségét tekintve értelmezése szerint kontraproduktív:

A lemezkiadók A&R csapatai⁵ kiszűrik a legjobb tartalmat, míg a DIY-ban fennáll a veszélye az önmagát ünneplő visszhangkamra kialakulásának, ahol a barátok, család és a szuperrajongók felől megállás nélkül érkezik a dicséret, és ritkább a kritikus bátorítás. A digitális zenei katalógusok igen nagy részét képezi önjelölt előadók zenéje, akik egyszerűen nem elég jók (Mulligan 2014: 10).

E retorika tehát élesen eltér a zenehallgatási szokások ünneplésétől, ahogy azt a Napster kapcsán Guzman és Jonesra (2015) hivatkozva bemutattam – ott az elképzelt zenehallgató egy felnőtt, tudatos vásárló, aki kontrollt gyakorol. Más szóval egy tipikus neoliberais fogyasztó. Ezzel szemben a „választék zsarnoksága” zenefogyasztója infantilis, és irányításra szorul. Összefoglalva láthatjuk, hogy a zeneipart és a digitális és online technológiát övező domináns diskurzusok, narratívák vizsgálata – melyek főbb csatornái a zeneipari szakajtó, a zeneipari konferenciák és showcase fesztiválok tematikája és nyelvezete, a populáris média és az informális zeneipari interakciók – egy az utóbbi években bekövetkezett ideológiai fordulatra mutat. A digitális zeneipar kialakulásának időszakát – az elsősorban a nagy lemezkiadók képviselte konzervatív, pesszimista álláspont mellett – a következő optimista narratívák, valamint az ezekhez kapcsolódó következő fogyasztó- (végső soron társadalom-) kép jellemezték: „hosszú farok” és a „sláger zsarnokságának” vége; technológiai triumfalizmus demokratizációs narratívákkal összefonódva; az egyéni fogyasztói választás ereje, azaz felnőtt, érett, tudatos zenefogyasztó. Az elmúlt években ehhez képest a következő, ezekkel ellentétes narratívák látszanak megerősödni: „digitális zenei szennyezés” és „a választék zsarnoksága”; a lemezkiadók, mint a minőség garanciái, mint kívánatos ízlésformálók; infantilis és feminizált fogyasztó tömeg, amelynek szüksége van a szakértő ízlésformálókra, „kurátorokra”. Azaz a fogyasztás technooptimizmussal párosult neoliberais szabadságéthozsát részben egy konzervatív, egyben elitista diskurzus látszik felváltani.

FÜGGETLENSÉG ÉS MŰVÉSZI KONTROLL

Mulligan amellett is érvel, hogy a „szélsőséges választék” valójában hátráltatja az új és változatos zenék felfedezését. A választható zenék bőségsége tehát tulajdonképpen elrejt, miközben erősíti is, az iparág koncentrációjának folyamatát. Marad a kérdés, hogy a zenei tartalomgondozó funkciókat ellátó új platformok és gyakorlatok a koncentráció ellenében ható erőként működve kihívást jelentenek-e a folyamat számára, vagy inkább részét képezik annak?

---

5 Artist & Repertoire; a hagyományos lemezipari struktúrában e személyek feladata az új trendek azonosítása, az ígéretes előadók felkutatása.

A zeneipar összetett, rétegzett szerkezete láthatóvá válik, amint az iparág központja mellett a perifériát – a peremeket, az informális gazdaságokat, a függetleneket – is vizsgáljuk. A digitális és online technológia és a zeneipari karrierек viszonyát Ausztráliában vizsgálva Collins és Young (2014) zenészek egy beazonosítható középosztályának kialakulására mutatnak rá, amely tagjainak sikerül relatíve jövedelmező karriereket kialakítani a digitális és online eszközök ügyes használatával. Kiemelt jelentősége van ebben az olyan új közvetítőknél, mint a Bandcamp, a Soundcloud vagy maga az iTunes, amelyek a hagyományos (nagy)lemezkiadói struktúrához képest a terjesztésben nagyobb irányítást adnak a zenészek kezébe. Ezek a zenészek – érvelnek a szerzők – hatékonyan fejlesztenek ki a változó digitális zeneipari környezethez illeszkedő *készségeket*. Ez egy olyan környezetet jelent, amelyben a streaming-szolgáltatók mennyiségileg nagyobb súlyt képviselnek, és új funkciókat kezdenek ellátni: például a terjesztés mellett promóciós és marketingfeladatokat is. Bár ezt az értelmezést a szerzőpáros megfelelő adatokkal támasztja alá, mégis úgy tűnik, azt a szemléletmódot visszhangozzák, amit Barbrook és Cameron (1996) *kaliiforniai ideológiának* neveznek (Carter és Rodgers 2014: 6). Tehát azokra a – tipikusan független – zenészekre összpontosít, akik a technológia segítségével sikeresen veszik kézbe saját karrierjüket, és kevésbé ennek másik oldalára, azaz a vállalkozás, a vállalkozói lét nehézségeire és korlátaira a neoliberais kapitalizmus viszonyai által meghatározott kulturális iparágakban.

Virginie Berger digitális zeneipari szakember is szembeállítja a szupersztárokat a „középosztályba” tartozó zenészekkel, ám ő már negatív kicsengésű konklúzióval teszi ezt – azt hangsúlyozza, hogy az utóbbi csoportba tartozók nem tudnak számottevő jövedelemre szert tenni a streaming-platformokon keresztül (Rónai 2016a). Carter és Rodgers szintén kritikai álláspontot fogalmaznak meg, amikor azt állítják: „a »niche« előadók, akiknek elvileg a legtöbbet kellett volna profitálniuk az online terjesztés demokratizációs hatásaiból, gyakran szerepelnek a magukat leginkább jogfosztottnak érzők között” (Carter és Rodgers 2014: 7). Hesmondhalgh és Meier két, mára fennmaradó típusát azonosítja a populáris zenei függetlenségnek: a „meglehetősen sikeres nagyméretű független kiadók[at] (...), amelyek közül sokat szoros finanszírozási, terjesztési és egyéb jellegű kapcsolat fűz a nagy kiadókhoz”, valamint „az amatőr és bizonytalan helyzetű félprofesszionális zenei termelés világát, beleértve az underground szcénát és mikro-független intézmények változatlanul fennmaradó világait” (Hesmondhalgh és Meier 2015: 102). A populáris zene neoliberais gazdaságáról szóló kritikájában Taylor szintén helyet hagy a marginális szereplőknek, akik „kihasználják a kapitalista rendszert, hogy olyan zenét terjesszenek, ami nem népszerű” (Taylor 2016: 154). Ugyanakkor sem ő, sem Hesmondhalgh és Meier nem becsülik alá ennek a pozíciónak a nehézségeit.

A függetlenek nehézségei részben valóban a streaming-szolgáltatók elterjedéséhez köthetők. Az előző alfejezetben Mulligan alapján következtethettünk arra, hogy az online zene bőséges választéka a koncentrációt is elősegíti. Packer (2016) elmagyarázza, hogy a Spotify keresője hogyan vezet a streaming-szolgáltató által összeállított playlistekhez ahelyett, hogy a keresett előadó oldalára irányítana. Ez az előadó szempontjából hátrányos lehet („Amikor egy Spotify-felhasználó az előadói nevemre keres, a legutolsó dolog, amit szeretnék, hogy playlistekkel találja magát szembe, amelyek talán tartalmazzák – ötven másik mellett – egy felvételemet”; Packer [2016]). A nagyobb lemezkiadók azonban feltehetőleg több befolyással rendelkeznek ezekre a lejátszási listákra is. Taylor is idéz egy zeneipari szakembert, aki a jelenlegi marketingtechnológiák leírásakor arra utal, hogy a „nagyvállalati előadók”, mint Justin Timberlake, Fergie vagy Beyoncé, ugyanúgy a tömegmarketing teremtményei, népszerűségük költséges reklámkampányoknak és rádiós lejátszásoknak köszönhető (Thompson 2007: 46, idézi Taylor 2016: 126). Virginie Berger hasonlóan fogalmaz – az interjú készítő Rónai András kérdése utal Berger korábbi, optimistább hozzáállására a zeneipar új vállalkozóira és a rendelkezésükre álló eszközökre vonatkozóan, amelyek segítségével a zenészek közvetlenül érhetik el közönségüket és építhetnek ki rajongói bázisokat (pl. Berger 2011a, 2011b), mire Berger a következőket válaszolja:

Akkoriban – sokakhoz hasonlóan – azt gondoltam, hogy az internet nagyon jó, a művészeket segítő eszköz lesz. Hittünk a „hosszúfarok”-elméletben („long tail”), hogy az interneten egy kisebb művész is megtalálhatja a maga közönségét. Forradalmi dolognak láttuk, hogy csináld magad módon is el lehet érni a közönséget, nemet lehet mondani a kiadóknak.

De most, öt évvel később az látszik, hogy az internet ugyanúgy működik, mint a tévé. Az emberek ugyanazokat a slágereket akarják hallani, amiket a rádióban hallottak, vagy valami cikkben olvastak róluk, esetleg egy barátjuk küldte át. Ha megnézed a Spotify vagy a YouTube toplistáit, ugyanúgy Taylor Swiftet és Justin Biebert találod az élen; ugyanaz a top 10 az iTuneson és a tévében (...). Tehát nem az történt, hogy könnyebb eljutni a közönséghez, sőt; a független zenészeknek most még többet kell dolgozniuk, hogy láthatók legyenek (Rónai 2016a).

Az ideológiai síkot és a zene gazdaságát együtt vizsgálva tehát amellett lehet érvelni, hogy a digitális felületeken elérhető, választható zene sokat emlegetett bőségessége egyszerre elfedi, ugyanakkor elő is segíti a zeneipari koncentrációt. Ebben a koncentrációs folyamatban azonban már nem feltétlenül a nagy lemezkiadók (a „nagy hármas”, azaz a Sony BMG, a Universal és a Warner) az egyedüli erős szereplők, hanem olyan digitális-ipari

óriásvállalatok is, mint az Apple és a Google (az utóbbi többek között a YouTube platform keresztül). Berger is észleli ezt, a veszélyeivel együtt:

A zenészek, vagy tágabban a zeneipar azt szeretné, ha a technológia igazodna az igényeikhez, a tech cégek pedig azt szeretnék, hogy a zene idomuljon hozzájuk. Két külön világ ez, akik nem nagyon állnak szóba egymással. De az egyik oldal jóval nagyobb, például a Google tényleg hatalmas, és nagyon nehéz küzdeni ellene (Rónai 2016a).

ZENEI TARTALOMGONDOZÁS AZ ÁTALAKULÓ DIGITÁLIS ZENEIPARBAN: A 22TRACKS

„A 22tracks.com egy az egyben a tartalomgondozásról szól” – állítja magáról a 2009-ben Amszterdamban alapított „zenei felfedező szolgáltató” vállalkozás, amely különböző műfajokat, stílusokat (beats, indie/rock, disco, jazz, latin stb. – városonként 22 darabot) és különböző európai városokat (kutatásom idején⁶ Amszterdam, Brüsszel, Párizs és London⁷) képviselő megbízott DJ-k, „kurátorok” által összeállított, hetente frissített, lemezszereződéssel nem rendelkező előadók felvételeiből álló lejátszási listákat kínál. A tanulmány utolsó részében e felületet például véve vizsgálom, hogy a playlisteket használó, illetőleg a zenei kurátori feladatokat ellátó felületek és a hozzájuk kapcsolódó fogyasztás milyen tekintetben jelenthetnek ellenirányú erőként hatva kihívást a koncentrációs folyamatra, illetve milyen tekintetben képezik részét annak.

A zenei gondozás, kurálás – egy kimondottan magaskulturális konnotációkat behívó terminus – az utóbbi években „divatos”, egyúttal vitatott kifejezés a zeneipari diskurzusban. Az utóbbi években nemcsak a (populáris zenei témájú) múzeumokkal, kiállításokkal kapcsolatosan (Atton 2014), azaz hagyományosabb értelemben volt használatos, hanem például az All Tomorrow’s Parties fesztivált is minden évben más populáris zenei híresség „gondozza”. Emellett a zenei bloggerek tevékenységére és a DJ-kultúrára is egyre jellemzőbben utalnak kurátori munkaként, és ugyanígy az online, leginkább a streaming-szolgáltatókra jellemző lejátszási listák összeállítására, akár a(z) Apple vagy a Google, vagy kifejezetten digitális lejátszási listákra szakosodott vállalatok, mint a Songza vagy

---

6 2014. tavasz–nyár.

7 A paletta egy 2016. novemberi megújulást követően a következő városokkal bővült: Berlin, Dubai, Haarlem, Marseille, New York, Tel Aviv, Vilnius – tehát mára Európán kívülre terjeszkedett.

a Soundiiz által alkalmazott) professzionális szakértők, akár amatőr felhasználók – zenerajongók – részéről. A tartalomgondozás, mint elv és mint üzleti modell továbbá élénk zeneipari diskussziók tárgya is volt az utóbbi években (pl. a SXSW,⁸ WOMEX⁹ vagy MIDEM¹⁰ szakmai rendezvényeken), és a zenei sajtó is foglalkozik a kérdéssel (pl. Hogan 2015; McDermott 2015).

A tartalomgondozás egyértelműen a szelekcióról szól, amelyet a distinkció, az értékítéletek tesznek lehetővé: a „jó” megkülönböztetése a „rossz”-tól, az izgalmas, újszerű, trendi megkülönböztetése a középszerűtől vagy korszerűtlentől, a „művészet” és „érték” különválasztása a „vulgáris”-tól. Ezek az esztétikai választások társadalmiak is, egyrészt olyan értelemben, hogy alapjuk a társadalmi státusz által behatárolt ízlés (Bourdieu [1979] 1984), másrészt a választások maguk is zenei cselekvések, amelyeken keresztül ízlések és identitások konstruálódnak (Frith 1996, 1998; Hennion 2001, 2007). A kurátor terminust magaskulturális konnotációi ellenére a zeneipari sajtóban a kapuőr kevésbé elitista alternatívájaként emlegetik, és egyszerűen az „észrevétel képessége”-ként definiálják (Josh Spear, idézi Dumenco 2011). Nevezhetjük ezt a zenei kurátor *gyenge definíciójának*.

Az *erős definíció* a zenei kurátort mint a digitális zeneipar új professzióját jelenti. Az ehhez tartozó zeneipari funkció és szakértelem hagyományosan túlnyomórészt egyfelől a lemezkiadók, másfelől a hagyományos tömegmédiák – rádió, televízió – hatáskörébe tartozik, és inkább a háttérben marad. A digitális zeneiparban azonban egyre inkább átkerül a látható nyilvánosság terébe. Az Earnest Endeavours DJ-csapat egyik tagja a 22tracks DJ-kurátoraihoz hasonló ízlésformálókat „a világ valódi és virtuális A&R-jai”-nak nevezi (2014), utalva a hagyományos zeneipar Artist & Repertoire professziójára, amely személy jellemzően a lemezkiadó alkalmazottja, feladata az új trendek észrevétele és az ígéretes előadók szerződtetése. A 22tracks felkért DJ-kurátorai fizetség nélkül végzik a lejátszási listák összeállítását, gondozását. Szakértelmük nagy hangsúlyt kap (a 22tracks DJ-k „területük legjobbjai”; Nosedrip 2014), a minőség garanciája pedig a belső diskurzus szerint éppen az, hogy nem kapnak fizetést: a minőség az elkötelezettségükből fakad (Defontaine 2014). A neoliberális kapitalista kreatív és kulturális iparágakra általában

---

8 “Why Curation Will Save the Music Industry”, SXSW Austin, TX, 2015. március 18. Interneten: <https://soundcloud.com/officialsxsw/why-curation-will-save-the-music-industry-levelated?in=officialsxsw/sets/sxsw-music-2015> (Letöltve: 2017. március 12.). “Music Curation Through Festivals and Streaming”, SXSW Austin, TX, 2015. március 19. Interneten: <https://soundcloud.com/officialsxsw/music-curation-through-festivals-and-streaming> (Letöltve: 2017. március 12.).

9 “Why Curation Will Save the Music Industry. The power of human guidance in the era of algorithms”, WOMEX 15. Budapest, 2015. október 23.

10 “Music Curation and Playlists: The New Music Battleground”, MIDEM Cannes, 2016. június 6. Interneten: <https://www.youtube.com/watch?v=cnRMxVmsC-U> (Letöltve: 2017. március 12.).

jellemző az alkotó munkára mint hivatásra, illetve önmegvalósításra tekintő attitűddel összefüggő önkizsákmányolás (Hesmondhalgh és Baker 2011). A 22tracks DJ-knél a (digitális) munka, illetve annak fizetlensége azon kívül, hogy mint a minőség garanciája jelenik meg, nem tematizálódik – a jutalmakra helyeznek nagyobb hangsúlyt. Az utóbbiak közé tartozik, hogy a 22tracks virtuális névjegykártyaként működik, nemcsak a kiválasztott előadókknak, hanem a DJ-knek (a munkát viszont a DJ-k végzik el a zenészek számára) is. A DJ-kurátorok továbbá olyan emberek, akiknek *hangjuk* is van, nemcsak ízlésük és tudásuk (Tim Dickinson 2014), más szóval olyan pozícióban vannak, amelyből hatalmat, befolyást tudnak gyakorolni. A felület egyben – a hagyományosabb médiumokkal szemben, mint a rádió – nagyobb szabadságot, teret ad egyéni ízlésük kifejezésére.

A zeneipar átalakulását tekintve a 22tracks DJ-kurátorai jellemzően három általuk észlelt tendenciát emeltek ki. Először is, Mulligant visszhangozva, az elérhető zene bőségeségét: „túl sok dal, túl sok zene van 2014-ben” – mondja Sylvestre Defontaine (2014). Defontaine több DJ-vel együtt a *dzsungel* metaforáját használta nem csak a zene, de a zenei blogok sokaságának leírására is, reprodukálva egyben a „passzív zenefogyasztó” képét is: „passzív zenehallgatóként sokan elveszetteknek érzik magukat az internet dzsungelében” (Galle 2014). A bőségeség, a „sokaság, túltengés, felesleg, mértéktelenség” (Taylor 2016: 14) a kapitalizmus egyik jellemző szimbóluma (McCracken 1997). Taylor megállapítása szerint a bőségeség érzete, azaz „az árucikkek korlátlannak tűnő kínálata, beleértve a kulturális árucikkeket is, mint a zene”, a neoliberais kapitalista gazdaság egyik fő jellemzősége (2016: 69). A digitális technológia pedig hozzájárult a bőségeség és könnyű elérhetőség ilyen érzetéhez. Morris és Powers (2015) specifikusabban a streaming kontextusában utalnak a bőségeségre, ahol a „folyam” (*stream*) képét e szolgáltatások marketingjében a zenei mindenütt jelenlévőség, a kiapadhatatlan választék metaforájaként használják – tehát pozitív előjellel (amit a szerzőpáros kritikával illet). Ironikus, hogy a playlistszolgáltatásokat ugyanezen platformokon a kiapadhatatlan választék problémájára kínált megoldásokként hirdetik, a DJ-kurátorok pedig az utóbbi diskurzust erősítik.

A második észlelt tendencia a bizonytalanság általában a zeneipar jövőjét, illetve specifikusan a streaming-szolgáltatók és a zenei blogok (a 22tracks a kettő ötvözete) a zenefogyasztásban, a zene gazdaságában betöltött szerepének alakulását illetően. E bizonytalanságot kíséri a percepció, hogy általában véve kevesebb a pénz a zeneiparban. A harmadik észlelt tendencia ugyanakkor egy párhuzamos gazdasági struktúra kiépülésére vonatkozik: „lemezkiadók konstellációja, kis struktúrák” (Defontaine 2014). Ez egybevág Taylor (2016) és Hesmondhalgh és Meier (2015) már korábban idézett arra vonatkozó kitételeivel, hogy a neoliberais kapitalista zenegazdaság peremvidékein lehetőség van a függetlenség alternatív struktúráinak felépítésére. Úgy tűnik azonban, ezek szintén a neoliberais kapitalizmus logikáját követik, a lehetőségek rugalmas használatával: a digitális zeneipar új vállalkozói a függetlenség különböző útjait és szintjeit

a kis- és nagyvállalatok kínálta termelési, terjesztési, promóciós lehetőségek változatos kombinációi útján, különféle szerződési modelleken keresztül (pl. a nagy lemezkiadókkal a hagyományos, az előadót hosszú éveken át a céghez kötő „előadói szerződések” helyett „partnerségi szerződések”; *What is Indie?* 2006) valósítják meg. Tehát az olyan új profesz-sziók, mint a zenei kurátor, közvetítőkként működnek e kisebb világok, struktúrák között, illetve ezek és a nagyvállalatok között, amelyek azonban részben fenntartják a hagyomá-nyos struktúra kontinuitását. A kapitalizmus különböző formái általában sem felváltják egymást, hanem egymás mellett működnek – a zeneipar hagyományos fordianus (Maughan és Smith 1994), dominánsan a tömegtermelésen alapuló, a nagy lemezkiadók oligopóliuma által meghatározott struktúrája továbbra is működik. Ahogy Taylor írja, „a kapitalizmus korábbi formái – illetve általában a korábbi termelési módok – nem tűntek el a neoliberalizmus előtérbe kerülésével az utóbbi néhány évtizedben” (2016: 20); „a zeneipar egyes aspektusai decentralizálódtak, míg mások egyre inkább koncentrálódnak” (Azenha 2006: par. 11).

Ezek a különbségek földrajzilag is strukturáltak, a globális egyenlőtlenségekből fakadóan: ahol a hozzáférés kisebb akár technikai okokból, akár a megfelelő szakértelem, készségek hiánya miatt, ott a hagyományos csatornáknak erősebb a szerepe (Azenha 2006: par. 47). A zene globalizált gazdaságát tekintve elmondható egyrészt, hogy az olyan központok, mint London, Los Angeles vagy New York, továbbra is meghatározóak, másrészt a digitális és online technológia által lehetővé tett nem elhanyagolható mértékű földrajzi decentralizáció (pl. transzlokális és transznacionális alkotói és üzleti kapcsolatok) mellett is megmarad e városoknak vagy városrészeknek a szimbolikus tőkéje – „cool-faktora” (Taylor 2016: 178) –, amely mágnesként működik. Ezt a hatást a helyi mítoszok, helyi zenei örökségek ápolása segíti. A 22tracksnek a városok, helyi stílusok, független előadók kiemelésével egyértelműen földrajzi decentralizációs céljai vannak, a felület dizájnja alapján is a dinamikusan alakuló helyi stílusok, lokális szcénák egymás mellé rendelt sokszínűségét hivatott megmutatni, egyfajta globális zenei palettát kínálva. A DJ-kurátorok rendszeresen említenek is meghatározható helyi sajátosságokat, amelyek saját választásaikon keresztül megjelennek, olyan értelemben, hogy a helyi zene része annak a készletnek, amelyből a playlistek összeállításakor válogatnak. Másodsorban, ők mint előadók reprezentálnak lokálisan meghatározott ízlésvilágokat.

A lokalitáshoz kapcsolt bizonyos stílusjegyek reprezentációja mellett a lokális a helyi előadók támogatásának kifejezett céljában is megjelenik. Az egyik DJ még arra is utal, hogy e cél érdekében kevésbé szigorú kritériumok mentén választ ki helyi felvételeket, mint nemzetköziet (Nosedrip 2014) – ami egyfajta felelősségérzetről árulkodik a helyi zenészek képviselőletéért. Elmondásuk szerint a DJ-k számára – talán némileg meglepő módon – a 22tracks közösségi aspektusa nem elsősorban az online közösségiségben rejlik,

hanem saját helyi, a zenei tevékenység köré formálódó közösségekbe való beágyazottságban. Bár a platform teret ad a nemzetközi kapcsolatok létesítésének is, a különböző helyi szereplők – DJ-k, rádiószerkesztők, szervezők, bloggerek, újságírók, kritikusok, zenészek – közötti létező kapcsolatok megerősítése, sőt új helyi kapcsolatok építése jóval jellemzőbb a DJ-kurátorok tevékenysége révén. A barátok, kapcsolati hálók szerepe nem alábecsülendő a zeneiparban, akár a formális, akár az informális gazdaságról beszélünk. Vagy ahogy Taylor fogalmaz, „a személyes közösségiség továbbra is fontos” a neoliberalis kapitalizmusban (2016: 75).

ÖSSZEGZÉS

Az erős értelemben vett zenei tartalomgondozás a digitális zeneiparban reprezentációs és közvetítő funkciót betöltő professzió, amely hatalom, kontroll gyakorlásával jár. A zenei kurátori munka alkotói gyakorlat, zenei önkifejezés, distinkción, az ízlés és stílus kifejezésén alapul. E gyakorlatnak köszönhetően a DJ-k (szub)kulturális tőkére tehetnek szert, ami hozzájárulhat saját zeneipari karrierjükhöz és elismertségükhöz, ugyanakkor indirekt módon az informális (mikro-)zenegazdaságok virágzásához is. A 22tracks DJ-k tevékenysége vitathatatlanul hozzájárul a helyi, valamint a transzlokális niche zenei közösségek, színterek megerősítéséhez, hiszen a kurátorok a helyi előadók támogatásával helyi katalizátorokként működnek, hozzájárulva ezáltal egy földrajzi értelemben vett decentralizációhoz. Tehát a kurátorok valóban közvetítő szerepet töltenek be, technikai és kulturális értelemben is.

Kritikai perspektívából nézve ugyanakkor az ízlésformálás és kurátori munka definíciói közötti hasonlóság megerősíti a hipotézist, hogy a tartalomgondozás az ízlésformálás és a kapuőrfunkció neutralizált marketingterminusává vált, amely kulcsfontosságú stratégiai pozíciók elfoglalását jelenti egy gazdasági és hatalmi struktúrában. Úgy tűnik, különböző ízlésformálók sokasága – mind régiek, mind újak – létezik együtt kulcspozíciókban, és a – továbbra is hatalmas befolyással és részesedéssel rendelkező – formális (mainstream) zeneipar *kívüli* gazdaságra vonatkozóan is kritikai kérdéseket kell feltennünk. Kik azok, akik elfoglalják a kulcspozíciókat, kik azok, akik kapuőrfunkciókat töltenek be azoknak az informális gazdaságoknak a szféráiban, amelyeket még a kritikusabb szerzők is ünnepelnek? A 22tracks zenei kurátori terét például helyszíneken és műfajokon átívelve fiatal, magas kulturális tőkével rendelkező férfiak – a zeneipar hagyományos főszereplői – dominálják. A 22tracks alapítója, Vincent Reinders állítása pedig, miszerint a platform „egész Európából” reprezentál zenészeket (2013), Európának meglehetősen Nyugatcentrikus felfogásáról árulkodik. Ennek a jelentőségét nem lehet alábecsülni:

Mivel a technológiákhoz való hozzáférést és a felhasználásukhoz szükséges tudást legerőteljesebben a meglévő társadalmi-gazdasági különbségek alakítják, ezek jellemzően elősegítik a központ-periféria viszonyok részben egymáson átívelő sokaságát (azaz osztályok, rasszok, etnicitások, társadalmi nemek, nemzetek, szomszédságok stb. között), amelyek a zeneipart és annak szélesebb társadalmi kontextusát színezik. A zeneipar fennálló (társadalmi, gazdasági és földrajzi) központjainak van legnagyobb lehetőségük az új technológiák által facilitált új lehetőségek kihasználására (Azenha 2006: 38).

Ahogy a 22tracks-DJ Tim Dickinson fogalmazott, az ízlésformálóknak hangjuk van, és úgy tűnik, az, hogy kinek van hangja, továbbra is a szélesebb társadalmi struktúra hatalmi viszonyainak felel meg, függetlenül az optimista állításoktól, amelyek a digitális és online technológia által megtámogatott informális zenei gazdaságok nyújtotta lehetőségeket illetik.

Ahogy láttuk, mások – Hesmondhalgh és Meiart (2015) beleértve – amellett érveltek, hogy a digitalizáció és az internet nem csupán régi függőségi formákat erősítettek meg azáltal, hogy a hagyományos szereplők, mint a nagy lemezkiadók, meg tudták őrizni kulcsfontosságú pozícióikat, de újak létrejöttét is segítették. Tanulmányomban azt igyekeztem megmutatni, hogy a „kis” és „nagy” szereplők, a közvetítők és a lemezkiadók egyaránt elsajátítottak egy új ideológiát és diskurzust, amely segít megtámogatni a pozíciók említett megerősödését és az új függőségeket egyaránt: egy olyan ideológiát, amely a századforduló (techno-)optimista demokratizációs narratívájának ellenkezője. A passzív zenehallgatók tömege, az elérhető zenék, „tengere” vagy „dzsungele” és a szakértő kurátorok vezető kezének szükségessége ebben a tömegben könnyen lehet, hogy a zeneipar új középosztályának domináns diskurzusává vált.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Anderson, Chris (2004): The long tail. In: *Wired*. Interneten: <http://www.wired.com/2004/10/tail> (Letöltve: 2017.03.12.).
- Anderson, Chris (2006): *The Long Tail: Why the Future of Business is Selling More for Less*. Hyperion.
- Atton, Chris (2014): Curating Popular Music: Authority and History, Aesthetics and Technology. In: *Popular Music*, Vol. 33, No. 3.: 413–427.
- Azenha, Gustavo (2006): The Internet and the Decentralisation of the Popular Music Industry: Critical Reflections on Technology, Concentration and Diversification.

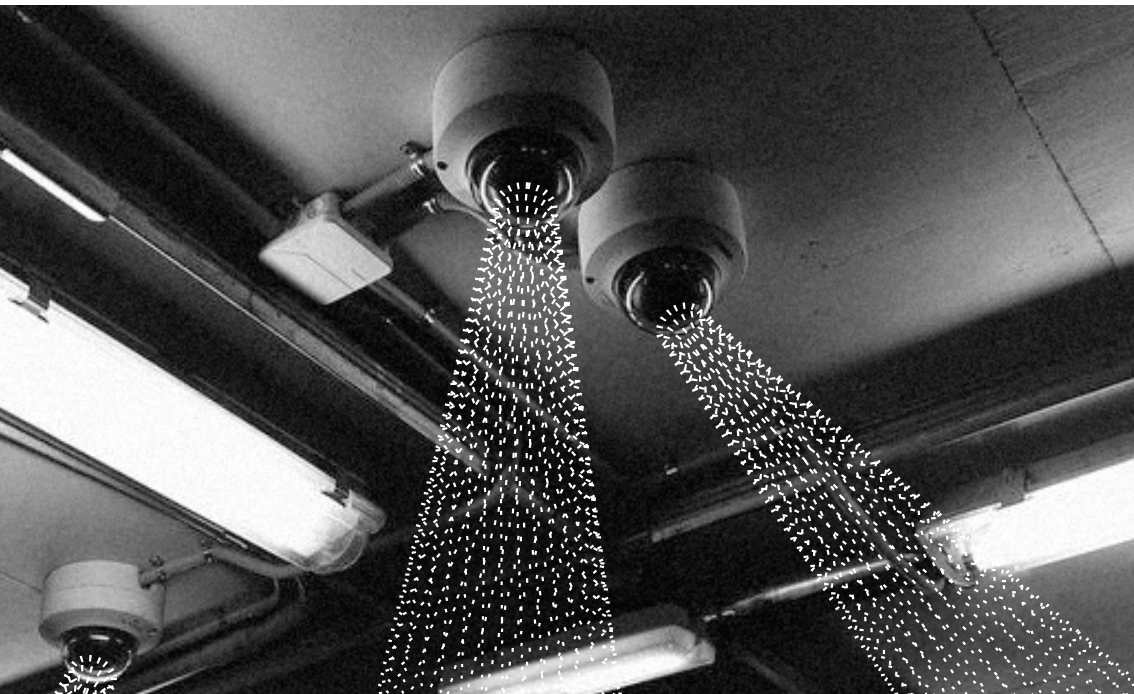
- In: *Radical Musicology*, Vol. 1. Interneten: <http://www.radical-musicology.org.uk/2006/Azenha.htm> (Letöltve: 2017.03.12.).
- Barbrook, Richard – Cameron, Andy (1996): *The Californian Ideology*. In: *Science as Culture*, Vol. 6, No. 1.: 44–72.
- Berger, Virginie (2011a): Marketing music on Twitter – exclusive white paper. In: *Midemblog*. Interneten: <https://blog.midem.com/2011/10/virginie-berger-marketing-music-on-twitter-exclusive-white-paper> (Letöltve: 2017.03.12.).
- Berger, Virginie (2011b): Digital music: New tools for new needs – exclusive white paper. *Midemblog*. Interneten: <https://blog.midem.com/2011/12/virginie-berger-digital-music-new-tools-for-new-needs-exclusive-white-paper> (Letöltve: 2017.03.12.).
- Bourdieu, Pierre ([1979] 1984): *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press.
- Carter, David – Rodgers, Ian (2014): Fifteen Years of “Utopia”: Napster and Pitchfork as Technologies of Democratisation. In: *First Monday*, Vol. 19., No. 10. Interneten: <http://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view/5543> (Letöltve: 2017.03.12.).
- CBS This Morning* (2015): Jimmy Iovine, Mary J. Blige talk Apple Music’s New Ad. Interneten: <http://www.cbsnews.com/videos/jimmy-iovine-mary-j-blige-talk-apple-musics-new-ad> (Letöltve: 2017.03.12.).
- Collins, Steve – Young, Sherman (2014): *Beyond 2.0: The Future of Music*. Equinox.
- Taylor, Timothy D. (2016): *Music and Capitalism. A History of the Present*. The University of Chicago Press.
- Defontaine, Sylvestre (2014): Online videointerjú, június 25.
- Dickinson, Tim (2014): Online videointerjú, június 9.
- Downloaded* (2013): Rend.: Winter, Alex. USA: VH1.
- Dumenco, Simon (2011): Why calling yourself a curator is the new power move. In: *Details*, Vol. 29, No. 5.: 82.
- Duménil, Gerard – Lévy, Dominique ([2000] 2004): *Capital Resurgent: Roots of the Neoliberal Revolution*. Harvard University Press.
- Earnest Endeavours (2014): E-mail-interjú, június 21.
- First Monday* (2014): Szerk.: Nowak, Raphaël és Whelan, Andrew. Special issue: Napster, 15 years on: Rethinking digital music distribution, Vol. 19. No. 10.
- Frith, Simon (1996): Music and identity. In: *Questions of Cultural Identity*. Szerk.: Hall, Stuart – du Gay, Paul. SAGE.
- Frith, Simon (1998): *Performing Rites: Evaluating Popular Music*. Oxford University Press.
- Galle, Koen (2014): Online videointerjú, június 20.

- Guzman, Andrea L. – Jones, Steve (2014): Napster and the Press: Framing Music Technology. In: *First Monday*, Vol. 19., No. 10. Interneten: <http://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view/5545> (Letöltve: 2017.03.12.).
- Hennion, Antoine (2001): Music Lovers: Taste as Performance. In: *Theory, Culture and Society*, Vol. 18., No. 5.: 1–22.
- Hennion, Antoine (2007): Those Things that Hold us Together: Taste and Sociology. In: *Cultural Sociology*, Vol. 1., No. 1.: 97–114.
- Hesmondhalgh, David (2007): *Cultural Industries*. SAGE.
- Hesmondhalgh, David – Sarah Baker (2011): *Creative Labour: Media Work in Three Cultural Industries*. Routledge.
- Hesmondhalgh, David – Leslie M. Meier (2015): Popular Music, Independence and the Concept of the Alternative in Contemporary Capitalism. In: *Media independence: Working with freedom or working for free?* Szerk.: Bennett, James – Strange, Niki. Routledge.
- Hogan, Marc (2015): Up next: How playlists are curating the future of music. In: *Pitchfork*, július 16. Interneten: <http://pitchfork.com/features/articles/9686-up-next-how-playlists-are-curating-the-future-of-music/> (Letöltve: 2017.03.12.).
- Huyssen, Andreas (1986): Mass culture as woman: Modernism's Other. In: *After the Great Divide: Modernism, Mass Culture, Postmodernism*. Indiana University Press, 44–62.
- Leyshon, Andrew ([2001] 2012): Idő – tér (és digitális) sűrűsödés: szoftverformátumok, zenei hálózatok és a zeneipar újjászerveződése. In: *Replika*, No. 78.: 45–76.
- Maughan, Tim – Smith, Richard J. (1994): Youth Culture and the Making of the Post-Fordist Economy: Dance Music in Contemporary Britain. In: *Journal of Youth Studies*, Vol. 1., No. 2.: 211–228.
- McCracken, Grant (1997): *Plenitude*. Periph. Fluide.
- McDermott, Jim (2015): Music curation by intelligent machine: Why we need anarchy in the A.I. In: *Medium*. Interneten: <https://medium.com/cuepoint/music-curation-by-intelligent-machine-why-we-need-anarchy-in-the-a-i-75dbae2601fe#9csi46fja> (Letöltve: 2017.03.12.).
- Morris, Jeremy Wade – Powers, Devon (2015): Control, Curation and Musical Experience in Streaming Music Services. In: *Creative Industries Journal*, Vol. 8., No. 2.: 106–122.
- Mulligan, Mark (2014): The death of the Long Tail: The Superstar Music Economy. In: *Music Industry Blog*. : <https://musicindustryblog.wordpress.com/2014/03/04/the-death-of-the-long-tail/> (Letöltve: 2017.03.12.).
- Napoli, Philip M. (2016): Requiem for the Long Tail: Towards a Political Economy of Content Aggregation and Fragmentation. In: *International Journal of Media & Cultural Politics*, Vol. 12., No. 3.: 341–356.

- Nosedrip (2014): Online videointerjú, június 10.
- Packer, Tom (2016): Spotify's march to monopolise playlists continues. In: *Medium.com*. Interneten: <https://medium.com/@ExtendedDigest/spotify-s-march-to-monopolise-playlists-continues-5d27beb6ee2a#.id5w3rzcr> (Letöltve: 2017.03.12.).
- Piketty, Thomas ([2013] 2014): *Capital in the Twenty-First Century*. The Belknap Press of Harvard University Press.
- Reinders, Vincent (2013): Record of the Day. In: *22tracks blog*. Interneten: <http://blog.22tracks.com/wp-content/uploads/2013/10/RecordOfTheDay.pdf> (Letöltve: 2016. augusztus 3.)
- Rónai, András (2016a): Hittünk abban, hogy az internet megkönnyíti a feltörekvő zenészek dolgát, de csak még többet kell dolgozniuk – Virginie Berger-interjú. In: *Dal+Szerző blog*. Interneten: <https://dalszerzo.hu/2016/09/30/virginie-berger-interju-armonia> (Letöltve: 2017.03.12.).
- Rónai, András (2016b): Ma dalokat lehet befuttatni, zenészeket egyre nehezebb – a playlistek miatt. In: *Dal+Szerző blog*. Interneten: <https://dalszerzo.hu/2016/11/30/ma-dalokat-lehet-befuttatni-zeneszeket-egyre-nehezebb-a-playlistek-miatt> (Letöltve: 2017.03.12.).
- Steger, Manfred B. – Roy, Ravi K. (2010): *Neoliberalism: A Very Short Introduction*. Oxford University Press.
- Straw, Will (1997): Sizing up Record Collections: Gender and Connoisseurship in Rock Music Culture. In: *Sexing the Groove: Popular Music and Gender*. Szerk.: Sheila Whiteley. Routledge.
- Théberge, Paul (1997): *Any Sound You Can Imagine: Making Music/Consuming Technology*. Wesleyan University Press.
- Thompson, Clive (2007): Sex, Drugs, and Updating Your Blog. In: *New York Times Magazine*, május 13.:42– 47.
- Thornton, Sarah (1995): *Club Cultures: Music, Media and Subcultural Capital*. Polity Press.
- What is Indie? A Look into the World of Independent Musicians* (2006): Cool, David (rend.). Stand Alone Records.

Hille Koskela

SZEMEK NÉLKÜLI TEKINTET: VIDEÓ- KAMERÁS MEGFIGYELÉS ÉS A VÁROSI TÉR VÁLTOZÓ TERMÉSZETE*

* Eredeti tanulmány: Koskela, Hille (2000): 'The gaze without eyes': video-surveillance and the changing nature of urban space. In: *Progress in Human Geography*, Vol. 24., No. 2.: 243-265.

Jelen tanulmány azt tárgyalja, hogyan változtatja meg az egyre terjedő videókamerás megfigyelés a városi tér természetét és bírálja, hogy a megfigyelés felfogható a tér biztonságosságát, hozzáférhetőségét növelő eszközként. A középpontban a közterek, például bevásárlóközpontok, városi utcák, tömegközlekedési helyek megfigyelése áll. A tanulmány megmagyarázza, hogyan alakult ki a megfigyelés alatt álló tér és hogyan viszonyul a hatalmi struktúrákhoz és az emberi érzelmekhez. A tér fogalmát számos különböző nézőpontból határozták meg. A következő három értelmezést vesszük figyelembe: a tér mint tartály, hatalmi tér és érzelmi tér. A cél nem a tér metaelméletének felépítése, a különböző értelmezések inkább eszközök a felügyelet kérdésének vizsgálatában. Bevett állítás, hogy a videókamerás megfigyelés megváltoztatja a hatalomgyakorlás módjait, módosítja az érzelmi tapasztalatokat a városi térben, és befolyásolja a „valóság” megfogalmazásának és értelmezésének módjait. A megfigyelés hozzájárul a városi tér termeléséhez.

BEVEZETÉS

Mikor Bentham megtervezte a „panoptikumot” a 18. században, nem léteztek térfelügyelő kamerák. Még akkor sem volt probléma a videókamerás megfigyelés, amikor Foucault elemezte a panoptikum társadalmi jelentéseit. Mégis, a videókamerás megfigyelés alapelve megegyezik eme „ideális börtönével”: láthatónak lenni, de soha nem tudni, mikor vagy ki által. Az elmúlt évtizedekben jelentősen megnőtt a térfelügyelő kamerák száma és a megfigyelés alatt álló terület nagysága. A térfelügyelő kamerákon keresztül elektronikusan terjesztették ki a hatalom panoptikus technológiáját, hatalmas panoptikumokhoz hasonlóvá téve városainkat (a téma részletes elemzését lásd Cohen 1985; Davis 1990; Lyon 1994; Oc és Tiesdell 1997; Ainley 1998; Fyfe és Bannister 1998).

E tanulmány célja megvitatni, milyen módon változtatja meg az egyre terjedő videókamerás megfigyelés a városi tér természetét. Miután körülírom a különböző vonatkozásait annak, hogyan és hol használnak térfelügyelő kamerákat, a tér különböző dimenzióit vizsgálom. A szándékom olyan elméleti tételképzéseket javasolni, amelyek a megfigyelés kérdésének elemzéséhez szolgálhatnak eszközkül. Három különböző szemszögből vizsgálódva alakítom ki a megfigyelés és a tér fogalmait. Először végigveszem, hogyan befolyásolják a teret a térfelügyelő kamerák a bűnözés és a bűnözéstől való félelem technikai megoldásaként, és hogyan változtathatja könnyedén a dolgok alapvető elhelyezkedése a tér természetét. Másodszor leírom, hogyan hat a térre néhány a megfigyelésbe ágyazódott hatalmi viszonyok közül. Céloom létrehozni a hatalom és a tér néhány komplex kapcsolatának kritikai vizsgálatát. Emellett arra is kitérek, hogy a megfigyelés kérdései kapcsolódnak-e a társadalmi nemhez. Harmadszor pedig azt tárgyalom, milyen érzelmeket és érzéseket kelt a megfigyelés, és felmérem, hogyan formálják a teret ezek az érzelmek.

A legtöbb kutatásban a megfigyelési technológia szerepét vagy túl optimistán (egyetértve a meggyőződéssel, miszerint minden társadalmi fejlődést a technológia irányít), vagy túl pesszimiztán (azt gondolva, minden megfigyelés totalitarizmushoz vezet) érzékelték. Lyon (1994) érvelése szerint az utóbbi gondolatmenet gyorsan paranoiába fordulhat, amiben a megfigyelést egyöntetűen fenyegetésként érzékelik. Amellett, hogy céloim a videókamerás megfigyelés jelentésének kritikai megfogalmazása, igyekszem elkerülni egy olyan elemzési keret újratermelését, amelynek hozadékai csak a totalitárius hatalom disztópikus képei lennének. Azt vizsgálom, ahogyan a városok kamerái megvalósítják a megfigyelést: a közúti sebességmérő kamerákat és az elektronikus megfigyelés és információszerezés más módjait is – térinformatikai rendszereket, hitelinformációs adatbázisokat, adatelemzést, felhasználók követését a kibertérben, stb. (lásd például Lyon 1994; Burrows 1997; Curry 1997; Hannah 1997b; Graham 1998) – egy oldalon hagyom. A másik oldal, a videókamerás megfigyelés térbeli természete érdekel.

VÉDELEM ÉS KIREKESZTÉS: BIZTONSÁGOSABB VÁROSOKÉRT?

A videókamerás megfigyelés népszerűségének egyik oka napjaink városaiban az egyszerűség és a feltételezett hatékonyság. A gyalogos járórozéshez képest a videókamerás megfigyelés nagyobb területek ellenőrzését teszi lehetővé ugyanakkora személyi állománnyal, épp ezért általában nagyra értékeli az új megfigyelési technológiákat – például a rendőrségnél (Koskela és Tuominen 1995). Az elektronikus eszközök kezdték felváltani az informális társadalmi kontrollt városi környezetben: az utca emberének tekinteteit felváltotta a térfelügyelő kamerák tekintete (vö. Jacobs 1961; lásd még Oc és Tiesdell 1997; Fyfe és Bannister 1998; Fyfe et al. 1998). Ezzel egy időben a városi tér természete változik; a tér védettebbé – vagy „védhetőbbé” – válik. A bűnözést csökkentő „védhető tér” alapötlete az építészeti tervezés alkalmazása volt, hogy lehetővé váljon a más emberek általi informális megfigyelés; elektromos berendezéseket csak akkor használtak, amikor az újratervezés fizikailag nem volt lehetséges és a videókamerás megfigyelés maradt az „egyetlen járható út” (Newman 1972: 182). Mégis, jelenlegi helyzetünkben az elektronikus megfigyelés tűnik az első és legkönnyebb választásnak, viszonylag kevés kritikus vitával elfogadottá is vált. A tömeges megfigyelés látszólagos célja a városok biztonságosabbá, ezáltal mindenkinek hozzáférhetőbbé tétele volt. Következésképpen a szándékom itt megvitatni, hogy a megfigyelés vajon tényleg felfogható-e a tér hozzáférhetőségét növelő eszközként.

IDEGENEK KIZÁRÁSA KONTRA A BIZTONSÁG MEGÓVÁSA

A megfigyelés általánossá vált a különböző terekben – magánterületeken, félig nyilvános terekben és közterületeken is. A térfelügyelő kamerákat gyakran használják a *high class private premises* – „zárt közösségek” (lásd Flusty 1994; Blakely és Snyder 1997) – védelme mellett félig nyilvános terek, mint például bevásárlóközpontok (Shields 1989; Crawford 1992; Judd 1995), metróállomások, vasútállomások (Koskela és Tuominen 1995), rendőrőrsők (Edinburgh Evening News 1997. május 5.), sőt templomok (Helsingin Sanomat 1998. június 14.) védelmére is. A térfelügyelő rendszereket egyre gyakrabban használják a városi utcák ellenőrzésére.

E tanulmányban a nyilvános városi terek, például bevásárlóközpontok, városi utcák, tömegközlekedési helyek megfigyelése van a középpontban. Néhányuk magántulajdonú, míg mások köztulajdonban vannak, de közös tulajdonságuk, elviekben legalábbis az, hogy mindenki számára elérhető. Ezekben a terekben a megfigyelés a bűnözés és a bűnözéstől való félelem csökkentésének eszközeként jelent meg. Nem csak a tulajdon védelmére szolgál, hanem az erőszak csökkentését és az emberek biztonságát, sérthetlenségét is növeli. És valóban, az európai városokban a megfigyelés leginkább a nyilvános terekben terjedt el. Azt mondják, a kapitalista világban Nagy-Britanniában van a legtöbb közterület videókamerás rendszerrel megfigyelve (Graham et al. 1996, idézi Fyfe és Bannister 1998)¹. Ez Fyfe és Bannister szerint nem a megfigyelés hatékonyságának értékelésére visszavezethető eredmény, hanem olyan megoldás a bűnözésre, ami „beleillik abba a széleskörű gazdasági és politikai rendszerbe, melynek célja a városi köztér kortárs újraszervezése” (1998: 257). Skandináviában Finnországnak van a legtöbb térfelügyelő kamerája (Takala 1998). Becslések szerint az Európai Unió tagállamai közül Nagy-Britanniában és Finnországban a legintenzívebb a megfigyelés, de mindkét országban igen kis mértékű a megfigyelés szabályozottsága (Takala 1998: 33).

Mindemellett a megfigyelés tágabb keretben is értelmezhető. Nagy-Britannia és más nyugat-európai országok – mint pl. Franciaország és Németország – cégei is részt vesznek a megfigyelési technológiák nemzetközi kereskedelmében, amihez hozzátartozik a nem demokratikus rezsimek kiszolgálása is (Privacy International 1995). A megfigyelést

---

1 Tudatos döntés eredménye, hogy nem használom a zártláncú videó-megfigyelőrendszer (CCTV) kifejezést. Véleményem szerint ez a kifejezés a megfigyeléshez kapcsolt technológiai terminológiát tükrözi. A terminológia használata természetes lehet a kamerák mögötti szakemberek, de nem az a nagyközönség számára. Emellett még azt próbálom elérni, hogy a fogalmak, amelyeket használok, két nyelven (angolul és finnül) is érthetőek legyenek, hiszen a CCTV fogalmának nincs egyértelmű finn fordítása. Ezért döntöttem a „videókamerás megfigyelés” és a „térfelügyelő kamera” kifejezések használata mellett. A „kamera” és „megfigyelés” rövidítéseket is használom.

az állami territorializmus védelmére használják (vö. Taylor 1994, 1995). Az állam használhatja a megfigyelést a területére való belépés ellenőrzésére és a határain belüli, nemkívánatos politikai tevékenységek ellen is: ezt hívhatjuk a megfigyelés politikai földrajzának. Finnországban a megfigyelés térnyerése tekinthető a nemzetközi kapcsolatok változó légkörére való reakcióként, hiszen a Szovjetunió összeomlása befolyásolta a finn biztonsági üzletágat. A média az „orosz maffia” fenyegetését hirdeti, és a rendőrség is hozzájárul ennek az ábrázolásnak a megerősítéséhez. A biztonsági öröklet képző tanfolyamokat egyszerre hirdetik az orosz munkaerőpiacra való belépés és az állítólag több védelmet igénylő finn cégeknél való állásszerzés módjaként is. Mindeközben a belügyminisztérium oktatási irányelveket és új jogszabályokat dolgoz ki a biztonsági üzlet szabályozására és egységesítésére.

A FOGYASZTÁS ELLENŐRZÉSE

A videókamerás megfigyelés különösen általánossá vált a fogyasztás tereiben: bevásárlóközpontokban, belvárosi bevásárlónegyedekben és az egyes üzleteken belül. A bevásárlóközpontok kifejezetten gyakran rendelkeznek rendkívül magas szintű megfigyelőrendszerrel. Lényegében önmaguknak ellentmondó terekké váltak – „a tér olyan nyitottságot sugall, amely valójában óvatosan kirekesztő” (Marcuse 1997: 107). A bevásárlóközpontok gyakran magántulajdonúak, és a legtöbb videókamerás megfigyelőrendszert is privát biztonsági cégek üzemeltetik. Az ellenőrzés célja itt nem a közbiztonság, hanem az üzleti nyereség biztosítása lett (South 1988).

A bevásárlóközpontokban a megfigyelés könnyedén felhasználható azon csoportok kizárására, melyek haszontalanok a hely céljának szempontjából. Az örök rutinfeladata a „nemkívánatosok” keresése a térfigyelő kamerákon keresztül (Sibley 1995: xi). A kirekesztés oka a kizárt személy kinézete. Úgy tartják, az ember kinézete visszatükrözi fogyasztási képességeit (Crawford 1992: 27): mindig úgy kell kinézni, mint aki épp vásárolt valamit vagy épp vásárolni készül (Shields 1989: 160), mert akiről az feltételezhető, hogy nem vásárló (hajléktalan emberek, tinédzserek), az „fel lesz kérve a távozásra vagy ki lesz dobva” (Judd 1995: 149). A kirekesztés teszi esztétikussá a fogyasztás tereit (Duncan 1996: 129) és tisztítja meg a város élményét (Sibley 1995: 78). Egy bevásárlóközpont olyan, mint egy kifordított börtön: a deviáns viselkedést „kinn tartják” (Mäenpää 1993: 29) – és így a látszólag nyilvános terek sem nyilvánosak mindenkinek – úgy tűnhet, „a nyilvános tér fogalma nyilvános vizsgálatnak alávetett térre utal” (Domosh 1998: 209). A „nyilvános” felmorzsolódik

A fentiek jó része mostanáig a bevásárlóközpontok zárt terére korlátozódott. Azonban Nagy-Britanniában például a városok egyik indoka a térfigyelő rendszerek kiépítésére az volt, hogy utolérjék a városon kívüli irodaparkok és bevásárlóközpontok

kínálta biztonsági szintet (Fyfe és Bannister 1998; lásd még Brown 1995; Fyfe et al. 1998). A bevásárlóközpontok ebben az értelemben a városi tér ikonjaivá váltak. Míg a megnövekedett biztonság egy lehetséges előnye ennek a fejlesztésnek, vannak egyéb következményei is. A nyilvános tér „felmorzsolódása” fokozatosan terjed majd a bevásárlóközpontokból a nyitott, közösségi tulajdonú városi térbe. A „kirekesztést jelző” ellenőrzött terek (Sibley 1995: 85) nem lesznek többé az egyes magánterületekre korlátozva. Ez pedig valószínű, hogy megváltoztatja a városi tér természetét.

MEGOLDÁSOK EGY JOBB ÉLETMINŐSÉGÉRT?

A térfigyelő kamerás felügyelet elterjedtsége ellenére nincs nagy egyetértés a kutatók között abban, hogy vajon tényleg csökkentik-e a kamerák a bűnözést (Fyfe és Bannister 1998; Takala 1998). A megfigyelésről szóló tanulmányok ellentmondásos eredményekre jutottak. Bizonyított, hogy a megfigyelés a bűnözés „áthelyeződésével” jár, hiszen a megfigyelés alatt álló területek biztonságosabbá, a lefedetlen területek veszélyesebbé válnak (Tilley 1993; Fyfe és Bannister 1996).

Néha a kamerák képesek hatásuk kiterjesztésére, azaz a bűnözési mutatók javulnak mind a megfigyelés alatt álló, mind a környező területeken (Poyner 1992; Brown 1995). Egyes tanulmányok szerint a kamerák használata csökkentette a vagyon elleni bűncselekmények – úgymint rongálás, a járművekkel kapcsolatos bűncselekmények, lopások és betörések – számát (Brown 1995; Fyfe és Bannister 1996). Sokkal kevesebb bizonyíték utal arra, hogy a kamerák csökkentik az erőszakos bűncselekmények (testi sértés, szexuális erőszak) elkövetésének mértékét. A szexuális bűncselekményekre különösképp igaz, hogy ritkán ellenőrzött helyeken történnek: parkokban, külvárosi területeken és privát terekben (Poyner 1983). Tehát a vagyon elleni bűncselekményekkel kapcsolatban elég egyértelműek a megfigyelés előnyei, de az erőszakos bűncselekményekkel kapcsolatban már kevésbé.

A lehető legalacsonyabb bűnözési ráta elérésére való törekvés nemkívánat következménye, hogy könnyen vezethet egyre kiterjedtebb megfigyeléshez, és az ilyen megoldások inkább kevésbé kellemes helyé tudják tenni a várost, mint kellemessé. Szélsőséges esetekben a védelem erőteljes növekedéséről azt állítják, hogy a védekezés ördögi köréhez vezethet: míg az ellenőrzés megerősítése növelheti néhány ember biztonságérzetét, növekvő félelmet, rasszista paranoiát és bizalmatlanságot is kelthet (pl. Davis 1990; Ellin 1996, 1997). Ez a fejlődés az olyan városokban kristályosodott ki, mint Los Angeles, melyet a védhető, erődszerű építészet legtökéletesebb példájának tartanak (pl. Jameson 1991; Davis 1992; Soja 1989, 1996). Azt állítják, hogy az utcák „szadisztikussá” váltak; hogy nehéz a közteret megközelíteni, a köztéren maradni; és a nyilvános tér

természetes társadalmi életének vége: „az utcák halottak” (Davis 1990: 230–32; lásd még: Mitchell 1995).²

A különbség, amit a megfigyelés okoz, azt jelentheti, hogy a városok közelebb fognak kerülni a bevásárlóközpontok „abszolút kiszámíthatóságához” (Judd 1995: 149), hogy a nyilvános tér – vagy legalábbis minden spontán szociális viselkedés a térben – halálra lesz ítélve, vagy hogy egyre inkább a bizalmatlanság, kétely és bizonytalanság lesznek az uralkodó érzelmek az ilyen terekben. Hogy ezt jobban megérthessük, közelebről kell megvizsgálnunk a teret. Ezalatt nem a megfigyelőrendszerek földrajzi kiterjedését értem, hanem a tér különböző dimenzióinak vizsgálatát. A következőkben a tér fogalmának meghatározását fogom tárgyalni, és megpróbálom tisztázni a megfigyelés alatt álló tér különböző dimenzióit.

A TÉR KONCEPTUALIZÁCIÓI/ JELENTÉSÉNEK MEGHATÁROZÁSAI

A geográfusok sokáig arra használták a tér különböző koncepcióit, hogy megértsék a társadalmi világ komplexitását (Harvey 1973; Lefebvre 1991; Rose 1993; Massey 1994; Soja 1996 – hogy néhányat említsünk). A térbeliség különböző formái alapvető fontosságúakká váltak jó néhány társadalmi probléma és jelenség megmagyarázásához, a tőke körforgásától a nemek közti (*gendered*) erőviszonyokig. Továbbá a tér foucault-i fogalma a hatalomgyakorlás alapjaként értendő (e. g. 1977; 1980; 1986a). A célom megmagyarázni, hogyan alakul ki a megfigyelt tér és hogyan viszonyul a hatalmi struktúrákhoz, emberi érzésekhez. Ahhoz, hogy megértsük a megfigyeléssel formált tereket, először a tér elképzelésének különböző változatait kell megismernünk.

Több fogalomalkotási folyamatban összpontosítottak az anyagi, fizikai tér és a társadalmi tér közötti különbségre – a „valóságos” és az „elképzelt” tér megkülönböztetésére (Soja 1996). Mindemellett Lefebvre elméletei e különböző dimenziókat próbálják egyesíteni, és egyszerre fizikai, szellemi és társadalmi (Madanipour 1996: 341), vagy mint ahogy Soja (1996) később javasolta, „valóságos-és-elképzelt” térfogalmat alkotni. Lefebvre (1991: 38–39) a teret háromféleképp képzelte el: a hétköznapi rutin elképzelt tereként, a szakértők és szakmai szervezetek elgondolt tereként és a tapasztalásokkal és nonverbális

---

2 Szükség van a kritikusságra azzal szemben, hogy valaha milyen mértékben voltak a nyilvános terek nyilvánosak, és vajon mennyiben retorikai változás a „köztér halála”. Domosh (1998: 209) szerint „a 19. századi amerikai városok köztéri viselkedésének elemzése azt sugallják, hogy gyakran ezeket a tereket is magánérdekek alapján kontrollálták, szükségképp nem voltak demokratikusabbak a deviáns viselkedés tolerálásának terén a mi posztmodern »vidámparkjainknál«.”

szimbólumokkal kapcsolatos megélt térként. Elmélete számtalan kutatót (pl. Liggett 1995; Madanipour 1996; Simonsen 1996; Soja 1989, 1996) inspirált, akik kísérletet tettek a társadalmi élet széles körű térbeliségének megértésére. Mások szűkebb értelmezési keretben vizsgálták a térbeliséget.

Nem az a célom, hogy felépítsem a tér metaelméletét, inkább az, hogy megértsem a videókamerás megfigyelés egyedi jelenségének térhez fűződő viszonyát. Többek szerint értelmetlen megfogalmazni a „térbeliség nagy narratíváját” (Strassoldo 1993). Domosh szerint a teljes elméletek alkotására tett kísérletek gyakran túláltalánosítással végződnek, vagy szélsőséges ellentéteket ajánlanak egy-egy valóságos jelenség magyarázására: „ellentétes álláspontok alkotta értelmezési keret kialakításával a teoretikusok két szélsőséges pozíciót állítanak fel, melyekkel nem lehet megfelelően leírni a való élet komplexitását”.

A megfigyelés megváltoztatja a tér természetét, sőt újfajta teret termel. Ezt a változást háromféle térszemléleten keresztül értelmezhetjük: a tér mint tartály, hatalmi tér és érzelmi tér. Noha a továbbiakban ezeket az értelmezéseket külön-külön vitatom meg, részben átfedő, nem pedig egymást kizáró térdimenziókról van szó – egyszerre vannak jelen a megfigyelés alatt álló városban. Az itt közzétett állításokat nem a jelenség által támasztott kérdések megvitatásának eszközeként akarom használni (1998: 210). Az a szándékom, hogy olyan térértelmezéssel álljak elő, amely szorosan összefügg a kérdéses problémával. Ezért a tér értelmezéseit nem a megfigyelés korábbi térbeliség-konceptióira, hanem a térbeliség értelmezésének hagyományaira alapoztam. Az itt bemutatott értelmezések nem különböztetik meg a fizikai, szellemi és társadalmi teret – mind mélységesen társadalmiak. Mindamellett ez nem jelenti azt, hogy a fizikai teret figyelmen kívül hagyánánk. Szándékomban áll mind a társadalmi, mind a fizikai térre összpontosítani, de a fizikai teret társadalmi jelentésekbe és alkalmazásokba ágyazottságán keresztül közelítem meg.

A három térelképzelés kidolgozása nagy múltra tekint vissza (pl. Harvey 1973; Lefebvre 1991; Soja 1996). Egy közös szál van e hagyományban: a „harmadik” tér hallgatólagosan a legújabb, „legintelligensebb”, ily módon pedig a „legjobb” térnek van tekintve. Néha az a benyomásunk támad, hogy valahol az első kettő csak azért van részletesen bemutatva, hogy a harmadik, „megfelelő” tér javára mércéül szolgáljanak. Habár megfigyeléselemzésem a tér három dimenzióján alapul, nem áll szándékomban három olyan elképzelést ismertetni, melyek közül az egyik hasznosabb, mint a többi. Inkább a tér bonyolult és sokoldalú természetét akarom hangsúlyozni, és ki akarom emelni, hogyan befolyásolják e térelképzelések az emberi térbeliség dimenzióit.

A TÉR MINT TARTÁLY: JELENTŐS HELYSZÍNEK

A tér tartály, amely társadalmi interakciók helyszíne. A legtöbb földrajzi elmélet azonban nem hangsúlyozza ezt a térélképzelést, gyakran inkább azt emelik ki, hogy a tér nem csak tartály, hanem rengeteg folyamat (termelés, fogyasztás, hatalmi struktúrák stb.) azért összpontosul, hogy formálja és megteremtse (pl- Harvey 1973; Lefebvre 1991; Massey 1994). Alapvetően egyetértek ezzel, mégis amellet érvelnék, hogy hasznos tartálynak tekinteni a teret. Igenis számít, hogy milyen fizikai (építészeti) kereteket kínál a társadalmi interakcióknak, hogy hol fekszenek a tereptárgyak (horizontálisan és vertikálisan), és hogy a dolgok egymáshoz képest hol helyezkednek el. Ebben a szakaszban azt tárgyalom, miként tekinthető a videókamerás megfigyelés térbelisége tartálynak, és hogy mire enged betekinteni és mire nem nyújt betekintést ez az elképzelés. Például: Milyen kereteket biztosít a videókamerás megfigyelés a társadalmi interakciónak? Számít a különböző tárgyak és személyek elhelyezkedése? Ha igen, mennyire?

A „tér mint tartály” passzív tér. Az épített környezetet emberek hozták létre embereknek, korlátozhat vagy lehetőségeket teremthet. Míg a tér elképzelése soha nem csak egy építészeti elképzelés, mégis könnyen alábecsülhető a térbeli szerkezetek szerepe. Az építészet nem csak a stílusról és a kinézetről szól, az építészet elősegít vagy megakadályoz találkozásokat (Newman 1972). Hasonlóképp, a tér mint tartály nem csak térbeli konstrukció – az emberek, embercsoportok elhelyezkedései és egymáshoz fűződő viszonyaik révén is szerveződik.

A REJTETT A LÁTHATÓ MÖGÖTT

Több okból érvelnék amellet, hogy a megfigyelés alatt álló embereknek zavarba ejtő és elidegenítő lehet a tér mint tartály-elképzelés. Először is, ami a legnagyobb bizalmatlanságot kelti a kamerák technikai képességeivel szemben az a tény, hogy a térfelügyelő kamera visszafelé működik: arra tervezték, hogy utólag megoldja, ne pedig megelőzze a bűncselekményeket. Akárhogy is, a megfigyelés előnyeinek a bűnelkövetésre reagálás képességében kell rejteni (Oc és Tiesdell, 1997: 138), de egy erőszakos bűncselekmény áldozatának a kamera kínálta segítség már túl késő lehet. Egy támadás esetén az elkövető(k) elfogására és a bíróságon bizonyítékként lehet használni egy videófelvételt, de ez a válaszreakció nem törölné el az erőszakos esemény tényleges élményét. Ez egy különösen súlyos hátrány a szexuális erőszakkal kapcsolatban. A szexuális zaklatás megelőzése sokkal fontosabb, mint bármely utólagos reakció, és a nők egyértelműen jelezték, hogy ez a tehetetlenség

a videokamerás megfigyeléssel szemben támasztott bizalmatlanságuk alapvető oka (Koskela, 2000).

Másodszor, még ha úgy is tűnik, hogy a kamera lefelé néz a magasból, magának a kamerának nincs szeme. Lencséje vak, hacsak nem néz rajta át valaki. Hasonlóképp, a kamera helye nem ad semmilyen információt arról, hol vannak a kamera mögött álló emberek. Nincs személyes kapcsolat a biztonsági személyzet és a nyilvánosság között. Nem lehet tudni, hogy figyel-e valaki, és ha igen, ki az és milyen messze van. Még azt sem lehet tudni, hogy a megfigyelő személy magasabban vagy alacsonyabban helyezkedik el. A térfigyelő kamerákról azt tartják, „a szó szoros értelmében magasan” vannak (Fyfe és Bannister, 1998): „a tömeg fölül”, „onnan fentről” figyelnek. De gyakran nem ez a helyzet. Úgy tűnik, a kamera fentről figyeli az embereket, de a megfigyelő szoba például egy bevásárlóközpont alagsorában található, ahol olcsóbbak a helyiségek (Koskela, 1995). Ez nagyon nehezé teszi a segítségkérést a kamera tevékenységét használva – a kamera teljes egészében tárgyként tekint tárgyára: passzív, bármilyen lehetőség nélkül a helyzet befolyásolására.

Építészeti paradoxonok

Az építészettel is lehet zavartságot és elidegenítést kelteni. Az építészet képes arra, hogy csökkentse egy épület funkciójának egyértelműségét, egyre nehezebb városi környezetben tájékozódni. (Jameson, 1991). A múltban a hatalmat és tekintélyt képviselő épületek impozánsak és mutatósak voltak, gyakran magasan fekvő, jól látszódó helyekre építették őket, hangsúlyos bejáratokkal. Ezzel szemben a kortárs építészetben a hatalom rejtett és észrevehetetlen, a tekintély nem a láthatóságon, hanem a láthatatlanságon keresztül reprezentálódik (Foucault, 1977). A bejáratok, útvonalak rejtve vannak, csak a kiváltságosok számára ismertek – és csak nekik szabad megtalálni őket (Eräsaari, 1995). Ez a jelenség a megfigyelés tereiben a legnyilvánvalóbb, melyek „titkosak és csúszosak”: lehetetlen megtalálni és elérni őket (Flusty, 1994). Noha mindenki láthatja a kamerákat (Fyfe és Bannister, 1996: 39), az ellenőrző szobák rejtett elhelyezkedése lehetetlenné teszi a nyilvánosságnak (public), hogy lássák, honnan figyelik meg őket.

A térben szegregált amerikai városok gyakran a posztmodern tervezés modelljeként működnek, amihez más városok építészetét mérik: a városi forma és városi jövő amerikai modellje valóban dominálni látszik az akadémiai diskurzusokban, gyakran vita nélkül. (Charlesworth és Cochrane, 1997; Lees, 1998). Mással is történtek ehhez hasonló változások az építészeti tervezés és megfigyelési technikák terén. Például London utcái és a legtöbb nagy-britanniai város tele van jól látható térfigyelő kamerával, de szinte lehetetlen tudni, melyek tartoznak magáncégekhez és melyek állami fenntartásúak, és elérhetőek lehetnek a rendőrségnek is. Néhány metróállomáson Helsinkiben a falakon lévő

tükrök ablakok, amiken keresztül az örök figyelhetik az embereket. Kevesen tudnak erről – és még ha tudatában is vannak, lehetetlen megmondani, hogy van-e a tükör mögött valaki. Így válik egyre kiszámíthatatlanabbá a városi tér.

A megfigyelési tervezés (surveillance design) sajátos jellemzője az ellentmondásosság: a térformák (forms) egyszerre átlátszók és homályosak. Egy időben azzal, hogy megfigyelés alatt minden (és mindenki) egyre láthatóbbá válik, a megfigyelés háttérében álló erők (és potenciális segítői) egyre kevésbé lesz látható. A formák egyik oldalról átlátszóak és homályosak a másiktól – mint a detektívtükrök Helsink-i metróállomásain. Annak ellenére, hogy elméletileg a megfigyelés eredeti célja a biztonság növekedése, inkább bizonytalanságot termel. És a nyilvánosság tagjai megint csak passzív tárgyak egy tartályban: tárgyak, melyek helyzetüknél fogva nem tudnak saját létezésükről.

A kép kiszorítja a valóságot

Pont ahogy a kamerák és a megfigyelés építészeti megoldásai felzaklatják a nyilvánosságot, zavarba ejtik és elidegenítik a mögöttük rejlő embereket is – a rendőrséget és a biztonsági őrköt, emiatt kevesebbszer találkoznak az utcán emberekkel. A találkozáson keresztül kifejtett társadalmi kontrollhoz hasonlítva a megfigyelésen keresztüli ellenőrzés arctalan. A térfelügyelő kamerák monitorjainak kétdimenziós tere a biztonsági személyzet „munkakörnyezete” nappal (és éjjel). Ez „egyszerű rendőrmunka”, (Channel 4, 1993) de hiányzik a megfigyelés emberi oldala. Vitathatatlan, hogy a videokamerás megfigyelés hatással van a „valóság” elképzelésének és megértésének módjára.³ Egy térfelügyelő kamera mögé helyezve (ahol a világ egy TV-képernyőn látható), csábító a gondolat, hogy a valóság az, ami a képernyőn látható. Azonban ez csak korlátozott kép a valóságról. Ez a valóság egy egyedi szemszögből, melynek különleges képessége, hogy követheti a tárgyat, illetve ráközelíthet – pusztán csak a láthatóra korlátozott képet kap.⁴

Amellett érvelnék, hogy a megfigyelés az, ami valójában tartállyá teszi a teret. Az elidegenített ember aki a kamera mögül figyel, a megfigyelés alatt álló (kétdimenziós) egyszerűsített teret a monitoron keresztül látja és tárgyként tekint a többi emberre. A közvetlen személyes kapcsolat tökéletes hiánya és amiatt a tény miatt, hogy a megfigyelők nincsenek a megfigyelt térben, kívülről látatja velük a teret. A megfigyelő szobában

---

3 Egy hasonló érv szól a térfelügyelő kamerák és otthoni videófelvételek televíziós használatáról: az úgynevezett „real-life televízió” újfajta műsorokat hoz létre, melyekben egy instabil, fekete-fehér felvétel szolgál a „valódiság” szimbólumaként és bizonyítékként. (Salminen, 1997).

4 Az amatőr videó Rodney King megveréséről jó példa az értelmezés vitás természetéről. A bíróság végül azt tárgyalta, hogy vajon a videó „elmosódott” részei felhasználhatók-e bizonyítékként. (Channel 4, 1993).

a kétdimenziós, „virtuális” tér autentikusabbá válik, mint a háromdimenziós valóság odakinn. A megfigyelt emberekre (a tárgyakra) úgy tekintenek, mintha mozgó testek lennének egy tartályban: „az anonimitás normává válik” (Hannah, 1997a: 174). Az emberek személyiségjegyek nélküli babaszerű testekké redukálódnak, és a megfigyelés a test mozgásának figyelésére redukálódik. A megfigyelés két oldalát elválasztó technikai eszközök teszik nehezzé a tér élő, tapasztalati térként való elismerését.

A tér ilyen technológizációja befolyásolja a tér természetét: a teret csupán passzív tartálynak tekintik, amelyben a megfigyelés tárgyai léteznek. A technológia érzéketlen arra, hogy ki jön és megy és milyen érzései, szándékai lehetnek – amíg úgy tűnik, nem áll szándékában (vizuálisan felismerhető) bűnt elkövetni. Továbbá, a megfigyelés alatt álló tér mindig korlátozott. Ezt a teret „potenciálisan kiüríthetőnek tekintik” (Herbert, 1996b: 568). A tér olyan, mint egy színpad, melyre fel és le lehet lépni, és amíg rajta van valaki, a megfigyelés inaktív tárgyának tekinthető.

Az ilyen tér megérthető hagyományos de divatjamúlt, földrajzi fogalmakkal. A tér rideg, tárgyiasított: olyan állapot, amelyben a város (vagy egy része) az emberi viselkedés laboratóriumának tekinthető. Ebben a térben az emberek testi mozdulatok társadalmilag inaktív termelőivé redukálódnak és úgy elemzik őket, mintha felülről lennének figyelve. sok régi földrajzkönyvben kritikátlanul használt különböző léptékű légifelvelelek jó példái az ilyen térnek. Ezek a tér „absztrakt vizualizációi” (vö Madanipour, 1996). Hogy megértsük az emberi térbeliséget, fontos felismeri, hogy a tér nem csak ebből áll. Míg itt nem az a szándékom, hogy ezt a tér-elképzelést népszerűsítsem, a megfigyelés-technológiai jelenkori fejlesztései pontosan ilyen teret termelnek. A megfigyelés folyamatában a teret „tartállyá” kényszerítik. Ha ezt tagadjuk, lehet nem leszünk képesek megérteni, mi is történik a jelen városaiban.

HATALMI TÉR: FIGYELNI VAGY MEGFIGYELVE LENNI

Foucault munkássága bemutatja, hogy a térnek alapvető fontosságú szerepe van a hatalomgyakorlásban: kölcsönös kapcsolat van a hatalom és a tér között.⁵ Pontosabban nem csak a tér szerkezetei – a térbeli formák – számítanak, hanem a társadalmi folyamatok is, melyek a tér termeléséhez kötődnek. Számos kutató felhívta rá a figyelmet, hogy érdekes és fontos

---

5 Az én Foucault-értelmezéseim szorosan kötődnek a megfigyelés gyakorlati megvalósításához. Ezek a kiemelések semmiképp sem tükrözik teljes munkásságát, csak azokra a részekre korlátozódnak, melyek közvetlenül az észlelés, ellenőrzés, megfigyelés témáihoz kapcsolódó kérdéseket tárgyalnak. (Foucault, 1977; 1980; 1986a).

párhuzamok vonhatók a városok megfigyelésének panoptikumszerű természete és a Foucault gondolatai között (Cohen, 1985; Fyfe és Bannister, 1996; Herbert, 1996a; Soja, 1996; Hannah, 1997b; Ainley, 1998). Egy város, mint a panoptikum, tekinthető a „hatalom laboratóriumának” (Foucault, 1977: 204), „egyszerre grafikus modell és a stratégikus társadalmi kontroll metaforája” (Faith, 1994: 56). A megfigyelés mindkét esetben „összekapcsolja a tudást, a hatalmat és a teret” (Herbert, 1996a: 49). A városokban a megfigyelés rutinja szinte ösztönössé teszi a hatalomgyakorlást: az embereket ellenőrzi, kategorizálja, fegyelmezi és normalizálja minden különösebb ok nélkül. Tekintetbe véve a megfigyelést, a városi tér elképzelhető „hatalmi térként”: a fegyelmezés gyakorlataival terhes térként.

A megfigyelés hatalmi terét állandóan formálják és változtatják a társadalom hatalmi viszonyai. Egyértelmű, hogy a térfelügyelő kamerák célja a hatalomgyakorlás: a deviáns viselkedés kontrollálása, a bűnözés csökkentése, egy tér biztonságának megőrzése. Azonban a látható ellenőrzés újabb hatalmi formákat szül, akár szándékosan vagy éppen véletlenül. A látás és láthatóság politikája bonyolult: kinek van joga a megfigyeléshez, és ki lesz majd megfigyelve? Egy adott kontextusban mi számít deviánsnak? Kié a megfigyelés alatt álló tér? Milyen hatalmi viszonyok és struktúrák alakítják a megfigyelés alatt álló teret, és hogyan? Lehet, hogy van egy nemi dimenzió is?

Városok versus Panoptikum

Foucault szerint (1980: 148) a Panoptikum „a hatalom olyan technikája, amelynek célja, hogy a megfigyelés problémáit megoldja.” Nyilvánvaló, hogy a térfelügyelő kamerák is ilyenek: egy technológiai megoldás, amelynek célja, hogy a városi térben megoldja a megfigyelés problémáit. Mi azonban kétségtelenül két különböző dologról beszélünk: egy város egy város, egy börtön pedig egy börtön. Mennyiben feleltethetőek meg egymásnak, vagy a hasonlóságuk csupán egy retorikai trükk?

Valójában éppenhogy fontos különbségek vannak az „ideális börtön” és a városi tér között, és a hasonlóságukat nem szabad „eltúlozni” (Fyfe és Bannister 1996: 39). Először is, a városban az emberek nincsenek bebörtönözve, hanem (elméletben legalábbis) szabadon mozoghatnak és akár el is hagyhatják a várost. Nem az „állandó fogság elszenvetői” (Hannah 1997b: 344). A városi tér nem a kényszerítés tere abban az értelemben, mint egy börtön, mivel a városi térben való lét önkéntes. Mindazonáltal, ha valaki el akarja kerülni, hogy megfigyelés alá essen, lehetetlenné válna a városi élete. Másodszor pedig, a város nem büntetés. Inkább tekinthető sokféle tevékenység, szabadidő és szórakozás lehetséges terének. Harmadszorban, a városban lévők nincsenek elszigetelve – éppenhogy ellenkezőleg: egy város a véget nem érő találkozások tere. Negyedszer, egy város tele van változatossággal. A terek és a társadalmi gyakorlatok változatossága lehetetlenné teszi a városi tér Panoptikumhoz való egyszerű és közvetlen összehasonlíthatóságát: „Túl sok

minden történik ahhoz a városban, hogy [az összehasonlítás] helyes legyen”, ahogy arra Soja rámutat (1996: 235). A megfigyelés tárgya és végzője a városi környezetben nem mindig egyértelmű: a boltok például a kamerákat egyaránt használják, hogy ellenőrizzék saját személyzetüket, miként vásárlóikat is (Takala 1998). Ráadásul az, hogy mi tekinthető elfogadhatónak, az adott időben és helyen nemtől, életkortól stb. függően változik. Ötödször pedig, mivel a bebörtönzés büntetési nemként a fennálló jogrend része (Driver 1985), azok az erők, amik fenntartják a városban a fegyelmet, nem kizárólag az állam megnyilvánulásai. A magánszektor által működtetett kamerák száma meghaladja a hatóságok által használtakét. Első ránézésre tehát a fokozódó megfigyelés könnyen félreérthető a hatóságok növekvő hatalmaként, valójában azonban a helyzet teljesen ellentétes: a hatóságoknak csekély kontrolljuk van afölött, hogy a megfigyelés használata milyen módon és hol történik. Ez azt jelenti, hogy a megfigyeléssel kapcsolatos hatalmi viszonyok rendkívül összetettek.

Bár fontos figyelembe venni ezeket a különbségeket, számos vonása van a Panoptikum-mechanizmusnak, ami világosan megjelenik korunk városainak megfigyelésében, és érdemes rájuk kitérni. A láthatóság jelentősége talán a legnyilvánvalóbb és leggyakrabban elsimert elve a panoptikusságnak (lásd Cohen 1985, Soja 1989, Hillier 1996, Hannah 1997a, Fyfe és Bannister 1998). A felügyeleti hatalom gyakorlása „magában foglalja a láthatóságon keresztüli szabályozást” (Hannah 1997a: 171). A látás képessége szolgál alapvető feltételként az ismeretek összegyűjtéséhez és a kontroll gyakorlásához. A Panoptikum a látható hatalmának megtestesítője: A Panoptikum fő jellemzője – Foucault (1990: 274) nyomán – hogy, „a hatalom automatikus működését biztosító láthatóság tudatos és folyamatos állapotát gerjeszti.” Ahogyan a fogoly látható, úgy a kontroll jelei is, mivel a fogoly mindig látni fogja azt a tornyot, amely által meg van figyelve. Ennek megfelelően a városi térben a polgárok látni fogják a látható helyekre telepített térfelügyelő kamerákat, amelyek így folyamatosan saját láthatóságukra fogja emlékeztetni őket. A láthatóság kettős tapasztalásának eredménye: „Látok, így látható leszek.”

Azonban nem minden kamera láthatóan van elhelyezve: az ellenőrizhetetlenség éppolyan lényeges a hatalom fenntartásában, mint a láthatóság. Egy panoptikus börtönben „a fogolynak soha nem szabad tudnia, hogy éppen abban a pillanatban nézik-e, de biztosnak kell lennie abban, hogy bármikor nézhető” (Foucault 1990: 275). Az őrzés „sporadikus” marad, azonban „az őrzöttség veszélye sosem szűnik meg” (Hannah 1997b: 347). Ennek megfelelően az ellenőrizhetetlenség azt jelenti, hogy még ha valaki látja is a kamerákat, nem tudhatja, vajon valójában van-e valaki mögötte. A kamera éppúgy a lehetséges ellenőrzés emlékeztetőjeként működik, mint „elrettentőként” (Oc és Tiesdell 1997). Ez talán biztosítja a felügyeletet, de ezzel egyidejűleg leépíti a bizalmat. A „sosem tudhatod” gondolat az egyik legfontosabb oka az elektronikus megfigyeléssel kapcsolatos bizalmatlanságnak. (Trench et al. 1992, Koskela 2000).

Az anonimitás a másik hasonlóság. Ahogyan a panoptikus börtön foglyának, úgy a városi tér nyilvánosságának sincs gyakran tudomása arról, hogy ki felelős a megfigyelésért. Ezen túl pedig a megfigyelés kontrollja független attól, hogy ki felelős a megfigyelésért. Nem számít, hogy ki kontrollálja éppen: „akár egy számítógép is lehet” (Cohen 1985: 221). Ennélfogva az anonimitás a bizalmatlanság másik gyakori oka. Míg a megfigyelés hivatalos célja a biztonság növelése, ha a nyilvánosság nem tudja, ki figyeli őket és honnan, az a *biztonság nélküliség érzését* váltja ki. Így egyáltalán nem meglepő, hogy a városi hatóságok egyre növekvő nehézségeket tapasztalnak a „hitelesség fenntartása” terén (Hannah 1997a: 175, lásd még Mitchell 1995, Oc és Tiesdell 1997). Ezen túlmenően a megfigyelés panoptikus természete magában foglalja a hatalom anonimitását. A hatalom jelen van, gyakorolva van, de senki nem birtokolja: „csak cselekvésekben létezik” (Grosz 1990: 87). Az örök csupán a hatalom közvetítői, akik ugyanahhoz a folyamathoz kötődnek, mint a nyilvánosság – egyszerre gyakorlói és tárgyai a hatalomnak.

Bár szólnak érvek amellett, hogy a városi tér „militarizációja” növekszik (Davis 1990, Dear és Flutsy 1998), jelenleg a *kényszer hiánya* (Cohen 1985) is egy a városokban érvényesülő panoptikus elvek közül. A panoptikus megfigyelés biztosítja a fizikai fellépés szükségletességét. Ahogy Foucault (1980: 155) rámutat: „Nincs szükség fegyverekre, fizikai erőszakra, materiális kényszerítőkre. Egyedül megfigyelésére.” A láthatatlan felügyelők általi kontroll alatt állás állandó tudata a *kontroll internalizációjához* vezet. Míg a Panoptikum látszólag a testet tartja fogva, ténylegesen a psziché a cél: ebben a mechanizmusban „a lélek a test börtöne” (Foucault 1977: 30). Az emberek még akkor irányítják a saját viselkedésüket, amikor az nem szükséges, és hatalmat gyakorolnak maguk felett. Az egyén „saját alávetettsége alapelvevé válik” (Foucault 1977: 203). A „rossz lelkiismeret” megteremtése a hatalom működtetője (Lash 1990: 58 idézi Faith 1994: 59). A videókamerás megfigyelés panoptikussága pedig az önkontroll terhét rója az egyénre. A kontroll internalizációja „a hatalom könnyű és hatékony gyakorlását” jelenti (Foucault 1980: 148). Pontosan ez az a politikai érv, amit az újabb kamerák telepítésének támogatására használnak, valamint az elektronikus megfigyelés terjeszkedésének védelmében: azt állítják róluk, hogy egyszerűek és hatékonyak.

További, a városi térben nyilvánvalóan jelen lévő panoptikus elvek a *normalizáció* és az állandó dokumentáció. A városközpontok vagy a bevásárlóközpontok rutinmegfigyelése biztosítja a deviancia kizárását és a „már normális között a normalitás fennmaradását” (Hannah 1997b: 349). A megfigyelés célja „normalizálni” a városi teret. Ez megsokszorozza a „társadalmi normák” hatását, amelyek a viselkedés kontrolljához járulnak hozzá (vö. Demosh 1998). Foucault (1990) érvelése szerint a büntetési rendszer egy fontos dimenziója a Panoptikum, amely „az intenzív nyilvántartás és a dokumentumok felhalmozásának” rendszere. A „testek, tér, hatalom és a ismeretek közötti kapcsolat” alapvető volt

a Panoptikum számára (Dreyfus és Rabinow 1982: 192). Bár a mai megfigyelési rendszerek az ismeretek összegyűjtése során nem teljesen terjednek ki mindenre, számos, egymást átfedő nyilvántartási rendszer létezik, kezdve a nyilvános városi tértől a cybertéren keresztül az egyén hétköznapi életéig, amely sokkal több nyilvántartást foglal magába, mint korábban bármikor (lásd Lyon 1994, Curry 1997, Hannah 1997b, Fyge et al. 1998, Graham 1998). A cselekvés, az idő és a tér kontrollja erős.

Végül, mind a Panoptikumban, mind pedig a megfigyelés hatalmi terében *a társadalmi kapcsolat leggyakrabban a láthatóra redukálódik*. Miközben a láthatóságnak kiemelten fontos szerepe van a megfigyelésben, a látás túlerőben is van a többi érzékszervhez képest: nincs jobb a szemmel láthatónál. Ez pedig különböző érdekes következményeket hordoz magában. Fogalmi szinten a vizualitás dominanciájának kérdése a szélesebb kritika része, amely tekintettel van a földrajztudományban gyakran elfedett *társadalmi nemi megközelítésű* ideológiákra (többek között Rose 1993, Nash 1996, Nast és Kobayashi 1996). Mivel jelen írás keretei között nincs lehetőség átfogó képet adni erről a vitáról, a továbbiakban a vizualitás megfigyeléssel és a térrel kapcsolatban álló gyakorlatiasabb jelentésére kell szorítkoznom. Azonban ahogy a következő részben ki fogok térni rá, gender dimenzió nélkül nincs vizualitás, mégpedig a vizualitás legkézzelfoghatóbb formáiban sem.

Gender-dimenzió?

A feminista földrajzban hosszú ideje zajlik a vita genderről és térről, rengeteg munkát végeztek annak bizonyítására, hogy a „térbeliség nem elemezhető önmagában egy férfi test és a heteroszexuális férfitapasztalat közvetítésén keresztül” (Massey 1994: 182). Lényegét tekintve a teret befolyásolják a nemek: a férfierőszak léte például önmagában megváltoztatja a nők térértelmezéseit. Mit jelent ez a videókamerás megfigyeléssel kapcsolatban? Fontos lehet-e a nem a megfigyelés alatt álló térben? Arról van-e szó, különösen a nők hajlamosak kihasználni a megfigyelés „eredményét” (Honnay és Charman 1992: 11)? Mennyiben nemi alapú a „vizuális” ebben az esetben?

A következő szakaszban nem célja amellett érvelni, hogy a nemek közti viszonyokat a hatalomgyakorlás egyetlen dimenziójaként értelmezzük. A nemre inkább a megfigyeléssel kapcsolatos hatalmi és az elnyomási formák egy példajaként tekintünk. Azonban a megfigyeléssel együtt tárgyalt nemek közötti viszonyokra fókuszálva jobban érthetővé válnak a hatalom és a kirekesztés más formái. Elsőként a megfigyelés nemi alapon megosztott viszonyait vizsgálom a legegyszerűbb szintjükön: ki foglalja el a kamera ellenkező oldalát? Ha megfigyelés alatt lévő helyeket és tereket nézzük, továbbá a megfigyelés fennmaradását, látni fogjuk a nemek szerint megosztott gyakorlatokat?

A nyilvános és félig nyilvános térben azok a helyek, ahol a megfigyelés leggyakrabban előfordul – mint azt fentebb már említettem – a bevásárlóközpontok és

a városközpontok vásárló területei, valamint ezekhez hasonlóan a közösségi közlekedés területei (mint földalatti állomások, vasútállomások és forgalmas buszmegállók). A menedzserek azok, akik általában megtárgyalják és döntenek a megfigyelés mellett: bevásárlóközpontok menedzserei, vezető politikusok, polgármesterek stb. A rendőrség és a biztonsági cégek azok még, akik fenntartják a megfigyelést. Innen már lehetséges valamiféle következtetést levonni a megfigyelés gender struktúrájáról. A nők több időt töltenek vásárlással, mint a férfiak, a mindennapi élethez szükséges cikkeket döntően a nők szerzik be (Reeves 1996: 138). A közösségi közlekedést többségében nők használják (Hill 1996, Kaartokallio 1997). Így a nők igen gyakran foglalják el a tipikusan megfigyeléssel érintett helyeket. Ezzel szemben általában a férfiak felelősek a megfigyelésről szóló döntésekért. Ennél is fontosabb, hogy főként férfiakhoz (a rendőrséghez és a biztonsági cégekhez) köthető a megfigyelés fenntartása. Így a *legegyszerűbb szinten* a megfigyelés a nemek szerint megosztva alakul: a legtöbb kamerák „mögötti” ember férfi és a legtöbb megfigyelés „alá eső” ember nő.

Léteznek azonban más, sokkal összetettebb megjelenései a nemi szerepek struktúrájának. A megfigyelés világában a technológia „maszkulin kultúrája” (Wajcman 1991) a monitorszobák maszkulin belsejében újatermelődik, ahogyan a biztonsági cégek toborzásában is sokkal inkább a fizikai erőnlét és a magas, izmos megjelenés számít, mintsem a megfelelő iskolázottság vagy annak a képessége, hogy megfelelően tudják az embereket kezelni. A „zsarukultúra” (például Fyfe 1995) a megfigyelés bizalmatlanságát termeli ki: a nők nem bíznak meg azokban, akik a kamerák mögött vannak, mivel a biztonsági cégek és a rendőrség felelős a hatalmi formák megfigyelés által újatermelt napi rutinjáért. A megfigyelés „a legszélesebb értelemben vett férfi rendszert” részeként értelmezett (Brown 1998: 217). Ahhoz, hogy megértsük azokat a módokat, amelyekben a hatalmi tér nemi alapon befolyásolt, szükséges megkülönböztetni a látható és „a tekintet” dimenzióit.

A tekintet és megfigyelés politikája

Ahogy már korábban érveltem, mivel a videokamerás megfigyelés általában mindent a vizualitásra redukál, képtelen azonosítani azokat a szituációkat, amelyekben ennél érzékenyebb értelmezésre lenne szükség. Például a megfigyelést végzők a könnyen látható, viszont kisebb súlyú kihágásokat észrevehetik, miközben figyelmen kívül hagynak olyan szituációkat, amelyeket ambivalensként értékelhetnek, mint akár a (verbális) szexuális zaklatást (Koskela 2000). A legtöbb kamera nem képes értelmezni azokat a veszélyes szituációkat, amelyek vizuálisan nem felismerhetőek, ebből adódóan a zaklatás esetei gyakran észrevételnek maradnak. A szexuális zaklatás azonosítása és megakadályozása sokkal nehezebb térfelügyelő kamerákon keresztül, mint a rendőrség vagy a biztonsági őrok

járőrözése során. A kamerák érzéketlensége – például a látótér korlátozottsága miatt – a kétkedés és a zavaros megítélés komoly oka. „A tekintet nemiséggel töltődik fel.”⁶

Ezt a hibát a megfigyelés és a zaklatás közötti „passzív” kapcsolatként lehet értelmezni, viszont ennél sokkal több megfigyelnivalóról van szó. A megfigyelés és a zaklatás között értelmezhető egy „aktív” kapcsolat is. Ezalatt azt érem, hogy a térfelügyelő kamerákat akár a zaklatás eszközeként is lehetséges használni. A látásban, abban a képességben, hogy nézelődhet, van egyfajta kukkolói attitűd. Az ellenőrzés a zaklatás egy gyakori és hatékony formája (Gardener 1995). A városi térben lévő nők azok, akiket meg kell figyelni – ők a bámulás tárgyai (Massey 1994: 234).⁷ Továbbá a „túlzott láthatóság” a nyomós okok egyike, amiért a nők nem érzik magukat biztonságban (Brown 1998: 218). Paradox módon a nők azáltal kerülnek marginalizált helyzetbe, hogy (a figyelem) középpontjába kerülnek (vö. Rose 1993). Ahogy egy zaklató használja, úgy a „tekintet” is lehet olyan hatékony, mint a fizikai erőszakot jelentő fegyver: „a hatalom és a tekintet a megfélemlített elmében mindig össze van kapcsolódva” (MacCannell és MacCannell 1993: 215). A megfigyelés mindig a hatalmat feltételezi, a megfigyeltség pedig a hatalomnélküliséget. A zaklatás a tekintet által termeli újra a nők testiesítését és szexualizálását.

Bár nem sok olyan kutatás áll rendelkezésre, amely a megfigyelés nemi alapú megközelítésével foglalkozik, empirikus adatokkal támaszthatók alá a fenti megállapítások. Bebizonyosodott, hogy a „lehetséges kukkolóelem” miatti nyugtalanság benne él a nyilvánosságban (Honest és Charmann 1992: 9), a nők aggódnak a lehetséges „kukkolódás” miatt (Trencj 1997; Borwn 1998: 218), valamint azok a kamerák, amelyeket bizalmas szférába tartozó helyekre telepítettek, irritálják a nőket (Koskela 2000). Emellett a kamerákkal való visszaélésekre vannak nem hivatalos bizonyítékok. Hillier (1996: 99–100) az ausztrál Burswood Casino esetét mutatja be, ahol a biztonsági kamerák működtetői videóra vették a mosdóban és a fellépők öltözőszobáiban lévő nőket, ráközelítve testük egyes kiragadott részeire, majd megvágták a szalagot, amit helyi házibulikban mutattak be. Hasonlóképpen derült fény arra, hogy 1997 nyarán svéd sorkatonák azzal „szórakoztatták” magukat, hogy a támaszpontjukhoz közel eső parton félmeztelen nőket figyeltek és vettek fel, majd a róluk készült képeket kinyomtatták és a barakk falaira kirakták (Helsingin Sanomat, 1997. december 17.). A kamerák olyan kiváló minőségűek voltak, hogy a képek meglehetősen

---

6 Nem azt állítom, hogy a zaklatás csak nőket érint: a rassz, szexuális irányultság, kor és más tényezők egyaránt a verbális zaklatás motívumai lehetnek. A (nőket érintő) szexuális zaklatás egy a számos probléma közül.

7 Wilson (1991, 1995) szerint ezen a ponton nem lehet egyszerűsíteni: nők éppúgy lehetnek elkövetői, mint tárgyai a megfigyelésnek. Wilson (1995: 69) azon feltételezés újratermelésével szemben érvel, amelyben „a nők örökre a Férfitekintet kényszerzubbonyában ragadtak”. Az állítása azonban nem a szexuális erőszak létének tagadására irányul.

sokat megmutattak. Ezek az esetek (az utóbbinál még folyamatban van a büntetőeljárás) kirívó példái a tér lehetséges maszkulinizációjának és militarizációjának, példák a megfigyelés nemi alapú alakítására és a kontrollal való visszaélésre.

Ezen túlmenően a megfigyelés nem helyettesíti vagy törli el a testiesítés többi formáját: a nők a városi térben még mindig találkoznak szexuális zaklatással és tárgyiasító hozzáállással face-to-face érintkezéseik során. A megfigyelés a férfihatalom újratermelésének és megerősítésének lehetséges módja. „Új lehetőségeket nyit a zaklatásra” (Ainley 1998: 92). A megfigyelés felfogható a nők „újratestiesítéseként” és a „férfitekintet kiterjesztéseként.” Több ismeretre lenne szükség arról, hogy „a fegyelmező hatalom miként működik az osztály- vagy genderalapú elnyomás más eszközeivel kapcsolatosan” (Hannah 1997a: 179). Vitatható, hogy a megfigyelés gyakorlata hozzá tud-e járulni a genderrelációkban meglévő egyenlőtlenségek folytonosságához vagy éppen a leküzdésükhöz. A hatalmi tér gender szerint alakul.

Hatalom, tér és a „hatalmi tér”

Amíg a „térben mint tartályban” a testek bábszerűek és személyes tulajdonságokat nélkülöznek, a hatalmi térben lévő testek különbözőek. Ezeknek a testeknek nemük, koruk, rasszuk, bőrszínük és szexualitásuk van. A társadalommal való kapcsolatukban különböző felfogással bírnak: néhány erős, mások marginalizáltak és veszélynek kitéttek. A megfigyelés állapota eszerint különböző hatást vált ki az emberekből: azok, akik láthatóan hatalmi pozícióban vannak, másként érthetik, mint azok, akik „a peremen”. Definíciószerűen a kamerának két oldala kell, hogy legyen: a kamera mögötti és megfigyelés alatt állók oldala. Következésképpen a megfigyelés szükségszerűen hatalom kérdése: nem kínál semleges teret. Ez újra kiemeli a tér és a hatalom közötti belső kapcsolatot.

Mindazonáltal mind Foucault, mind elméleteinek folytatói inkább a „hatalom térbeliségét” kívánták hangsúlyozni, mint azt, ahogyan a hatalom hat a tér természetére. Ehhez hasonlóan geográfusok egészen általános fogalmakban szóltak hozzá Foucault-hoz, azt sugallva, hogy a „térben érzékeny elemzést” dolgozta ki (Herbert 1996a: 48), vagy hogy munkássága „a térélmélet alapja” (Liggett és Perry 1995: 6). Ugyanakkor a *tér önmagában való koncepciója* homályos marad.

Bár kétségtelen, hogy Foucault-t figyelmesen olvasva fény derülhet a tér társadalmi termelésének olvasatára (mint például Philo [1992]; Gregory [1994] és Soja [1989, 1996] munkái), többségében a tér fogalma mégis fizikai, építészeti térként kezelt (Foucault 1977; 1980; 1986a).⁸ Valójában Foucault sosem tett kísérletet a tér részletes, tudatos és rendszer-

---

8 Ettől teljesen különbözik az „*Of other spaces*” (1986b, eredetileg előadásként elhangzott 1967-ben). Az írás, melyben Foucault a teret egészen kivételes módon írja le, a „heterotópiák” bemutatására tesz

szerű elképzelésére (Philo 1992: 140; Soja 1996: 147). Miközben számos más elképzelést – így a „hatalmat” vagy a „tudást” – vizsgált, a „tér” gyakran majdhogynem adottnak volt véve.⁹ Ez az építészeti tér szervezete, amely különösen érdekelte – a tér, amely lehetővé tette az emberek „elválasztását”, „felosztását”, „osztályozását” és „megfigyelését” (Foucault 1977; Driver 1985). Ha azonban a tér társadalmi termékként felfogott, akkor a tér természete már önmagában is több figyelmet igényel. A hatalom és a tér közötti kapcsolat változik: nem csupán a tér lényeges a hatalom gyakorlásához, hanem kölcsönösen, *a hatalom maga is egyfajta teret alkot.*

Mivel Foucault elemzése „világosan definiált, elválasztott intézményi terekről szolt” (Fyfe és Bannister 1996: 39) – börtönökről, kórházakról és iskolákról –, a tér jellegének változatossága vagy változása látszólag nem állt gondolatainak középpontjában. A megfigyeléssel érintett városi térrel való kapcsolatban a tér társadalmi (és változó) természete lényeges. A megfigyelés összetett, hatalommal kapcsolatos társadalmi gyakorlatai teremtenek meg (egy sajátos típusú) teret. Ezek hozzák létre a „hatalmi teret”.

Érzelmi tér: az ellentmondásos tapasztalás

A hatalmi tér hasznos fogalmi keretet nyújt a megfigyeléssel érintett emberek megértéséhez, ugyanakkor nem képes megmagyarázni egy másik egyaránt fontos dimenziót: a megfigyelést mint érzelmi tapasztalatot. Miközben nem kívánom azt állítani, hogy az érzelmek és az érzések nem állnak kapcsolatban a társadalmi hatalomkapcsolatokkal, elkötelezett vagyok a hatalmi kapcsolatokon keresztül és azok által konstruált identitások feminista felfogása mellett. Amellett szeretnék érvelni, hogy a hatalom és az érzelmek alapvetően összefonódnak.¹⁰ Alapvető fontosságú megérteni, hogy az egyéni érzelmi tapasztaláson keresztüli tér kapcsolódik, de nem pontosan megegyező a hatalmi viszonyok mentén elgondolt térrel. Miként a társadalmi (hatalmi) viszonyok, az érzelmek teret teremtenek, így a tér „érzelmi térként” értelmezhető.

---

kísérletet. „Álmaink teréről”, „belső” és „külső”, térről ír, „egy térről, mely úgy képes folyni, mint az ásványvíz”. Sajnos Foucault sosem publikálta, és a használt fogalmak sem kerültek továbbfejlesztésre.

9 Ennek szemléltetésére Dreyfus és Rabinow (1982) azt írják Foucault-ról, hogy a tárgymutatóban megtalálható minden olyan szó, amely Foucault munkásságához elengedhetetlen – „test”, „diskurzus”, „tudás”, „nyelv”, „erő”, „szexualitás”, „szubjektum” stb. – ugyanakkor a „tér”, hiányzik. Ugyanez vonatkozik Ramazanoglura (1993).

10 Az érvelés összefügg a „humanista geográfia” és a „feminista geográfia” közötti alapvető konceptuális különbséggel. Míg előbbi a szubjektív érzelmeket a figyelem tárgyaként látja, utóbbi a társadalmi (gender) relációkban való jelentésüket is elismeri.

Kísérleti nézőpontból a tér korábbiakban kibontott mindkét koncepciója a „felülről irányított terek” elgondolása marad, a „hétköznapi terektől” (Rose 1993) és a „hétköznapi élet gyakorlataitól” (de Certeau 1984) elhatárolva. Bár egyes fogalmak (mint a hitelesség hiánya) megélt, megtapasztalt teret feltételeznek, a „tér mint tartály” és „hatalmi tér” koncepciók a teret a „a kontrollt gyakorlók” perspektívájából hangsúlyozzák. Ezek „külső szempontok” (vö. Gregory 1994: 300) maradnak. Az az oka az érzelmi tér mint utolsó eszközöm alkalmazásának, hogy átfogó képet kívánok adni azokról, akik megfigyelés alatt állnak és *akiket megfigyelnek*. Az érzelmi tér egy olyan tér, amely azon küszöbérték alatt helyezkedik el, amelynél a láthatóság kezdődik (de Certeau 1984: 93; idézi Gregory 1994: 301).

Érzelmileg nagy a különbség a közvetlen megfigyeltség és az egy térfigyelő kamera lenscsein keresztül megfigyeltség között. A megfigyelés által életre hívott érzelmek rendkívül sokfélék: azok, akik meg vannak figyelve, ok nélkül érezhetik bűnösnek, zavartnak vagy nyugtalannak, irritáltak vagy mérgesnek vagy félelmekkel telinek magukat: ugyanakkor biztonságosan vagy védetten (Koskela 2000). Az emberek érzése viszonylag gyakran ambivalensek. A megfigyelés életre hívhat pozitív és negatív érzelmeket egyidejűleg: egyrésztől a térfigyelő kamerák növelik a biztonságot, másrésztől ugyanakkor a bizalmatlanság érzéseit okozzák. Irracionális ez az ellentmondás? Hogyan lehetséges, hogy emberek egyidejűleg érzik magukat biztonságosabban és félelmekkel terheltbben?

Alulértékelt érzelmek

Hagyományosan az „érzelmit” gyakran a racionális-érzelmi dichotómia kevésbé értékes végének tekintik (Rose 1993). „Femininként” tekintenek rá (a feminitás esszenciális fogalma alapján) és „alulértékeltként”. Az érzelmek gyakran maguktól értetődőknek tekintettek, amelyek nem méltók koncepcionális vizsgálódásra (Abu, Lughod és Lutz 1990). Ráadásul teljes mértékben szubjektívként értékelték, és semmilyen szándék nincs a szélesebb, gyakran rendkívül jelentős társadalmi folyamatokhoz való kapcsolatának megértésére. Fontos azonban megértenünk, hogy a tágabb struktúrákba érzelmek ágyazódnak. Ahogy az érzelmek önmagukban szubjektívek, az „érzelmi tér” társadalmi.

Amíg Foucault munkássága fontos lendületet adott a két, fentebb már elemzett fogalom megértéséhez, az érzelmi tér némileg más. Foucault munkássága nem tért ki azoknak a személyes tapasztalataira és érzéseire, akiket megfigyelnek (Cain 1993). Az értelem és az érzelem közötti dichotómia figyelmen kívül maradt (Ransom 1993: 137). Vitatható, hogy Foucault munkásságának célja, hogy „megszabaduljon önmaga szubjektumától” (Balbus 1987: 116), és a fegyelmező mechanizmusokat és a társadalmi testet hangsúlyozza. A „szubjektum” főként a fegyelmező hatalom/tudás eredményeként látható: „a szubjektumok elmosódottakká válnak vagy passzív objektumokként termelődnek újra” (Hartssock 1990: 167). Ezért munkássága nem tudna segíteni az érzelmek megértésére tett próbálkozásban.

Jelentőségteljes ellentmondások

Az érzelmi tér különbözik a tér hagyományos felfogásától. A kortárs feminista gondolkodásból származó „paradox tér” koncepciója (Rose 1993) ugyanakkor az, amely komolyan figyelembe veszi az érzelmeket. A paradox térben, ahogyan Rose (1993: 40) érvel, „azok a terek, amelyek egy kétdimenziós térképen ábrázolva kölcsönösen kizáróak lennének, egyidejűleg elfoglaltak”. Ez a megközelítés megkönnyíti azoknak az ellentmondásoknak a megértését, amelyek a hétköznapi élet szempontjából megkerülhetetlennek tűnnek, miközben a tudományos diskurzusok többségében érintetlenül maradnak.

Maga a megfigyeltség tapasztalása is ellentmondásos. A megfigyelés bármely formáját vizsgálva – bűnmegelőzés, bizonyítékok gyűjtése, a magánszféra megsértése stb. – ez a helyzet (Koskela 2000). Például még ha ki is tudnánk számítani, hogyan reagálnának a potenciális bűnelkövetők a megfigyelésre (a videómegfigyelés jobb biztonságot garantálna), ez még nem feltétlenül jelentené azt, hogy biztonságosabban érezzük magunkat. A kamera (mint tárgy) sokkal inkább a fenyegetettséget jelképezheti egy metróállomáson egyedül várakozó nő számára, vagy ennél is érdekesebb módon mind a fenyegetettséget, mind pedig a biztonságot. Ugyanannak a tárgynak kellene megvédenie őt a férfiak (hatalmától), ami közben a (férfi)hatalomra is emlékezteti. Ilyen körülmények között nehéz helyzetbe kerülünk.

Bár a megfigyelés céljainak egyike az emberek biztonságérzetének növelése, a megfigyelés tárgyának lenni nem szükségszerűen járul hozzá a biztonságérzethez. A sebezhetőség érzete a kontroll hiányának érzetéhez kapcsolódik (Smith 1986). Egy térfelügyelő kamera általi ellenőrzöttség – „a kontroll alatti lét” – nem annak az érzetét növeli, hogy „kontrollban vagyok”. A térfelügyelő kamerát egy másik, bizalmat hordozó tárgyhoz, a nyilvános telefonokhoz hasonlítva megmagyarázható ez a jelenség. Egy átjáróban a térfelügyelő kameránál biztonságosabb érzetet adhat egy nyilvános telefon, még annak tudatában is, hogy valamely erőszak megtörténte esetén sokkal valószínűbb, hogy a kamera mögött állók lépnének, mint hogy valaki a telefon másik végén (Koskela 1995). Ez az érzés azért hatja át, mert a telefontal kapcsolásban „egy alanyként” érzi magát, így képes kontrollálni a szituációt, míg a kamerával kapcsolatban mindig „egy tárgy” marad. A kamera tárgyaként egy lehetséges áldozattá válási helyzetben nincs lehetőség a saját sorsának befolyásolásra. Tárgyként kénytelen más személyben bízni. A megfigyelés ezéért ébreszt ellentmondásokat: az áldozati pozícióba helyezés nem a helyzet feletti „kontroll” érzetét növeli, hanem a „kontrollalatlanságát”. Míg azonban a „kontroll alatti” lét érzete nem lehet kellemes, talán még mindig inkább a biztonság érzetét tudja adni.

Az érzelmi tér megértése bonyolult lehet, mivel statikus fogalmakkal nem leírható: a definíciókat megkerüli és „érinthetetlen” marad. Az érzelmekek azonban – miként az erőszaktól való félelem teszi – vitathatóan, de a térről alkotott értelmezést formálják: a félelem

utcai aszerint különböznek hosszúságukban, hogy a nap mely szakaszában kik haladnak át rajta, mennyire érzik magukat magabiztosan egy adott helyzetben stb. (Koskela 1997: 315). Az érzelmi tér „rugalmas”. Folyadékhoz hasonló – természetét tekintve változik aszerint, hogy a személy hol van, mit csinál, ki van vele stb. Olyan érzés, mint egy bizonyos dolog, de aztán hirtelen átalakul valami mássá. Ráadásul az érzelmi tér önnön lényege ambivalens. Nem logikus, hanem természetében ellentmondásos. Nem egyértelmű a hatalom és az ellenállás dinamikája. A tér elnyomónak érezhető: „miként egy önmagában álló ellenség” (Rose 1993: 143), ugyanakkor a tér visszaszerzése – egyidejűleg – lehet az emancipáció előfeltétele. A térben való lét bonyolult (Rose 1993: 143), de elengedhetetlen.

Józan ésszel nem lehetetlen felbecsülni, hogy az érzésekben és érzelmekben rejülő ellentmondásoknak értelme van. Az intuíció és a tanult tudás például ellentmondásos lehet, ugyanakkor az érzések gyakran mindkét folyamaton alapulnak (Koskela 1997: 304). Az érzések lehetnek helytelenítőek, mégis megbízhatóak. Gyökerei irracionálisnak tűnhetnek, lényegük belső ellentmondásokat hordozhat, de érthetőek a végső reakciók. Nem a tényleges kockázatok matematikai függvénye, hanem a személyes tapasztalás és emlékezet összetett termékei. Az érzelmi tér kontextusában a videómegfigyelés gyakorlata nem olyan kérdés, amelyet vagy ellenez, vagy támogat valaki: ez sokkal komplexebb. Megfigyelés alatt állni ellentmondásos érzelmi esemény. A térfigyelő kamera mint tárgy egyidejűleg lehet a biztonság és a veszély mutatója. A védettség egyszerre értékelhető veszélyeztetettségként. Az érzelmi tér paradoxonja az, hogy valójában a térfigyelő kamerák az emberek biztonság- és félelemérzetének növelésére egyaránt képesek.

KONKLÚZIÓK

A térfigyelő kamera rejtélyes tárgy: nincs szeme, csak „tekintete”. Annak ellenére, hogy a megfigyelés alatt álló emberek tudatában vannak annak a ténynek, hogy önmagában a kamera nem lát (és így nem bíznak a kamerában), egyidejűleg annak is tudatában vannak, hogy valaki figyel, vagy lehet, hogy figyel rajta keresztül. Bár egy adott pillanatban az emberek tisztában vannak azzal, hogy valaki éppen nézheti vagy éppen nem nézheti őket, ennek ellenére tudatában vannak a tekintetnek, és ez a tekintet (részben) a nézéstől mint cselekvéstől független. A tekintet mindig ott van, ahol a kamera.

Ebben a cikkben a térfigyelő kamera „tekintetének” különféle térre gyakorolt hatásait tárgyaltam. A tér három, elemzési eszközként használt koncepciója különbözőképpen jelent meg, de egyaránt fontos aspektusaiként a megfigyelésnek. A helyhez kapcsolódó dolgok és az azzal kapcsolatos információk a hitelességhez elengedhetetlenek, de ahogy korábban már érveltem, a hitelesség bizonytalan, és sok szempontból törékeny

megközelítés marad. Hasonlóképpen, a hely és a kialakítás(a) hozzájárul annak meghatározásához, hogy a megfigyelés „megnyitja-e” vagy „bezárja” a teret; vajon a megfigyelés a hozzáférhetőséget növeli, vagy csupán korlátozásokat és kizárásokat termel?

A figyelem is egy a hatalomhoz tartozó kérdések közül. Jelen városi térben a láthatósággal együtt járó megszállottság állandó. A fokozódó megfigyelés általi „átlátható társadalom álomképe” (Foucault 1980: 152), egy társadalom, amelyben minden alá van vetve a vizuális kontrollnak, megvalósult. Ez nem a „bűnözéskontroll” kérdése, hanem inkább egy tágabb értelemben vett „kontroll”. A „sötét terektől való félelem”, a „rendellenesség zónái” (Foucault 1980: 153) veszélyteremtő tolerálhatatlanságuk miatt teszik a láthatóságot olyan fontossá. A láthatóság a normalizáció és a kontroll biztosítója. „Erkölcösséget” termel ki (Douglas 1966). A láthatóság tisztaság: a „fény” egyenlő a „szappannal”. A megfigyelés egy olyan mechanizmussá vált, amelynek célja a tisztaság és a félelmetes idegenek – „a Mások” a szó szoros, illetve átvitt értelmében – kirekesztésének biztosítása.

Meglepő, hogy a videómegfigyelésnek milyen csekély kritikai diskurzusa van, figyelembe véve, hogy milyen hosszú fejlődésre tekint vissza és hogy milyen gyorsan terjedt el. Az érzelmi térről szóló viták egy lehetséges megoldást kínálhatnak a kritikai megközelítés hiányára: tárgyának rendkívüli ellentmondásosságára. Míg a hatalom és az ellenállás dinamikáját tárgyaljuk (akár mellette, akár ellene vagyunk), megvitatása és a róla való érvelés ellentmondásos jellege miatt bonyolult. Úgy tűnik, hagyomány nélküli az érzelmekekkel kapcsolatos, tudományos közegbe nem illő témák megvitatása, viszont biztosan állítható, hogy szükség van rájuk.

**Fordította: Molnár Noémi Fanni
és Kremmer Sarolta**

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Abu-Lughod, L. – Lutz, Catherine A. (1990): *Language and the politics of emotion*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ainley, R. (1998): Watching the detectors. Control and the panopticon. In: *New frontiers of Space, Bodies and Gender*. Ainley, Rosa (ed.). London: Routledge, 88–100.
- Balbus, Isaac D. (1987): Disciplining women. Michel Foucault and the power of feminist discourse. In: *Feminism as Critique. Essays on the Politics of Gender in Late-Capitalist Societies*. Benhabib, Seyla – Cornell, Drucilla (ed). Cambridge: Polity Press, 110–27.
- Blakely, E. J. – Snyder, M. G. (1997): Divided we fall: Gated and walled communities in the United States. In: *The Architecture of Fear*. Ellin, N. (ed.). New York: Princeton Architectural Press, 85–99.

- Brown, B. (1995): CCTV in town centres: Three case studies. In: *Crime Detection and Prevention, Series 68*. London: Home Office Police Research Group.
- Brown, S. (1998): What's the problem girls? CCTV and the gendering of public safety. In: *Surveillance, closed circuit television and social control*. Norris, C. – Moran J. – Armstrong G. (eds.). Aldershot: Ashgate, 207–20.
- Burrows, R. (1997): Cyberpunk as a social theory: William Gibson and the sociological imagination. In: *Imagining Cities: Scripts, Signs and Memory*. Westwood, S.– Williams, J. (eds.). London: Routledge, 235–48.
- Cain, M. (1993): Foucault, feminism and feeling: What Foucault can and cannot contribute to feminist epistemology. In: *Up against Foucault. Explorations of some Tensions between Foucault and Feminism*. Ramazanoglu, C. (ed.). London: Routledge, 73–96.
- Channel 4 (1993): Videos, vigilantes and voyeurism. Rendezők: F. Bailey és R. Barbato.
- Charlesworth, J. – Cochrane, A. (1997): Anglicising the American dream: Tragedy, farce and the 'postmodern' city. In: *Imagining Cities: Scripts, Signs and Memory*. Westwood, S. – Williams, J. (eds.). London: Routledge, 219–32.
- Cohen, S. (1985): *Visions of Social Control. Crime, Punishment and Classification*. Cambridge: Polity Press.
- Crawford, M. (1992): The world in a shopping mall. In: *Variations on a Theme Park: The New American City and the End of Public Space*. Sorkin, M. (ed.). New York: Noonday Press, 3–30.
- Curry, M.R. (1997): The digital individual and the private realm. In: *Annals of the Association of American Geographers, 87*, 681–99.
- Davis, M. (1990): *The City of Quartz. Excavating the Future in Los Angeles*. New York: Vintage.
- Davis, M. (1992): Fortress Los Angeles: The militarization of urban space. In: *Variations on a Theme Park: The New American City and the End of Public Space*. Sorkin, M. (ed.). New York: Noonday Press, 154–80.
- Dear, M. – Flusty, S. (1998): Postmodern urbanism. In: *Annals of the Association of American Geographers, 88*, 50–72.
- de Certeau, M. (1984): *The Practice of Everyday Life*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Domosh, M. (1998): Those 'gorgeous incon- gruities': Polite politics and public space on the streets of nineteenth-century New York City. In: *Annals of the Association of American Geographers, 88*, 209–26.
- Douglas, M. (1966): *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Dreyfus, H. L. – Rabinow, P. (1982): *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. New York: The Harvester Press.

- Driver, F. (1985): Power, space, and the body: A critical assessment of Foucault's Discipline and punish. In: *Environment and Planning D: Society and Space*, Vol. 3.: 425–46.
- Duncan, N. (1996): Renegotiating gender and sexuality in public and private spaces. In: *BodySpace: Destabilizing Geographies of Gender and Sexuality*. Duncan, N. (ed.). London: Routledge, 127–45.
- Edinburgh Evening News 1997: Station cameras crack the case. 5 May.
- Ellin, N. (1996): *Postmodern Urbanism*. Oxford: Blackwell.
- Ellin, N. (1997): *The Architecture of Fear*. New York: Princeton Architectural Press.
- Eräsaari, L. (1995): *Kohtaamisia byrokraattisilla näyttämöillä*. (Encounters at bureaucratic scenes). Helsinki: Gaudeamus.
- Faith, K. (1994): Resistance: Lessons from Foucault and feminism. In: *Power/gender. Social Relations in Theory and Practice*. Radtke, H. L. – Stam, H. J. (eds.). London: Sage, 36–66.
- Flusty, S. (1994): *Building paranoia: The Proliferation of Interdictory Space and the Erosion of Spatial Justice*. Los Angeles, CA: Los Angeles Forum for Architecture and Urban Design.
- Foucault, M. (1990): *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest: Gondolat.
- Foucault, M. (1980): The eye of power. In: *Power/knowledge. Selected Interviews and other Writings 1972–1977 by Michel Foucault*. Gordon, C. (ed.). Brighton: Harvester Press, 146–65.
- Foucault, M. (1986a): Space, knowledge and power. In: *The Foucault Reader*. Rabinow, P. (ed.). London: Penguin Books.
- Foucault, M. (1986b): Of other spaces. In: *Diacritics Spring*, Vol. 16, No. 1.: 22–27.
- Fyfe, N. R. (1995): Policing the city. In: *Urban Studies*, Vol. 32., No. 3–4.: 759–78.
- Fyfe, N. R. – Bannister, J. (1996): City watching: Closed circuit television surveillance in public spaces. In: *Area*, Vol. 28., No. 1.: 37–46.
- Fyfe, N. R. (1998): 'The eyes upon the street': Closed-circuit television surveillance and the city. In: *Images of the Street: Representation, Experience and Control in Public Space*. Fyfe, N. R. (ed.). London: Routledge, 254–67.
- Fyfe, N. R. – Bannister, J. – Kearns, A. (1998): Closed circuit television and the city. In: *Surveillance, Closed Circuit Television and Social Control*. Norris, C. – Moran J. – Armstrong G. (eds.). Aldershot: Ashgate, 21–39.
- Gardner, C.B. (1995): *Passing b. Gender and Public Harassment*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Graham, S. (1998): Spaces of surveillant simulation: new technologies, digital representations, and material geographies. In: *Environment and Planning D: Society and Space*, No. 16, 483–504.

- Gregory, D. (1994): *Geographical Imaginations*. Oxford: Blackwell.
- Grosz, E. (1990): Contemporary theories of power and subjectivity. In: *Feminist Knowledge: Critique and Construct*. Gunew, S. (ed.). London: Routledge, 59–120.
- Hannah, M. (1997a): Space and the structuring of disciplinary power: An interpretive review. In: *Geografiska Annaler*, Vol. 79B, 171–80.
- Hannah, M. (1997b): Imperfect panopticism: Envisioning the construction of normal lives. In: *Space and Social Theory. Interpreting Modernity and Postmodernity*. Benko, G. – Stohmayer, U. (eds.). Oxford: Blackwell, 344–59.
- Hartsock, N. (1990): Foucault on power: A theory for women? In: *Feminism/postmodernism*. Nicholson, L. J. (ed.). London: Routledge, 157–75.
- Harvey, D. (1973): *Social Justice and the City*. Edward Arnold, London.
- Helsingin Sanomat (1997): 'Ruotsin varusmiehet videoivat rannikolla sukellusveneiden sijasta nakutyttöjä' ('Svéd katonák tengeralattjárók helyett meztelen lányokat vettek videóra'). 1997. december 17.
- Helsingin Sanomat (1998): 'Kirkot suojautuvat varkailta lisäämällä videovalvontaa' ('A templomok a térfigyelő kamerák számának növelésével tartják távol a tolvajokat'). 1998. június 14.
- Herbert, S. (1996a): The geopolitics of the police: Foucault, disciplinary power and the tactics of the Los Angeles Police Department. In: *Political Geography*, Vol. 15, 47–57.
- Herbert, S. (1996b): The normative ordering of police territoriality: Making and marking space with the Los Angeles Police Department. In: *Annals of the Association of American Geographers*, Vol. 86, 567–82.
- Hill, R. (1996): Women and transport. In: *Changing Places. Women's Lives in the City*. Booth, C. – Darke, J. – Yeandle, S. (eds.). London: Paul Chapman, 111–27.
- Hillier, J. (1996): The gaze in the city: Video- surveillance in Perth. In: *Australian Geographical Studies*, Vol. 34, 95–105.
- Honess, T. – Charman, E. (1992): Closed circuit television in public places. In: *Crime Prevention Unit Series*, Nr. 35. London: Home Office Police Research Group.
- Jacobs, J. (1961): *The Death and Life of Great American Cities*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Jameson, F. (1991): *Postmodernism, or the Cultural Logic of Late Capitalism*. London: Verso.
- Judd, D. R. (1995): The rise of the new walled cities. In: *Spatial practices. Critical Explorations in Social/Spatial Theory*. Liggett, H. – Perry, D. C. (eds.). Thousand Oaks, CA: Sage, 144–66.
- Kaartokallio, M. (1997): Liikkumistottumukset ja niiden muutokset pääkaupunkiseudulla (Travel patterns and their changes in the Helsinki metropolitan area). In: Helsinki: *Publications of the Helsinki Metropolitan Area Council* (YTV, C 1997: 7).

- Koskela, H. (1995): Sähköinen silmä on ystäväsi? Elektronisen valvonnan kaupunkimaantiedettä (The electronic eye is your friend? In: Urban geography of electronic surveillance). *Yhteiskuntasuunnittelu*, 33, 4–15.
- Koskela, H. (1997): 'Bold walk and breakings': Women's spatial confidence versus fear of violence. In: *Gender, Place and Culture*, 4, 301–19.
- Koskela, H. (2000) 'Safe to be afraid': Video-surveillance and women's perceptions of safety. In: *International Journal of Urban and Regional Research*, megjelenés alatt.
- Koskela, H. – Tuominen, M. (1995): Yökaupunki – pelon kaupunki? (Night-city – the city of fear?). In: *Helsingin yö* (The night of Helsinki). Lähteenmaa, J. - Mäkelä, L. (eds.). Helsinki: The City of Helsinki Information Management Centre, 66–89.
- Lees, L. (1998): Urban renaissance and the street. Spaces of control and contestation. In: *Images of the street: representation, experience and control in public space*. Fyfe, N. R. (ed.). London: Routledge, 236–53.
- Lefebvre, H. (1991): *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.
- Liggett, H. (1995): City sights/sites of memories and dreams. In: *Spatial practices. Critical explorations in social/spatial theory*. Liggett, H. – Perry, D. C. (eds.). Thousand Oaks, CA: Sage, 243–73.
- Liggett, H. – Perry, D. C. (1995): Spatial practices. An introduction. In: *Spatial Practices. Critical Explorations in Social/Spatial Theory*. Liggett, H. – Perry, D. C. (eds.). Thousand Oaks, CA: Sage, 1–12.
- Lyon, D. (1994): *The Electronic Eye. The Rise of Surveillance Society*. Cambridge: Polity Press.
- MacCannell, D. – MacCannell, J. F. (1993): Violence, power and pleasure. A revisionist reading of Foucault from the victim perspective. In: *Up against Foucault. Explorations of Some Tensions between Foucault and Feminism*. Ramazanoglu, C. (ed.). London: Routledge, 203–38.
- Madanipour, A. (1996): Urban design and dilemmas of space. Environment and Planning D: *Society and Space*, 14, 331–55.
- Mäenpää, P. (1993): Niin moni tulee vastaan – katutason tutkimus kaupunkijulkisuudesta (You come across so many people – a street-level study on urban sociability). Helsinki: *Publications of the Helsinki City Planning Department* (1993/14).
- Marcuse, P. (1997): Walls of fear and walls of support. In: *The architecture of fear*. Ellin, N. (ed.). New York: Princeton Architectural Press, 101–14.
- Massey, D. (1994): *Space, Place and Gender*. Cambridge: Polity Press.
- Ministry of Internal Affairs (1998): Turva-alan kehittäminen (Improving the security field). Helsinki: *Publications of the Ministry of Internal Affairs*, 4/1998.
- Mitchell, D. (1995): The end of public space? People's Park, definitions of the public, and democracy. *Annals of the Association of American Geographers*, 85, 108–33.

- Nash, C. (1996): Reclaiming vision: Looking at the landscape and the body. *Gender, Place and Culture*, 3, 149–69.
- Nast, H. J. – Kobayashi, A. (1996): Re-corporealizing vision. In: *BodySpace: destabilizing geographies of gender and sexuality*. Duncan, N. (ed.). London: Routledge, 75–93.
- Newman, O. (1972): *Defensible Space*. New York: Macmillan.
- Oc, T. – Tiesdell, S. (1997): Safer city centres: The role of closed circuit television. In: *Safer City Centres. Reviving the Public Realm*. Oc, T. – Tiesdell, S. (eds.). London: Paul Chapman, 130–42.
- Philo, C. (1992): Foucault's geography. *Environment and Planning D: Society and Space* 10, 137–61.
- Poyner, B. (1983): *Design against Crime*. London: Butterworth.
- Poyner, B. (1992): Situational crime prevention in two parking facilities. In: *Situational crime prevention: successful case studies*. Clarke, R. V. (ed.). New York: Harrow & Heston, 174–84.
- Privacy International (1995) : *Big brother incorporated. A report on the international trade in surveillance technology and its links to the arms industry*. London, http://www.privacy.org/pi/reports/big_bro/.
- Ramazanoglu, C. (ed.) (1993): *Up against Foucault. Explorations of Some Tensions between Foucault and Feminism*. London: Routledge.
- Ransom, J. (1993): Feminism, difference and discourse: The limits of discursive analysis for feminism. In: *Up against Foucault. Explorations of Some Tensions between Foucault and Feminism*. Ramazanoglu, C. (ed.). London: Routledge, 123–46.
- Reeves, D. (1996): Women shopping. In: *Changing Places. Women's Lives in the City*. Booth, C. – Darke, J. – Yeandle, S. (eds.). London: Paul Chapman, 128–41.
- Rose, G. (1993): *Feminism and Geography. The Limits of Geographical Knowledge*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Oc, T. – Tiesdell, S. (1997): Safer city centres: The role of closed circuit television. In: *Safer City Centres. Reviving the Public Realm*. Oc, T. – Tiesdell, S. (eds.). London: Paul Chapman, 130–42.
- Salminen, K. (1997): Todellisuus on toisaalla (The reality is elsewhere). *Filmihullu* 2, 6–9.
- Shields, R. (1989): Social spatialization and the built environment: The West Edmonton Mall. *Environment and Planning D: Society and Space* 7, 147–64.
- Sibley, D. (1995): *Geographies of Exclusion. Society and Difference in the West*. London: Routledge.
- Simonsen, K. (1996): What kind of space in what kind of social theory? In: *Progress in Human Geography*, 20, 494–521.
- Smith, S. J. (1986): *Crime, Space and Society*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Soja, E. W. (1989): *Postmodern Geographies. The Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London: Verso.
- Soja, E. W. (1996): *Thirdspace. Journeys to Los Angeles and other Real-and-Imagined Places*. Cambridge, Massachusetts: Blackwell.
- South, N. (1988): *Policing for Profit*. London: Sage.
- Strassoldo, R. (1993): Tilan sosiaalinen rakenne (The social nature of space). In: *Publications of the Department of Urban and Regional Planning 21*. Tampere, Finland: The Technical University of Tampere.
- Takala, H. (1998): Videovalvonta ja rikollisuuden ehkäisy (Video-surveillance and crime prevention). In: *Research Communications*, 41. Helsinki: National Research Institute of Legal Policy.
- Taylor, P. (1994): The state as a container: Territoriality in the modern world-system. *Progress in Human Geography*, 18, 151–62.
- Taylor, P. (1995): Beyond containers: Internationality, interstateness, interterritoriality. In: *Progress in Human Geography*, 19, 1–15.
- Tilley, N. (1993): Understanding car parks, crime and CCTV: Evaluation lessons from Safer Cities. In: *Crime Prevention Unit Series 42*. London: Home Office Police Research Group.
- Trench, S. (1997): Safer transport and parking. In: *Safer City Centres. Reviving the Public Realm*. Oc, T. – Tiesdell, S. (eds.). London: Paul Chapman, 143–55.
- Trench, S. – Oc, T. – Tiesdell, S. (1992): Safer cities for women: Perceived risks and planning measures. *Town Planning Review*, 63, 279–96.
- Wajcman, J. (1991): *Feminism Confronts Technology*. Cambridge: Polity Press.
- Wilson, E. (1991): *The Sphinx in the City. Urban Life, the Control of Disorder and Women*. London: Virago Press.
- Wilson, E. (1995): The invisible flâneur. In: *Postmodern Cities and Spaces*. Watson, S. – Gibson, K. (eds.). Oxford: Blackwell, 59–79.

Bezsenyi Tamás és Mátyás Szabolcs

A TÉRBELILEG FÜGGŐ BŰNELKÖVETŐ CSOPORTOK*

* A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgáltatás-fejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt keretében működtetett Ludovika Kiemelt Kutató-műhely keretében, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem felkérésére készült.

A David Harvey és Henri Lefebvre munkái által megteremtett diszkurzív térben az urbanizált közegű rendfenntartási eszközök, illetve az igazságszolgáltatási szervek munkája teljesen újraértelmezhető, annak ellenére, hogy mindennapi munkájukban elsősorban a hatáskör- és illetékességi lehatárolások egyértelműségét kijátszó szervezetpolitikai döntések játszanak kulcsszerepet. A rendészeti szervek által keletkeztetett iratokból megismert bűnelkövetői csoportokról készült rendszeres információgyűjtések, valamint nyílt nyomozások azt erősítik meg, hogy a csoportosan vagy szervezeten történő bűnelkövetés jellegzetes térbeli mintázatokat követ. Jelen tanulmányunkban azt kívánjuk bizonyítani, hogy a rendőrség szervezeti érdekevezéreltsége alapján Jean-Paul Brodeur rendészeti dichotómiáját – [minőségi (high) és mennyiségi (low)] – újra kell fogalmazni. A Lefebvre és Soja által kidolgozott térbeliség trialektikája alapján az érzékelt térbeliség szintjén kezelik a deprivált társadalmi hátterű zsebtolvajbandák, trükkös csalók, illetve utcai rablók aktivitásának tevékenységét. Míg az elithez kapcsolódó, érzékenyebb ügyek esetén, amit kissé ironikus módon minőségi rendszertként aposztrofálunk Brodeur alapján, a vizsgálatok sokkal kevesebb lehetőséget nyújtanak az érzékelésre, és így jelentősebb az elgondolt térként való beszédmód róla. Noha a minőségi rendszert világot jelentő vendéglátóipari komplexumok, éjszakai lokálok és más üzlethelyiségek felett diszponáló szervezett bűnözői csoportok térbeli mintázatot mutató mozgásának követése és feltérképezése jelentős hatást gyakorolhatna a bűnügyi felderítésre.

A bűnözés vizsgálata meglehetősen komoly problémákat támasztott a felvilágosodás kora óta a kutatók számára, mivel a legtöbb tudományos igényű megközelítés mindenáron kapcsolatot kívánt találni a bűncselekmények szerkezeté, illetve az adott térség nagysága, a népesség eloszlása között, ez pedig Lefebvre (1974) gondolatait Soja (1996) által továbbépítve az érzékelt térre vonatkozott. A térképeken ábrázolt terek, valamint az ezekre rávetített bűnelkövetések (Guerry 1833) úgy jelentek meg, hogy a teret mint fizikai jelenségek gyűjteményét kezelték. Ezek a kutatások általában egyértelmű határokat jelöltek ki a térben, a geometriai gondolkodás a településszerkezetet vette alapul, a város önkormányzata, illetve az állami szervek által meghatározott határokat. Az ezzel szoros összefüggésben lévő szociális környezet, illetve a bűnözői magatartás minősége nem jelent meg. Az elgondolt tér koncepcióját megalapozó mentális és kognitív tér problematizálása már a második világháború után jelent meg, először a szociológusok munkáiban, majd a társadalomföldrajzi szakirodalomban. Hosszú út vezetett oda, hogy a rendészeti jellegű adatokat ne pusztán a települések szerkezetét alapul véve, az érzékelt tér alapján ismerjük meg, ha a bűnügyi adatok gyűjtése során az elgondolt tér szerepe, vagyis az elkövetők véleménye, helyválasztása nem volt fontos a kihallgatások során.

A helyzet megértéséhez fontos, hogy egy adott városban a bűnözésre vonatkozó adatokat a rendészeti feladatok monopolizálására törekvő rendőrsegek szolgáltatták, amelyek saját szervezeti igényeiknek megfelelően már a XX. század elején is megtehették, hogy az éves jelentésekben kevesebb büntetőeljárás elindításával támasztották alá munkájuk sikerét, majd a szöveg végén elismerték, hogy nőtt a bűncselekmények száma (Jelentés 1906). A század első felében ez még nem jelentett problémát, a kognitív disszonancia redukcióját alapul véve, ezt el lehetett könyvelni sikerként. A század második felére nyilvánvalóvá vált, hogy a rendőrhatalomra nehezedő – egyrészt a közvélemény, a politika, illetve a média felől érkező – nyomás miatt az adatok kezelése új típusú módszereket kíván meg. Az egységesített bűnügyi statisztika a Belügyminisztérium és a Legfőbb Ügyészség 0011/1962. számú közös utasítása alapján 1964. január 1-jétől lett bevezetve, mint adatbázis. Napjainkban a nyomozás során fontos szerepet tölt be a Net-zsaru adatbázis, mivel az összes folyamatban lévő ügyben (büntetőeljárásban) lehet szűrő-kutató munkát folytatni (országosan, például telefonszámra, személyekre illetve a rendszámra, bűncselekményre) (Nyitrai 2015: 5)

A szocialista időszakban az állami médiában a bűnelkövetés térbelisége nem vált explicitté, így a rendszerváltásig kellett várni, hogy megteremtődjön az a kettősség, amely egyrészt a terület bűnözési helyzetét jellemzi (Sóvágó 2006), másfelől a település kriminál-geográfiai értelmezéséhez nélkülözhetetlen szociokulturális feltételeket is vizsgálja (Lelesz 2000). Nyilvánvalóan a szocialista időszakban is fontos volt a büntetőeljárások számának alacsonyan tartása, hiszen a jogalkotó az 1961. évi V. törvényben, az első szocialista büntető törvénykönyvben külön tényállási elemként vezette be az emberölés kísérletét, amivel a korábbi súlyos vagy halált okozó testi sértés tényállások helyett az előbbi preferálását várta el. Mindazonáltal ez egy évtized alatt óriási gondokat okozott, mivel sak 1965-re nézve a 113 befejezett emberöléshez viszonyítva több mint kétszerese lett a kísérlet, 322 esetben zárták le így az ügyet (Túri 1968). Ennek eredményeképpen a következő, 1978. évi IV. törvényként ismert büntető törvénykönyvbe beemelték a halált okozó súlyos testi sértést, amibe a korábbi emberölés kísérleteként kezelt ügyeket kívánták átemelni (Bócz 2010: 324–330). Bócz Endre, akkori fővárosi főügyész helyettes kutatásából kiderül, hogy a statisztikai szempontok miatt fontossá vált tényállást az ügyészség az első években mégsem alkalmazta akkora számban, mint az elvárt lett volna (Bócz 1982).

A rendszerváltás idején¹ Komáromi István, későbbi Pest megyei rendőrfőkapitány, mint XXII. kerületi kapitány tudományos értekezésében úgy nyilatkozott: „*A helyi rendőrség kizárólagos, egyirányú függőségét (pl. felsőbb rendőri szerv vagy csak a polgármester) fel kell*

---

1 A kontextusra jellemző, hogy az államigazgatás ezernyi aspektusát érte teljesen, vagy részben készületlenül a rendszerváltás. Vö.: Balassa Bence: Rendőrség és civil társadalom. in: Rendvédelmi Füzetek 2009/2. szám, RTF, Budapest, 2009. (83. o.).

váltania a többszempontú, sokirányú, nyilvános kontrollnak” (Komáromi 1990: 190). Ebben az időszakban még egyértelmű volt, hogy a büntetőeljárásról szóló 1998. évi XIX. törvény-nyel az ügyész is formailag vezetőként, valójában inkább harmadik félként a bűnügyek kezelésébe, aminek köszönhetően ma egy helyi szintű rendőrtiszt egyszerre találkozik felsőbb szintű rendőri feladatsabásokkal, ügyési kívánalmakkal, valamint a helyi politikai vezetők által megfogalmazott elvárásokkal. Ezek inkonzisztenciája természetes velejárója a hazai modern rendőrségnek, ami ellehetetleníti a hatékony munkavégzés irányvonalait.

A bűnügyi statisztikai adatokkal való játéknak az angolszász területen elég komoly irodalma van (Eterno – Silverman 2012), amit Magyarországon még nem igazán vettünk át. Nálunk még mindig a bűnügyi adatok megbízhatatlansága esetén a sértettek feljelentési hajlandóságából kiinduló látenciára fókuszálunk (Erdei 2013: 119–125), nem pedig az esetleges átkönyvelésekre, amit a *The Wire* című sorozatban az úgynevezett „*Juking the stats*” tömör mondásával illusztrálhatunk. Természetesen egy betörést is lehet rongálásként, vagy egy rablást is kifosztásként kezelni, ami mögött tapasztalható indokokat makroszinten, a *Bűnügyi Szemle* egykori főszerkesztője úgy látta: „*a bűnözés a politika szintjére emelkedett, azt jelenti... hogy nincs az a miniszter, és valóban nincs is és nem is lesz, amelyik azt mutatná be, hogy mennyivel romlott a bűnözés helyzete, és hogy ez a folyamat, ez a tendencia még növekedni is fog*” (Déri 2002: 40). Éppen ez a fajta állami, illetve média-elvárás teremti meg azt, hogy a hatóságok az érzékelt tér illetékesség és hatáskör alapján formálódik, amelyben a számszerűsített bűncselekmények önmagában statisztikai játékká válhatnak, vagyis már előre meghatározott szempontok alapján teremtik meg a keretét az elgondolt térnek, amiben a percepciót meghatározza a megismerés célját képező koncepció.

A terek feletti rendőri kontroll Budapesten vizsgálatunk alapján egyáltalán nem lehet egységes és hatékony, hiszen az érzékelt tér alapján konstruálódó bűnügyi adatok újrakontextualizálódnak az elgondolt térbeliség alapján. A rendőri munkát meghatározza az, hogy Budapesten belül mely területeken végeznek ellenőrzéseket gyakrabban, ami visszahat a szabálysértésekre, illetve a megindított büntetőeljárásokra is.

Amíg az érzékelt tér alapvető jelentősége Lefebvre alapján azt jelentette, hogy a tér mérhetővé, teljes mértékben kiszámíthatóvá, mérhetővé váljon (Elden 2004), addig az elgondolt térben a megismerés szubjektív és szervezeti korlátai alapján létrejönnek képzeleti világok, amelyek konceptualizálhatóvá teszik a látenciát, illetve a szervezeti elvárásokat.

Ebből kiindulva vizsgálatunkban sem lehet egységes, hanem sokkal inkább töredezett és eltérő hatékonyságú a bűnelkövetők felderítése, illetve elemzése. Ugyanakkor a térhez való kötöttség miatt a rendészeti szerveknek saját szervezeti céljaik és a média nyomásának engedve különböző eszközöket kell igénybe venniük, hogy mélyebb

ismereteket szerezhessenek a munkájuk tárgyát adó különböző bűnelkövetői csoportokról. A titkos nyomozást folytató szerv a rendelkezésre álló eszközök, módszerek és erők bevezetése során a beszerzett adatokat feldolgozva térképezheti fel bűnözői csoportot vagy akár a bűnszervezetet. (Nyitrai: 2015:141) Az igazságszolgáltatás számára egy finansziális, egyben szervezeti költséget is keletkeztető folyamat, amikor titkos nyomozást folytatnak, figyelést szerveznek egy előre meghatározott célracionális alapján egy bűnözői csoporttal szemben. A megfigyelés, mint ismeretelméleti dilemma itt is keletkeztet úgynevezett vakfoltokat, hiszen a megfigyelés hatására vagy attól függetlenül olyan cselekményeket hajthatnak végre a csoport tagjai, amelyek viszont nem kapcsolhatóak a nyomozás eredeti céljához, így utólag újra kell fogalmazni a nyomozás célját. Ezt a konstruáló szemléletet a kutatók megpróbálták kiiktatni, például a Lawrence Sherman (1995) által életre hívott *Evidence-based policing* (rendészeti stratégia) bevezetésével, amely bűnügyi statisztikai adatok alapján kívánt mintázatokat adni az úgynevezett mennyiségi rendészet körébe tartozó bűnözői csoportok térbeli felbukkanásáról és aktivitásuk időbeliségéről. Az adataik azonban éppen a rendőrségtől származtak, így az elgondolt tér alapján dolgozó rendőrtiszteket a konstruált adatokkal akarták szembesíteni az érzékelhető térbeliségben problémaként jelentkező látenciával és a reagálás relatív lassúságával.

A minőségi rendészet esetében ugyan a büntetőeljárások révén nyerhetőek információk a szervezett bűnözői csoportokról, ám ezeknek az informális szervezeteknek a térbeli érdeklődése, potenciális befektetési hajlandóságának térbeli értelmezése továbbra is vakfolt, vagy inkább a rendőrség információgyűjtő tevékenységében megjelenő különlegességként merül fel, amely maga egyedi jelentőségében mint exkluzív információ nyer jelentést, nem pedig más hasonló típusú információkkal összevetve. Jelen tanulmányban Dikeç (2001: 1785–1805) szavaival élve az igazságtalanság térbeliségéről és a térbeliség igazságtalanságáról kívánunk beszélni a budapesti bűnbandák (bűnelkövetői csoportok és szervezett bűnözői hálózatok) működése, illetve gazdasági-politikai beágyazottsága alapján.

A kutatást szempontjából komoly módszertani kihívást jelentett, hogy a város közterein elkövetett utcai bűnelkövetők világát a szervezett bűnözésnek a városi teret kontrollálni kívánó csoportjaival együtt kívántuk vizsgálni Budapesten, ahol az egyes kerületek között jelentős társadalmi, gazdasági, népességföldrajzi különbségek fedezhetők fel, ami gyökeresen eltérő kriminálgeográfiai viszonyokat teremt. A Budapesti Rendőr-főkapitányság (BRFK) egységes (az összes kerület kriminálstatisztikai adatait tartalmazó) adatbázisát nem célszerű homogén módon kezelni, mivel az egyes kerületek rendszerint nagyvárosnyi lakosságsszámmal rendelkeznek (Mátyás 2014).

Az elemzés teljesebb megértéséhez röviden vázoltuk a történeti utat a morálstatisztikától, Guerry és társainak a munkáitól a Geographic Information Systemig (Chainey és Ratcliffe 2005). A bűnözés térbeli eloszlásának vizsgálatához érdemes hozzátenni, hogy

az 1830-as évek kartográfiai iskolájában megvalósuló morálstatisztikusok munkája sem pusztán az érzékelt térből indult ki, hiszen morálstatisztikai jelzõt éppen azért kapott a XX. századi kutatóktól, mert a mai irányzatok már rálátnak arra, hogy Qutelet és Guerry miként gondolták el a teret. Ugyanakkor az elgondolt tér egyre hangsúlyosabb értelmezése a társadalomkutatók részéről a bűncselekményt helyezte a kriminológiai kutatások középpontjába az elkövető helyett, a motiváció helyett pedig az alkalmat, valamint a kontroll kérdését. A társadalom- és térszerkezeti kriminológia (Bottoms 2012) kutatásai számára az 1960-as években önálló tudományként megjelenő GIS (Geographical Information System – Földrajzi Információs Rendszer) új távlatokat nyitott.

A VÁROSSZERKEZET ÉS A BŰNÖZÉS VIZSGÁLATÁNAK TÖRTÉNELMI ELŐZMÉNYE

A településszerkezet és a bűnözés kapcsolatának első jelentősebb vizsgálatai a Chicago városról elnevezett városszociológiai iskolához kötődnek, ahol már az 1900-as évek elején folytattak ilyen irányú vizsgálatokat. Az itt lefolytatott kutatások jelentőségét éppen az adta, hogy Chicago 1840-ben mindössze néhány ezer fős (4470 fő által lakott) kisebb település volt, amely a század végére, 1890-re 1,09 millió főre duzzadt.² Az urbanizáció azonban strukturálisan átalakította a városi lakosság élethelyzetét valamint a deviáns viselkedéshez fűződő viszonyukat, illetve a későbbiekben a kutatókét is. Ez utóbbira példa Reynolds (1995) kutatása, aki éppen azt bizonyította, hogy a szesztilalom idején (1920–1933) a városban megerősödő szervezett bűnözői csoportok hatalomszerzési mechanizmusairól tudományos kutatás nem készült, miközben – a népességgyarapodásnak köszönhetően – a városi térben megnyilvánuló utcai bűnözés, deviáns viselkedés a chicagói iskola homlokterébe került (Reynolds 1995: 45–120). Miközben a hazai szakirodalom is gyakran emlegeti jelentőségét, elsősorban Ernest Burgess volt az, akinek kutatásai ismertté tették a *zónaelmélet* (vagy *koncentrikus körök elmélete*) fogalmát, amelyben rámutatott a bűncselekmények számszerűsíthetősége, illetőleg a városközponttól való távolság fordított arányosságára.

David Harvey viszont a *Social Justice and The City* című munkájában rámutatott, hogy a városi teret nem pusztán mint érzékelt teret, hanem már sokkal inkább elgondolt térbeliségként kell kezelni. A városi önkormányzatok, a városban működő gazdasági

---

2 Ez a hihetetlen ütemű népességgyarapodás mindenképpen a kockázati tényezők számát növeli. Vö.: „...to approach the evidence-based policing (EBP) from the risk assessment point of view.” in: Balassa-Bezsenyi: Law enforcement administration in criminal service. Archibald Reiss Days, Academy of Criminalistic and Police Studies, Belgrade, 2016. (Volume II., 241.pp.).

céghálózatok kialakítanak, illetve a későbbiekben meghatároznak egy a várossal kapcsolatos ideológiát, amelyben meghatározó szerepet játszik az eredendő egyenlőség illúziója.

A szükségletek, illetve a kereslet és kínálat mennyiségi – állami és magángazdaságban dolgozó – kitermelői előtt úgy jelenik meg mindez, hogy a társadalmi csoportok részére determinált térelosztás szükségességét idézi elő, hiszen a vendéglátóipari egységek, magánbiztonsági cégek őrző-védő munkája vagy a külföldiek megjelenése miatt bizonyos városrészek életvitelszerűen már nem bejárhatók a deprivált társadalmi státuszú bűnelkövetők számára, azok csupán az illegális cselekmény elkövetésének idejére lépne be oda, hogy mozgásuk minél kevésbé legyen feltűnő. Ugyanakkor a városrészek átalakítása végleges kiszorulást is eredményezhet, így a köztereken dolgozó bűnelkövetők választási preferenciáinak beszűkültsége is valósággá válhat a belvárosban. Miközben – szemben velük – a szervezett bűnözői csoportok nyitott, gazdag választási lehetőségekkel szembeülnek ugyanezekben a helyeken (Harvey 1988: 96–118).

Kutatásunkban éppen ezért tartjuk kiemelt jelentőségűnek, hogy Budapest kriminálgeográfiai aspektusú elemzése meginduljon, mivel több magyar kriminológus is foglalkozott már a magyar főváros egy-egy részével (Kerecsi és Ritter 2000: 20–53; Kerecsi és Kó 2001: 100–124). A főváros egészére vonatkozó kutatás viszont relatíve újnak számít, mert bár Koblolka István és Sallai János (2008: 86–102) elvégezték az egyik legteljesebb körű elemzést, azonban Budapest egészét csak az 1960–1985 közötti időszakra vonatkozóan vizsgálták. A kutatás vizsgálatának korlátait jelenti, hogy mi magunk is a BRFK bűnügyi adataiból dolgozunk, vagyis azok hiányai, valamint a szervezett bűnözésre vonatkozó, feltételezéseken alapuló információk korlátozzák kutatásunk megbízhatóságát (Mátyás és Sallai 2014: 335–353).

A KÖZTERÜLETI TÉRSZERKEZET ÉS A KRIMINALITÁS

A bűnözés térbeliségére vonatkozó vizsgálatok az 1980-as évektől kezdődően empirikusan is megerősítették, hogy a bűnelkövetés különféle térbeli mintázatokat követ. ³ A szakirodalom a szomszédos területeknél vagy az átlagosnál magasabb bűnözési fertőzöttségű területet bűnözési gócpontnak nevezi. Mi azonban úgy fogalmazunk, hogy bűnözési gócpont az a hely, melynek területén a bűncselekmények előfordulása nagyobb, mint a szomszédos területeken, és időbeli aktivitását is egyedi mintázat jellemzi.

---

3 Az utóbbi években a nagymintás, szociális térkép kialakítását célzó felmérések mutatják azt, hogy nemcsak a bűncselekmények eloszlása, hanem az állampolgárok biztonságérzete is visszatükrözi a városi terek társadalmi jellemzőit. (pl. Szarvák, 2007).

A bűnözés városi térben történő mikroszintű (utca, háztömb, kereszteződés) tömbösödését először nagy mintán, empirikusan az 1989-es minneapolis-i vészhívásindítások elemzése igazolta (Sherman 1995: 35–52; Eck és Weisburd 1995: 1–33). A vizsgálat 320 000 rendőrségre beérkező hívásindítás helyszíneinek térbeli eloszlását elemezte, és bizonyos bűncselekménytípusok (autólopások, rablások) esetében nagymértékű térbeli koncentrációt állapított meg. További kutatások megmutatták, hogy a legtöbb bűnözési gócpont nagyfokú időbeli állandóságot mutat, ami a bűncselekmények területi előrejelzését és hatékony, koncentrált megelőzését teszi lehetővé. A gócpontok jelentősége mind a rendészeti, mind a bűnmegelőzési vizsgálatok középpontjába kerültek.

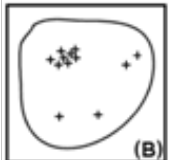
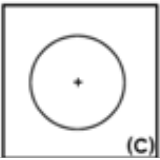
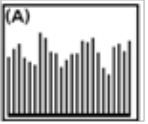
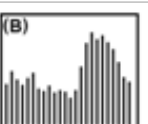
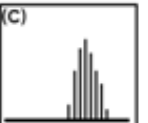
A társadalom- és térszerkezeti kriminológia a gócpontok kialakulása mögött a bűnalkalmak csoportosulását látja. A bűnalkalom fogalmát a rutintevékenységek irányzata (*routine activity theory*, a továbbiakban RAT) alkotta meg. Eszerint a bűnalkalom a motivált elkövető és az alkalmas célpont találkozása lehetséges őrző-védő személyek hiányában. A bűnalkalom az a lényegi komponens, mely az elkövető motivációját bűncselekménybe fordítja.

A legtöbb korábbi kriminológiai elmélet – a funkionalista, illetve szimbolikus interakcionista modellek – egyszerűen egyenlőségjelet tett a motiváció, valamint a bűncselekmény közé. Ezen elméletek kiindulópontja szerint minden valamirevaló motivált elkövető megtalálja a megfelelő alkalmat, hogy bűncselekményt kövessen el, mert tudásának egy része a városi tér használatával kapcsolatos. Az utcai rablások, valamint a betörések esetében szereplő adatok rendkívüli forrásbőséget jelentenek, mivel az adott populáció térbeli eloszlását alapul véve sok esetben véletlenszerű eloszlást eredményezne a bűncselekmények megvalósulása. Éppen ezért fontos, hogy az érzékelt térből való kiindulás ellenére az elgondolt térbeliség a bűnelkövető részéről is vizsgálható legyen, hiszen a motiváltság az egyik alapvető faktora annak, hogy a helyszínválasztás tudatos döntés eredménye. A két halmaz (bűnalkalom és motivált elkövető) méretének arányai alapvető fontosságúak, mint ilyenek pedig a bűnözés térbeli mintázatát átalakítják a – feltehetően – gócpontok magyarázati ereje szempontjából.

A RAT lényege viszont, hogy a bűnalkalom az a lényegi elem, mely meghatározza a bűncselekmények számosságát és ezáltal térbeli mintázatát is. Cohen és Felson (1979: 588–608) tanulmánya a második világháború után bekövetkező nagyarányú bűnözésnövekedés okát – az ossztársadalmi szinten bekövetkező napi rutintevékenységek változása miatt – a bűnalkalmak számának növekedésében látta, nem pedig a „morális pánikban”, az „emberiség lezüllésében”, vagy a motivált elkövetők számának hirtelen, ugrásszerű növekedésében.

A korábbiakban láttuk, hogy a gócpontok tér- és időbeli együttállások következményei. Ebből következően az egyes gócpontok időbeli aktivitása és térbeli kiterjedése is nagy változatosságot mutat. Ezt felismerve készítette el Ratcliffe (2004) az ún. gócpontmátrixot.

1. ábra: Ratcliffe gócpontmátrixa

		Térbeli karakterisztika		
	Gócpontmátrix	 (A) Elszórt	 (B) Tömbösödő	 (C) Pontszerű
Időbeli karakterisztika	 (A) Elterülő		Külső-Józsefváros	
	 (B) Fókuszált	Lakótelepek		Központi helyek
	 (C) Akut		Szórakozóhelyek vonulási útjai	

A gócpontok térbeli kiterjedése és karakterisztikája alapján három típust különböztet meg:

- Elszórtnak nevezi a gócpontot, ha a gócpontot létrehozó pontok (bűncselekmények) egyenletesen szétszóródva helyezkednek el a gócpont területén (egy lakópark lakásfeltörései).
- Tömbösödő (mint a sportesemények alkalmi során a stadion körül).
- Pontszerű, nagyon kis helyrekoncentrált (akár egy bevásárlóközpont parkolója).

Időbeli karakterisztika szerint lehet:

- Elterülő, vagyis a gócpont aktivitásában semmilyen csúcs(pont) nem azonosítható.

Fókuszáltnak nevezzük, ha bizonyos napszakban a bűnözői aktivitás jelentősebb, mint máskor.

- Akutként osztályozzuk, ha a gócpont csak egy időben igen lehatárolt időszakban aktív. A táblázatban – kutatási eredményeinket megelőlegezve – az általunk azonosított gócponttípusokat helyeztük el.

A hatékony bűnmegelőzéshez azonban a gócpontok térbeli észlelésén túl meg kell értenünk azokat a folyamatokat, melyek a kialakulásuk mögött meghúzódnak, vagyis azokat a tényezőket, amelyek egy konkrét gócpont létét magyarázhatják.

AZ UTCAI ADATOK JELENTŐSÉGE

ADATOK

A BRFK rendelkezésünkre bocsátotta a 2013-ban Budapesten rablás bűncselekménye miatt történt nyomozáselrendelések adatait. Az anonimizált adatok tartalmazták az elkövetések helyét, idejét, a sértett életkorát és számos további változót.⁴ Ebben az elemzésben – a gócponttípusok meghatározásakor – csak az elkövetés helye és ideje változókkal dolgoztunk, mivel ezek minden rendelkezésünkre álló ügynél szerepelnek (sajnos az elkövetéssel kapcsolatos további adatok rapszodikusán kerültek be a rendőrségi statisztikába, noha ezek szisztematikus vizsgálatából további következtetések vonhatók le).

Ahhoz, hogy megítélhessük, milyen mértékben tükrözik a rendelkezésünkre álló adatok a valóságot, foglalkozni kell a látencia, valamint a rendőrségi statisztika létrejöttének kérdésével. A tényleges bűnözés mérésére számos ország évenként, reprezentatív mintán áldozati felméréseket végez, melyekből megbecsülhető a hatóság által regisztrált bűncselekmények és a nem bejelentett bűncselekmények aránya. Magyarországon az Országos Kriminológiai Intézet 2003-ban végzett ilyen sértetti vizsgálatot, mely a rablás bűncselekmény-látenciája tekintetében a British Crime Survey-hez⁵ hasonló eredményt kapott: a rablások csupán közel 50%-a jut a hatóságok tudomására, ami komolyan felveti a korábban Déri Páltól (2002: 41) hivatkozott szempontokat is, hogy: *„elkezdődött a manipulálás, és – tisztelet a kivételnek, nem általánosíthatok – eljutottunk arra a fokra, hogy azok a kapitányságok, amelyek ténylegesen nem fogadókészek a sértettekkel szemben, amelyeknek a munkája általában nem említhető jobb minőségűnek – de inkább mondjuk ki az igazat: rossz a kapitányság munkája –, azoknak a legszebb a statisztikai táblázata.”* Ezzel az idézettel is azt kívánjuk alátámasztani, hogy a brit eredményekkel szemben a hazai kutatásoknak számot kell vetniük a kapitányságokon történő feljelentések esetleges meg nem valósulásával, hiszen a panaszírodák egyfajta kapuőrszerepet is ellátnak a szervezeti elvárásoknak megfelelően. A rendőrségi statisztika rendszerében a nyomozáselrendelések az ismertté vált bűncselekményeknél szűkebb halmoz. A bűncselekmény regisztrációját nem minden

---

4 Az egyes elkövetések adatai: elkövetés helye, ideje, terület/helyszín jellege, sértett életkora, elkövetők száma, elkövetők becsült életkora, kárérték, elkövetés módja.

5 1982 óta két évente, majd 2001 óta évente végeznek áldozati felmérést Angliában és Walesben.

esetben követi nyomozáselrendelés, ami talán részben a nyomozás felfüggesztésének korai elrendelése miatt lehetséges, vagy az elkövető büntethetőséget kizáró oka miatt, mint például a kiskorúság.

Így felmerül a kérdés, hogy ekkora látencia esetén van-e értelme bármiféle térbeli elemzésnek. A bűnügyi statisztikával dolgozó kutatók – minthogy a kriminológia máig adós a területalapú áldozati vizsgálatokkal, melyek alapján képet alkothatnánk a lakosság feljelentési hajlandóságáról, illetve az esetleges sikertelen nyomozásindítások területi megoszlásáról – ezt azzal az érveléssel szokták áthidalni, hogy nagy valószínűséggel azok a helyek, ahol a regisztrált bűncselekmények koncentrálnak, ugyanazok a területek, ahol a látens bűncselekmények magasak.

Ugyanakkor felmerül a kérdés: nem hibásan használjuk a regisztrált bűncselekményeket, mint a látens bűncselekmények indikátorait (Chainey és Ratcliffe 2005; Ratcliffe 2004: 5–23), ha komolyan vesszük a Déri Pál által fentebb említetteket? Mert akkor a jéghegy vízfelszín feletti csúcsát valójában a realitáshoz való komolyabb elköteleződésként is értékelhetjük, így pedig a kiterjedt, úgymond víz alatti részt más területeken kellene sejtenünk.

Persze ezzel hipotetikusán sokkal nehezebb dolgozni, noha az a következtetés, hogy a lakosság területileg egyenletes feljelentési hajlandósággal rendelkezik, komoly módszertani probléma, hiszen a kerületenként eltérő szociokulturális közegek homogenizált kezelése adott esetben a hatékonyságukat és átláthatóságukat figyelembe vevő kapitány-ságokra üt vissza.

AZ „UTCAI” DEFINIÁLHATÓSÁGÁNAK PROBLEMATIKÁJA

A vagyon elleni bűncselekmények esetében általánosan elmondható, hogy azelkövető által jól megválasztott alkalom a legfontosabb tényező, amely minimalizálja a végrehajtás lebukási kockázatát. Esetenként ezen alkalom kiválasztását egy alapos terepszemle, a sértett szokásainak megfigyelése, tippadó használata előzi meg (Bói 2016: 8).

A nyomozáselrendelések különböző helyszíntípusokra vonatkoztak, melyek többségében utcai rablások voltak, de tartalmaztak közlekedési eszközön, lépcsőház közös udvarán, üzletben, telephelyen, megállóknál történt elkövetéseket is.

Nem soroltuk az utcai rablások közé a közlekedési eszközökön elkövetett rablásokat. Ennek az elkülönítésnek több oka is van. Egyrészt a helyszín pontos megjelölése nehezebb, mint a közterületeknél. Másrészt a külföldi szakirodalom is használja ezt

az elkülönítést, részben a kontrollt gyakorló szerv,⁶ részben a szituációs elemek különbözősége miatt – az erre vonatkozó vizsgálatok többsége a szituációs bűnmegelőzés körébe tartozik. A tömegközlekedési megállóknban, terminálokon és a bevásárlóközpontokban elkövetett cselekményeket az utcai rablások körébe soroltuk (a közterület jellegére külön változót vettünk fel). A rendelkezésünkre álló adatok a helyszínmegjelöléseket különböző formában és különböző pontossággal tartalmazták. Az utca és házszám típusú megjelölésektől kezdve a csupán kerületre vonatkozó megjelölésekig különböző regisztrálási módok merültek fel. Mindez jól bizonyítja, hogy a rendőrség egységesnek látszó rendszere mögött az eltérő státuszgazdálkodási lehetőségek mellett kerületenként eltérő szakmai figyelemmel és feladatszabási elvárásokkal találkozunk. A pontatlan helyszínmegjelölések adódhatnak a magyar rendőrség számítógépes rendszerének, a Robotzsaru elnevezésű programnak hibás vagy pontatlan geokódolásából, vagy a sértett/bűncselekményt regisztráló pontatlan helyszín-megjelöléséből is. A térbeli elemzés előtt nem tudhattuk, hogy a térbeli mintázatban mekkora szerep jut a körzeteknek, szomszédságoknak, utcaszakaszoknak vagy mikroszintű helyszíneknek (háztömb, kapualj), más szóval a területalapú megközelítés „mértékegységeinek”.

1. táblázat: A budapesti adatok alakulása a fentiek figyelembevételével

Rendőri eljárásban regisztrált rablások száma 2013-ban	914
Nyomozáselrendelések száma 2013-ban rablás büntette ügyében	820
Az elkövetés helyszíne valamilyen pontossággal meghatározható (térképen ábrázolt adatbázis)	805
Utcai rablások száma	652
Utcai rablások száma, ahol a helyszín „pontos” vagy „útközépileg-rövid”	411

Az elemzést az ArcGIS 10.1 nevű GIS szoftverrel végeztük. A GIS betűszó az angol Geographic Information System (geográfiai információs rendszer) rövidítése, mely olyan számítógépes rendszert jelent, mely georeferált (földfelszínre vonatkoztatott térbeli referenciával rendelkező) adatokat tárol, kezel, integrál, elemez és jelenít meg.

6 A legtöbb nyugat-európai országban – ahogy hazánkban is kialakulóban van – a közösségi közlekedés rendszete külön igazgatási egység alá tartozik, melynek tagjai a saját területükön végeznek vizsgálatokat.

GÓCPONTKÉPZŐDÉS A BUDAPESTI UTCAI RABLÁSOK ESETÉBEN

Miután meghatároztuk a bűnözési gócpont fogalmát, nézzük, milyen módszerek állnak a rendelkezésre, hogy azonosítsuk, illetve térképen megjelenítsük azokat.

A bűnözési térképek készítőinek – miután a számítógépek elterjedése és a térinformatikai szoftverek fejlődése lehetővé tette – szembe kellett nézniük a problémával, hogy az egyes, térképen pontként megjelenített bűncselekményeket milyen algoritmus alapján sorolják csoportokba, nagyobb egységekbe. Alapvetően két lehetőség áll az elemző előtt. Az egyik az adatok összesítése olyan mesterséges területi egységekbe, melyeket a rendőrség, közigazgatás használ, a másik opció pedig az adatok „természetes” csoportosítása, klaszterek kialakítása szomszédsági alapon. A bűnözéstérképészet ezt a módosítható területi egység problémájának nevezi (MAUP = modifiable areal unit problem), ami lényegében adatvesztést, az adatok pontosságának csökkenését jelenti. Az adatok nagyobb területi egységbe történő összevonásával kapott értékek szükségképpen elfedik az egyes adatok közötti területi különbségeket. A korábbi évtizedekben készített úgynevezett hagyományos bűnözési térkép valamely közigazgatási vagy rendőrségi egység területére nézve tartalmazott összesített adatokat, kezdetben közigazgatási kerületre, illetőleg a rendőrhatalóság illetékességi területére, később szavazóközre vonatkoztatva. Egy ilyen úgynevezett mezoszintű elemzés természetéből adódóan az eltérő kerületek szintjén összesített adatokkal dolgozott, és bár számos mérőszám kiszámítását lehetővé tette (területre/lakóra jutó bűncselekmények száma), elsősorban a kerületek közötti bűnözés összehasonlítására volt alkalmas, de nem tudta elősegíteni a rendőrségi munka hatékonyságának növelését vagy a költséghatékony bűnmegelőzési projektek kialakítását. Egy ilyen térkép például a IV. kerület esetében semmit sem árul el arról, hogy a kerületben elkövetett rablások 66%-át az újpesti lakótelepen követték el, mely Újpest lakosai alig egyharmadának lakóhelye (KSH 2012: 21), Újpest területének pedig csak valamivel több mint 17%-a. A MAUP-csapda elkerülésére olyan módszerek kialakítására volt szükség, melyek „nem kényszerítették az egyes bűneseményeket előre kijelölt határokkal bíró csoportokba” (Ratcliffe 2010: 10). A következő technikák jöttek létre: térbeli ellipszis, tematikus rácsozású térkép és folyamatos felszínű térképek módszerei, melyek a Kernel-féle sűrűségbecslést használják (Ratcliffe 2010: 10).

2. ábra: Budapest hőképszerű gócpontokra vonatkozó térképe

A hőképszerű gócpont alapú térkép alapja, hogy az adott területegységre eső rablások számát, a rablási sűrűséget ábrázolja, anélkül, hogy bármely előre rögzített területi/ közigazgatási/földrajzi egységet venne a számítás alapjául, ezzel elkerülve az úgynevezett MAUP veszélyét. A fenti térképen fekete színnel emeltük ki Újpest kerületét, melyen belül a rablási gócpont az újpesti lakótelep területére esik. A Kernel-féle sűrűségbecslés valamely pont vagy vonal adott területegységre jutó számát határozza meg, miközben Kernel-féle súlyozást, vagyis egyfajta simítási technikát alkalmaz; a módszer alkalmazása – a paraméterek megválasztásából adódóan – igen nagy teret hagy a térkép készítőjének a gócpont meghatározásában. Így a kvantitatív adatok interpretálása már az adathalmaz kialakításánál megkezdődik (Ratcliffe 2010: 10), azaz a vizsgálandó tárgy határvonalainak megrajzolásával determinálható a jelenség heterogenitása, illetőleg kiterjedése.

A gócpont meghatározásának egyedüli kritériuma, hogy területén a bűncselekmények előfordulása (vagy jövőbeli előfordulási valószínűsége) nagyobb, mint a szomszédos területeken, ezért igen nagy teret hagy a térkép készítőjének abban, hogy mit fog gócpontként azonosítani. A térbeliség szempontja mellé így a nagy mozgás-szabadság miatt érdemes az időbeli aktivitást is beemlíteni a definíciós keretbe. Budapest

esetén ezt a fajta elemzést úgy valósítottuk meg, hogy a Ratcliffe-mátrix alapján az alábbi gócponttípusokat különítettük el:

2. táblázat: Budapesti gócpontok tematikus elkülönítése

Gócpont típusa	Térbeli jellemző	Időbeli aktivitás	Magyarázó elmélet
Átmeneti és külső lakóövezetbeli lakótelepek	Elszórt	Fókuszált	Rutincselekvés-elmélet
Éjszakai szórakozóhelyek vonulási útja	Tömbösödő	Akut	Bűnözést vonzó hely
Központi helyek	Pontszerű	Fókuszált	Bűnözést generáló helyek
Józsefváros	Elszórt-tömbösödő	Elterülő	Közösségi hatékonyság, szomszédsági hatás

A bűnözés városi térben való eloszlása nem egyenletes és nem véletlenszerű (Ratcliffe 2010: 5). A bűnözés térbeliségét mikroszinten vizsgáló elméletek szorosan kapcsolódnak a lehetőségelméletekhez (Eck és Weisburd 1995: 1–33., Weisburd, Groff és Yang 2012: 90). Észszerű tehát a bűnözés térbeli mintázata mögött elsősorban a bűnözési lehetőségek térbeliségét meghatározó tényezőket és folyamatokat keresni.

Ratcliffe (2010: 14–17) úgy fogalmaz, hogy a bűnözési térképek készítői megfejthetik a térbeli mintázatokat, a folyamat lényege, hogy a bűnözés mintázatát az elemző igyekszik más térbeliséggel rendelkező társadalmi jelenségekkel kapcsolatba állítani, majd az értelmes oksági magyarázat próbáját kiálló kapcsolatok erősségét és irányát határozza meg. Az elmélet lényege abban áll, hogy a térbeli mintázatok vizsgálatakor felhasználják a napjainkban egyre nagyobb számban rendelkezésre álló térbeli adatbázisokat, illetve a GPS-adatok révén a helyszínek pontosabb lokalizálását. A bűnözés mintázatainak magyarázatakor így lehetőség adódna a kutató számára, hogy a rendőrségi adatok alapján térbeli korrelációkat keressen, ami Magyarországon még igen újszerű ötletként aposztrofálható. Ratcliffe ugyanakkor a felderítő jellegű térbeli adatelemzést (Ratcliffe 2010: 10) tartja a jövőbeni kutatások zálogának.

A kutatás során egyértelmű összefüggést találtunk a kötöttpályás közlekedés és az utcai rablások térbeli mintázata között. Ez eddig egyszerű térbeli korreláció, melynek erősségét bizonyos mérőszámokkal jellemezhetjük – az oksági hatás leírása lesz az, ami magyarázó erővel ruhazza majd fel ezt a korrelációt. A gócponttípusok közül – a mögöttük meghúzódó magyarázó okokat tekintve – kutatói szempontból a lakótelepi gócpontok

a legérdekesebbek, ahol a lehetséges magyarázó okok megismerése közben a térbeli korreláció nem érhető meg egyfajta terepkutatással összekapcsolt etnográfiai vizsgálat nélkül, hiszen az ott élő emberek szokásos mozgását, helyválasztási preferenciáit másként nem érthetjük meg.

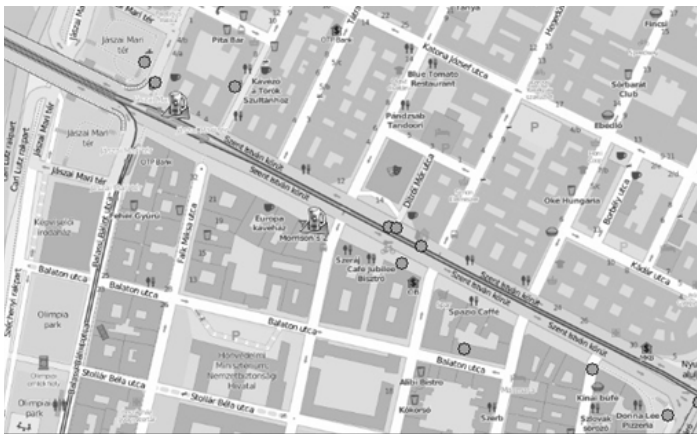
ÉJSZAKAI SZÓRAKOZÓHELYEK ÉS SZERVEZETT BŰNÖZÉS KAPCSOLATA

A következő gócponttípus látszólag a korábbi tematikus egységhez, az utcai rablások világához kapcsolódik. Azonban minthogy a szórakozóhelyekhez és a budapesti éjszakai élet ritmusához kötődik, így ezek a gócpontok egyrészt tipikusan az éjszakai szórakozóhelyek és az éjszakai közlekedés főbb útvonalait összekötő ún. vonulási utak mentén alakulnak ki, másrészt a médiahatás itt komoly magyarázóerővel bír a fogyasztó vendégek, illetve a rendőri beavatkozó egységek számára is.

Az elkészített pontokat tartalmazó vektoros állomány néhány (21) fontos budapesti szórakozóhely térbeli adatait tartalmazza. A szórakozóhelyek körüli pufferzónában megvalósuló, valamint a szórakozóhelyek és az éjszakai közlekedés csomópontjai közé eső elkövetéseket soroltuk ebbe a típusba.

3. ábra: Budapest belvárosát érintő gócpontok

A fenti ábrák közül az első a Nagymező utcai, a másodikon a Király utcai, a harmadikon a Szent István körüti éjszakai gócpontot láthatjuk. A rutincelekvés-elmélet felől közelítve könnyen megérthetjük a kialakulásuk mögött meghúzódó okokat. A sértettek alkoholos befolyásoltságára vonatkozóan az adattábla nem tartalmazott adatokat, viszont a rendőrségi iratkezelési gyakorlat alapján kijelenthetjük, hogy a helyszínt meghatározni próbáló széljegyzetek („az Oktogon és a Blaha között valahol”) éppen azt kívánják elfedni, hogy a sértettek ittas állapota miatt rendkívül nehéz magát az elkövetés helyét is meghatározni. Ez különösen könnyű célponttá teszi őket, és részben magyarázza

a gócpont kialakulását. Érdekes azonban egy lépéssel tovább menni, és megvizsgálni a gócpontot az elkövetők szemszögéből. A gócpont több sajátosságát is megértjük, ha beemeljük a magyarázatba a távolság hanyatlásának törvényét, vagyis azt, hogy a legkisebb erőfeszítés elve a bűnelkövetők magatartásának értelmezését foglalja magában. Először a harvardi nyelvész, George Kingsley Zipf (1949) fogalmazta meg a humánökológia területén a legkisebb erőfeszítés elvét, ami azt jelenti, hogy egyén az adott cselekvés kivitelezéséhez szükséges erőfeszítés minimalizálására törekszik. A szabály igaz az emberi kommunikáció vagy a térbeli viselkedés területén is – így alkalmazható az elkövetők térbeli mozgására. Az elv a környezeti kriminológia elméleteiben is felbukkan, Brantinghamék (1982) is felhasználják a bűnözés geometriai elméletének kidolgozásakor. A bűnözői viselkedésre adaptálva a legkiseb erőfeszítés elve a következőképpen jelenik meg: a bűnözői aktivitás a nyugvóponttól (elkövető lakhelye, munkahelye, frekvenciált tartózkodási helye) mért távolság növekedésével csökken, ugyanis a távolság leküzdése pénzt, időt és energiát igényel. Ha ezek bármelyike korlátozott, akkor egy közeli helyszín előnyt élvez egy távolival szemben. A tételt számos empirikus kutatás igazolta, pl. az ún. journey-to-crime (mekkora utat tesz meg az elkövető a bűncselekmény elkövetéséhez) jellegű vizsgálatok (Pizzaro, Corsaro és Violet Yu 2007: 375–394).

Mindez úgy kapcsolódik a fentebb ismertetett gócponttípushoz, hogy a szórakozóhelyek közelében elkövetett rablások egyrészt többnyire távolabb vannak a város hagyományos lakókörzeteitől, másrészt a tipikus elkövetési időpontok sem esnek egybe az emberek többségének természetes életritmusával. Ezért azt feltételezzük, hogy ezeknek az útvonalhosszaknak valamilyen módon meg kell jelenniük a rablási cselekményekben. Ha gondosan megvizsgáljuk az egyes gócpontokra jutó rablások átlagos kárértékét, megtaláljuk a magyarázatát, hogy bizonyos elkövetők miért tesznek meg hosszabb utat a lakóhelyüktől a bűncselekmény elkövetéséhez:

3. táblázat: A rablások átlagos kárértéke gócponttípusonként

Gócponttípus	Átlagos rablási kárérték (forintban)
Szórakozónegyed vonulási útvonalai	77 429
Átmeneti és külső lakókörzeti lakótelep	61 410
Józsefváros	37 265

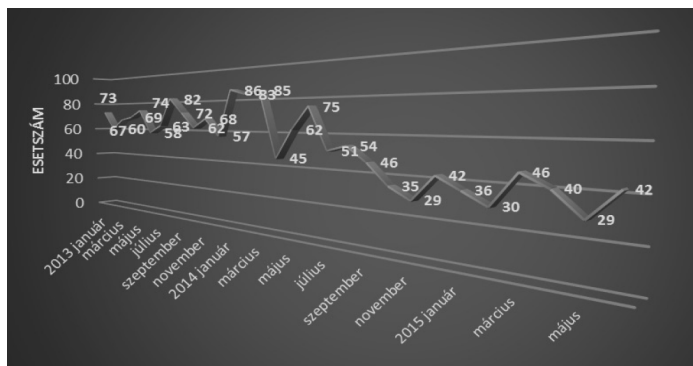
A rendészeti szakterminológiában szereplő „könnyű és jutalmazó zsákmány” kifejezés találóan érzékelteti, hogy a gócpontokban a könnyen áldozattá váló személyek nagy száma mellett megjelenik az ellenállás lehetőségének hiánya is. A rablási gócpontra vonatkozó típus sajátos időbeli aktivitást mutat, mivel szezonális, heti és napi ciklikussága

jól azonosítható. Időbeli aktivitása jól köthető az iskolaidő (szeptembertől júniusig) csütörtök, péntek és szombat éjszakáihoz, valamint az ezt követő hajnali órákhoz, a tipikus elkövetési időpont pedig 22:00 és 05:00 óra közé tehető.

A külföldi szakirodalomban jól ismert a bűnözésszennyezés elmélete. A gondolat – mely a Farrel és Roman szerzőpáros munkájából született (2006) – lényege, miszerint ahogy a széneróművek szennyező szulfur-dioxidot bocsátanak ki a levegőbe, ami rontja a környező települések életminőségét, ugyanúgy bizonyos szolgáltatóegységek is jelentősen hozzájárulnak szomszédságuk magas bűnözési rátájához. A párhuzam meghatározhatja egy lehetséges szabályozás irányát, ami kikényszeríthetné a profitmaximalizációban érdekelt szórakozóegységek részvételét a megelőzési stratégiákban.

A rablási trendek, gócpontok meghatározásakor a 2013, 2014. és 2015. évi adatokat is felhasználtuk, míg az elkövetés motívumai, illetve az áldozattá válás kockázatát növelő tényezők vizsgálatokor a 2015. évi büntetőeljárások adatait vettük alapul.

4. ábra: A rablások száma havi bontásban Budapesten 2013-2015-ig

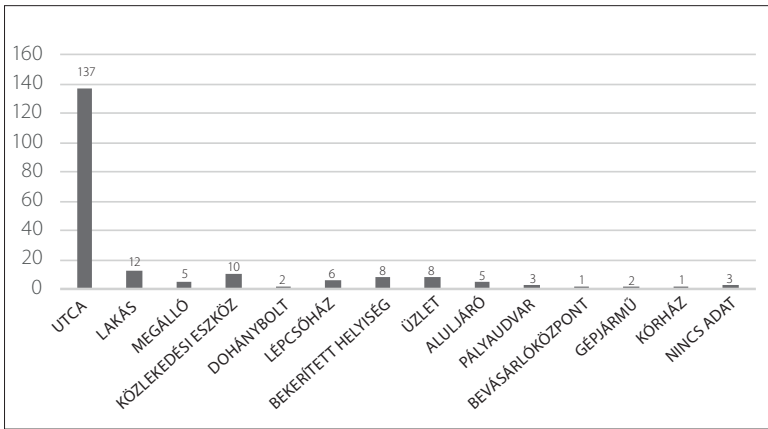

A 2014-es évben a Budapest területén elkövetett rablások tekintetében egyértelmű csökkenő tendencia figyelhető meg. A csökkenés 2014. szeptembertől válik markánsná. Feltételezésünk szerint ez összefügg azzal a ténnyel, hogy a Budapesti Rendőr-főkapitányság csatlakozott a 19 megyés járőrszolgálathoz, mely a főváros bűnözési gócpontjain extra járőrparók jelenlétét biztosította. A 2003-2008 közötti időszakra jellemző budapesti rendőri erőkoncentráció is hasonló eredményre vezetett. (Tihanyi 2014.) A trend a 2015-ös évben is tartósan (az 1. félévben) alacsony marad.

A csökkenő tendencia ellenére a rablási gócpontok helyszínei nem változtak, bár megfigyelhető bizonyos területeken áthelyeződés.

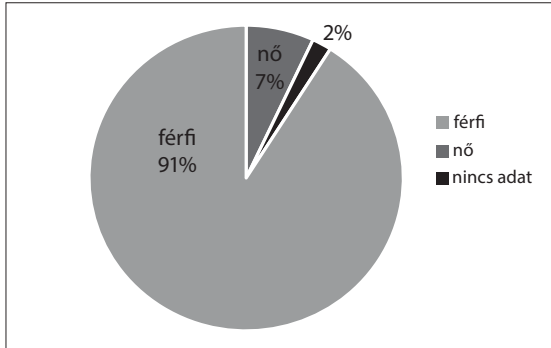

5. ábra: A rablások megoszlása elkövetési hely szerint Budapesten 2015-ben (2015 június 15-ig)

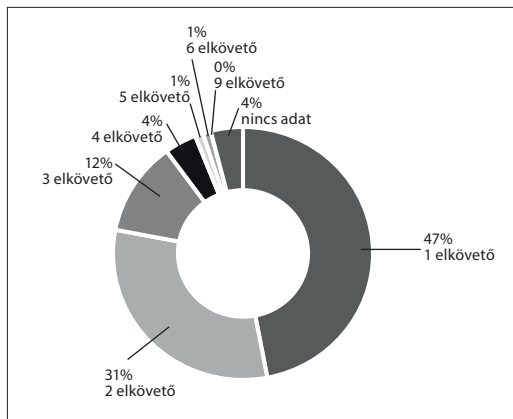
A rablások mintegy 67%-a valósult meg utcán, 8%-a közösségi közlekedési eszközön vagy annak megállójában, a rablások 5%-a irányult kiskereskedelmi egység ellen, ezek közül 2 rablást követtek el Nemzeti Dohánybolt sérelmére. Érdekes még kiemelni a parkokban elkövetett rablásokat is, melyeknek gyakran a 18 év alatti korosztály az áldozata – életkoruknál fogva ők kívül rekednek a szórakozóhelyeken.

6. ábra: Az elkövetők nemek szerinti megoszlása 2015-ben

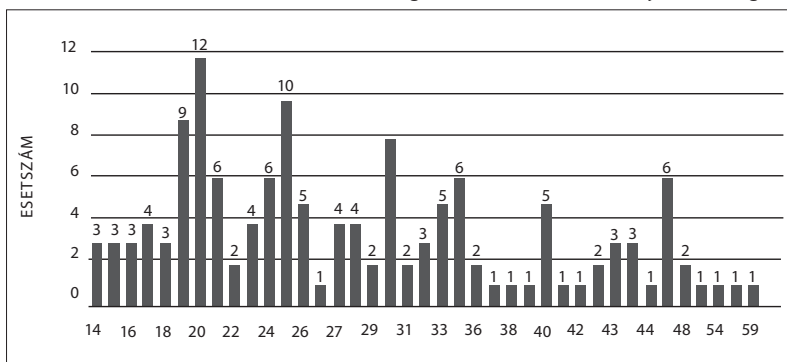
A korábban írtakhoz hasonlóan leszögezhetjük, az esetek jelentős részében idegen egymásnak az elkövető és az áldozat, általában alkalm szerűen, a kedvező körülmények fennállásakor követik el a bűncselekményeket.

7. ábra: Az elkövetők száma bűncselekményenként

Az ábrán látható, hogy az elkövetők 90%-a férfi és csak 7%-uk nő, akik többnyire társtettesként vesznek részt a bűncselekmény elkövetésében. A fenti ábra az elkövetők számát mutatja rablási a bűncselekmények esetében: a rablások közel 50%-ára jellemző a társas elkövetési forma. (a rablás esetén gyakran poligráfoznak, és mivel valóban jellemző a társas elkövetés ezekben az ügyekben, segíti a felderítést, amikor a vizsgálat során rákérdeznek az elkövetők számára [Budaházi 2015: 48]). Az elkövetők túlnyomó többsége férfi – a nők aránya az összbüntözésen belüli arányukhoz közeli.

8. ábra: Az elkövetők életkor szerinti megoszlása 2015-ben (2015 június 15-ig)

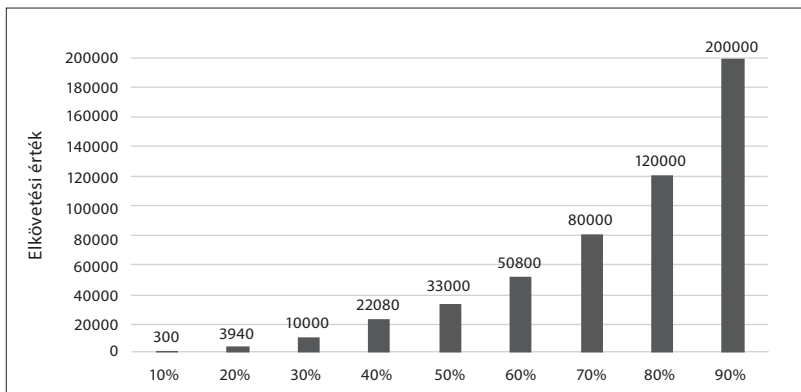
Az utcai rablásokat az elkövetők különböző indítékokból követik el. Az elkövetők között akad első büntényes és többszörös visszaeső. Az utcai rablók elsődleges motivációja szinte

minden esetben az anyagi haszon – készpénz, valamint gyorsan pénzzé tehető javak megszerzése. Ezek mellett érdemes megkülönböztetni további másodlagos motivációkat, mint például partizás, droghoz jutás, vágyott tárgy megszerzése, izgalomkeresés, elismertség fenntartása, harag, verekedés.

A következő ábra az elkövetési értéket mutatja az utcai rablások esetében⁷.

A rablások 1/3-ában az elkövetési érték 10.000 forint alatt marad, és 50%-ában nem éri el a 33.000 forintot⁸. Az elkövetők főbb jellemzői – a korábban leírtakhoz hasonlóan: alacsony iskolai végzettség (8 általános), ebből adódóan leszűkült munkalehetőségek, de legtöbbször munkanélküliek. Ez alacsony jövedelemhez vagy a jövedelem teljes hiányához vezet. A társadalomhoz és annak normáihoz kevésbé kötődnek. Úgy gondolják, hogy pillanatnyi helyzetüket a gyors pénzhez jutás megoldaná. Az elkövetők 1/3-a volt büntetett előéletű.

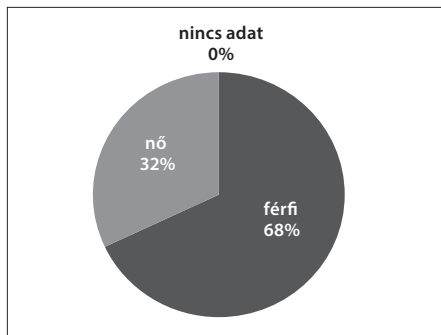
9. ábra: Elkövetési érték

7 Utcaiként kategorizálva a közterületen, közlekedési eszközön, lépcsőházban, parkban, megállóban, pályaudvaron elkövetett rablásokat.

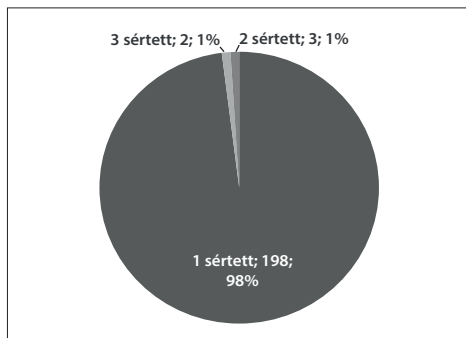
8 A rablási kísérleteknél 0,00 forint elkövetési értékkel számolva.

10. ábra: A sértettek nemek szerinti eloszlása

A bűncselekmény elkövetésekor a sértettek 98%-a tartózkodott egyedül. A sértettek 2/3-a férfi. Kiemelt kockázatú korcsoportok a 15 éves, valamint a 19–21 éves korcsoportok. Mindkét esetben feltételezhetjük,⁹ hogy a korcsoportok nagy részénél iskolaváltás következik be. A gyermek az új iskolába egyedül közlekedik, esetleg hosszabb távot tesz meg az iskolájáig, melynek környezetét, annak veszélyeit kevésbé ismeri.

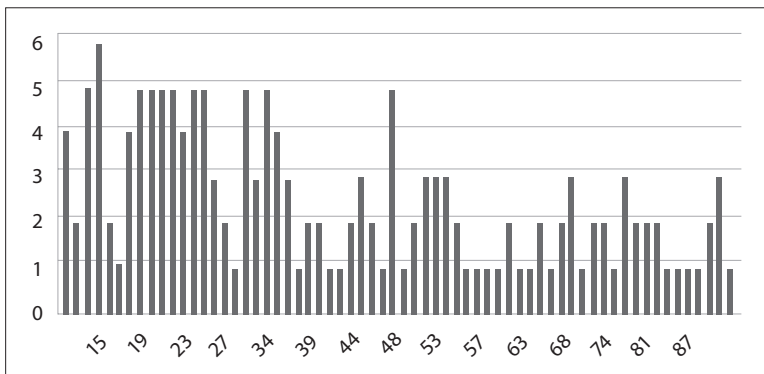
11. ábra: A sértettek száma bűncselekményenként

A második korcsoport esetében pedig az éjszakai szórakozóhelyek frekventált látogatásával hozható összefüggésbe a magas sértetti szám.

⁹ Az iskolaváltás tényét empirikusan nem vizsgáltuk.

12. ábra: A sértettek életkora 2015-ben (2015 június 15-ig)

2015 első féléve statisztikai adatainak vizsgálatából ez a trend ugyan nem körvonalazódik, csak a 2013. és 2014. évi adatok tükrében, hogy az idős személyek viktimológiai veszélyeztetettsége magasabb az átlagnál.

Elsősorban a nyugdíjba vonulók veszélyeztetettek. Ennek oka, hogy kilépnek a munka világából, és változás következik be az életritmusukban, aminek következtében olyan napszakokban tartózkodnak az alacsony gyalogosforgalmú városi tereken, ami növeli viktimizációs esélyüket.

Az idős, esetleg egyedül élő emberek ritkábban mozdulnak ki otthonról, sokat vannak egyedül, beszűkült társadalmi kapcsolataik mellett kedvezőtlen szociális helyzetük is hozzájárul a fenyegetettség érzéséhez. Szubjektív biztonságérzetüket csökkentheti, hogy értesüléseiket többnyire a médiából nyerik (Dávid et al 2007: 161-166, Tihanyi 2017).

A SZERVEZETT BŰNÖZÉS ÉRDEKELTSÉGEI KAPCSÁN MEGJELENŐ UTCAI ELKÖVETŐK

Az alábbi gócpontokhoz fűződő típus kialakítása előtt érdemes vázolni, hogy a kutatásban az elkülönítéséhez a kiindulási pont az úgynevezett minőségi és mennyiségi rendészeti munka (Brodeur 1983: 507–520). Brodeur dichotómiára épülő megközelítését úgy fordítottuk, ezzel pedig értelmeztük Budapestre, hogy a városi rendőrök munkájában a mennyiségi rendszert elsősorban az utcára fókuszáló rablásokban érhető tetten, amely felderítése jól érzékelhető a közvélemény vagy a média számára is. Ugyanakkor a bűnügyi szolgálati ágon belül (Manning 2012) a központi szervek elsősorban kiemelt bűncselekményekkel foglalkoznak, amelyeknek észlelése más miatt válik nehezzé.

A minőségi rendészeti munkát a politikához, a rendészeti vezetőkhez való kapcsolata miatt folyamatosan kétségesnek tarthatjuk eredményességüket, ugyanakkor a kiemelt tárgyi súlyú bűncselekményeknél, kifejezetten a betöréses lopásoknál a rendőrök szembeesülnek azzal a problémával, mi alapozhatja meg azt, hogy itt szervezett bűnözői csoportok állhattak a háttérben.

Az éjszakai életben vagy a városi térben komolyabb ingó és ingatlan vagyonnal rendelkező személyek sérelmére elkövetett bűncselekmények miatt fontossá válik a szocialista korszakban már problematizált kriminalisztikai megismerés.

A szervezett bűnözés értelmezése Dobos János szerint nem igényel elméleti kereteket, hanem elsősorban gyakorlati kérdés, és az 1989-ben a *Belügyi Szemlében* megjelent cikkéből kiderül, hogy a szocialista kor végére a magyar rendőröknek vannak már tapasztalataik, mivel lehetőségük volt több nagyobb volumenű ügy alapján következtetéseket levonni. Ennek ellenére Dobos (1989: 11) János, aki ekkor a Rendőrtiszti Főiskola tanszékvezetője volt, az kérdezte: *„Akkor viszont miért csodálkozunk azon, hogy nehézségeink vannak, ha nem vesszük figyelembe összegezett tapasztalatainkat, és mindig úgy indulunk, mintha az első ilyen ügyet kellene megoldanunk?”* A kissé költőire sikerült kérdés mögött valóban a gyakorlati nyomozati munkával kapcsolatos dilemmák feszülnek. A szervezett bűnözés ugyanis a magyar kriminalisztikában elsődlegesen a vagyon elleni bűncselekmények, kifejezetten a betöréses lopások alapján konstruálódott meg a XX. század során. A Dobos Jánosnak az akkori szocialista Magyarország utolsó évében úgy kellett beszélnie a szervezett bűnözőkről, hogy legalább gondolatjelek közé oda kellett biggyesztenie: *„vannak-e vagy nincsenek, azt valamikor majd mások eldöntik”* (Dobos 1989: 6). A veszélyes, illetve a különösen veszélyes bűnelkövetőkről készített rendőrségi listák¹⁰ ellenére Dobos ironikus módon úgy tesz, mintha csupán a különböző bűnügyi helyszínekhez kapcsolódó, jelentős értékre ismeretlen személy által elkövetett bűncselekményekből implicit módon következne a szervezett bűnözés léte. Az egykori vagyon elleni bűncselekményekkel foglalkozó nyomozó, Dobos megfogalmazásában a minden szempontból kiüresített (elkövető és elkövetési értékek nélkül) helyszínbe képzelné bele a nyomozó az egyre profibb szaktudással, feladatmegosztásban dolgozó betörőket, akik tippadóik révén még azt is pontosan tudják, mely szekrényekben rejtik el értékeiket a magánkereskedők, szerződéses üzletet vagy vendéglátóipari egységet vezető egyre csak gazdagodó személyek.

---

10 Sajnos a magyar bűnözéstörténetben ezeknek a listáknak a feldolgozása nem történt meg, így a legbővebb ismereteket ezekről a kartotékrendszerekről a Berki Antal rendőr ezredessel készített interjú adta. Készítette: Bezsenyi Tamás, időpontja: 2016. 11. 03.

A bűnügyi helyszín fentebb vázolt jelentősége alapján azt kívánjuk bemutatni, hogy a szervezett bűnözés magyarországi létrejöttének rendőri észlelése, illetve a róla való beszédmód megteremtése ezer szállal kapcsolódik a térbeliség nyomozói és bűnözői interpretációihoz. A kiürített helyszín alapján feltételezett bűncselekmény elkövetői körének intuitív megértése meglátásunk szerint szemléletesen értelmezhető a térbeliség trialektikájával, amennyiben az érzékelt tér a bűnügyi technikusk számára valóban felbontható mértani arányok vagy más szempontok alapján, ugyanakkor a nyomozók megjelenése, a kriminalisztikai gondolkodás révén a megélt térbeliség szituatív jellegéből fakadóan a dinamika, az instabilitás, illetve ellentmondásosság szimultán megélése valósul meg. A bűnügyi helyszínek alapján annak eldöntése, hogy szervezett bűnözői csoporttal van-e a hatóságoknak dolga, erősen kapcsolódik egy olyan intuícióhoz, amit Soja (1996: 280–310) is követelményül támaszt a megélt tér értelmezéséhez, ugyanakkor Dobos János (1975: 9-14) is kiemeli saját szövegében.

A dichotómiákban való gondolkodás alapvetően meghatározza az emberi megismerést, hiszen elég, ha a szimpátia vagy az észbeli képességek megítélésére gondolunk, azonban a bűnügyi munka számára is valós dilemmákat jelent az ilyen kettős, egymást kizáró feltételek egymásmellettsége. A helyek jelentőségénél maradván rendkívül érzékletes példa, hogy 1967-ben Katona Gézával közösen írtak cikket „A helyszíni szemlélő gyakorlati tapasztalatai” címmel, amelyben megpróbálták elkülöníteni a helyszínes (emberlős, betörés, rablás), illetve a nem helyszínes (csalás, sikkasztás) bűncselekményeket. Természetesen a problémát éppen az jelentette, hogy miként lehet a helyszín alapos feltérképezése nélkül eldönteni, vajon szükséges-e helyszíni szemlét tartani jegyzőkönyvvel, vagy elegendő a helyszín szemrevételezéséről jelentést készíteni. Habermas (2005) diszkurzív igazság-értelmezését analógiaként felhasználva azt mondhatnánk, a bűnügyi munkát végző rendőrtiszt egy potenciális bűnügyi helyszínen olyan affirmatív mozzanatban van, ahol a megismerés eszközeit (jegyzőkönyv vagy jelentés) nem tudja magától a megismerés folyamatától, vagyis a helyszín alaposabb megismerésétől elkülöníteni. A kanti hagyomány megteremtette ugyan az a priori módon létező, a megismerést meghatározó eszközöket, illetve feltételeket, azonban ezek a bűnügyi munkát mindennapi szinten végző rendőrtisztek számára egy lakóház vagy vendéglátó-ipari egység előtt állva, nem pedig egy íróasztal előtt ülve, ironikus módon nem állnak rendelkezésre. A dichotómiát valójában éppen a tudományos szakemberek kategorikus elválasztást sürgető, illetve annak megvalósíthatóságát kétségbe vonó megközelítései konstruálták meg. 1972-ben Pusztai László, az Országos Kriminológiai és Kriminalisztikai Intézet munkatársa már kész kutatási eredményeket tárt az olvasóközönség elé (Pusztai 1972: 86–89), amelyek szerint a legtöbb Dobos és Katona által helyszínesnek ítélt büntetőeljárásban nem végeztek helyszíni szemlét. Meglátásai szerint részben

azért, mert ahol a feltételezett tettes még jelen volt a helyszínen, ott feleslegesnek érezték, másfelől a bűncselekmény eredményeképpen megváltozott helyszínen – mint egy tüzesetnél – nem látták értelmét a rendőrtisztek. Nyilvánvalóan ezekben az esetekben a nyomozók úgy érezték a teret, mint egy már a bűncselekmény hatására átalakuló helyet, ahol visszaállíthatatlanok a bűncselekmény idején rendelkezésre álló feltételek és eszközök. Viszont Pusztai megállapításai alapján az is gyakori probléma, hogy a rendőrtisztek egy helyszínbejárás után már nem érzik fontosnak, hogy a megszerzett adatokat egy helyszíni szemle részleteket megkövetelő jegyzőkönyvvezetéssel hivatalossá tegyék.

A magyar szervezett bűnözés történetét meghatározó büntetőeljárások szinte kivétel nélkül olyan betöréses lopások voltak, amelyeknél a hatóság először nem feltételezett kapcsolatot. Az 1970-es években a Ladányi Attila, Gróf Ferenc, Kenessey Ervin és Drobilich Gábor által alkotott négyfős bandát a Pest megyei rendőrök csak a négy páncélosként emlegették, akik legalább két éve folyamatosan követték el betöréseket, mire a hatóságok azonos elkövetői kört kezdtek feltételezni. 1973. áprilistól 1975. januárig a következő helyszíneken követték el rablásokat: XVIII. kerület, Napfürdő utca; XI. kerület, Hamzsabégi út; XX. kerület, Emília utca, Nagykőrösi út; Tápiószecső, Nógrádkövesd, Balatonakarattya, Egyházasdengeleg, Pásztó, Vonyarcvashegy, Zirc, Románd, Oroszi, Bag, Vácszentlászló, Somlószőlős, Balatonkenese, Simontornya, illetve az M7-es autópálya mentén. A különböző illetékességű rendőrkapitányságok egymástól függetlenül nyomoztak ugyanazon csoport bűncselekményeiben. Miután a kétévnyi betörésnek köszönhetően jelentős összeggel – feltehetően másfél millió forinttal – rendelkeztek, a fővároshoz közelebb lévő Pest megyére kezdtek koncentrálni, remélve, hogy Budapest környékén megvalósított rablásaikat nem kötik össze. Azonban éppen a koncentráltágnak köszönhetően a Pest megyei rendőrtisztek (PMRFK) operatív akciókat szervezve buktatták le a betörőbandát (Tóth és Horváth 1977: 101–107).

Az 1980-as évek elején a BRFK és a PMRFK közös akciójával, az Országos Rendőrfőkapitányság koordinációja segítségével derítette fel a hatóság a „Presztízis”-ügynek (a hatóság presztíziskérdésként kezelte, hogy fel tudja-e deríteni a bűncselekmény-sorozatot) nevezett sorozatbetörésekre szakosodott bűnözői hálózat tevékenységét (Pintér 1983: 96–103). Az ezekben a büntetőeljárásokban érintett személyek valószínűleg meg a szervezett bűnözői csoportok eredeti tökefelhalmozását. A négy páncélos ügyében az elkövetők főként árukat loptak, azután szabadkasszás kezelésben (árufeleségekkel egy összegben elszámoló) működő vendéglátóipari egységeknek adták el. A Pintér Sándor által tanulmányba foglalt Presztízis-ügyben érintett személyek pedig már vendéglátóipari egységeket nyitottak strómanok segítségével, illetve az 1981-ben bevezetett kisvállalkozási

törvény könnyebb, csak a versenytárgyaláshoz (az állami vállalatnak felajánlott minél nagyobb összeg alapján születtek a döntések) kötött rendszere segítségével.

Az 1990-es évekre a szocialista időszakban jelentőssé váló bulihelyek, mint a Bécsi kapunál lévő Old Firenze, a Vígszínház mellett működő Omnia presszó, valamint a Wesselényi és az Akácfa utca sarkán működő Babkává bár bezártak a privatizáció, illetve az új tulajdonosok más típusú tervei miatt. Az újonnan létrejövő helyeken – mint a Kálvin téren megnyílt *Aprhodite* bárban – ami Vizoviczki László tulajdonában volt, hiába történtek rendezvények, a rendőrség ritkábban, illetve sok esetben előzetes szervezeti felhatalmazással indítottak csak eljárást a helyen történt esetleges bűncselekményekkel kapcsolatban. Itt érdemes felidézni Komáromi Istvánnak (1990: 190–199) a bevezetőben elemzett cikkét, mivel a különböző területi rendőri szervek számára továbbra is kettős függést jelent egyfelől a központi rendőri vezetésnek, valamint a helyi, regionális politikai elitnek való megfelelés.

Ahogy általában az 1980-as években, úgy a Presztízs-ügyben is a következő betörések helyszínét meghatározta, hogy az Old Firenzében ruhatárosként dolgozó Totka Pál milyen – alapvetően budai – gazdag milliomosokat ismer, úgy az 1990-es évektől a szórakozóhelyek továbbra is jelentős szerepet játszottak a szervezett bűnözés alakulásában. Az alvilági leszámolások egyik első sikeres felderített ügyében, Prisztás József halálát követően, az elkövető Hatvani István is a Portik Tamás – meghatározó szervezett bűnözői vezető – érdekeltiségébe tartozó Művészinas étteremben jelentett főnökének. Mivel a szórakozóhelyek az 1990-es évektől egyre hangsúlyosabban Vizoviczki Lászlóhoz kapcsolódtak, ezért érdemes az ő érdekeltiségébe tartozó helyeket a meglévő gócpontokkal összevetni (Sarkadi 2012).

Budapest belvárosának bűnügyi fertőzöttségét az alapján vizsgáltuk, hogy mely csomópontok azok, amelyek a közösségi közlekedéssel való megközelíthetőségük, illetve a városi tér funkcionális sokfélesége alapján nagyobb veszélynek vannak kitéve. A közösségi közlekedés esetében a kötőtpályás megközelíthetőséget, a funkcionalitás esetében pedig a több funkció (bevásárlás, szórakozás, kikapcsolódás, rekreáció) meglétét elfogadva látható, hogy a város kiemelt negyedeiben térbeli összefüggés fedezhető fel az úgynevezett központi helyek, valamint az utcai rablások mintázatai között. Az elemzés forradalmi újdonságot nem hozott, de megerősítette azt a feltevésünket, hogy ezek a központi helyek rablási gócpontok is egyben, így egyértelművé vált, hogy a magas rendszeti feladatok szempontjából releváns bűnelkövetői csoportok, mint például a belvárosi Vizoviczki-érdekeltiségek, elhelyezkedésük okán lehetséges alapot szolgáltathattak volna büntetőeljárások indítására, valamint szorosabb ellenőrzésekre.

13. ábra: Budapest központi helyei és az utcai rablások elkövetési helyei

A fenti ábra minden tömörítési problémája ellenére szemlélteti, hogy a frekvenciánál közlekedéssel, valamint többféle funkcióval és változatos volumennel rendelkező csomópontok (sötét színnel jelölve, a világosabb körök pedig a rendőri ellenőrzések miatt az áthelyeződés esetén megerősödő új, potenciális gócpontokat jelölő) bizonyos esetekben rablási gócpontokká válnak. Budapest területén ilyen központi hely-típusú rablási gócpont a Nyugati pályaudvar (és közvetlen környéke), a Blaha Lujza tér, a Szel Kálmán tér és a Móricz Zsigmond tér, továbbá az Őrs Vezér tere.

A Vizoviczki László érdekeltségébe tartozó Retropolis, illetve Bank diszkó a Nyugati pályaudvar közelében helyezkedtek el, és a 2000-es években meg is szűntek. Ugyanakkor jól látható, hogy az V. kerületben működő vendéglátóipari egységek, mint a Carpe Diem a Váci utcában, illetve az Október 6. utcában működő Dolce Vita, megváltozott tulajdonosi háttérrel, de továbbra is működnek.

Brantinghamék bűnözéshely tipológiájukban (1995) a Nyugati térhez hasonló tereket az ún. bűnözést generáló helyek közé sorolják. Ennek a következő meghatározását adják: „*olyan körzetek, melyek nagyszámú embert vonzanak, akik ott-tartózkodásának elsődleges célja nem bűnözéshez kapcsolódik*” (Brantingham 1995: 7). Természetesen tágran értelmezve ilyen helyek a bevásárlóközpontok, szórakozónegyedek, irodakomplexumok és főbb sportlétesítmények, mint pl. a nagy látogatottságú stadionok. Viszont a legendássá, hírhedtté vált diszkótulajdonos az 1990-es években olyan helyeken nyitott éjszakai klubokat, vendéglátóipari egységeket, amelyek éppen ezeknek a gócpontoknak a közelében vannak.

Kutatásunk szerint ezek azért váltak értéktelenné, Vizoviczki László azért szabadult meg tőlük, illetve adta őket bérbé, mert az ezeken a helyeken potenciálisan megjelenő

vendégek egyrészt könnyen célponttá válhattak volna, ugyanakkor a kábítószer-kereskedelmet és más illegális cselekményeket is sokkal nehezebben tudott volna egy ilyen, az éjszakai időszakban minden szempontból frekvenciát, az átmenő forgalom miatt megsűrűsödő területen kontrollálni. Az utcai bűnelkövetők térbelileg „megsűrűsödő” jellege folyamatosan beavatkozásra kényszerítette volna a vállalkozó magánbiztonsággal megbízott embereit. Az utcai rablások volumene folyamatosan az előtérbe tolta volna Vizoviczki saját rendfenntartó csapatát, ezzel pedig implicit módon igazolta volna a birodalom létezését. A minőségi rendészet számára az is elegendő problémát jelentett, hogy 2000-ben a Váci utcai Tropical bár tulajdonosával, Surnyák Mihállyal rendkívül agresszív vitát folytatott, melyet még inkább megerősített a mögötte felvonuló őrző-védő emberek jelenléte.

Vizoviczki éppen azért a Hajógyári szigeten alakított ki egy önálló városrésznek számító helyiségcsoportot különböző szórakozóhelyekkel, mert így gócpontok nélkül az esetleges rendőri ellenőrzésekkor azonnal tudta, hogy órá irányulnak. Végül 2012-ben a Nemzeti Védelmi Szolgálat nyomozásának köszönhetően a Budapesti Rendőr-főkapitányság Felderítő Főosztályán, valamint Közrendvédelmi Főosztályán dolgozó rendőrtisztek mellett a Nemzeti Nyomozó Iroda detektívjei ellen nyomozás indult.

Erre az szolgáltatott alapot, hogy Vizoviczki László vendéglátóipari egységekkel rendelkező vállalkozó információkat vásárolt a fentebb említett rendőrtisztektől, akik pedig anyagi támogatás fejében nem nehezítették a Hajógyári szigeten folyó rendezvényeket rendőri ellenőrzések foganatosításával. Vagyis az utcai bűnelkövetők folyamatos jelenlétének kikerülése érdekében vált különösen fontossá a városi szövet határára kiépítendő saját enklávészerű szórakozásra kialakított városrész. Jól példázza ezt a Block házaspár (1995: 145–183) által készített 1990-es évek elejéről származó kutatás, amelyben azt vizualizálták, hogy az úgynevezett legsűrűbb koncentrációjú helyekhez milyen közelségben történtek események. A helyek tulajdonságait összehasonlították 49 jelentősebb gyakoriságú és 49 ritkább beesési hellyel, illetőleg a kapcsolatot vizsgálták a helyek között, az alapján, hogy a két rendőrségi körzet mennyiben kezeli azokat eltérő módon. A különböző terek szövetében jelen lévő vendéglátóipari egységeknek Blockék szerint eltérő veszélyeztetettséggel kell számolniuk, ugyanakkor Homel és Clark (1994) kutatása arra jut, hogy ez nem elsősorban a helytől függ, hanem az adott vendéglátóipari egység fizikai környezetétől, biztonsági feltételeitől, illetve a menedzsment döntési mechanizmusaitól. Nyilvánvalóan a magas beesésű helyeken különböző bűncselekménytípusok valósulhatnak meg egyszerre, amelyek mind kapcsolatban állnak a turista-látványosságokkal, a fogyasztó vendégek életkorával, valamint a hatósági ellenőrzésekkel. Jól láthatóvá vált, hogy a gócpontok közelében lévő kocsmák és italtoltok óriási ember-tömeget szolgálnak ki illetve segítik elő a közterületen ivást, ez hosszú távon mégis

problémákat okoz egy centralizált tulajdonosi körű szórakozóhely-komplexumnak, mivel Homel és Clark (1994) kutatása arra mutatott rá, hogy az ittas emberek rendszabályozó kezelése a legerősebb agresszivitást kiváltó faktor. Lényegében ez alapján azt mondhatjuk, hogy a gócpontok közelében lévő szórakozóhelyeket Vizoviczki éppen saját védelme, a potenciális botrányok, erőszakos cselekmények (rablások, garázdaság) elkerülése érdekében erősítette meg őrző-védő személyekkel, valójában azonban ennek a kontrollt képviselő csoportnak a léte is hatással volt a vendéglátóipari egységben vagy az annak közvetlen közelében előforduló tettelegesség, illetve erőszakos cselekmények megvalósulásában. Ezeket több esetben nem jelentették a rendőrségnek, így adatok sem állnak megfelelő formában a rendelkezésünkre. A mennyiségi rendészet esetében a lehetséges gócpontok gyakoribb ellenőrzése a hatóságok részéről előidézi a gócpontok áthelyeződését. A minőségi rendészet esetében pedig a rendőrök által is vállalt őrző-védő munka hozza létre azt a problematikus viszonyrendszert (rablások és erőszakos cselekmények előfordulása), ami egy szervezett bűnözői csoport vezetőjét arra ösztökéli, hogy áthelyezze központját a város szélére, a Hajógyári szigetre.

A MEGÉLT IGAZSÁGTALANSÁG TÉRBELISÉGE

Henri Lefebvre (1974), illetve a későbbiekben Edward Soja (1996) által továbbfejlesztett trialektikus gondolkodás újrakonstruálta a térről való fogalomalkotás lehetőségét. Elsőként az 1974-ben kiadott *A tér teremtése* című kötetben vetette fel Lefebvre a térbeliség trialektikáját, amit Soja a *Harmadik tér* című empirikus városközpontú feldolgozásokat tartalmazó írásában dolgozott ki részletesebben. A kutatásunk tapasztalatai alapján úgy véljük, hogy az érzékelt tér által meghatározott bűnügyi statisztikai rendszert a látencia, illetve a rendőrség sajátos sikerorientált szervezeti kényszerei újrafogalmazzák. Más szóval a rendőrök közterületi jelenlétét már a percepciót determináló koncepciók alapján való-sítják meg. A szervezeti elvárásoknak megfelelően csökkenthető vagy növelhető a büntetőeljárások száma a gócpontokra való fókusz vagy az azt elkerülő térkezelés alapján.

A térbeliség trialektikája alapján pedig a megélt tér egyszerre szituatív megtapasztalt, de mégis ellentmondásos léte létrehozhat egy ellenállási teret a hatóságokkal, a kontrollal szemben. Soja érvelése alapján a harmadik tér, a megélt térbeliség alkalmasnak bizonyul arra, hogy a teret egyszerre használó személyek a térbeliség valódi és virtuális jellegű érzéki megélésével kapcsolatban véleményt alkothassanak, amivel implicit módon vagy akár egyértelműen is kinyilváníthatják kritikájukat a hatalmi törekvésekkel szemben (Berki 2015). A minőségi rendészet a megélt térbeliségnek két szempontját érdemes

elkülöníteni: egyfelől a rendőrségi, illetve adott esetben a szervezett bűnelkövetői érdekből ellehetetlenített vendéglátóipari egységeket, mint a Veres István által működtetett Citadella étterem-szórakozóhely, amely éppen azért válhatott egy sajátos térré, mivel pusztán a szövegvalóság szintjén létezik (Csikász 2012). A másik vetület a szórakozóhelyek áthelyeződése a gócpontokról az elzárt, egykori raktárépületekbe, zöldövezetekbe, amelyeket az oda települő szórakozóhelyek, mintegy pionírként laknak be, teszik a város szerves részévé. Ez utóbbi azért érdekes, mert a rendőri részvétel mellett folyó portázás sokkal szemet szűrőbb a belváros szívében, a Homel és Clark kutatása alapján pedig indikátor az erőszakossá váló cselekmények elszaporodásában is. A mennyiségi rendészet esetében is a gócpontok áthelyeződése a rendőri jelenlét, de sokkal inkább a formális, közterületi szolgálatot teljesítő rendőrök révén valósul meg. A megélt térbeliség Soja interpretációjában hiába fejezhet ki ellenállási lehetőséget, amikor – Dikechez visszatérve – az igazságtalanság térbeliségét, valamint a térbeliség igazságtalanságát jelenti, hogy Veres István beható véleményét ismerhetjük meg arról, miként artikulálja saját vendéglátóhelye megszűntét, illetve Vizoviczki hogyan konstruálja meg a saját érzéseit nyilatkozatokban. Valójában le kell szögeznünk: arról, hogy mit gondolnak szervezett bűnözői csoportok az őket körülvevő környezetről, illetve, hogy a mindennapjaik során miként élik meg a teret, sokkal többet tudunk, mint a mennyiségi rendészetben elkövetőként tetten ért személyek esetében. Az utcai rablók esetében tisztában vagyunk az életkorukkal, nemükkel, a többé-kevésbé pontos elkövetési hellyel és idővel, csak épp arról nincs – és a gyanúsított kihallgatásokban sem kerül szóba – tudásunk, hogy a hétköznapok során hogyan is élik meg, miként élik meg azt a teret, amelyben „*élnék és dolgoznak*”. A minőségi rendészetben érintett bűnözői szereplők – éppen az ellenük folytatott büntetőeljárásokat kihasználva – megnyilatkoznak a megélt valóságukról a saját védelmük vagy a hatalmuk kifejezése érdekében.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balassa Bence (2009): Rendőrség és civil társadalom – Egy elhibázott viszony rövid története. *Rendvédelmi Füzetek*, Vol. 17., No. 20.: 1-13.
- Balassa Bence – Bezsényi Tamás (2016): *Law enforcement administration in criminal service*. Archibald Reiss Days, Academy of Criminalistic and Police Studies.
- Berki Márton (2015): A térbeliség trialektikája. *Tér és Társadalom*, Vol. 29., No. 2.: 4–18.
- Block, Richard L. – Block, Carolyn Rebecca (1995): Space, place, and crime: Hot spot areas and hot places of liquor-related crime. In: *Crime and Place. Crime Prevention Studies Volume 4*. Szerk.: Eck, John E. – Weisburd, David. Criminal Justice Press.

- Bottoms, Anthony (2012): Developing socio-spatial criminology. In: *The Oxford Handbook of Criminology*. Szerk.: Maguire, Mike – Morgan, Rodney – Reiner, Robert. Oxford University Press.
- Brantingham, Patricia L. – Brantingham, Paul J. (1995): Criminality of place: Crime generators and crime attractors. *European Journal of Criminal Justice Policy and Research*, Vol. 3., No.3.: 5–26.
- Bócz Endre (1982): Az élet és testi épség elleni bűncselekmények üldözésének néhány tapasztalata és tanulsága. *Belügyi Szemle*, Vol. 20., No. 11.: 22–32.
- Bócz Endre (2010): *Négy évtized az ügyészségen*. Pallas.
- Bóri László (2016): *Az utazó bűnözés kriminalisztikai aspektusai*. Turizmus és biztonság nemzetközi konferencia
- Brodeur, Jean-Paul (1983): High policing and low policing: Remarks about the policing of political activities. *Social Problems*, Vol 30., No. 5.: 507–520.
- Budaházi, Árpád (2015): *Polygraph Examinations. Blessing or Curse*, LAP Lambert Academic Publishing.
- Cohen, Lawrence E. – Felson, Marcus (1979): Social change and crime rate trends: A routine activity approach. *American Sociological Review*, Vol. 4., No. 4.: 588–608.
- Csikász Brigitta (2012): V. László feketébe öltözött férfiakkal érkezett – interjú Veres Istvánnal Interneten: http://hvg.hu/itthon/20120808_veres_istvan_citadella_zona_taxi_portik (Letöltve: 2016.12.18.)
- Dávid Lóránt – Bujdosó Zoltán – Dereskey Attila (2007): Biztonság, terrorizmus, turizmus. *Gazdálkodás* Vol. 51., No. 20.: 161-166
- Déri Pál (2002): A bűnügyi statisztika és a valóság. *Belügyi Szemle*, Vol. 50., No. 4.: 40–44.
- Dikeç Mustafa (2001): Justice and the spatial imagination. *Environment and Planning*, Vol. 33., No. 10.: 1785–1805.
- Dobos János (1975): A megérzés és a valószínűség szerepe az ismeretlen tettesek felderítésében. *Belügyi Szemle*, Vol. 13., No. 7.: 9–14.
- Dobos János (1989): A szervezett bűnözők helyszínes bűncselekményeinek felderítési taktikája. *Belügyi Szemle*, Vol. 27., No. 1.: 6–11.
- Eck, John E. – Weisburd, David (1995): Crime places in crime theory (from crime and place). In: *Crime and Place. Crime Prevention Studies 4*. Szerk.: Eck, John E. – Weisburd, David.
- Elden Stuart (2004): *Understanding Henri Lefebvre. Theory and the Possible*. Continuum.
- Erdi Gábor (2013): A bűnügyi statisztika valóságtartalma. *Hadtudományi Szemle*, Vol 6., No. 3.: 119–125.
- Eterno, John A. – Silverman, Eli B. (2012): *The Crime Numbers Game: Management by Manipulation*. CRC Press.

- Farrell ,Graham – Roman, John (2006): Crime as pollution: proposal for market-based incentives to reduce crime externalities. In *Crime Reduction and the Law*. Szerk.: Stephens, Mike – Moss, Kate. Routledge Press.
- Guerry, André Michel (1833): *Essai sur la Statistique Morale de la France*. Crochard.
- Habermas, Jürgen (2005): *Megismerés és érdek*. Jelenkor.
- Harvey, David (1988): *Social Justice and The City*. Blackwell.
- Homel, Ross – Clark, Jeff (1994): The prediction and prevention of violence in pubs and clubs. In: *Crime Prevention Studies 3*. Szerk.: Ronald V. Clarke. Criminal Justice Press.
- Jelentés a budapesti állami rendőrség 1905. évi működéséről*.(1906) Országos Központi Községi Nyomda RT.
- Mátyás Szabolcs (2014): Budapest bűnözésföldrajzi vizsgálata 2009 és 2012 között. *Magyar Rendészet*, Vol. 14., No. 3.: 93–103.
- Mátyás Szabolcs – Sallai János (2014): Kriminálgeográfia. In: *Tendenciák és alapvetések a bűnügyi tudományok köréből*, Szerk.: Ruzsonyi Péter. NKE RTK.
- Kerezi Klára – Ritter Ildikó (2000): Budapest V. kerületének bűnözési térképe. *Belügyi Szemle*, Vol. 48., No. 10.: 20–53.
- Kerezi Klára – Kó József (2001): A IX. kerület bűnözési térképe. *Belügyi Szemle*, Vol. 49., No. 7–8.: 100–124.
- Kobolka István – Sallai János (2008): Budapest kriminálgeográfiája 1960–1985 között. *KBH Szakmai Szemle*, Vol. 4., No. 3.: 86–102.
- Komáromi István (1990): A hatékony, decentralizált, önkormányzatbarát kísérleti rendőrkapitányság Budapest XXII. kerületében. *Főiskolai Figyelő*, Vol. 2., No. 8.: 190–199.
- KSH – Magyarország közigazgatási helynévkönyve 2012*. Interneten: <http://mek.oszk.hu/10900/10991/10991.pdf> (Letöltve: 2017.03.08.)
- Lefebvre, Henri (1974): *La production de l'espace*. Anthropos.
- Lelesz György (2000): *Jelentés a Debreceni Rendőrkapitányság 1999. évi munkájáról*. Évértékelő jelentés.
- Manning, Peter K. (2012): Jean-Paul Brodeur on high and low policing. Interneten: <https://champhenal.revues.org/8285#text> (Letöltve: 2016.12.13.)
- Michalkó Gábor (1996): A nemzetközi turizmus bűnözésföldrajzi aspektusai Budapesten. *Belügyi Szemle*, Vol. 34., No. 11.: 12–30.
- Nyitrai Endre (2015): Bűnelemzés a nyomozásban. In: *Modernkori veszélyek rendészeti aspektusai*, Szerk.: Gaál Gyula, Hautzinger Zoltán. Pécsi Határőr Tudományos Közlemények XVI.
- Pintér Sándor (1983): Egy bünszövegetés felszámolása. *Belügyi szemle*, Vol 21., No. 8.:s 96–103.

- Pizarro, Jesenia M. – Corsaro, Nicholas – Yu, Sung-suk Violet (2007): Journey to crime: An application of routine activities and crime pattern theory to homicide victimization and... *Victims & Offenders*, Vol. 2., No. 4.: 375–394.
- Pusztai László (1972): A szemle elrendelésének gyakorlati problémái. *Belügyi Szemle*, Vol. 10., No. 10.: 86–89.
- Ratcliffe, Jerry (2004): The hotspot matrix: A framework for the spatio-temporal targeting of crime reduction. *Police Practice and Research*, Vol. 5., No. 1.: 5–23.
- Ratcliffe, Jerry (2010): Crime mapping: Spatial and temporal challenges In: *Handbook of Quantitative Criminology*. Szerk.: Piquero, Alex R. – Weisburd, David. Springer.
- Reynolds, Marylee (1995): *From Gangs to Gangsters: How American Sociology Organized Crime, 1918–1994*. Harrow and Heston.
- Sarkadi Zsolt (2016): Napnyugtától napkelteig ő uralta ezt a várost. Interneten: <https://tldr.444.hu/2016/06/02/napnyugtától-napkelteig-o-uralta-ezt-a-varost/> (Letöltve: 2016.06.28.)
- Sherman, Lawrence W. (1995): Hot spots of crime and criminal careers of places. In: *Crime and Place. Crime Prevention Studies 4*. Szerk.: Eck, John E. – Weisburd, David. Criminal Justice Press
- Soja, Edward (1996): *Third Space. Journeys to Los Angeles and other Real-and-Imagined Places*. Blackwell.
- Sóvágó Sándor (2006): *Jelentés a Debreceni Rendőrkapitányság 2005. évi tevékenységéről*. Évértékelő jelentés.
- Szarvák Tibor (2007): Háttér tanulmány a szolnoki esélyegyenlőségi koncepcióhoz. *Szolnoki Tudományos Közlemények XI*.
- Tihanyi Miklós (2014): A városok problémái. In: *Értekezések a rendészetről*. Szerk.: Korinek László. NKE RTF.
- Tihanyi Miklós (2017): The Tools of the Police for the Improvement of the Citizens' Subjective Sense of Security in Hungary. *Hadtudományi Szemle* Vol. 10., No. 2.: 284–294.
- Túri István (1968): Az eshetőleges szándékkal elkövetett élet elleni bűncselekmények. *Jogtudományi Közlöny*, Vol. 23., No. 10.: 516–524.
- Weisburd, David – Groff, Elisabeth – Yang, Sue-Ming (2012): *The Criminology of Place: Street Segments and Our Understanding of the Crime Problem*. Oxford University Press.
- Zipf, George Kingsley (1949): *Human Behavior and the Principle of Least Effort: An Introduction to Human Ecology*. Addison-Wesley Press.

Gerőcs Tamás és Pinkasz András

RENDSZERKRITIKAI ÚTKERESÉS 1989 UTÁN

ANTIKAPITALISTA BALOLDAL.

SZERK.: KRAUSZ TAMÁS.

ESZMÉLET ALAPÍTVÁNY - KÖZÉP-EURÓPAI
FEJLESZTÉSI EGYESÜLET, 2016.

Az Antikapitalista baloldal című kötet az Eszmélet folyóiraton belül zajló vitákon keresztül tekinti át a rendszerváltás óta felhalmozott rendszerkritikai tapasztalatokat. Az elmúlt 25 év tökéletes átalakulásának ciklusai és viszontagságai a baloldali antikapitalizmus szerepét és lehetőségét is meghatározták. A kronologikus ív látszólagos töréssel az 1956-os munkás-önigazgatás (újra)értékelésével zárul. A kötet egyik fontos tanulsága azonban éppen a közösségi kezdeményezések társadalmi perspektívái, amelyek a mai válság sújtotta kiútkeresésben iránymutatókká válhatnak.

„Nem hiszünk a jó kapitalizmus lehetőségében. Az osztályszintű helyi és világméretű egyenlőtlenségeket meghaladó, demokratikus-önkormányzó ellentársadalom mozgalmi, szervezeti-gyakorlati perspektíváit keressük” (*Eszmélet*-szerkesztőség 2016: 13–14)

Az Antikapitalista baloldal kötet az *Eszmélet* folyóiratnak azokat az írásait gyűjti össze, amelyek „az antikapitalista-szocialista baloldal tartalmi meghatározását nyújtják a rendszerváltás óta eltelt több mint negyedszázad kontextusában” (fűszöveg). Az *Eszmélet* azon hazai folyóiratok közé tartozik, amelyek mögött egy erős, értékorientált közösség található, akik számára a szerkesztés és az írás a nagyobb feladat egy részét jelenti. Két kiemelt témájukról már korábban megjelentek kötetek: a rendszerváltásról (Krausz 1998) és az államszocializmusról (Krausz és Szigeti 2007). Mindhárom szerkesztett kötetükből jól látszik, hogy céljuk nem egy kifejező szöveg megírása volt, amely didaktikusan elmagyarázza a címben is megjelölt fogalmak jelentését. Az *Eszmélet* célja a belső tanulás, építkezés és a közösségépítés. Így ebben a kötetben is – hol explicit, hol implicit – vitákkal, eltérő álláspontokkal, különböző hangsúlyokkal találkozhatunk. A cél ugyanis a kapitalista világ közös megértése és meghaladása.

Az Antikapitalista baloldal könyvet az teszi különösen aktuálissá, hogy a baloldali ideológiák között a kilencvenes években globálisan dominánssá váló harmadik utas keretében értelmezett neoliberális Magyarországon is régóta elhúzódó válságban van, ugyanakkor az ebből eredő útkeresés maximum a szociáldemokráciáig megy el, még a mai radikalizálódó világban is. Emellett sokaknak a reális határok megtartása szól érvként. Ezzel kétség nélkül egyet kell értenünk, feltéve, hogy „attól »realista«, hogy módot ad az elitnek hatalmi pozícióinak megőrzésére” (Krausz [1993] 2016: 87). Ezzel szemben az *Eszmélet* álláspontja a baloldaliság tekintetében mindig következetesen antikapitalista volt, melynek képviselője az elmúlt 25 év ellenszelében nem kevés kitarást és határozottságot jelentett. Jelen kötet szellemi és politikai mondanivalóját is egy gondolati ív kapcsolja össze: van-e kiút a kapitalizmus válságából – és ez a válság nem pusztán a 2007 óta tartó pénzügyi-gazdasági válságra utal. A kérdés amiatt is fontos, mert az ideológiailag szabdaltnak hazai politikai mezőben főleg liberális és (szélső)jobboldali értelmezések

uralkodnak, és ezekből a pozíciókból fogalmazódnak meg a legkülönbözőbb, ugyanakkor jól ismert gazdaság- és társadalmpolitikai javaslatok. Az antikapitalista baloldal kérdése azonban már önmagában egy más irányú választ sugall: a kapitalizmus válságából a kiút a kapitalizmus meghaladására kell hogy irányuljon. Más szavakkal, ahogy Szigeti Péter (2007) teszi fel tanulmányában a kérdést: hogyan működhet a demokrácia nem polgári társadalomban?

A kötet, bár tematizálja a baloldalon felmerülő jelentős kérdések egy nagy részét, de a közölt írások nem mennek bele ezek megválaszolásába. Így olyan fontos kérdésre, mint például hogy mi ma Magyarországon a munkásosztály helyzete, egyáltalán kit tekinthetünk a rendszerváltást követő súlyos gazdasági átalakulás után a munkásosztály tagjának, nem kapunk választ. Ugyanúgy nem kerül kifejtésre, hogy hogyan néznek ki a politikai mozgalmak, amelyek a társadalmi rend megváltoztatásáért küzdenek, és pontosan mi a szerepük. Ezekhez más *Eszmélet*-számokat vagy a belőlük szerkesztett köteteket kell elővennie az olvasónak. Az viszont már ebben a kötetben is látványos, hogy az *Eszmélet* körének a tulajdon szerepe kiemelt kérdés, az államszocializmus vívmányai közül leginkább a magántulajdon felszámolását tekintik előremutatónak, még ha annak társadalmasítása félúton meg is rekedt (Krausz és Szigeti 2007, ezen belül kiemelten Szigeti, Wiener, Krausz írásai). A rendszerváltással egyértelműen a magántulajdon nyerte vissza dominanciáját, ami nélkülözhetetlen eleme volt a tőkés viszonyok restaurációjának. Mennyire reális ma egyáltalán a tulajdonkérdést elővenni? Ez a kérdés azért is olyan fontos, mert az egyik olyan vízvonal az antikapitalista baloldalon belül, ami rámutat az „antikapitalista” és a „kapitalista” megközelítések közti különbségre. Utóbbi nem kérdőjelezi meg a magántulajdon „szentségét”, legfeljebb a tőkés viszonyokon belüli újraelosztás szociáldemokrata kísérletével próbálja meg enyhíteni az egyre súlyosbodó társadalmi válságot. Bár ezekre a kérdésekre többféle megközelítésből is kereshetünk választ (a baloldalon belül és a baloldalon túl is), a könyv egyik legfontosabb tétje ezeknek a kérdéseknek a tisztázása, illetve ezen keresztül a jövőre vonatkozó politikai cselekvés irányának kijelölése egy antikapitalista baloldali álláspontból.

Ez lényegesen különbözik más antikapitalista irányoktól. Egyrészt a romantikus nosztalgia, amely a felvilágosodás előtti korokban keresi a „megújulás” lehetőségét, csupán reakciós erőket szül. Nem meglepő módon a fennálló tőkés rendszer válság szülte logikájához igazodik, ezért a logika meghaladására nem alkalmas. Ahogy Gramsci erre már felhívta a figyelmet, a fasizmus a tőkés rendszer válságának következménye, de egyben annak része is marad. A baloldalon is találni nosztalgiára hajló erőket, amelyek egy korábbi vélt aranykorhoz nyúlnának vissza. Ez közös a kádári nosztalgiában és a nyugaton uralkodó posztkeynesiánus elképzelésekben: a tőkés válság meghaladásának lehetőségét mindkettő a teljes foglalkoztatottságban és a társadalmon belüli újraelosztásban keresi, és a tőkés logika fennhatóságát nem kérdőjelezi meg.

A megközelítések egy másik fajtája a baloldali utópia, ami ellen már Marx is felszólalt.¹ Az utópia politikai szempontból káros, hiszen a cselekvés helyett az elvágyódásra, olyan vízióra épít, aminek elérése nem lehetséges. Az antikapalista baloldal viszont, ahogy arra Tütő László figyelmeztet ([2012] 2016), nem utópiát kerget, hanem az „itt és most”-ban keresi a megoldást a válságra. Ebből az egyik tanulság, amire a kötet szerzői rendre felhívják a figyelmet, hogy a tőkés társadalom ellentmondásainak megértése alapvető fontosságú, viszont a rendszer lényegének kritikája nem szabad, hogy öncélú legyen. Az ellentmondások valóságára kell hogy válaszoljanak, nem csak az elméleti megismerés, hanem a gyakorlati tapasztalatok terén is.

A kötet a válaszkeresést felelevenítő írásokat kronologikusan rendszerezi, aminek több mint praktikus oka van. Ezen keresztül végigtekinthetjük az elmúlt 25 év szellemi és politikai küzdelmét, valamint az ezt nyomon követő várakozások nagymértékű változásait. Ezt a küzdelmet az államszocializmus vége, valamint az azt követő kapitalista restauráció, az új tőkés frakciók kiépítéséért folyó politikai harcok és azoknak a társadalomra gyakorolt hatása emelte új elméleti és politikai szintre. A lap legfőbb kezdeti törekvése az antikapalista baloldal újradefiniálása volt. Az 1989-et követő években ez elsősorban a „sztálini és a marxi kategóriahasználat rendszeres összemosás[ából]” eredő torzulások megszüntetésére irányult (Kommunizmus [1989] 2016: 15). A kötet első felében így számos korai írást olvashatunk a kommunizmus, szocializmus, marxizmus fogalmi értelmezéséről.

A történelem végét hirdető időszakban folyamatosan reflektálni kellett a kritikákra, félreértésekre, megtévesztésekre. A liberális piacgazdaság egyeduralmát hirdető ideológia hegemoniájára adott válasz rejlik a francia-brazil marxista szociológus Michael Löwy kommunizmusról szóló írásának felütésében is: „Nem lehet meghalni a megszületés előtt. [...] Nem a »kommunizmus« haldoklott és volt halálra ítélve, hanem annak bürokratikus karikatúrája” (Löwy [1990] 2016: 23–24). Az *Eszmélet* első száma is csak a kötelező körök után tud rátérni arra, hogy elmondja, mit is ért kommunizmus alatt, ha nem azt, amit épp Magyarországon a sajtó és az értelmiség nagy része sulykol. Ahogy a lap munkaközössége írja:

Kommunizmus az a mozgás, amely a kapitalizmus elidegenedett és antihumánus vonásai ellenében olyan társadalom felé irányul, amelyben az ember nincsen alávetve sem a gyengéket eltipró piac, sem az erőseket is eltipró állam hatalmának, *ahol a társadalom minden egységének és egészének önszervezése, öngazgatása, önkormányzata jegyében az emberek élettevékenységei[t] a szabad önkifejtés uralja* (Kommunizmus [1989] 2016: 17–18, kiemelés az eredetiben).

---

1 Lásd például Marx vitáját Proudhonnal (Marx [1847] 1959).

A kilencvenes évek eleji *Eszmélet* egyszerre kísérel meg lerázni a fogalmakról a pártállami örökséget, megérteni az adott kifejezést, valamint azon keresztül igyekszik politikai irányt, programot adni. Ideológiai és politikai előzményüket nem az államszocializmusban keresik, még ha egyes eredményeit egyértelműen el is ismerik. Elméleti vonalon az államszocializmus alatti magyar antikapitalista baloldali hagyománnyal Krausz Tamás írása foglalkozik (Krausz [1993] 2016). A hatvanas évektől a rendszerváltásig veszi végig, milyen antikapitalista baloldali hullámok és nézetek váltották egymást. Szalai Pál ([1998] 2016) pedig a rendszerváltó értelmiség teljes körének példaképpül szolgáló Bibó István szocializmusképét elemzi. Politikai vonalon előzményként az 1956-os munkástanácsok előtt tiszteleg a kötet, azok politikai programját veszi górcső alá. Feitl ([1989] 2016) és Krausz ([2006] 2016) szerint a munkás-önigazgatás pár hónapja tanulsággul szolgálhat arra, hogy nem csak szindikalista gyárfoglalásra képesek a munkások, hanem politikai irányításra, sőt az állam bel- és külügyeinek igazgatására is. A munkástanácsok ugyanis konkrét irányítási és gazdasági modellel rendelkeztek. Ahogy Feitl írja:

Az önigazgatási kísérletek ugyanis akkor válnak igazán érdekessé, amikor túllépnek a vállalat, a termelőegységek keretein, átlélik a társadalmi szektorok közötti választóvonalat, hatalmi aspirációik keletkeznek, és ezáltal megindulnak a társadalmi rendszerré szerveződés útján. Ekkor dőlhet el ugyanis, hogy adott feltételek mellett megvalósítható-e a polgári demokratikus elképzelésektől eltérő, de mégis demokratikus társadalomirányítási szisztéma (Feitl [1989] 2016: 304).

A munkástanácsok története már csak abból a szempontból is fontos, hogy a gyárak elfoglalásával sikerült egy olyan programot megfogalmazni, ami elviekben túllépett volna ezeken a válaszvonalakon. Ám – mint ahogy arra az egyes szerzők külön-külön is felhívják a figyelmet – a tanulságok közül nem szabad kifelejteni, hogy a történelmi körülmények kevésbé voltak alkalmasak e hatalmi aspirációk realizálására.

Az *Eszmélet* egyértelműen erre a politikai hagyományra kívánt építkezni a kezdetektől. Már 1989-ben létrehozta a Baloldali Alternatíva Egyesülést (BAL), ezen keresztül próbálva elérni a politika baloldali irányba mozdítását, valamint a lapszerkesztés szorosan összekapcsolódott a lap elemzéseinek a szakszervezetek irányába történő eljuttatásával.² E hőskorszaknak a kötet is rögzíti lenyomatát: erről lásd a BAL 1992-es politikai nyilatkozatát (A baloldali egység... [1993] 2016), valamint egy politikai pamfletet az alárendelt munkaerőről és a maradék szocializmus megszüntetéséről (Néhány ötletes módszer... [1994] 2016).

---

2 A rendszerváltás hazai baloldali kezdeményezéseihez részletesebben lásd: Nagy (2011).

1989-ben az ismeretlen Alfa által jegyzett írás, a Milyen lesz a baloldal holnap? ([1989] 2016) utólag nézve elképesztő optimizmussal tekintett a jövőbe:

A baloldal most szerveződik mind az MSZMP-ben, mind az alternatív szervezetekben és pártokban, mind a szakmai szervezetekben, mind a munka- és lakóhelyeken, magában a társadalomban. A baloldal fogalma tehát átalakulóban van. A hazai és nemzetközi tapasztalatok arra mutatnak, hogy a baloldal megszűnik egyetlen párt vagy egy-két párt monopóliuma lenni. A baloldal ismét új fokon válik *mozgalommá*, fokozatosan elveszíti *hivatali* jellegét, *pártokon túli* mozgalommá alakul, s maguknak a pártoknak kell majd megtalálniuk benne a szerepüket. Nem írhatják elő többé tagjaiknak, hogy mit tegyen, mint tegyen a baloldal, s hogy ki tartozik, ki tartozhat a „baloldal” megjelölés alá (uo: 19–20).

Az *Eszmélet* munkája is ebbe a vizionált folyamatba illeszkedett, feladatuk ezen belül, hogy elméletileg és ideológiailag tisztán elemezzék a hazai viszonyokat, teret adva ezzel a politikai cselekvésnek. A kezdetektől tisztában vannak azzal, hogy mindehhez nem elegendő a magyar társadalmat elszigetelten elemezni, a magyar társadalmi folyamatokat be kell ágyazni a globális kapitalizmusba. Szigeti ([1993] 2016) jelzi, hogy a jelen marxista társadalomelméletének egyik fő feladata, hogy átlássa a nyolcvanas évek végének és kilencvenes évek elejének átalakulásait:

A taylori–fordi munkaszervezeti formák tényleges visszaszorulása mellett a legjelentősebb ellenható tényező alighanem a tőkés világrendszer 89–91-es mundializációja, mert a belső ellentmondások új dimenzióit nyitja meg. Akár csak a centrumon belül kirajzolódó három pólusra gondoljunk (az Észak–Dél konfliktusa mellett) (uó: 62).

Ez nem csak azért volt fontos, mert az akkor végbemenő globális szintű liberalizálódás máig meghatározza a világ gazdasági lehetőségeket, hanem mert maga a kérdésfelvetés rámutat arra, hogy az új korszak történetileg specifikus, szemben azzal az akkori hazai gyakori közéleti vélekedéssel, amely azt a kapitalizmus egyetlen létező formájaként – és ezáltal megkérdőjelezhetetlenként – látta.

A kezdeti írásokból még kirajzolódik a politikai változás reménye egy baloldali alternatíva felé, azonban ahogy haladunk előre az írásokat kronologikusan rendező kötetben, úgy veszik el ez a remény. Szigeti 1993-ban óva int:

Senki sem tört ki eddig sikeresen a kapitalista univerzumból. Ma „a világtörténelem értelmetlen végtelenségének” minket, marxistákat, jobban kell nyomasztania, mint

valaha, hiszen két világháború, októberi és népi demokratikus forradalmak, nemzeti felszabadító küzdelmek után nagyjából újra ott vagyunk, ahol az I. világháború előtti Európa volt. Legfeljebb a megtett út tapasztalatával szegényedtünk-gazdagodtunk (uó: 70).

De a rendszerváltást követő 25 év az *Eszmélet* kapitalista restauráció veszélyei kapcsán gondolt legerősebb kétségeit erősítette meg. A kötet ebből egy példát hoz, egy 2007-es körkérdést: Miért beteg a közép- és kelet-európai baloldal? címen. A 11 válaszoló nagy többsége olyan rendszerkritikai elemzést nyújt, amelyeket a magát baloldallnak nevező hazai politikai oldal még a gazdasági válság kezdetét követően is csak évekkel később képes realizálni – ha egyáltalán realizálja. Legfontosabb fókuszuk, hogy miért hamis dilemma a magyarországi társadalmi viták kétpártrendszeren keresztüli értelmezése, és hogy az egyes csoportok mögött milyen tőkés érdekek húzódnak meg, valamint mekkora a mozgástere egy olyan félperifériás országnak, mint Magyarország.

A kronológia végén a gazdasági válság legsúlyosabb éveire érünk el, ahol a marxista baloldal két élő klasszikusától, David Harveytől ([2010] 2016) és Immanuel Wallersteintől ([2012] 2016) idéz a folyóiratban megjelent fordítást a kötet. Harvey kiemeli a globális válság eredői közül a tőke- és munkaerő-feleslegék kialakulásának tendenciáit és a pénzügyi tőke szerepének felértékelődését a túltermelési válságokat követően, valamint a politikai rendszerben – például az államközi viszonyokban – kibontakozó válságot, a globális hegemonia válságát. De kitér a környezetet pusztító veszélyekre is. Wallerstein a baloldali mozgalmak, például a munkásmozgalmak szerepét nézi a hegemoniaciklus változásában. Nála a Szociális Világfórumon kirobbant developmentalizmus és antidevelopmentalizmus vita érvei tűntek az egyik legfontosabb irányt meghatározó mérföldkönek.

A kötet a kronologikus ívet csak látszólag töri meg azzal, hogy a legvégén Antikapitalista baloldal 1956-ban címmel külön blokkban közli Feitl és Krausz már említett írásait. Ez bizonyos szempontból egyenes folytatása a kronologikus ív záróírásának, Tütőnek ([2012] 2016) a már említett alapproblémájára. Hogyan válaszoljunk az itt és most kérdésére? A kötetből tanulva a válaszhoz kikerülhetetlen stratégiai kiindulópontja az antikapitalista baloldali mozgalmaknak – beleértve a munkásmozgalmat is –, hogy önmaguk is a globális kapitalizmus részei, sőt termékei. Az antikapitalista gondolat sem a kapitalizmushoz képest fogant meg „kívülről”, hanem e rendszer válságának az egyik következménye. Mindez kijelöli mind a mozgalom, mind a stratégiai tervezés korlátait, ugyanakkor nem jelenti azt, hogy a tőkés valóság totalitását ne lehetne pusztán azért meghaladni, mert a kritikája is belőle származik. A történeti tapasztalatok a világ minden pontján, így Kelet-Európában is, azt bizonyítják, hogy a kapitalizmust annak dinamikus mozgástörvénye alakítja, amelynek középpontjában a mélyülő válság húzódik meg. Ez

a rendszer összes elemét – beleértve a meghaladását zászlajukra tűző erőket is – mozgásban tartja. Ez a mozgástörvény, vagyis maga a válság legalább annyira jelent lehetőséget, mint amennyire korlátokat is kijelöl az antikapitalista baloldal számára.

Mindez nem pusztán elmélet, mert a történelmi tapasztalatok mutatják meg, hogy a tőkés világrendszer fejlődésében milyen baloldali erők tudtak kialakulni, és hogy hol voltak azok a korlátok, ahol ezek a mozgalmak megrekedtek. Óvatosan kell bánnunk ennek elemzésekor a II. világháborút követő évtizedek tapasztalatával. A baloldalnak máig fontos viszonyítási pont a jóléti állam ekkori sikerkorszaka, amikor is a fordista termelési rezsim és a vele járó nyugati fogyasztói társadalmi modell kiterjesztésével párhuzamosan a szociáldemokrata követelések egy része integrálódott a nyugati politikákba. Mindez nem a tőke jó szándéka miatt vagy bármilyen egyéb politikai hitvallásból történhetett meg, hanem arról volt szó, hogy a kiszélesedett bázisú ipari munkásság jelentős részét így lehetett az új társadalmi rendbe integrálni, mindez pedig a baloldali mozgalmak aktív közreműködését is feltételezte. A történetileg speciális feltételek együttállását, amely eleve csak a centrumországok számára volt lehetséges – részben a világ többi részének kizsákmányolásán keresztül –, a szociáldemokrácia a kapitalizmus egy bármikor megvalósítható állapotaként univerzalizálja, amelyet csak politikai akarat hiányában nem kíván az elit megvalósítani. A valójában atipikusnak tekinthető időszak ráadásul nem tartott sokáig, a globális kapitalizmus felívelő ciklusának kimerülésével azonnal meggyengült, és a hetvenes évek második felétől fokozatosan leépítették. Az azóta is tartó leívelő ciklusban a baloldal általában defenzívába szorult, és a kilencvenes években – bár bekövetkezett egy névleg baloldali fordulat, de – az ún. harmadik út lényegét tekintve éppen a legalapvetőbb baloldali értékekkel ment szembe, és tovább folytatta és mélyítette a hetvenes évek vége óta kibontakozó neoliberális politikai gyakorlatokat. A magát szakértőinek vagy realistának nevező ideológia így jelentősen hozzájárult a kapitalista baloldal szellemi kiüresedéséhez, ahonnan az elmúlt években próbálnak kitörni. A ciklus leívelő szakaszában ezzel párhuzamosan a korábbi liberális rend fasiszta irányba transzformálódik. A válságból az egyre inkább reakcióssá váló politikai erők képesek hasznot húzni. Ma a válságnak egy érett korszakában élünk, mindez pedig újra aktuálissá teszi a baloldal számára azokat az alapvető kérdéseket, amelyekkel a kötet is foglalkozik.

A kötet hangsúlyozza, hogy a tőkés társadalmi rendszer ellentmondásaira építhető kísérletekből, társulásokból lesz kialakítható a kapitalizmus alternatívája, akár majd világméretben is. A baloldal antikapitalista hagyománya, Marxig visszamenőleg, ilyen közösségi társulásokban, szövetségekben, szövetkezetekben találta meg azokat a modelleket, amelyek építése, illetve az ezekben való részvétel döntő fontosságú lesz társadalmi válság eszkalálódásával. Sommásan azt mondhatjuk, hogy az antikapitalista baloldal Mészáros István nyomdokain ennek a hagyománynak a folytatásaként jól mutat rá

a kelet-európai rendszerváltás eltelt évtizedeinek tanulsága kapcsán, hogy bár az ilyen közösségi társulásokat is a tőkés világrend válsága hívja életre, mégis bennük rejlik a potenciál, hogy a válság nyomán keletkező transzformációt olyan irányba tereljék, amelyből a rendszer egészének logikája is megváltozhat. Hiába elszigeteltek ma még ezek a kezdeményezések, a mennyiség idővel átcsaphat minőségbe, amivel megváltozhat a tőkés társadalmi rend logikája.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Krausz Tamás (szerk.) (1998): *Rendszerváltás és társadalomkritika: Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből*. Napvilág.
- Krausz Tamás (2007): A szocializmusvita jelenlegi állásáról. In: *Államszocializmus: Értelmezések – viták – tanulságok*. Szerk.: Krausz Tamás – Szigeti Péter. L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány.
- Krausz Tamás (szerk.) (2016): *Antikapitalista baloldal*. Eszméletet Alapítvány – Közép-Európai Fejlesztési Egyesület.
- Krausz Tamás – Szigeti Péter (szerk.) (2007): *Államszocializmus: Értelmezések – viták – tanulságok*. L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány.
- Marx, Karl ([1847] 1959) A filozófia nyomorúsága: Válasz Proudhon úrnak, „A nyomorúság filozófiájá”-ra. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei, 4. kötet: 1846–1848*. Kossuth.
- Nagy Éva Katalin (2011): Munkástanácsok 1989-ben: A dolgozói tulajdon kérdése a rendszerváltás folyamatában. In: *Eszmélet*, No. 91.: 111–129.
- Szigeti Péter (2007): Államszocialista kísérletek – történelmi tanulságok. In: *Államszocializmus: Értelmezések – viták – tanulságok*. Szerk.: Krausz Tamás – Szigeti Péter. L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány.
- Wiener György (2007): A nyers kommunizmus tulajdonformája és politikai rendszere. In: *Államszocializmus: Értelmezések – viták – tanulságok*. Szerk.: Krausz Tamás – Szigeti Péter. L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány.

A recenzált kötetben (Krausz 2016) megjelent írások:

- A baloldali egység megteremtéséért: A Baloldali Alternatíva Egyesülés politikai nyilatkozata. (1993). 75–81. [Az *Eszmélet* 17. számában jelent meg.]
- Alfa (1989): Milyen lesz a baloldal holnap? 19–22. [Az *Eszmélet* 1. számában jelent meg.]
- Eszmélet*-szerkesztőség (2016): Előszó. 9–14.
- Feitl István (1989): A magyar munkástanácsok és az öngazgatás 1956-ban. 303–320. [Az *Eszmélet* 2. számában jelent meg.]

- Harvey, David (2010): Szerveződés az antikapitalista átmenet érdekében. 248–282. [Az *Eszmélet* 85. számában jelent meg.]
- Kommunizmus. (1989). 15–18. [Az *Eszmélet* 1. számában jelent meg.]
- Krausz Tamás (1993): A Kádár-rendszer és a baloldali ellenzék (Egy probléma felvetéséhez). 82–93. 15–18. [Az *Eszmélet* 18–19. számában jelent meg.]
- Krausz Tamás (2006): Az 1956-os munkástanácsokról. 321–332. [Az *Eszmélet* 72. számában jelent meg.]
- Löwy, Michael ([1990] 2010): A kommunizmus halála? Nyolc tézis a „létező szocializmus” válságáról. 23–27. [Az *Eszmélet* 85. számában jelent meg.]
- Miért beteg a közép- és kelet-európai baloldal? Az *Eszmélet* körkérdése és a beérkezett válaszok. (2007). [A körkérdésre válaszolók: Agárdi Péter, Artner Annamária, Harsányi Iván, Kállai R. Gábor, Krausz Tamás, Kunfi Frigyes, Mark Pittaway, Szalai Erzsébet, Szerdahelyi István, Tamás Pál, Z. Karvalics László.] 168–247. [Az *Eszmélet* 74. számában jelent meg.]
- Néhány ötletes módszer alárendelt munkaerő létrehozására, avagy hogyan tüntessük el azt a fölösleges szocializmust. (1994). 98–100. [Az *Eszmélet* 21–22. számában jelent meg.]
- Szalai Pál (1998): Bibó szocializmusképe ürügyén. 142–156. [Az *Eszmélet* 37. számában jelent meg.]
- Szigeti Péter (1993): A baloldal elméleti zsákutcáiról. 51–74. [Az *Eszmélet* 17. számában jelent meg.]
- Tütő László (2012): Kik a marxisták, és miért nem akarnak kommunizmust? (Hypo)tézisek arról, hogy kell-e nekünk a világforradalom. 288–300. [Az *Eszmélet* 93. számában jelent meg.]
- Wallerstein, Immanuel (2012): A világ baloldala 2011 után. 283–287. [Az *Eszmélet* 93. számában jelent meg.]

ABSTRACTS

FRED TURNER

THE TRIUMPH OF THE NETWORK MODE

In the mid-1990s, as the Internet swung into public view, talk of revolution filled the air. The Internet was about to flatten organizations, globalize society, decentralize control, and help harmonize people. But only thirty years earlier, computers had been the tools and emblems of the same unfeeling industrial-era social machine whose collapse they now seemed ready to bring about. How did the cultural meaning of information technology shift so drastically? This article traces the history of an extraordinarily influential group of San Francisco Bay area journalists and entrepreneurs: Stewart Brand and the Whole Earth network. For this wing of the counterculture, the technological and intellectual output of American research culture held enormous appeal. To a generation that had grown up in a world beset by massive armies and by the threat of nuclear holocaust, the cybernetic notion of the globe as a single, interlinked pattern of information was deeply comforting. But instead of building a brave new world, their tactics have become important features of an increasingly networked mode of living, working, and deploying social and cultural power.

JODI DEAN

COMMUNIACTIVE CAPITALISM AND CLASS STRUGGLE

The following article argues that most protests of the last decade from Occupy to the Arab Spring and various workers' strikes make sense as class struggle - as the political struggle of a knowledge class. I am using the term knowledge class very broadly to designate those whose communicative activities generate value that is expropriated from them. To describe this process, I'm using the term communicative capitalism. It refers to the form of late capitalism in which values heralded as central to democracy materialize in networked communications technologies. In short, this means that capitalism has subsumed communication such that communication does not provide a critical outside anymore. Communication serves capital and because of this, we have to think through both our understanding of the system itself and the movements that organize against it.

DANIEL GREEND AND DANIEL JOSEPH *THE DIGITAL SPATIAL FIX*

This article brings distinct strands of the political economy of communication and economic geography together in order to theorise the role digital technologies play in Marxian crisis theory. Capitalist advances into digital spaces do not make the law of value obsolete, but these spaces do offer new methods for displacing overaccumulated capital, increasing consumption, or accumulating new, cheaper labour. We build on David Harvey's theory of the spatial fix to describe three digital spatial fixes, fixed capital projects that use the specific properties of digital spaces to increase the rate of profit, before themselves becoming obstacles to the addictive cycle of accumulation: the primitive accumulation of time in the social Web, the annihilation of time by space in high-frequency trading, and affect rent in virtual worlds. We conclude by reflecting on how these digital spatial fixes also fix the tempo of accumulation and adjust the time-scale of Marxian crisis theory.

PHILIPP STAAB AND OLIVER NACHTWEY *MARKET AND LABOUR CONTROL IN DIGITAL CAPITALISM*

Theorists of post capitalism have recently argued for a more or less inevitable end to capitalism. They assume that private accumulation is systematically blocked by the inability of capitalist corporations to create revenues by setting prices as they lose control over the reproduction of their commodities and that in this process, capitalist labour will eventually disappear. Drawing on a case study of Amazon and thoughts on the policies of other leading digital corporations, we challenge these assumptions. Key corporate players of digitization are trying to become powerful monopolies and have partly succeeded in doing so, using the network effects and scaling opportunities of digital goods and building socio-technical eco-systems. These strategies have led to the development of in part isomorphic structures, hence creating a situation of oligopolistic market competition. We draw on basic assumptions of monopoly capital theory to argue that in this situation labour process rationalization becomes key to the corporation's competitive strategies. We see the expansion of digital control and the organizational structures applied by key corporate players of the digital economy as evidence for the expansion of capitalist labour, not its reduction.

ANTONIO CASILLI

IS THERE A GLOBAL DIGITAL LABOR CULTURE?

Digital labor designates platform-based algorithm-mediated tasks performed by human users of websites and apps. It concerns on-demand services such as Uber, micro-work portals such as Amazon Mechanical Turk, as well as data extraction via connected devices or social media such as Facebook. Digital labor studies have so far mainly focused on US and Europe. A new breed of research projects aims to correct this bias by intersecting labor, media, post-colonial, and subaltern studies, and tackle developing and emerging countries where the rise of digital labor accompanies low rates of formal employment. Newly available evidence offers insights into dynamics of social exclusion and exploitation through the outsourcing of online tasks to non-Western countries. The last part of the article discusses the extent to which this vast click farm economy predicated on value and data transfer from the Global South to the North can be construed as a “neocolonial” system.

EMÍLIA BARNA

CONSERVATIVE TURN IN THE MUSIC INDUSTRY AND THE NEW ENTREPRENEURS OF DIGITAL MUSIC INDUSTRY

In this paper I argue that by looking at dominant discourses and narratives surrounding the digital music industry – channels of which include the music industry press, the themes and language of music business conferences, the popular media as well as informal interactions in the music industry – we can observe an ideological turn taking place in the last few years. The emergence of the digital music industry was accompanied by the following optimistic narratives and the corresponding consumer image: the “long tail” (Anderson 2006) and the end of the “tyranny of the hit”; technological triumphalism and democratisation; and the power of individual choice, i.e. a mature and conscious music consumer. In recent years, however, contrary narratives seem to have strengthened: “digital music pollution” and the “tyranny of choice”; record companies as the guarantors of quality; and infantile (and feminised) mass consumers who need the guidance of expert tastemakers. By looking at ideology together with the economy of music, it is possible to conclude that the frequently mentioned plenitude of music available via digital and online platforms simultaneously masks and facilitates industry concentration. Based on the results of qualitative interview research conducted in 2014 on the Amsterdam-based platform 22tracks, I explore the ways in which music curation platforms

using playlists are able to challenge this concentration process by acting as a counterforce, while, at the same time, also forming part of it.

HILLE KOSKELA

GAZE WITHOUT EYES: VIDEO-SURVEILLANCE AND THE CHANGING NATURE OF URBAN SPACE

This article discusses how ever-increasing video-surveillance is changing the nature of urban space. The article evaluates whether surveillance can be seen as a means of making space safer and 'more available'. The main focus is on surveillance in publicly accessible spaces, such as shopping malls, city streets and places for public transport. The article explains how space under surveillance is formed, and how it is related to power structures and human emotions. Space is conceptualized from various viewpoints. Three concepts of space are postulated: space as a container, power-space and emotional space. The purpose is not to construct a meta-theory of space; rather, the concepts are used as 'tools' for exploring the issue of surveillance. It is argued that video-surveillance changes the ways in which power is exercised, modifies emotional experiences in urban space and affects the ways in which 'reality' is conceptualized and understood. Surveillance contributes to the production of urban space.

TAMÁS BEZSENYI AND SZABOLCS MÁTYÁS

SPATIAL DEPENDENCY OF CRIMINAL GANGS

In the discursive space created by the works of David Harvey and Henri Lefebvre, the work of urbanized law enforcement agencies and the judiciary can be completely reinterpreted, despite the fact that in organizing their day-to-day work, the organizational choices that make up the clarity of competences and competences are a key factor. Information gathering about perpetrators of criminal offenses established by law enforcement agencies, as well as open investigations, confirm that group or organized crime follows specific spatial patterns. In our present study, we want to prove that, based on the organizational interest of the police, Jean-Paul Brodeur's ordinal dichotomy [qualitative (high) and quantitative (low)] should be reworded. Based on the pretext of spatiality developed by Lefebvre and Soja, the activities of the deprived social background of pocket thug bands, tricky scammers and street robbers are treated at the perceived spatial level. While in the case of more sensitive cases related to the elite, which is somewhat ironically described as quality law enforcement by Brodeur, the investigations provide far

less opportunities for perception, and thus the more meaningful reflection on it. Although tracking and mapping the spatial patterns of organizing criminal groups across the hospitality complexes, nightclubs, and other business premises that represent the world of quality policymaking could have a significant impact on criminal intelligence.

TAMÁS GERŐCS AND ANDRÁS PINKASZ *FINDING THE PATH TO A SYSTEM CRITIQUE AFTER 1989*

This volume, edited by *Eszmélet* (Consciousness) is a collection of writings that seek to find a new role for the anti-capitalist cause in the Hungarian left since the regime change. The collection covers documents on the social and political experience of the capitalist transition, and debates amongst the contributors of the journal on that pieces of experience. The closing chapter is an evaluation of the workers' council activity in 1956. The message of the volume can be summarized as the historical perspective of communal initiatives like the workers' council in the revolution of 1956. The initiatives were beyond their own historical perspectives and carry more universal teachings that should be applied to the more recent crises-prone times.

E SZÁMUNK SZERZŐI

BARNA EMÍLIA

(1982) SZOCIOLÓGUS

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem

BEZSENYI TAMÁS

(1988) TÖRTÉNÉSZ, KRIMINOLÓGUS

Nemzeti Közszolgálati Egyetem

CASILLI, ANTONIO

(1972) SZOCIOLÓGUS

Paris Institute of Technology

DEAN, JODI

(1962) FILOZÓFUS

Hobart and William Smith Universities

DRAHOKOUPIL, JAN

(1980) SZOCIOLÓGUS

European Trade Union Institute

GERŐCS TAMÁS

(1983) NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK SZAKÉRTŐ

MTA Világgazdasági Intézet

GREENE, DANIEL MARCUS

(1984) MÉDIAKUTATÓ

University of Maryland

Microsoft Social Media Collective

JOSEPH, DANIEL

(1983) KULTÚRAKUTATÓ

Ryerson and York Universities

KOSKELA, HILLE

(1961) MEGFIGYELÉSKUTATÓ

University of Helsinki; University of Turku

MÁTYÁS SZABOLCS

(1975) FÖLDRAJZTUDÓS, KRIMINALISTA

Nemzeti Közszolgálati Egyetem

NACHTWEY, OLIVER

(1975) SZOCIOLÓGUS

University of Basel

PINKASZ ANDRÁS

(1983) KÖZGAZDÁSZ, TUDOMÁNYTÖRTÉNÉS

Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem

STAAB, PHILIPP

(1983) SZOCIOLÓGUS

Institut für die Geschichte und Zukunft der Arbeit

TURNER, FRED

(1961) MÉDIAKUTATÓ

Stanford Egyetem

FORDULAT

társadalomelméleti folyóirat

új folyam, 23. szám (2018/1)

a **társadalomelméleti kollégium** lapja

alapítva: 1985 **új folyam:** 2008

szerkesztőbizottság: Dési Ádám, Domschitz Mátyás, Nagy Kristóf, Sidó Zoltán,
Szabó Natasa

munkatársak: Jelinek Csaba, Pinkasz András

lapterv: Galgócz Gábor, **design:** Horváth Mátyás

olvasószerkesztő: Balikáné Bognár Mária **tördelő:** Kállai Zsanett

kiadó: TEK Baráti Kör Egyesület

felelős kiadó: a Társadalomelméleti Kollégium igazgatója

a szerkesztőség címe: 1092 Budapest, Ráday utca 43–45.

elérhetőség: szerk@fordulat.net

ISSN: 1585 0560 **megrendelhető** a szerkesztőség címén, illetve: terjesztes@fordulat.net

A kiadvány a Lukács György Alapítvány támogatásával, illetve az Emberi Erőforrások Minisztériuma, az Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet és az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő támogatásával a Nemzeti Tehetség Program keretében valósult meg.